COLLEGIUM

Sociologie

Seria *Sociologie* este coordonată de Liviu Antonesei şi Elisabeta Stănciulescu

Ediţie îngrijită de Elisabeta Stănciulescu

La traducerea celor trei lucrări reunite în acest volum au colaborat:
Elisabeta Stănciulescu; Anca Laura Zahaniciuc (Partea I: *Chestionarul*);
Oana Bibiri (Partea a II-a: *Interviul de producere a datelor*);
Alina-Agnes Lăzărescu (Partea a III-a: *Interviul comprehensiv*).

François de Singly, *L'Enqu□te et ses méthodes: le questionnaire*
Alain Blanchet, Anne Gotman, *L'Enqu□te et ses méthodes: l'entretien*
Jean-Claude Kaufmann, *L'Entretien compréhensif*
© 1992 by Éditions NATHAN, Paris, *L'Enqu□te et ses méthodes: le questionnaire*
© 1992 by Éditions NATHAN, Paris, *L'Enqu□te et ses méthodes: l'entretien*
© 1996 by Éditions NATHAN, Paris, *L'Entretien compréhensif*

© 1998 by POLIROM Co S.A. Iaşi, pentru prezenta traducere

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Copou, nr. 3, P. O. Box 266, 6600
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu, nr. 6, et. 7

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale:

Ancheta şi metodele ei: chestionarul, interviul de producere a datelor, interviul comprehensiv / François de Singly, Alain Blanchet, Anne Gotman, Jean-Claude Kaufmann; pref. de Elisabeta Stănciulescu;
[trad. de Elisabeta Stănciulescu, Anca Laura Zahaniciuc, Oana Bibiri, Alina-Agnes Lăzărescu]. – Iaşi: Polirom, 1998

336 p.; 21 cm. – (Collegium. Sociologie)
Bibliogr.
Index

ISBN: 973-683-141-8

I. Singly, François de
II. Blanchet, Alain
III. Gotman, Anne
IV. Kaufmann, Jean-Claude
V. Stănciulescu, Elisabeta (pref.; trad.)
VI. Zahaniciuc, Anca Laura (trad.)
VII. Bibiri, Oana (trad.)
VIII. Lăzărescu, Alina-Agnes (trad.)

CIP: 303.62

Printed in ROMANIA

François de Singly,
Alain Blanchet, Anne Gotman,
Jean-Claude Kaufmann

ANCHETA ŞI METODELE EI:

CHESTIONARUL,
INTERVIUL DE PRODUCERE A DATELOR,
INTERVIUL COMPREHENSIV

Prefaţă de Elisabeta Stănciulescu

POLIROM
1998

PREFAŢĂ

„[…] *pe de o parte, dragostea ce avem asupra Patriei noastre şi pentru neamul dintru care suntem născuţi ne îndeamnă ca să lăudăm şi să închinăm pe locuitorii ţării, cărora avem să le mulţumim pentru ivirea noastră ; iar pe de altă parte, ne stă şi iubirea adevărului în cale, ca să nu lăudăm pe aceia cari cu dreptate ar fi să se hulească ; căci mai de mântuire le va fi lor, când li se vor aşterne slobode înaintea ochilor greşelile care le fac ei, decât să fie înşelaţi şi amăgiţi cu vreo măgulire mincinoasă şi cu o apărare iscusită, şi prin aceea să crează că urmează bine întru greşelile acele, pentru care toată lumea cea cu năravuri bune îi huleşte* […]" (Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Editura Librăriei „Universala" Alcalay & Co., Bucureşti, f.a., p. 127).

Volumul de faţă reuneşte trei lucrări de metodologie elaborate de profesori-cercetători francezi de prestigiu. Concepute în special pentru uzul studenţilor din primul ciclu universitar (anii I şi II) din domeniul ştiinţelor socioumane, ele se adresează şi altor categorii : candidaţi la licenţă, masterat şi doctorat, profesionişti ai presei, politicieni, conducători de unităţi sociale şi chiar cercetători cu experienţă.

La prima vedere, el poate trece drept o traducere ca oricare alta : în această calitate, valoarea îi este conferită, evident, de valoarea intrinsecă şi de raportul cu nevoia de carte de pe piaţa românească ale fiecăruia dintre textele pe baza cărora s-a constituit, precum şi de acurateţea transferului informaţiei dintr-o limbă în alta. Pe lângă acestea însă, cititorul poate găsi aici o valoare adăugată. O originalitate care are ca punct de plecare observarea faptului că, în conţinutul lor profund, cele trei lucrări se pun reciproc în perspectivă, că valoarea fiecăreia creşte, dacă sunt citite una prin cealaltă. Cu alte cuvinte, o originalitate produsă prin mecanismul clasic şi aparent simplu al asocierii. Totuşi, dacă asocierea constituie principiul clasic al creaţiei originale, nu orice asociere este legitimă : acela care o operează trebuie să verifice atent, înainte de toate, coerenţa logică şi ştiinţifică a elementelor pe care le combină. O exigenţă care face ca operaţia, înţeleasă ca demers intelectual, să nu fie deloc simplă : nici pentru cititorul căruia nu îi este oferită „de-a gata" şi care trebuie să o ducă la capăt, dar nici pentru editorul care i-a aşezat temeiul. În cazul acestuia din urmă, ea s-a dovedit complexă şi ca demers social, impunând negocieri delicate între diferiţii actori implicaţi.

Să detaliem puţin aceste trei criterii de evaluare : valoarea intrinsecă şi interesul pe care îl prezintă textele de bază pentru cititorul român, particularităţile traducerii şi originalitatea ansamblului.

1. Condiţia ştiinţifică a cunoaşterii faptelor socioumane

Valoarea intrinsecă, mai întâi : cele trei lucrări acoperă o nevoie de contact a specialistului în formare – şi când, oare, îşi încheie un specialist procesul de formare ? –, dar şi a utilizatorului de anchete socioumane cu cercetarea „vie". Fiecare conţine descrieri sistematice, clare, accesibile ale unor practici *reale* de anchetă, selectate şi prezentate de profesori cu o experienţă personală de cercetare îndelungată şi recunoscută de comunitatea ştiinţifică internaţională. Etapele şi regulile recomandate nu apar ca elemente ale unui model ideal care *trebuie să* fie aplicat – mai mult sau mai puţin mecanic – într-o situaţie sau alta, ci ca experienţe vii, gândite şi trăite de oameni „în carne şi oase", într-un teren concret de anchetă, despre care ni se spune că nu este niciodată acelaşi, niciodată dat, ci întotdeauna altul, întotdeauna în construcţie. Această legătură cu procesul „viu" al cunoaşterii ştiinţifice nu este întâmplătoare : ea a fost proiectată, pornindu-se de la o lacună observată în sânul literaturii franceze. Alain Blanchet şi Anne Gotman explicitează, referindu-se la cazul particular al interviului, această insuficienţă şi proiectul editorial de depăşire a ei :

> „Dispunem de două tipuri de literatură asupra problemei în discuţie : lucrările de metodologie, care descriu instrumentul în sine, şi lucrările de prezentare a unor cercetări bazate pe interviu, care oferă însă, în general, foarte puţine detalii metodologice. De aceea, metoda şi rezultatele sunt, în general, tratate separat ; rareori le găsim laolaltă. Lucrarea de faţă îşi propune să atenueze această insuficienţă, reaşezând tehnica în contextul ei practic, în experienţa însăşi a cercetării. Concepută dintr-un dublu punct de vedere – acela al teoreticianului şi acela al utilizatorului –, ea ia în consideraţie „mecanica" interviului şi folosirea sa, resorturile funcţionării şi virtuţile sale practice. Exemple concrete de anchete sunt prezentate ori de câte ori este necesar, în paralel cu expunerea principiilor. În acest fel, afirmaţiile noastre se vor un discurs experimentat, după modelul aceluia pe care îl produce interviul însuşi" (cf. *infra*, p. 111).

În ce măsură există în literatura românească o situaţie similară ?

Adepţii academismului ştiinţific să mă ierte pentru rândurile următoare scrise la persoana întâi : o fac, pentru că sunt convinsă că ele exprimă o situaţie exemplară (mă vor ierta, bănuiesc, mai greu aceia care vor fi înclinaţi să le interpreteze de pe poziţiile unui sentiment patriotic mai aproape de vanitate decât de demnitate ; pentru aceştia din urmă, am invocat în motto autoritatea, mai convingătoare, poate, a lui Dimitrie Cantemir).

Am fost o studentă silitoare şi cu apetit pentru lectură. Inclusiv în domeniul sociologiei şi inclusiv în domeniul metodologiei sociologice. Ştiam „ca la carte" destule despre anchete, chestionare, interviuri ş.a.m.d. Dar când a trebuit să organizez/realizez prima anchetă – târziu, abia în momentul elaborării tezei de doctorat, ceea ce, într-un

sistem de învăţământ construit pe principiul eficienţei, în care sunt prevăzute multe ore de lucrări practice şi de discipline specializate, nu ar trebui să se mai întâmple, dar încă se întâmplă –, am constatat că nu ştiu *să fac* mai nimic. Că etimologiile, definiţiile, clasificările, distincţiile terminologice, principiile şi regulile, care îmi creaseră o aparenţă convingătoare de claritate, de logică, de rigoare ştiinţifică, nu erau, în faţa realităţii concrete, mai mult decât o masă neoperaţională de cunoştinţe, „frumoasă" în sine, dar care, în terenul concret de anchetă, funcţionau mai degrabă ca factori inhibitori. Înţeleapta strategie a privitorilor „hainelor noi ale împăratului" – o lecţie învăţată foarte bine de media românilor şcolarizaţi şi care ajută de multe ori incompetenţa să treacă drept opusul ei –, mi-a impus tăcere asupra subiectului: şi dacă, totuşi, nu eram eu suficient de documentată, sau suficient de dotată, sau… pentru „a vedea"?

Generaţii succesive de studenţi, suficient de inocenţi pentru a spune fără complexe – chiar dacă nu şi fără teamă – că „împăratul e gol", mi-au dovedit că problema nu se află (numai) în individ, ci (şi) în sistem. Între altele, în particularităţile literaturii noastre sociologice şi, mai larg, socioumane.

Sociologia (iar situaţia ei nu este singulară, despre alte ştiinţe socioumane putându-se afirma fără rezerve relativ aceleaşi lucruri) este profesată astăzi la niveluri şi în modalităţi diferite.

O primă ipostază, „tradiţională" în sociologia românească, este aceea a *sociologului-profesor*, practicând o sociologie de bibliotecă şi „de catedră" ce constă mai ales într-o documentare teoretică amplă – uneori lectură critică având ca punct de reper lecturi anterioare, ori opţiuni valorice personale, ori stereotipuri, dar rareori investigaţii empirice riguroase –, în sistematizarea – rareori problematizarea – materialului după criterii didactice (definiţii, clasificări, tipologii, cronologii) şi în transmiterea unor conţinuturi abstracte. Raportul cu „terenul" este mai degrabă distant: atunci când nu este tratat cu un dispreţ „superior", empiricul face obiectul unor explicaţii deduse din teoriile/ideologiile profesate şi, adesea, al unor prescripţii acţionale. Cunoşterea astfel produsă este, în cel mai bun caz, ceea ce Bourdieu numeşte „*«teorie» teoretică*" (v. *infra*, p. 270).

Scrisă în cea mai mare parte de reprezentanţi ai acestei posturi, cartea românească de sociologie, dominată de manuale şi lucrări de sinteză – elaborate, cu unele excepţii care nu fac decât să scoată mai puternic în relief regula, pe baza unor lecturi descriptive, prea puţin şi prea rar problematizate, a altor manuale şi lucrări de sinteză – prezintă imaginea unei ştiinţe-depozit-de-cultură-specializată fără viaţă: inventare de lucrări, concepte şi idei izolate, definiţii, clasificări, opinii „de bun simţ" sau speculative ale autorului… Procesul practic, viu, adesea contradictoriu, transgresând nu o dată principiile şi normele recomandate, prin care au fost ele produse, căutările nesigure, întrebările fără răspuns sau cu răspunsuri multiple, dezbaterile şi conflictele teoretice şi metodologice, arhitectura de ansamblu din care au fost extrase, toate acestea transpar rareori. Documentarea serioasă şi actualizată, efortul de sistematizare şi teoretizare, limbajul elevat, calităţi ce caracterizează incontestabil literatura noastră sociologică, nu produc un efect didactic pozitiv (decât cel mult la nivelul notelor şcolare) şi nu contribuie la progresul disciplinei, din cauză că textele nu reconstruiesc imaginea cercetării reale, ci, dimpotrivă, teoretizând prea mult, destructurează practicile ştiinţifice până la punctul în care le scot total din discuţie. Exemplele aruncate ici şi colo – de cele mai multe ori, ele

însele culese din alte domenii, iar nu din practica reală de cercetare – nu reuşesc să compenseze dezavantajele pedagogice ale discursului teoretic-abstract. Înainte de toate, pentru că nu reuşesc să dea substanţă, continuitate şi perspectivă construcţiei. Or, ştiinţa – şi cunoaşterea, în general – înseamnă construcţie, o construcţie vie, niciodată desăvârşită, dar care are întotdeauna o anumită „rotunjime" şi care păstrează legătura cu realitatea al cărei model pretinde a fi. Ca ştiinţă ale cărei ipoteze teoretice (concepte) trebuie construite sau/şi verificate empiric, sociologia nu se învaţă din definiţii şi clasificări, din manuale şi dicţionare. Ceea ce nu înseamnă că acestea ar fi inutile. Numai că sunt insuficiente Este nevoie de contactul cu procesul de producere a cunoaşterii ştiinţifice, înţeles ca un continuu du-te-vino între cultura de specialitate (teoretică şi metodologică), terenul concret de anchetă şi reflecţia epistemologică asupra experienţei cognitive de acest tip special. Un contact direct, prin participare efectivă la conceperea, realizarea şi finalizarea unor cercetări, dar şi indirect, prin intermediul unor lucrări care prezintă rapoarte de cercetare, ori prin intermediul unor lucrări sistematice, dar „vii" de metodologie. Din această perspectivă, lucrările unora dintre reprezentanţii Şcolii sociologice de la Bucureşti (H.H. Stahl, X. Costa-Foru, Tr. Herseni) sunt – în pofida vechimii lor – mai profitabile pentru învăţarea sociologiei decât multe dintre manualele actuale.

Să nu înţelegem greşit: cele spuse nu compromit sociologia în ansamblul câmpului intelectual naţional, indicând o „imaturitate" specifică acestui domeniu. Pentru motivul că multe dintre producţiile psihologice, pedagogice ori filosofice româneşti suferă de acelaşi sindrom: multă informaţie, de multe ori – dar nu întotdeauna – redată „curat", cu precizie, adesea *flash*-uri sclipitoare care se succed în trombă, nu o dată eleganţă de expresie şi stil personal, dar rareori construcţie amplă şi coerentă, „rotundă", „cărămidă peste cărămidă" şi care păstrează „substanţa" vie a realului. Deconstrucţia teoretică a practicilor poate fi cu uşurinţă observată în toate domeniile de reflecţie asupra socioumanului: *condiţia ştiinţifică* a acestei reflecţii rămâne – graţie particularităţilor construcţiei sale istorice – subordonată unui mod de gândire filosofico-imaginativ, care, bine stăpânit, ar putea să funcţioneze ca o resursă cu potenţialităţi excepţionale a progresului cunoaşterii, dar care, impunându-se la nivelul reprezentărilor despre ceea ce ar trebui să fie un discurs intelectual asupra lumii socioumane ca modul de gândire legitim, valorizat şi valorizant, conduce mai degrabă la o derivă a cunoaşterii.

O a doua categorie de profesionişti ai sociologiei este aceea a *sociologilor-tehnicieni*, specialişti ai anchetelor (îndeosebi ai sondajelor de opinie – care au „înflorit" la noi în ultimul deceniu până la punctul în care sociologia empirică este redusă de mulţi la sondarea opiniei), uneori ultrasofisticate, ultracomputerizate, dar, de regulă, lipsite de problematizare teoretică şi, în consecinţă, lipsite de forţă explicativă în raport cu evoluţiile societale.

Între modelul profesorului şi acela al tehnicianului, îl recunoaştem cu uşurinţă pe *sociologul-şcolar*, întâlnit frecvent printre autorii de lucrări de licenţă şi de doctorat, dar nu numai. Producţia „ştiinţifică" are, aproape invariabil, aceeaşi formă de *sandwich*: un capitol de compilaţii teoretice, care acoperă mai mult de două treimi din lucrare şi care „sistematizează" descriptiv, mecanic, fără nici un fel de problematizare, definiţii, clasificări, tipologii culese din manuale sau ipoteze preluate din lucrări ale căror orientări diferite şi particularităţi în utilizarea conceptelor trec neobservate, dar care fac adesea ilegitimă apariţia lor împreună (am mai spus-o: dacă, de regulă, asocierea constituie

punctul de plecare al originalităţii, nu orice asociere este legitimă); un capitol de metodologie, unde sunt inventariate majoritatea metodelor care apar în manuale (important este să fie şi cantitative, şi calitative, şi „obiective", şi „subiective" etc.); câteva pagini ultradescriptive conţinând „rezultatele" unei anchete; câteva pagini de concluzii-propuneri de intervenţie socială care au, în fapt, o foarte slabă legătură cu restul textului; o bibliografie împănată cu multe titluri în limbi străine (cu cât sunt mai multe lucrările americane, englezeşti sau franţuzeşti, cu atât va fi mai bine evaluat candidatul) şi conţinând, neapărat, toate lucrările conducătorului sau ale membrilor presupuşi ai comisiei. Ancheta, condiţie a obţinerii unui titlu instituţional, debutează cel mai adesea nu cu o problematizare, ci cu o reţetă metodologică: „vreau să fac o comparaţie între…", „vreau să aplic un chestionar", „mai am de făcut câteva istorii ale vieţii" etc. Implicit, sociologia nu este altceva pentru sociologul-şcolar decât ştiinţa care aplică asemenea reţete. Noţiunile de problematizare, de construcţie teoretică a obiectului, de adecvare şi caracter creator al metodei, de rigoare procedurală ş.a.m.d. rămân fraze bune pentru a impresiona un examinator, dar fără nici o semnificaţie practică. Asupra lor insistă autorii manualului de faţă, iar sociologii-şcolari au mult de învăţat de aici în aceste privinţe.

François de Singly, Alain Blanchet, Anne Gotman şi Jean-Claude Kaufmann descriu, argumentează şi practică ipostaza – identificabilă destul de rar, nu numai în câmpul sociologiei româneşti, ci, aşa cum rezultă din toate cele trei lucrări, şi în acela al sociologiei franceze – *a sociologului-cercetător*: în acelaşi timp posesor al unei culturi teoretice ample, capabil de problematizare teoretică, inventivitate metodologică şi reflexivitate epistemologică, tehnician riguros în fabricarea instrumentelor, în culegerea datelor şi în prelucrarea lor, logic şi totodată imaginativ în interpretarea şi prezentarea rezultatelor. Ceea ce înseamnă că accesibilitatea celor trei lucrări de metodologie pe care ni le oferă autorii citaţi nu este obţinută printr-o „punere între paranteze" a reflecţiei teoretice şi epistemologice. Dimpotrivă, ei ne învaţă că, dacă este adevărat că sociologia nu se poate dezvolta ca speculaţie pură, ci numai apelând la cercetare empirică, tot atât de adevărat este că nici o anchetă „de teren" serioasă nu se poate dispensa de reconstrucţia teoretică continuă a obiectului, ori de autoreflexivitatea epistemologică.

Numeroasele ilustrări culese din diferite anchete fac ca, dincolo de interesul metodologic propriu-zis, cele trei părţi să prezinte şi un interes specific pentru unele sociologii specializate (a educaţiei sau a familiei, de exemplu), pentru etnologie, ori pentru psihologie.

2. S.O.S. – Traduceri! Elemente de sociologie a unei „politici" editoriale

Într-un stat modern, numărul editurilor, al seriilor şi colecţiilor editoriale (relativ) autonome poate fi considerat – ca şi acela al partidelor politice, al jurnalelor, ori al posturilor de radio şi televiziune independente – un indice important al procesului de democratizare. Un indice formal, într-adevăr. Totuşi, un indice.

Pe de altă parte, acelaşi număr poate fi interpretat nu numai din perspectiva câmpului politic, ci şi din aceea a câmpului culturii: multiplicarea editurilor a căror existenţă este

vital condiţionată de veniturile obţinute din vânzări indică prezenţa unui public consumator suficient de numeros, altfel spus, a unei nevoi/cereri sociale de carte.

Domeniul ştiinţelor socioumane prezintă – indiferent dacă situăm analiza în câmpul politic, ori în acela al culturii – o relevanţă particulară pentru înţelegerea raporturilor dintre edituri şi societate. Mai întâi, pentru că producerea şi popularizarea unei cunoaşteri ştiinţifice cu privire la realităţile în mişcare ale locului şi timpului este vitală pentru elaborarea şi adecvarea continuă a proiectelor politice care ar trebui să orienteze evoluţiile societale, precum şi pentru legitimarea acestor proiecte : nu dispunem de o astfel de cunoaştere, nu dispunem nici de proiecte politice coerente şi legitime, deci fiabile. Apoi, pentru că există o nevoie societală de autoreflexivitate, cu alte cuvinte, o „foame" a cetăţeanului obişnuit, cu un nivel mediu de educaţie, de a şti ce se întâmplă cu viaţa sa : în absenţa unor răspunsuri izvorâte din cercetarea ştiinţifică, „înfloresc" stereotipurile, misticismele, manipulările şi, în cele din urmă, atitudinile fataliste şi dezangajarea. În al treilea rând, pentru că, după mai multe decenii în care învăţământul superior în domeniu a fost confiscat de structurile partidului comunist, avem din nou şansa de a forma noi generaţii de specialişti, în principiu „neutri". În sfârşit, pentru că, după aproape o jumătate de secol de „dialog" foarte selectiv (ideologic) cu producţia ştiinţifică internaţională, domeniul sociouman se află – după cum bine sesiza unul dintre reprezentanţii săi din „vechea gardă", atât de puţini, încât sunt pe cale de a deveni pentru noii veniţi adevărate legende vii – sub semnul recuperărilor. Al reînnodării unui fir rupt : cu propria-i istorie – care se impune a fi bine cunoscută şi reevaluată cu luciditate, fără complexe paralizante, dar şi fără orgolii autiste –, precum şi cu istoria mai recentă, cu actualitatea şi cu tendinţele cunoaşterii mondiale. Dacă ştiinţele socioumane sunt, ca oricare altele, cumulative – şi sunt –, orice ambiţie de înnoire – incontestabil, idealul către care este firesc să tindem – se transformă, în absenţa suportului pe care numai această recuperare îl poate oferi, într-o gravă manifestare de paranoia ştiinţifică.

Rezultă două direcţii necesare de dezvoltare a activităţilor editoriale : (1) reeditarea şi încurajarea cercetărilor ştiinţifice întreprinse în „terenul" realităţilor româneşti ; (2) asigurarea unei oferte largi de manuale şi lucrări de sinteză, autohtone sau traduceri. Producţia de carte ştiinţifică s-a concentrat însă pe această a doua direcţie ; cercetările empirice autohtone reprezintă apariţii atât de rare, încât ar putea fi analizate mai degrabă din perspectiva determinărilor şi consecinţelor absenţei lor.

De notat : în contextul descris, traducerile reprezintă o prioritate absolut legitimă. Problema este, însă, *ce* traducem şi mai ales *cum* traducem. Pentru că, în condiţiile absenţei unei politici şi a unei legislaţii eficace în domeniu, traducerile pot acţiona asupra cunoaşterii socioumane ca un foarte subtil – şi cu atât mai periculos – instrument de pervertire a conţinuturilor şi a semnificaţiilor profunde.

Un prim aspect : *natura* însăşi a lucrărilor traduse. Prea multă vreme au fost preferate lucrări ce par a fi fost evaluate îndeosebi după un criteriu al distanţei de prozaicul pragmatic al vieţii de fiecare zi şi al spectaculosului, tratând în special despre magie şi religie, ori despre presupuse mecanisme oculte ale puterii politice. Evident, există, în toate segmentele societăţii româneşti, un interes particular pentru aceste „sfere înalte", ale cărui explicaţii ar putea constitui subiectul unui studiu pasionant şi fecund : tradiţie ? compensaţie istorică ? compensaţie simbolică ? demonstraţie de cultură şi moralitate ?

nevoie de orientare şi suport psihologic? Oricum ar sta lucrurile, este foarte probabil că alimentarea acestui interes contribuie la reproducerea şi la acutizarea unui raport non-raţional şi non-participativ al cetăţeanului cu viaţa socială; în ce măsură sunt posibile, în condiţiile unui astfel de raport, construirea statului de drept şi a societăţii civile, de-reificarea instituţiilor, transformarea individului în utilizator conştient şi autonom al resurselor etc., este o întrebare al cărei răspuns ar trebui să ne îngrijoreze. Pe de altă parte, este sigur că orice producător adaptat economiei de piaţă obţine profituri numai răspunzând cererii sociale, iar editorii noştri au procedat în consecinţă. În împrejurările date, este greu de spus ce altceva mai înţelept – profitabil în acelaşi timp din punct de vedere financiar şi cultural – s-ar fi putut face, decât să se strecoare în avalanşa de „paranormal" şi de literatură mistică lucrări de talia acelora ale lui Durkheim, sau Mauss, sau Bataille…

Numai că editarea marilor autori ai secolului trecut şi ai primelor decenii ale secolului XX – incontestabil, o întreprindere valoroasă în sine – nu este nici suficientă şi nici întotdeauna oportună. Organizarea tradiţională a sistemului nostru de învăţământ a creat şi întreţine stereotipul – intelectualist şi elitist – al educaţiei/culturalizării ce are ca fundament/începe cu studiul clasicilor. În pofida acestui stereotip, lectura – mai exact receptarea – clasicilor impune maturitate a categoriilor şi structurilor cognitive ale subiectului. Exprimând alte timpuri şi alte locuri şi situându-se la un nivel de profunzime a cărui accesibilitate dificilă este indicată de însuşi atributul „clasic", conţinutul acestor lucrări intră cu greu în „sistemul de pertinenţă" al românului/studentului obişnuit din zilele noastre: bogăţia şi profunzimea analizelor riscă să se piardă într-o lectură care operează apropieri facile, chiar dacă spectaculoase, iar domeniul însuşi riscă să fie, prin aceasta, compromis. Este absolut necesar ca pătrunderea în „clasici" să fie mijlocită de lucrări mai accesibile, scrise pentru uzul specific al studenţilor de astăzi (cu alte cuvinte, mai didactice).

Riscurile devin încă şi mai importante, dacă luăm în consideraţie *calitatea traducerilor*. Categoric, în raport cu efortul solicitat şi cu importanţa socială a muncii, angajarea în traduceri a specialiştilor diferitelor domenii ştiinţifice nu este recompensată corespunzător de societate. În plan profesional, comisiile de evaluare nu acordă traducerilor greutatea meritată ca *activităţi ştiinţifice* propriu-zise, părând să le considere simple acţiuni mecanice de transfer lingvistic, iar nu ceea ce sunt de fapt: activităţi complexe şi laborioase de pătrundere în cele mai fine şi mai profunde articulaţii ale gândirii ştiinţifice a autorului, de documentare lingvistică în vederea găsirii celei mai adecvate şi nuanţate expresii a acestei gândiri, de reinterpretare şi mediere a unui conţinut ştiinţific, de producţie cognitivă chiar, astfel încât *o traducere poate proba competenţele specializate* tot atât de bine ca şi – uneori chiar mai bine decât – un text cu pretenţii de originalitate. În orice caz, pentru moment, o compilaţie sau un ansamblu de opinii „originale" expuse pe câteva pagini, având valoare ştiinţifică şi/sau pedagogică medie şi care pot fi redactate în câteva zile, se dovedesc mai profitabile pentru autorul lor decât o traducere riguroasă a unui conţinut ştiinţific, care necesită luni de muncă. Aceasta din urmă rămâne, aşadar, în mare măsură, pe seama filologilor. Adică a unor intelectuali care – adesea, dar nu întotdeauna, buni utilizatori cotidieni ai celor două limbi implicate, de bună-credinţă, cu disponibilitate pentru efort responsabil şi motivaţi

pentru propria carieră – nu dispun, totuşi, de o formaţie corespunzătoare pentru a efectua o traducere *ştiinţific* corectă şi coerentă, aşa cum nu este obligatoriu să aibă „condei", cu alte cuvinte, suficient talent şi suficient exerciţiu pentru elaborarea *discursului scris* pe care îl cere traducerea. Neluând în considerare cazul – din nefericire, destul de bine reprezentat în ultimii ani – al *traducătorului-lăutar* care se conduce „după ureche" şi nu are nici măcar deprinderea utilizării sistematice şi riguroase a dicţionarelor explicative, să zăbovim puţin asupra celor mai frecvente şi mai deformante practici de traducere, surprinse schematic în câteva tipuri care, în realitatea empirică, se încrucişează.

Traducătorul-şcolar este atent la corespondenţele formale de vocabular şi sintaxă: utilizează termenul care, după formă, pare cel mai aproape de cel străin (orientându-se, de regulă, după dicţionare de corespondenţă – francez-român, de exemplu); este insensibil la nuanţele fine ale limbajului; de regulă, respectă mecanic topica textului străin. Propoziţiile sună neromâneşte, conţin multe „barbarisme", prezintă o realitate şi o concepţie „din topor", generează confuzii şi, frecvent, nedumeriri în legătură cu notorietatea autorului şi a lucrării, toate conducând, în cele din urmă, la îndoieli cu privire la valorile ştiinţei contemporane. Aşa se explică, în parte, de ce unii – inclusiv din rândurile specialiştilor –, incapabili să depăşească acest nivel al traducerilor/lecturilor/interpretărilor şcolăreşti, conchid cu autosuficienţă că ştiinţa naţională sau ştiinţa proprie în domeniu este, de departe, superioară altora.

Traducătorul-literal (de cuvinte) acordă atenţie formelor verbale – ferindu-se cu grijă de subiectivismul lecturii „printre rânduri" – şi îndeosebi formelor „principale" – substantive, pronume, adjective, verbe, adverbe –, fără a căuta să vadă realitatea propriu-zisă (Fiinţa şi Devenirea) pe care o mediază limbajul şi manifestând un interes minim pentru termenii de legătură (conjuncţii, prepoziţii), al căror rol esenţial în exprimarea raporturilor, corelaţiilor, înlănţuirilor pare a-i rămâne cu totul necunoscut. Adesea, raporturile (cauzalitate – liniară, circulară, spirală… – condiţionare, consecuţie, simultaneitate, anterioritate, apropiere, distanţă, reţele etc.) sunt deformate prin traducerea neatentă a acestor termeni „minori". Frazele traduse au cel mult o coerenţă formală, dar nu una de substanţă, iar textul în ansamblu cu atât mai puţin. Cititorul poate reţine cel mult câteva concepte şi idei disparate, nu o dată contradictorii, pentru că logica ansamblului, lanţurile argumentative au fost rupte şi risipite. Or, cel puţin în domeniul sociologiei, valoarea unui text rezultă mai ales din capacitatea sa de a da expresie raporturilor şi de a reconstrui întregul societal într-o arhitectură teoretică solid înrădăcinată în empiric şi logic coerentă; acestea sunt hotărâtoare pentru înţelegerea specificului şi a complexităţii realităţii-obiect.

Traducătorul-tehnician/academist este atent la rigorile vocabularului şi sintaxei specifice, utilizează un vocabular elevat şi, adesea, o sintaxă elegantă, dar uită că, dincolo de dicţionare şi gramatici academice, un text est un „organism" viu, o expresie a unui raport „aici şi acum" cu lumea, îndeosebi cu lumea socială, a unui stil personal care poate atribui unui termen o nuanţă sau chiar o accepţiune cu totul nouă, care poate prefera o expresie populară pentru forţa de sugestie şi popularitatea de care sinonimele academice sunt adesea lipsite, care poate aşeza accente particulare printr-o topică şi o punctuaţie non-academice ale frazei sau printr-o construcţie non-standard a paragrafelor. Sociologia contemporană este o ştiinţă a înnoirilor la nivelul nuanţelor fine. Iar de cele

mai multe ori, inovaţiile teoretice apar sub forma unor inovaţii de expresie, a unor rafinări conceptuale. Dacă le pierdem, riscăm să ratăm însăşi esenţa textului.

Atunci când raportul cu lumea al autorului – prezenţă implicită în textul de bază – a fost ignorat în timpul traducerii, el lasă locul raportului cu lumea specific traducătorului. Iar o analiză de conţinut sumară a textelor traduse în ultimii ani la noi indică o preferinţă pentru termenii/expresiile de cantitate, în defavoarea celor de calitate, pentru termenii de stare, în defavoarea acelora care exprimă dinamica, procesualitatea, pentru accepţiunile globale, în defavoarea nuanţelor fine, o înclinaţie către vederi cadrate, delimitate, chiar liniare şi, totodată, „moi", imprecise, ambigue, în defavoarea vederilor deschise, ample, complexe, dar precise şi limpezi etc. Dincolo de stereotipul – împărtăşit, se pare, de mai toţi traducătorii filologi – al disciplinelor socioumane care, nefăcând parte din categoria ştiinţelor „exacte", nu ar impune rigoare a gândirii şi a expresiei, este cert că, din raţiuni variate, învăţământul nostru filologic nu îi înzestrează pe mulţi dintre absolvenţii săi cu două instrumente esenţiale (care ar trebui să constituie obiective ale disciplinelor de profil încă din etapa învăţământului general) : obişnuinţa de a înţelege faptul lingvistic în relaţie cu conţinuturile profunde şi nuanţate ale realităţilor pe care le desemnează şi, în cazul realităţilor sociale, le face posibile, iar nu ca existenţă autonomă, de dicţionar ; obişnuinţa gândirii autoreflexive, având ca bază de plecare propriul limbaj.

Lipsit de argumente suficient de puternice pentru a-i convinge pe specialiştii domeniului să se dedice şi traducerilor riguroase, în condiţiile în care filologii nu posedă decât rareori competenţele necesare (iar atunci când le posedă caută – fapt absolut explicabil – spaţii de valorificare mai rentabile profesional şi financiar), editorul pare a se afla într-o dilemă : sau renunţă la traduceri, adică la o acţiune vitală pentru dezvoltarea ştiinţei şi învăţământului socioumane naţionale şi, în plus, financiar profitabilă ; sau angajează traduceri, cu riscul major al inducerii în câmpul cunoaşterii a unor cunoştinţe, moduri de percepţie şi de gândire, criterii de valoare etc. deformate şi profund deformante pe termen mediu şi lung. Singura soluţie pare a fi, deocamdată, dublarea filologului de un specialist dispus să caute satisfacţii mai mult în progresul intelectual personal – în realitate imens, atât în plan lingvistic, cât şi în planul categoriilor şi structurilor cognitive şi de evaluare culturală – decât într-o recunoaştere formală (comisii de promovare) sau financiară. Uneori însă, rolul „dublurii" se poate dovedi ingrat : foarte solicitant şi, totodată, foarte delicat.

Consensul relativ al academicienilor asupra exigenţei ca varianta tradusă să respecte originalul nu trebuie interpretat mecanic : o traducere nu este o fotografie. Termenul însuşi (traducere) implică ideea de reinterpretare : ceea ce înseamnă că structurile subiectului-traducător – despre care sociologii construcţiei sinelui ne spun că sunt, cu certitudine şi în mare parte, un reflex al categoriilor sociale pe care el le-a experimentat – se vor regăsi în textul tradus, oricât de mari ar fi eforturile de eliminare şi oricât de performant ar fi individul în cauză. În cazul textului ştiinţific, mijlocul de control cel mai sigur al fidelităţii nu se află în *structurile limbajului*, ci în acelea ale logicii specifice ştiinţei în cauză. Acesta este principalul motiv pentru care, oricât de dotat, filologul care nu stăpâneşte *logica ştiinţifică* – iar, în pofida aparenţelor, logica ştiinţelor socioumane este deosebită de logica simţului comun, fie el chiar acela al unui intelectual „de clasă" – are toate „şansele" să producă o traducere incorectă. Tot aici se află argumentul

forte al legitimităţii statutului de activitate ştiinţifică propriu-zisă (iar nu exclusiv lingvistică) a traducerii unui text de specialitate. În cazul traducerii textelor de faţă, a fost folosit şi un alt mijloc de control, rareori la îndemâna traducătorilor : *comunicarea directă cu autorii*. Aceasta a permis verificarea fidelităţii interpretărilor şi chiar mai mult : clarificarea textului – realizată de autorii înşişi –, acolo unde ediţia franceză conţinea ambiguităţi pentru cititorul-traducător (oricât de „sonor" ar fi numele unui specialist, expresia gândirii sale nu este niciodată total protejată de duble înţelesuri, de ezitări etc.). O ultimă precizare la acest capitol : în comparaţie cu textul original, ediţia de faţă conţine unele sublinieri (termeni şi părţi de fraze scrise în italice) suplimentare. Este o licenţă *tehnică* (ce nu modifică, aşadar, conţinutul de idei, ci le scoate numai în relief pe unele dintre acestea) pe care traducătorul-sociolog a considerat-o necesară : pe de o parte, forţa mesajului şi valoarea didactică a unor texte elaborate din capul locului într-un scop didactic i s-au părut a fi mai importante decât o rigoare tehnică (mecanică) ; pe de altă parte, schimbându-şi destinatarul, un text îşi pierde valenţele comunicaţionale şi didactice, dacă nu este acomodat la structurile noului său receptor potenţial. În consecinţă, pornind de la propria experienţă didactică, au fost scoase în evidenţă acele părţi ale textului care pot contribui la o percepţie/înţelegere mai bună în rândurile utilizatorilor români, precum şi la conştientizarea unor stereotipuri sau a unor greşeli tipice. Licenţa în cauză este cu atât mai legitimă cu cât noile sublinieri tehnice nu fac decât să marcheze idei pe care autorii înşişi le-au considerat esenţiale (şi le-au subliniat implicit).

3. Întregul spune mult mai mult decât părţile sale luate separat

Chiar dacă nu este decât un truism – ori, poate, tocmai de aceea : nu conţin, oare, truismele adevăruri comune incontestabile ? – acest enunţ defineşte bine diferenţa dintre manualul de metodologie care îi este propus cititorului român şi cele trei lucrări din care a fost el constituit.

Fiecare dintre cele trei părţi reconstruieşte un traseu complet şi complex – înrudit cu celelalte – al anchetei : ancheta prin chestionar, ancheta prin interviu şi, o variantă originală a acesteia din urmă, ancheta prin interviu comprehensiv. Dacă proiectul editorial românesc va reuşi în totalitate (reuşită care depinde de foarte mulţi factori), povestirea/istoria vieţii, observaţia şi descrierea etnografică vor fi reunite într-un al doilea volum. Împreună, ele reuşesc să ofere alternative unor dileme în care – lăsând la o parte declaraţiile de principiu – s-ar părea că este pe cale să intre cercetarea sociologică românească : teoretic sau empiric ? cantitativ sau calitativ ? sondaje de opinie sau istorii orale ? fapte sau reprezentări ?

Cititorul poate observa, astfel, din capul locului, că nu există *o* metodă unică sau privilegiată a ştiinţelor socioumane, ci mai multe. Că nu există o legitimitate absolută, de principiu, a nici uneia şi că orice anchetă concretă impune o problematizare şi o definire „aici şi acum" a legitimităţii metodei. Că *pluralismul metodologic* – asociat unui pluralism teoretic – apare eliberat de mecanicismul care afectează interpretările

operate de „sociologul-şcolar", preocupat să „aplice" toate tipurile de metode amintite prin manuale : aşa cum subliniam cu alt prilej (*Familie şi educaţie în societatea românească. O istorie critică a intervenţionismului utopic*, Polirom, Iaşi, 1998), pluralismul nu înseamnă că, în mod necesar, în fiecare anchetă luată individual şi în fiecare cercetător luat individual trebuie şi putem să combinăm toate tipurile de metode cunoscute. Dimpotrivă, el înseamnă *selecţie* şi *adecvare* a metodei la obiectul construit (opţiunea teoretică). François de Singly notează fără echivoc :

> „Nu se pune, aşadar, problema să ierarhizăm tehnicile şi metodele. Este de dorit ca, înainte de a lansa un tip de anchetă, să ştim care îi sunt obiectivele" (cf. *infra*, p. 26).
>
> „Chestionarele pun în evidenţă o serie de determinanţi sociali ai traiectoriilor, în timp ce interviurile ne dezvăluie construcţia individuală a acestor traiectorii şi, mai ales, modul în care sunt trăite subiectiv unele momente-cheie. Bogăţie găsim de ambele părţi : mai multă în complexitatea proceselor de producere a socialului, în cazul anchetei prin chestionar ; mai multă în modalităţile în care actorii trăiesc subiectiv socialul (şi contribuie, astfel, la producerea lui), în cazul anchetei prin interviu. Ceea ce trebuie să urmărim în fiecare anchetă este coerenţa între opţiunile teoretice şi alegerea metodologiei" (cf. *infra*, pp. 94-95).

Completând ideea, Alain Blanchet, Anne Gotman şi Jean-Claude Kaufmann argumentează că nu se pune nici problema să le folosim pe toate deodată, neselectiv : cea mai frecventă combinaţie asociază documentarea teoretică şi statistică unei anchete prin interviu sau prin chestionar ; există şi anchete care combină interviul cu chestionarul ; dar, de cele mai multe ori, anchetatorul izolat şi acela care – chiar lucrând într-un colectiv – dispune de fonduri limitate sunt obligaţi să opteze pentru una sau pentru alta.

Trecând de la chestionar, cea mai tehnică şi mai stabilizată dintre metodele prezentate aici, la interviul comprehensiv, cea mai artistică şi mai tânără/originală dintre ele, pe puntea reprezentată de interviul „clasic", care urmăreşte producerea unor date tot atât de fiabile ca acelea ale chestionarului, dar mai deschise către raţionalitatea actorilor înşişi, cititorul – care şi-a însuşit deja ideea egalei legitimităţi, a absenţei ierarhiilor *a priori* – poate înţelege alte două fapte. Primul : metoda nu este o reţetă dată care trebuie „aplicată" într-un „teren", oricare ar fi acesta, ci un proces neîntrerupt de construcţie „aici şi acum", de adecvare la situaţia particulară de anchetă ; principiile şi regulile din manuale nu trebuie înţelese altfel decât ca o „rezervă de cunoştinţe disponibile", cum ar spune Alfred Schütz, mobilizabile în funcţie de împrejurări, un fundal al cercetării din care ne putem inspira explicit la nevoie. Jean-Claude Kaufmann dă forma cea mai clară acestei idei, sfătuindu-ne în finalul părţii a treia :

> „După ce aţi citit integral textul pentru a-i asimila logica de ansamblu, este de preferat ca, într-o anumită măsură, să îl uitaţi, să vă făuriţi propriile unelte, adaptate la ancheta pe care trebuie să o întreprindeţi, să imaginaţi o metodă personală. Fără, însă, a uita complet trecutul : reluând principiile aflate ici şi colo (mai ales în acest text) care par a fi utile. Interiorizarea selectivă a cunoştinţelor dobândite, integrarea lor într-un demers personal, stăpânirea unei logici globale sunt mai importante decât informaţiile ca atare" (cf. *infra*, p. 289).

Cel de-al doilea : cercetarea faptelor socioumane nu este supusă nici unei logici pur tehnologice – care presupune utilizarea unor instrumente standardizate, respectarea strictă a succesiunii unor operaţii etc. –, dar nici uneia pur artistice – care se bazează pe „inspiraţia" de moment, pe libertatea de creaţie ce refuză regulile. Ea înseamnă în acelaşi timp rigoare şi libertate, tehnică şi artă. O rigoare şi o tehnică cu atât mai complexe şi mai dificil de realizat, cu cât trebuie să lase loc creaţiei şi conjuncturalului ; o libertate şi o artă cu atât mai problematice, cu cât trebuie să se supună anumitor exigenţe procedurale. Reliefând acestea, volumul de faţă luat în întregul său dovedeşte inconsistenţa stereotipurilor comune care opun, pe de o parte, ştiinţele naturii şi ştiinţele socioumane pe o axă (definită altfel la fiecare capăt !) a „exactului" şi „uşorului", iar pe de altă parte, ştiinţele şi celelalte forme de cunoaştere „savantă" pe o axă a caracterului standardizat sau nonstandardizat al procedurilor. Ştiinţa nu înseamnă numai standardizare, iar ştiinţele socioumane nu sunt defel „uşoare", tocmai pentru că se află în situaţia de a-şi construi continuu caracterul „exact", respectând, totodată, singularitatea şi istoricitatea obiectului şi ale situaţiei de anchetă.

În sfârşit, puse laolaltă, metodele prezentate în acest manual atrag atenţia (cu atât mai mult, dacă le asociem şi acelora avute în vedere pentru cel de-al doilea volum) asupra faptului că, dincolo de unele diferenţe specifice incontestabile, rupturile disciplinare în câmpul sociouman sunt construcţii artificiale, păgubitoare pentru progresul cunoaşterii : cei patru autori posedă formaţii diferite, au angajamente profesionale şi personale diferite, dar practică şi recomandă, cu toţii, deschiderea graniţelor. Aşa se explică opţiunea de ultim moment pentru o grafie fără cratimă a termenului „sociouman" : se pare că este, într-adevăr, nevoie să le reamintim acelora care sunt tentaţi să cedeze uşor impresiei de separare generate de percepţia vizuală a conceptului scris „socio-uman" că o cratimă reprezintă o „liniuţă de *unire*" !

Se cuvine să le mulţumim autorilor şi editorului francez, în special lui François de Singly în dubla sa calitate de autor şi de coordonator al seriei editoriale, pentru faptul de a se fi lăsat convinşi de oportunitatea reunirii unor lucrări autonome într-un manual de metodologie. Mai precis, pentru faptul de a fi pus câştigul în planul conţinutului global – obţinut prin punerea reciprocă în perspectivă a textelor reunite – şi adecvarea la nevoile cititorului român şi la specificul pieţei româneşti de carte înaintea intereselor proprii şi a eventualelor vanităţi personale, care ar fi putut determina o preferinţă absolut legitimă pentru traducerea lucrărilor una câte una, sub forma unor volume de autor.

Elisabeta Stănciulescu
15 noiembrie 1998

Partea I

CHESTIONARUL

FRANÇOIS DE SINGLY

François de Singly este profesor la Universitatea Paris V – Sorbona, director al Centrului de Sociologia Familiei.

INTRODUCERE

Cifrelor le dăm onorul

În piaţa Panteonului, trei copii de nouă ani îi opresc pe trecători pentru a le înmâna un foarte scurt chestionar : „Vă plac hamburgherii : da, nu ? ”. O anchetă care urmăreşte, probabil, să ilustreze un curs de dietetică şi să arate, prin numărul răspunsurilor afirmative, în ce măsură ignoră publicul sănătoasele preocupări cu privire la nutriţie. Dar nu acest aspect ne interesează, ci faptul că, în umbra Marilor Bărbaţi care au condus Republica, copiii descoperă că trăiesc într-o societate în care mai degrabă cifrele sunt acelea care orientează acţiunea cetăţenilor şi care servesc drept argument hotărâtor.

Incontestabil, realismul ştiinţific s-a impus progresiv în ţările occidentale. O reprezentare exactă a realităţii se obţine numai cu ajutorul cifrelor : fiecare zi are sondajul său ; fiecare periodic are rubrica sa de cifre care numără/măsoară ; fiecare discurs conţine panoplia sa de indici semnificativi ; la fiecare negociere, numerele interzic sau, din contră, permit tranzacţia. În faţa atâtor „fapte incontestabile”, suntem rugaţi să ne plecăm.

Institutele de studii statistice şi de sondare a opiniei au contribuit la extinderea credinţei în adevărul revelat al cifrelor. În Franţa, în anii ’60, sociologia s-a convertit şi ea, cel puţin în parte, la ideea unei cunoaşteri empirice şi sistematice a realităţii şi la recursul la datele cantitative ca mijloc privilegiat de abordare a faptelor sociale. În aceeaşi perioadă, au apărut în învăţământul universitar sociologic cursurile de metodologie. Astăzi, capacitatea de a citi/înţelege şi de a produce cifre este considerată una dintre competenţele indispensabile pentru studenţii în ştiinţele sociale.

O dublă competenţă

Această carte este scrisă cu intenţia de a veni în sprijinul acelora care învaţă ancheta prin chestionar. Vom începe cu o digresiune, cu ajutorul căreia vom „descoperi” cifrele care circulă în societăţile democratice şi funcţia lor socială, astfel încât să putem evita confuzia între cifrele descriptive şi cifrele explicative (capitolul 1).

Apoi, arta chestionarului va fi învăţată în trei etape :

– conceperea anchetei : definirea obiectului, structura chestionarului, căutarea indicatorilor, alegerea eşantionului (capitolul 2) ;

– „fabricarea" chestionarului, cu cele două părţi ale sale : una prin care sunt puse în evidenţă activităţile (faptele) şi opiniile, şi o a doua care conţine indicatorii determinanţilor sociali şi regulile chestionării (capitolele 3 şi 4) ;

– exploatarea datelor : codarea informaţiei, învăţarea citirii tabelelor încrucişate, cererea de „tratare" informatizată a datelor, interpretarea lor şi redactarea raportului de anchetă (capitolul 5).

Această iniţiere în producerea cifrelor „sociologice" se vrea practică. Ea se adresează în primul rând persoanelor (studenţi în ştiinţe sociale, lucrători în sectorul social, conducători ai colectivităţilor teritoriale, responsabili de studii) care trebuie să conceapă şi să „fabrice" anchete, iar apoi celor care, fără să creeze ei înşişi, doresc să înţeleagă mai bine logica unui asemenea demers. Vor fi evitate rafinamentele statistice : nu se cere aici nici o altă pregătire matematică, în afara calculului procentelor ! Pentru a exploata o anchetă, metodologia tabelelor care încrucişează mai multe variabile este suficientă.

În schimb, stăpânirea unor reguli tehnice pentru formularea întrebărilor sau pentru citirea tabelelor trebuie însoţită de o reflecţie permanentă asupra *sensului datelor* astfel construite. Constrângerile tehnice şi cantitative nu trebuie în nici un caz să se autonomizeze sub pretextul respectării rigorilor metodologice : toate etapele anchetei sunt simultan empirice şi teoretice.

CAPITOLUL 1

LA CE SERVEŞTE PRODUCEREA DE CIFRE?

Nu toate cifrele vehiculate au aceeaşi valoare şi nici aceleaşi funcţii. Teoretic, putem distinge două tipuri de cifre: „descriptive" şi „explicative". Ancheta prin chestionar – aşa cum o vom studia în paginile următoare – serveşte la producerea unor date care aparţin acestei din urmă categorii.

1. Cifrele descriptive

1.1. A număra

Prima categorie de cifre descriptive le include pe acelea care se vor cât mai exacte cu putinţă. Gradul de precizie atins are o deosebită importanţă pentru gestionarea activităţilor şi a raporturilor de putere din societate. Este, în special, cazul recensământului populaţiei, operaţie dificilă organizată de stat, care constă în a-i număra pe locuitori unul câte unul (sau, mai precis, din casă în casă), atât din nevoia de cunoaştere, cât şi din nevoia de putere. Numele unui alt instrument le este familiar francezilor: „*audimat*" (sistem de măsurare/evaluare a audienţei diferitelor canale de televiziune). Cum tarifele de publicitate variază în funcţie de numărul de persoane care urmăresc unul sau altul dintre programele de televiziune, audienţa este măsurată cu maximum de precizie prin instalarea unor aparate care înregistrează automat manipulările butoanelor televizorului.

Simplitatea expresiei „cifre descriptive" nu trebuie să ne dea iluzia facilităţii producerii acestora. Dificultăţile apar în jurul problemelor de definire. Câţi şomeri erau în ianuarie 1992? 2.965.000, 2.860.000 sau mai degrabă 2.436.000? Primul număr pe care l-am prezentat este furnizat de Agenţia naţională pentru locuri de muncă. Al doilea este o variantă a primului, obţinută prin corelaţiile impuse de variaţiile sezoniere. Al treilea număr a fost stabilit conform normelor, mai restrictive, ale Biroului internaţional al muncii. Variaţiile ne avertizează că, în ciuda dorinţei de a dispune de cifre precise, obiectivul nu este uşor de atins: „*Nu există o «bună» măsură a şomajului. Definiţiile corespund unor preocupări*

diferite şi nu au cum să coincidă" (Marchand, 1991 ; a se vedea şi Marchand şi Thélot, 1983). Există salariaţi a căror activitate nu este permanentă, aşa cum există persoane care lucrează din când în când câteva ore sau persoane care nu sunt angajate de mai multă vreme. Aceste persoane nu devin „şomeri" decât în virtutea definiţiilor (categoriile sunt comparabile cu enunţurile performative) care trebuie, înainte de toate, să existe. Cifrele descriptive impun întotdeauna o mediere, producerea lor este dependentă de nomenclaturi, de clasamentele care trebuie operate, de deciziile care trebuie luate. În pofida aparenţelor, o descriere numerică nu vorbeşte niciodată doar prin ea însăşi, după cum o demonstrează şi lungul demers întreprins de Michèle Tribalat (1991) înainte de a propune un răspuns la întrebarea : „Câţi francezi sunt de origine străină ? ".

1.2. A sonda

Cifrele descriptive includ şi o a doua categorie : datele publicate în ziare în urma sondajelor. Modelul de referinţă este acela al rezultatelor votului. Şi în acest caz, precizia contează, pentru că ea legitimează distribuirea locurilor în organismele de conducere, desemnarea învingătorului. Faptul că institutele de sondaj acordă o atenţie atât de mare anchetelor pre-electorale şi celor efectuate la ieşirea de la urne se explică prin aceea că în anchetele respective ele îşi pun în joc autoritatea. Datele trebuie să se apropie cât mai mult de rezultatele „în mărime naturală", pentru a demonstra fiabilitatea instrumentelor. În cazul alegerilor, eficacitatea sondajelor este mai uşor de verificat decât în alte situaţii.

Întrebuinţările sociale ale sondajelor de opinie speculează principiul votului universal, emblemă a societăţilor democratice. Sondajele pot fi considerate o tehnologie socială „*având drept scop să ne facă să credem că poporul are un cuvânt de spus*", pentru a-l cita pe Patrick Champagne (1990). Astfel, încercând să se impună, canalul de televiziune *Musique et fiction* a publicat rezultatele unui sondaj sub titluri fără echivoc : „*Francezii au votat ; tinerii au votat ; artiştii au votat*" ; „*65% dintre francezi – favorabili existenţei unui canal de televiziune de muzică şi ficţiune*" (sondaj IPSOS/UGC). Cu alte cuvinte, francezii vor canalul şase. Rezultatele sondajului sunt prezentate drept „vocea poporului" în chestiuni asupra cărora, de fapt, poporul nu este consultat. Aşa, de pildă, în SUA, în timpul „afacerii" judecătorului de culoare Clarence Thomas, a cărui poziţie era zdruncinată de acuzaţia de hărţuire sexuală formulată de fosta sa colaboratoare Anita Hill, înaintea „verdictului" Senatului, care trebuia să confirme sau să infirme numirea lui Thomas la Curtea supremă, au fost publicate sondaje care arătau că „*majoritatea americanilor sunt favorabili confirmării judecătorului*" (*Le Monde*, octombrie 1991).

1.3. Producerea de „cifre mari”

Logica aceasta, care confundă intenţionat exprimarea unui vot cu opinia, are mai multe efecte, dintre care unul este esenţial din punctul de vedere al producerii cifrelor: importante din această perspectivă „democratică” sunt obţinerea şi publicarea cifrelor care depăşesc, pe cât posibil, 50%.

Din anchetă trebuie să rezulte o majoritate. Doar această majoritate va face posibil enunţul „francezii cred că, francezii vor ca…”. Diferenţele existente în interiorul grupului de persoane interogate sunt puţin subliniate, ele nu apar decât în plan secund, în cursul comentariului. Esenţialul este să se deţină o cifră importantă care să poată apărea în titluri mari de articol sau de copertă. Astfel, putem citi pe o copertă a revistei *Marie-Claire*: *„Sondaj: la 81% dintre francezi le place să muncească”*; sau, în titlul unui articol din *Elle*: *„În proporţie de 86%, francezii sunt fericiţi!”*.

Atunci când o cifră nu este destul de mare pentru a crea impresia că există o majoritate, măcar relativă, este folosită o tehnică de îngroşare, practică şi gratuită: acolada. Iată un exemplu:

> *„În opinia dumneavoastră, calităţile pe care oamenii le aşteaptă de la un om politic sunt asemănătoare sau diferite de acelea pe care le aşteaptă de la un director de întreprindere?”*

Tabelul 1

Acolada sau modalităţile de a îngroşa cifrele

Ansamblul francezilor	(Răspunsuri în %)	
Exact aceleaşi	21	**52**
Mai degrabă aceleaşi	31	
Mai degrabă diferite	26	**43**
Total diferite	17	
Fără opinie	5	

Sursa: *L'Expansion*, octombrie 1991.

În acest articol al ziarului economic *L'Expansion* sunt adunate răspunsurile „Exact aceleaşi” cu „Mai degrabă aceleaşi” şi „Mai degrabă diferite” cu „Total diferite”. Aceste cifre sunt tipărite cu caractere mai mari şi într-o culoare diferită

faţă de cifrele iniţiale. Textul susţine tactica următoare : „O majoritate a francezilor subliniază convergenţa calităţilor necesare pentru a fi om politic şi director de întreprindere”, iar titlul de pe copertă demonstrează clar sensul operaţiunii : „*Un PDG* [director general de întreprindere] *la Élysée. Francezii sunt de acord*”.

Acest mod de utilizare a microscopului statistic, frecvent întâlnit, are rolul nu de a dezvălui mai bine realitatea, ci de a crea impresia unui consens, de a produce o ficţiune socială, aceea a unei majorităţi absolute sau relative. În celebra sa conferinţă de la Noroit din 1971, „Opinia publică nu există”, publicată în *Questions de sociologie* (1990), Pierre Bourdieu analizează cele trei postulate care stau la baza sondajelor : oricine poate avea o opinie ; toate opiniile sunt echivalente ; întrebările puse îşi au rostul. Publicarea permanentă de procentaje (63% din francezi sunt de părere că) creditează o operaţie, aritmetică şi politică. Prin adunarea răspunsurilor persoanelor interogate, fără a ţine seama de poziţia lor socială, este creată convingerea că toţi intervin în deciziile ţării în egală măsură. Opinia publică, „*însumare pur aditivă de opinii individuale*” este o iluzie care are rolul de a „*disimula faptul că starea opiniei la un moment dat este un sistem de forţe, de tensiuni*”. Făcând să dispară aceste lupte simbolice, impunând imaginea căutării consensului (cu legitimul „mare procentaj”), sondajul este un instrument de acţiune politică (a se vedea şi François-Xavier Schweyer, 1991).

Atitudinea faţă de această producere a unei opinii majoritare reprezintă elementul care diferenţiază cel mai mult ancheta sociologică prin chestionar de sondajul de opinie. Categoric, o anchetă sociologică nu caută să producă cifra care să vorbească de la sine, ci urmăreşte înainte de toate să explice o activitate sau o opinie, dezvăluind factorii care o influenţează.

2. Cifrele explicative

2.1. Rolul statisticii

Lucrarea *Despre sinucidere* a lui Émile Durkheim (1897) este considerată a fi fondatoare a raţionamentului sociologic care se sprijină pe date statistice. Dacă sinuciderea este un act individual, rata sinuciderilor (adică numărul de sinucideri din cadrul unui grup raportat la numărul persoanelor acelui grup) este un fapt social care poate fi explicat prin cauze sociale. Statistica – în cazul de faţă cea a sinuciderilor – este o tehnică privilegiată pentru punerea în evidenţă atât a faptelor sociale, cât şi a factorilor care le determină. Chiar dacă în realitate socialul şi individualul sunt indisociabile, în plan subiectiv disocierea poate fi realizată „*cu ajutorul unor artificii de metodă… Astfel, există curente de opinie care ne împing, cu o intensitate inegală, în funcţie de timpuri şi de ţări, unul la*

căsătorie, de exemplu, altul la sinucidere, un altul la o natalitate mai mult sau mai puţin ridicată. Evident, acestea sunt fapte sociale. La prima vedere, ele par inseparabile de formele pe care le îmbracă în cazurile particulare. Dar statistica ne furnizează modalitatea de a le izola".

Odată operată această separare a faptelor sociale, este de ajuns să adoptăm o metodă corespunzătoare, aceea a variaţiilor concomitente, pentru a le cunoaşte cauzele. Pentru Émile Durkheim, sinuciderea este înlesnită cu precădere de o slabă integrare a individului într-un grup domestic. De aceea, probabilitatea ca indivizii căsătoriţi şi cu copii să se sinucidă este mai mică decât în cazul celibatarilor. Mai precis, variaţia ratei de sinucidere în interiorul grupurilor diferenţiate în funcţie de situaţia familială a membrilor arată că, pentru bărbaţi, faptul de a fi căsătoriţi este o piedică în calea sinuciderii, în timp ce pentru femei, căsătoria joacă acelaşi rol numai dacă este asociată cu prezenţa copiilor.

2.2. Obiectivarea

În *Le Métier de sociologue* (1968), Pierre Bourdieu, Jean-Claude Chamborédon şi Jean-Claude Passeron numesc obiectivare un demers care respectă regula fundamentală a lui Émile Durkheim: „*Faptele sociale trebuie tratate ca lucruri*". Enunţ greşit înţeles, întrucât autorul lucrării *Règles de la méthode sociologique* precizează în prefaţa celei de-a doua ediţii (1901) că „*a trata faptele ca lucruri înseamnă a păstra faţă de ele o anumită atitudine mentală, înseamnă a începe studierea lor plecând de la principiul că nu ştim nimic despre ele… Pătrunzând în lumea socială, sociologul trebuie să fie conştient că pătrunde în necunoscut*". Procedând astfel, el poate să descopere „cauza eficientă" care produce lumea socială, cauză inaccesibilă conştiinţei indivizilor obişnuiţi. Ca şi psihanaliza, această teorie sociologică presupune că actorii sociali nu cunosc raţiunile „obiective" ale conduitei lor. Ei pot spune vrute şi nevrute, dar sociologul trebuie să opteze pentru o altă sursă de informare: conduita unor indivizi care vorbesc, într-un fel, pentru actorii sociali obişnuiţi şi în locul lor. El trebuie să renunţe la prenoţiuni, la explicaţiile preconcepute ale fenomenelor şi nu trebuie să ezite să-şi astupe urechile, pentru a rezista tentaţiei de a lua în considerare reprezentările pe care i le furnizează indivizii despre ei înşişi. Sarcina sa este aceea de a descoperi „din exterior" ce anume îi determină pe actori să acţioneze, mai cu seamă în „mediul social", care are la Durkheim un sens mai larg decât acela de poziţie socială: mediul desemnează totalitatea factorilor sociali care determină comportamentul.

Regula cu privire la „a trata faptele sociale ca lucruri" se referă la această exigenţă de a nu interpreta lumea socială din interior, pe baza viziunii subiective a fiecăruia, a „sentimentelor", a valorilor care îi sunt proprii. În prima

etapă a analizei, „*trebuie, deci, să considerăm fenomenele sociale în sine, detaşate de subiecţii conştienţi care şi le reprezintă ; trebuie să le studiem din afară ca pe nişte lucruri exterioare*" (*ibidem*). Cifrele, unul dintre mijloacele privilegiate de obţinere a acestei „detaşări", dizolvă prin însumare diferenţele individuale, considerate ca secundare, şi nu reţin decât regularităţile statistice, „martori" ai acţiunii factorilor determinanţi.

Analiza sociologică a unor comportamente percepute ca „alegeri" ilustrează foarte bine procedura obiectivării care permite ca „*lucrurile să fie văzute altfel*" (Durkheim, Prefaţă la prima ediţie, 1895).

De exemplu, atunci când un bărbat şi o femeie se îndrăgostesc, ei fie explică această atracţie reciprocă prin calităţile partenerului, fie, dimpotrivă, mărturisesc că nu ştiu nici ei prea bine cum s-a întâmplat (a fost dragoste la prima vedere, un *coup de foudre*, un *déclic*). Într-o primă fază, sociologul va asculta mai puţin discursurile lor admirative sau surprinse ; în schimb, va cere informaţii despre caracteristicile sociale ale celor doi : nivelul diplomei, originea socială, profesia, locul de întâlnire. Prin intermediul acestor „acte de identitate" socială, el va putea înţelege „din exterior" formarea cuplului. Şi va putea trasa harta statistică a Dragostei, în care circulaţia este reglementată mai ales prin fluxul de capital social şi cultural deţinut de bărbaţi şi femei : 1% din totalul femeilor aflate pe poziţii socio-profesionale superioare, 21% din totalul femeilor care exercită profesii intermediare, 50% din totalul funcţionarelor, 64% dintre muncitoarele calificate şi 79% dintre muncitoarele necalificate trăiesc cu simpli muncitori (Bozon şi Héran, 1987 şi 1988). În societăţile contemporane, nu e nevoie de căsătorii aranjate, nici de conştiinţa explicită a unui schimb de capital între indivizi, pentru ca ordinea socială să nu fie tulburată. Indivizii sunt angajaţi în filiere de sociabilitate matrimonială (care pot fi delimitate prin locurile de întâlnire a partenerilor) şi dispun de repere, de categorii de percepţie care trimit implicit la criterii sociale (gusturi şi dezgusturi) destul de puternice pentru ca perechile să fie constituite *grosso modo* din două valori sociale echivalente.

Un al doilea exemplu de alegere. Viitorii părinţi se gândesc adesea la prenumele pe care îl vor da copilului lor, modelul stabilirii prenumelui de către naş lăsând locul unui mai mare grad de libertate pentru tată şi mamă. Această alegere poate fi obiectivată prin încrucişarea statistică a prenumelui cu anul naşterii copilului şi cu mediul social al părinţilor. Prenumele au, în majoritatea cazurilor, un ciclu de viaţă (Besnard şi Desplanques, 1986). La început, atunci când este folosit în familiile de cadre mai mult decât în alte familii, prenumele este „pionier" ; el devine apoi „conformist", ba chiar „hiperconformist", când majoritatea părinţilor, indiferent de mediu, îl adoptă ; în cele din urmă, el este „demodat". Valoarea distinctivă a prenumelui scade progresiv, o dată cu creşterea numărului acelora care îl poartă. Puţini taţi şi puţine mame din categoria

cadrelor vor risca să-şi împopoţoneze unul dintre copii cu un prenume care era în vogă în generaţiile anterioare în mediile populare ; ei lasă acest tip de prenume să „doarmă”, pentru ca, astfel, să dobândească prospeţime socială şi să devină din nou un semn al distincţiei.

2.3. Obiectivare şi obiectivitate

Obiectivarea se deosebeşte de obiectivitate, chiar dacă în *Règles de la méthode sociologique* există câteva expresii care pot sugera confuzia, aşa cum este, de pildă, fraza „*ştiinţa, pentru a fi obiectivă* […]”. Obiectivarea nu constă în a construi prin anchetă cea mai exactă imagine a realului cu putinţă. Am văzut că nici măcar cifra descriptivă, adesea comparată cu o fotografie, nu poate realiza aceasta, dat fiind filtrul definiţiilor. Înţeleasă în acest fel, obiectivitatea este imposibil de atins, din două motive : realul este inepuizabil şi nu poate fi descris decât prin intermediul categoriilor de percepţie. Textul lui Georges Perec, „*Tentativă de inventariere a alimentelor lichide şi solide pe care le-am înghiţit în cursul anului 1974*”[1], este relevant pentru această dublă neputinţă. Să citim mai întâi câteva paragrafe din exerciţiul de stil al lui Perec :

> „O chifteluţă cu caşcaval, cinci sandvişuri calde cu brânză şi jambon, trei tarte cu şuncă şi ouă, o tartă cu brânză de vaci, un iaurt cu struguri şi castraveţi, un iaurt «à la roumaine».
>
> [...]
>
> O plăcintă cu mere, patru tarte, o tartă caldă, zece tarte Tatin, şapte tarte cu pere, o tartă cu pere Tatin, o tartă cu lămâie, o tartă cu mere şi cu nuci, două tarte cu mere, o tartă cu fragi.
>
> [...]
>
> Nouă vinuri Bordeaux, un Bordeaux rosé, un vin de Lamarzelle din ’64, trei vinuri de Saint-Émilion, un vin Saint-Émilion din ’61, şapte sticle de Château-La-Pelleterie – ’70, una de Château-Canon ’29 ; cinci Château-Négrit, un Lalande-De-Pomerol, un Lalande-De-Pomerol din ’67, un vin de Médoc din ’64, şase Margaux din ’62, un Margaux din ’68, unul din ’69, un Saint-Estèphe din ’61, un Saint-Julien din ’59”.

Inventarul de mai sus ne spune prea puţin despre ce a mâncat Georges Perec în 1974. Un nutriţionist s-ar afla în mare dificultate încercând să afle dacă alimentaţia lui a fost echilibrată, căci nu se cunosc nici cantităţile ingurgitate, nici combinaţiile în care alimentele au fost consumate. Această lungă enumerare seamănă cu o litanie de sfinţi în care credinţa lui Georges Perec este cuprinsă în

1. Republicat în *L’infra-ordinaire*, Le Seuil, Paris, 1989.

câteva feluri de mâncare şi câteva băuturi alcoolice. Ea arată în mică măsură ce anume a mâncat autorul, dezvăluind mai mult categoriile indigene prin care el desemnează produsele pe care le-a consumat, categorii inspirate, în majoritatea cazurilor, din listele de meniuri ale restaurantelor, iar nu dintr-o bucătărie familială.

2.4. Explicitarea

Exerciţiul pe care ni-l promite Perec este, oare, posibil fără să se precizeze la ce serveşte inventarul? Doreşte autorul să ofere un document cu privire la meniul ales la restaurant de un bărbat necăsătorit? Sau să aprecieze echilibrul alimentaţiei unui scriitor? Natura informaţiilor utile variază în funcţie de obiectivele pe care ni le propunem. A declara că notezi tot ceea ce mănânci (sau ceea ce vezi) este o iluzie în capcana căreia poate să cadă orice observator obişnuit, care nu este conştient de categoriile pe care le utilizează şi de interesele pe care le vizează. Sociologul trebuie, din contră, să expliciteze cât mai bine modul în care îşi construieşte datele, fără să aibă pretenţia de a fi „obiectiv". Ceea ce face ca un material să fie „obiectiv" (în sensul sociologic) este gradul ridicat de explicitare a criteriilor prin care este surprins realul.

Prin urmare, orice anchetă are „devieri" inevitabile. Un chestionar nu descrie niciodată în mod exhaustiv o practică, iar atunci când abordează prea riguros această activitate, datele vor fi regrupate, recodate, pentru a evita dispersia şi a face posibilă analiza statistică. Realul la care trimite obiectul anchetei este supus la patru transformări principale, care constituie etapele cercetării: delimitarea operată prin definirea obiectului; selectarea elementelor considerate pertinente, concretizată în modul de formulare a întrebărilor; trierea informaţiilor culese, realizată prin activitatea de codare şi recodare; lectura unei părţi din ansamblul datelor. Ancheta este un „joc" îndelungat de construcţie.

Obiectivitatea (în sensul comun) nu reprezintă pentru sociolog un ideal, ancheta prin chestionar neavând funcţia de a descrie comportamentul actorilor sociali cât mai amănunţit cu putinţă. În termenii lui Pierre Bourdieu şi Jean-Claude Passeron, ea îşi propune să explice ce fac actorii prin ceea ce sunt ei, iar nu ceea ce spun ei despre ceea ce fac. Ancheta trebuie să surprindă identitatea socială a acestor indivizi – cu precădere originea lor socială, poziţia lor socială, diploma, situaţia familială – pentru a stabili un raport de cauzalitate între o practică studiată şi mediul social (în sensul larg, propus de Durkheim, al termenului).

François Héran (1984) a subliniat paradoxul obiectivării: „*un fenomen social se supune cu atât mai bine obiectivării, cu cât este deja obiectivat în mediul social*". De exemplu, este mai uşor de obiectivat capitalul cultural, instituţia şcolară fiind însărcinată cu recunoaşterea sa explicită, decât capitalul estetic, validat aproape exclusiv prin judecăţi comune. Sociologia reuşeşte să

surprindă din exterior conduitele, atitudinile, dispoziţiile, atunci când acestea fac obiectul unei reglementări instituţionale prealabile. Astfel, dreptul, care stabileşte „*praguri în continuumul social, creează denivelări bruşte, sapă trepte în pantele prea alunecoase… îi scuteşte pe statistician şi demograf de obligaţia de a justifica arbitrarul*". Dar în condiţiile contemporane, în care graniţele se estompează – ca în cazul intrării pe piaţa muncii sau în viaţa conjugală – şi în care formele instituite în societatea creată de instituţii îşi pierd evidenţa, obiectivarea nu mai este atât de uşoară. Sociologii sunt tentaţi să abandoneze această postură „obiectivistă", estimând fie că este un procedeu demodat care nu mai corespunde lumii moderne, fie că grija de a-şi defini propria situaţie de aici înainte trebuie lăsată în seama actorilor înşişi. Extinderea invizibilului, a informalului în societăţile contemporane, atât în registrul normelor, cât şi în acela al pragurilor, al trecerilor, face mai complexă munca de delimitare a obiectului anchetei (capitolul 2) şi a indivizilor interogaţi (capitolul 3).

2.5. Alegerea metodei adecvate

Având ca obiectiv producerea unei cunoaşteri ştiinţifice, ancheta prin chestionar nu se situează la un nivel exclusiv empiric. Ea angajează un punct de vedere teoretic, o viziune asupra lumii potrivit căreia socialul este socialmente determinat (un fapt social est determinat de alte fapte sociale).

Diviziunea muncii în cadrul ştiinţelor sociale între teoreticieni şi metodologi ne poate face să credem că metodele sunt independente în raport cu opţiunile teoretice. Este fals. Interviurile, oricât de bune, nu ne dau decât puţine lămuriri cu privire la factorii care determină practicile (chiar dacă unele sunt citite astfel). La rândul lor, tabelele statistice ne ajută în mică măsură să înţelegem procesele. Interviul reprezintă un instrument privilegiat pentru înţelegerea comportamentelor (identificarea motivaţiilor, a scopurilor etc.), în timp ce chestionarul este o metodă excelentă pentru explicarea conduitei (identificarea factorilor determinanţi). Există o corespondenţă între universul metodelor şi universul sociologiilor teoretice.

În *Fortune et infortune de la femme mariée* (de Singly, 1990), sunt calculate statistic avantajele, din perspectiva randamentului profesional al diplomei, pe care bărbaţii le obţin o dată cu intrarea în viaţa conjugală şi parentală. În interviurile luate unor bărbaţi, rareori apare conştiinţa că nivelul reuşitei lor profesionale depinde de natura angajamentului familial. Acest fapt poate fi dezvăluit numai pe calea, indirectă, a obiectivării în date statistice. În schimb, procesele complexe prin care faptul de a fi integrat într-un grup conjugal şi familial acţionează asupra vieţii profesionale a acestor bărbaţi vor fi mai bine surprinse prin interviuri aprofundate.

Nu se pune, aşadar, problema să ierarhizăm tehnicile şi metodele. Este de dorit ca, înainte de a lansa un tip de anchetă, să ştim care îi sunt obiectivele. Utilizăm chestionarul în cazul în care trebuie identificate efectele anumitor factori sociali. Din punctul nostru de vedere, criteriul alegerii corecte este coerenţa între cele două niveluri, al viziunii teoretice (mai precis metateoretice) şi al metodei de culegere a datelor. De exemplu, în *La Trame conjugale* (1992), Jean-Claude Kaufmann a respectat acest criteriu, recurgând la interviu pentru a înţelege, din felul cum este administrată lenjeria, negocierile dintre soţi, strategiile lor de evitare a conflictelor, transmiterea de la o generaţie la alta a sensibilităţii faţă de ordine şi curăţenie.

2.6. Rezistenţa în faţa cifrelor explicative

Studiind comportamentele deviante, Howard S. Becker (1963) a estimat că în cadrul ştiinţelor sociale coexistă două moduri de a aborda fenomenele sociale : concepţia „explicativă" şi concepţia interacţionistă, al cărei susţinător este. Cea dintâi „*defineşte devianţa ca transgresare a unei norme acceptate de comun acord. Ea stabileşte apoi caracteristicile persoanelor care încalcă normele şi caută în personalitatea acestora şi în condiţiile lor de viaţă factorii care ar putea explica abaterea*". Sociologul american critică acest mod de gândire şi de acţiune, reproşându-i faptul de a „*presupune că aceia care au transgresat o normă constituie o categorie omogenă întrucât au comis acelaşi act deviant*". Potrivit opiniei lui Becker, sociologul trebuie să manifeste interes „*nu atât pentru caracteristicile personale şi sociale ale devianţilor, cât pentru procesul în decursul căruia aceştia ajung să fie consideraţi străini în raport cu grupul şi pentru reacţiile lor la acest mod de a fi judecaţi*".

Rezistenţa în faţa cifrelor corespunde opţiunii interacţioniste a autorului, care consideră că ancheta prin chestionar este inadecvată în raport cu un punct de vedere interacţionist. Dar ea trădează în acelaşi timp şi o lipsă de înţelegere a demersului explicativ. Faptul de a-i aborda pe indivizii care desfăşoară o practică socială oarecare în funcţie de identitatea şi de traiectoria lor socială, de forma şi gradul lor de integrare nu înseamnă a-i trata ca pe o „categorie omogenă". Nimic nu ne opreşte ca, plecând de la o analiză explicativă, să propunem o tipologie a indivizilor pentru un act aparent asemănător. Este exact ceea ce face Émile Durkheim atunci când distinge între sinuciderea egoistă (consecinţă a unei slabe integrări) şi sinuciderea anomică (consecinţă a unei deficienţe de reglementare). În analiza cantitativă, eterogenitatea unui grup de „practicanţi" poate fi pusă în lumină în funcţie de alte dimensiuni ale activităţii avute în vedere sau ale trecutului indivizilor. Aşa, de pildă, în *L'oreille spéculative*,

Pierre-Michel Menger (1986) operează o distincţie în sânul publicului care asistă la concertele formaţiei *Ensemble Inter-Contemporain*, în funcţie de intensitatea practicii. Comparând profilurile acestor grupuri, el descoperă că factorii care au cea mai mare influenţă în trecerea eventuală de la noviciat (primul concert) la asiduitate (frecventarea regulată a EIC) sunt, în special, faptul de a avea o pregătire muzicală anterioară şi faptul de a şti să cânţi la un instrument. Un alt exemplu : pentru a înţelege instituţia căsătoriei în contextul actual, Michel Bozon (1992) distinge între cuplurile care „*încep prin a se căsători*" şi cele care „*în cele din urmă s-au căsătorit*". Căsătoria nu este asumată în acelaşi mod : căsătoria directă este mult mai mult „*un rit de trecere care pune în scenă, într-o manieră formalizată, tranziţia de la familia de origine la noul cuplu*" (cu logodnă, căsătorie religioasă, căsătorie în localitatea părinţilor fetei, banchet, peste cincizeci de persoane la petrecere) decât căsătoria indirectă, care este mai mult o etapă a unui proces de durată. Criteriul coabitării premaritale (cu durata de cel puţin un an) se dovedeşte pertinent pentru a distinge uzanţele şi sensul căsătoriei-instituţie.

Obiecţia împotriva obiectivării, enunţată de Howard S. Becker, nu este fondată. Analiza statistică poate autoriza „tratamente" care pun în evidenţă aproprierea diferenţială a unei practici, a unei instituţii, chiar a unei poziţii sociale. Ea arată, de pildă, că muncitorii bărbaţi (de la 40 la 59 de ani) nu au nici aceeaşi istorie profesională şi nici aceeaşi viaţă personală, acestea variind în funcţie de descendenţa familială, definită prin poziţia socială a tatălui, poziţiile celor doi bunici şi nivelul diplomei mamei (de Singly şi Thélot, 1986).

2.7. Comportamente şi justificări

Obiectivarea sociologică şi statistică aduce în prim-plan intervenţia *factorilor sociali* care nu pot fi sesizaţi de către indivizii obişnuiţi. Această perspectivă teoretică şi metodologică este mai utilă pentru înţelegerea rezultantei complexe a constrângerilor sociale şi a strategiilor, conştiente sau nu, ale indivizilor, decât pentru analiza proceselor în curs şi a justificărilor date de actorii sociali.

Socialul cuprinde şi reprezentările, şi manifestările discursive. Acestea trebuie incluse în analiza sociologică. Procedura de obiectivare este afectată de faptul de a fi fost iniţiată în *Despre sinucidere*, deoarece specificitatea acestei practici ştiinţifice constă în aceea că autorizează, din principiu, mai mult decât pentru alte activităţi, excluderea medierilor simbolice prin care acţionează constrângerile sociale. Această „tăcere" a „practicanţilor" a fost greşit interpretată, crezându-se că este posibil ca „înlăuntrul", pentru a relua termenul folosit de Émile Durkheim [*le dedans*], să nu fie luat în considerare.

Unele chestionare de astăzi demonstrează că iau (sau pot lua) în considerare modul în care indivizii îşi trăiesc propria situaţie. Demersul explicativ rămâne însă rupt de logica individuală şi operează în continuare cu un raţionament în termeni de factori influenţi (dezvăluiţi prin indicatori). După ce am explicat ce fac actorii, pornind de la ceea ce sunt ei, putem explica şi ce spun ei despre ce fac sau despre ce sunt, pornind de la ceea ce sunt şi de la ceea ce fac.

CAPITOLUL 2

CONCEPEREA CHESTIONARULUI

1. Obiectul anchetei

1.1. Informaţia pertinentă

Ancheta prin chestionar nu este niciodată (sau nu ar trebui să fie) o activitate strict empirică. Cum orice realitate este inepuizabilă, date fiind bogăţia şi complexitatea ei, trebuie să decidem ce păstrăm ca obiect al anchetei şi ce excludem. În orice moment, selectarea elementelor pertinente şi eliminarea acelora considerate secundare nu pot fi făcute decât după criterii de apreciere teoretică. Nici în realitatea însăşi şi nici în manualele de metodologie nu găsim principii de ierarhizare a informaţiilor demne de a fi reţinute.

Diferenţa fundamentală între interviul semi-directiv şi chestionar se află în modurile diferite de a proceda la dubla mişcare de păstrare/eliminare. În cazul interviului, persoana intervievată este aceea care are rolul decisiv în procesul de selecţie a elementelor pertinente ; în cazul chestionarului, individul care răspunde o face într-un cadru fixat dinainte de către specialist. Interviul are în primul rând funcţia de a reconstitui sensul „subiectiv", sensul trăit al comportamentului actorilor sociali ; chestionarul are ca primă „ambiţie" să surprindă sensul „obiectiv" al conduitelor, corelându-le cu indicatori ai determinanţilor sociali.

Chestionarul selecţionează, aşadar, din realitate elementele pertinente ale conduitelor studiate şi ale factorilor sociali. Acest demers impune distincţia clară între *obiectul real* sau desemnat printr-o comandă socială şi *obiectul construit* de sociolog. Prin expresia „construirea obiectului" este subliniată distanţa între cele două niveluri. Nici această procedură nu este specifică anchetei prin chestionar. Privind trecătorii de pe stradă, indivizii obişnuiţi îi percep potrivit unor criterii care variază în funcţie de obiectivele şi de interesele specifice situaţiei. Ceea ce deosebeşte operaţia obişnuită de selecţie de operaţia savantă este gradul de explicitare şi permanenţa ei. În viaţa cotidiană, actorii construiesc şi angajează o viziune asupra lumii, fără a şti, cel mai adesea, după

ce criterii au eliminat unele informaţii. Sociologul, în schimb, trebuie să enunţe principiile potrivit cărora reţine o anumită trăsătură în defavoarea alteia în abordarea comportamentelor.

1.2. Definirea

Prima operaţie de selecţie constă în delimitarea obiectului, a graniţelor sale. Responsabilul de anchetă trebuie să definească de la început, măcar provizoriu, noţiunile care vor sta în centrul anchetei, pentru a găsi indicatorii adecvaţi. Termenul de noţiune (sau cel de concept) nu trebuie să ne sperie. Toţi ne aflăm în situaţia domnului Jourdain, utilizăm noţiuni fără să o ştim ! Dificultatea constă în a trece la explicitarea unei proceduri pe care o practicăm, cel mai adesea, inconştient. În viaţa de zi cu zi, fiecare are o idee despre ce înseamnă timpul liber în opoziţie cu munca. Pentru a lansa o anchetă asupra timpului liber, responsabilul va lua o decizie prealabilă, definind ceea ce numeşte el timp liber. Trebuie, oare, să includă în această noţiune tricotatul, meşteritul, ori grădinăritul ? Are de ales între două metode. Îi poate întreba pe cei care tricotează, meşteresc sau lucrează în grădină dacă, pentru ei, acestea sunt activităţi de timp liber sau nu. Dar această primă soluţie prezintă dublul risc al demisiei şi al confuziei. A doua posibilitate este aceea de a decide în funcţie de opţiuni teoretice. Dacă, pentru el, timpul liber desemnează activităţi neproductive, va elimina tricotatul, meşteritul şi grădinăritul din domeniul anchetei.

În afara acestor opţiuni teoretice, definirea obiectului trebuie să corespundă cât mai bine obiectivării definite de Émile Durkheim : comportamentele trebuie abordate din exterior, evitându-se judecăţile introspective.

Pentru a analiza *Le Zapping*, Jean-Louis Chabrol şi Pascal Périn (1991) apelează la următorul procedeu. Mai întâi, ei reflectează asupra modalităţilor în care vor aborda obiectul la nivel cantitativ şi delimitează trei asemenea modalităţi :

> – „Plecând de la momentul în care subiecţii deţin o telecomandă, ca în ancheta asupra practicilor culturale. Criteriu obiectiv, dar puţin satisfăcător, întrucât implică presupoziţia că instrumentul impune practica corespunzătoare.
>
> – În funcţie de declaraţiile indivizilor («Când vă uitaţi la televizor, vi se întâmplă să schimbaţi canalul în cursul emisiunii sau la sfârşitul unei emisiuni ; foarte des, destul de des, destul de rar, foarte rar ?»). Criteriu subiectiv.
>
> – Plecând de la datele culese prin procedeul Mediamat care permite înregistrarea automată a tuturor schimbărilor de canal ale televizoarelor".

Optând pentru această a treia abordare a problemei, Jean-Louis Chabrol şi Pascal Périn delimitează „zapping"-ul, fracţionarea vizionării emisiunilor,

reconstituind secvenţe de vizionare, „*perioade de funcţionare neîntreruptă a aparatului TV pe un canal dat*”. Apoi, ei caracterizează fiecare secvenţă prin ora la care începe, ora la care se termină, canalul urmărit. Pe de altă parte, autorii cunosc programele oficiale, durata lor, astfel încât pot calcula un indice de fracţionare a uneia sau alteia dintre emisiunile urmărite (un sfert de oră din două ore, o dată, de două sau de trei ori, de exemplu).

Dezirabilul – aici: definirea câmpului anchetei în modul cel mai „obiectiv” cu putinţă – nu se poate realiza întotdeauna cu uşurinţă. Este de ajuns să ne gândim la artiştii pictori. Cum trebuie fixate limitele acestui grup? Trebuie reţinuţi doar aceia care trăiesc din vânzarea operelor lor ca venit principal? Ce trebuie făcut cu ceilalţi, destul de numeroşi, care au o altă meserie? Trebuie lăsaţi indivizii înşişi să-şi indice apartenenţa la această categorie? Raymonde Moulin şi Jean-Claude Passeron (1985) nu optează nici pentru definirea „obiectivă” (în funcţie de venit sau de înscrierea la Asigurările sociale), nici pentru autoidentificarea subiectivă a artiştilor. Ei procedează altfel, întocmind un repertoar de artişti, pe baza sumei listelor de vizibilitate socială, prezenţa unui nume pe aceste liste fiind luată drept indicator al unei prezumţii de notorietate. Ei consideră cataloagele expoziţiilor, ale muzeelor, dicţionarele şi anuarele, periodicele şi fişierele instituţionale drept surse de informaţie care delimitează baza convenabilă de sondaj, plecând de la premisa că pictorul accede la această identitate atunci când revendicarea identităţii lui de artist (autodefinire) este recunoscută social, cel puţin sub forma minimală a apariţiei numelui său pe o listă profesională, într-un catalog.

1.3. Căutarea indicatorilor multipli

După ce am definit noţiunea sau noţiunile care constituie obiectul anchetei, trebuie să găsim indicatori empirici, mijloace de a o evidenţia empiric, de a o măsura. De pildă, sociologul care vrea să întreprindă un studiu despre prudenţă trebuie să o facă în maniera lui William James (citat de Paul Lazarsfeld): „*Atunci când se spune despre un om că este prudent, se spune de fapt că el adoptă un anumit număr de comportamente caracteristice prudenţei: încheie asigurări, nu pariază totul pe acelaşi cal, nu se lansează cu ochii închişi într-o afacere*”. Anchetatorul va pune, deci, întrebări referitoare la conducerea automobilului, la sumele economisite, la tipul de plasament, la felul de a vorbi, la formele de gândire şi de implicare, ale căror răspunsuri vor servi drept indicatori pentru abordarea noţiunii de prudenţă. Se conturează, astfel, mersul anchetei prin chestionar, un du-te-vino între nivelul teoretic şi realitatea „răspunsurilor”, înfăptuit prin intermediul indicatorilor şi al întrebărilor:

• Nivel teoretic	Noţiuni	Prudenţă
• Nivel intermediar	Indicatori	– Conducerea automobilului
		– Nivelul economiilor
		– Tipul de plasament
		– Felul de a vorbi
		– Judecăţi asupra lumii
	Întrebări	
• Nivelul realităţii	Răspunsuri	

Formularea întrebărilor, cu respectarea anumitor reguli tehnice de transformare a indicatorilor, nu intervine decât în faza următoare (a se vedea capitolul 4).

În căutarea indicatorilor noţiunii studiate, unul dintre principii, precizat de către Paul Lazarsfeld (1965), este acela al multiplicităţii : „*Relaţia între fiecare dintre indicatori şi conceptul fundamental fiind definită în termeni de probabilitate şi nu de certitudine, este indispensabilă utilizarea, atât cât este cu putinţă, a unui mare număr de indicatori*". Nevoia de a găsi mai mulţi indicatori ai noţiunilor studiate rezultă din două premise :

– imperfecţiunea măsurării, date fiind condiţiile desfăşurării oricărei anchete ;

– imperfecţiunea indicatorului, dat fiind faptul că nici o întrebare nu poate acoperi într-o manieră pe deplin satisfăcătoare noţiunea.

Dacă, de exemplu, ancheta caută să definească modelul de raportare a studenţilor la studiile lor, nu este suficient să adresăm o întrebare referitoare la frecventarea regulată a cursurilor („Săptămâna aceasta aţi fost prezent(ă) la toate cursurile, pe toată durata lor ? "). O ambiguitate poate apărea în interpretarea cuvântului „curs" : intră aici şi orele de lucrări practice ? Dar, mai ales, pe ce ne bazăm când presupunem că variaţia prezenţei la cursuri ar indica de una singură variaţia raportării studenţilor la studiile lor ? Nu trebuie puse întrebări şi în legătură cu numărul orelor de lucru acasă sau la bibliotecă, cu luarea notiţelor, cu lectura regulată a acestor notiţe… ?

Recurgerea la indicatori multipli este absolut necesară atunci când trebuie abordată o noţiune esenţială pentru obiectul anchetei. Astfel, dacă raportarea la religie este considerată drept unul dintre indicatorii sistemului de valori al persoanei interogate, de care trebuie să ţinem seama în analiză, întrebarea despre prezenţa la slujba de duminică poate fi suficientă. Dar dacă obiectul se referă la practicarea religiei catolice în Franţa, ar fi o greşeală să ne limităm la această întrebare, fie şi numai pentru că acest indicator privilegiază punctul de vedere instituţional. Un anchetator trebuie să procedeze ca Guy Michelat (1990), care descompune „*identitatea catolică a francezilor*" în mai multe dimensiuni :

practicile religioase, credinţele, atitudinile faţă de instituţia catolică, activităţile religioase (participarea la mişcări catolice), atitudinile faţă de heterodoxie. Fiecărei dimensiuni îi corespund indicatori precişi. Astfel, pentru dimensiunea practicilor religioase este construită următoarea serie de indicatori : numărul de împărtăşanii dintr-o lună, importanţa acordată căsătoriei religioase, faptul de a se ruga, dorinţa de a avea funeralii religioase, faptul de a fi fost botezat, importanţa acordată catehismului pentru copii, prezenţa la slujbă, chemarea unui preot pentru maslu. Regruparea celor opt răspunsuri într-un *indice* mergând de la 0 (grad nul) la 4 (grad ridicat de practică) furnizează un indicator pertinent al practicilor religioase.

Pentru a reuşi să deschidem această „cutie" care ascunde noţiunea studiată, este necesară fabricarea unei „chei" plecând de la mai multe schiţe, furnizate de răspunsurile la mai mulţi indicatori. Avem de-a face aici cu paradoxul aproximării : pentru a o face să dispară, ea trebuie multiplicată.

2. Descoperirea

2.1. Trei operaţii prealabile concomitente: documentarea, familiarizarea cu obiectul, formularea problemei teoretice

Înainte de a elabora chestionarul, trebuie realizate concomitent trei operaţii :

– lectura a ceea ce s-a scris deja despre tema studiată, cunoaşterea modului în care anchetatorii au încercat până în acel moment să explice conduita în cauză, a rezultatelor şi a limitelor cercetărilor anterioare ;

– ascultarea a ceea ce spun actorii sociali despre propriile lor practici, în scopul familiarizării cu practicile care urmează a fi analizate ; trebuie nu numai să ştii cum să le vorbeşti indivizilor, cum să le pui întrebări, ci şi să fii atent la modul în care ei îşi descriu activităţile ; de aici, necesitatea unei pre-anchete prin interviuri ;

– elaborarea progresivă a unei problematici, a unei interogări teoretice care va servi drept suport pentru a doua fază, aceea a formulării chestionarului.

Este necesar ca responsabilii unei anchete prin chestionar să fi dobândit în prealabil o competenţă, o virtuozitate metodologică ; totodată însă, ei trebuie să stăpânească, cel puţin în parte, cultura sociologică a domeniului abordat şi „cultura" actorilor sociali. Doar această combinaţie declanşează o „scânteie", intuirea ipotezelor.

2.2. Inventarea ipotezelor

Într-o cercetare sau într-un studiu, ipotezele iau naştere cel mai adesea potrivit unei logici de transfer, de unde nevoia de a cunoaşte cât mai bine modalităţile care au fost deja utilizate în cercetarea teoretică şi empirică a fenomenelor sociale. Ideile ne vin prin derivarea, pe cât posibil controlată, a unei problematici. Nici un obiect social nu este cu totul inedit, el poate – cel puţin pentru unele dimensiuni – să fie raportat la alte obiecte care există sau care au existat şi, în consecinţă, să fie analizat după principii comparabile. A crede că ideile ne vin din senin este o iluzie ; cunoaşterea derivă întotdeauna dintr-un lung proces de acumulare a cunoştinţelor în disciplina noastră sau în disciplinele vecine.

O grevă studenţească

De exemplu, chiar dacă nu poate spune care sunt condiţiile sociale ale izbucnirii revoltelor şi nu le poate prevedea, sociologia nu se sfieşte să le analizeze după ce ele au avut loc. Astfel, mişcarea studenţilor şi a liceenilor din noiembrie 1986 poate fi explicată prin raportarea la teoriile mobilizării şi ale exprimării publice a nemulţumirii (de Singly, 1987). Greva împotriva legii Devaquet poate fi interpretată ca o reacţie de apărare în faţa ameninţării unei modificări bruşte a „costului admiterii" la universitate (dacă această teamă era sau nu justificată, aceasta este o altă problemă, important este că actorii erau încredinţaţi că „tarifele" monetare şi şcolare ale admiterii urmau să crească). Dacă ipoteza este corectă, studenţii care s-au mobilizat/au participat în cel mai înalt grad ar fi trebuit să aibă de apărat interese diferite în comparaţie cu studenţii mai puţin implicaţi. Pe de o parte, un chestionar încearcă să afle care sunt studenţii care s-au mobilizat cel mai mult, plecând de la patru indicatori combinaţi, care reflectă participarea la cele patru manifestări principale : adunările generale, comitetele şi comisiile de grevă, purtarea unei insigne (semnul public al adeziunii). Pe de altă parte, identitatea socială a studenţilor este pusă în evidenţă prin întrebări referitoare la originea lor socială şi la trecutul lor şcolar. Prin încrucişarea (corelarea) indicelui de mobilizare cu identitatea socială a studenţilor, apar două grupuri mai puternic implicate decât celelalte : studenţii de origine superioară şi cu un bun trecut şcolar ; studenţii de origine populară şi cu un trecut şcolar mediocru. La Universitatea Rennes 2, al cărei profil este acela al unei vechi facultăţi de litere şi ştiinţe umane, revolta împotriva proiectului legii Devaquet a fost condiţionată fie de faptul de a fi plătit preţul maxim pentru admitere (măsurat printr-un capital social „înalt" şi un „bun" capital şcolar), fie de faptul de a fi plătit preţul minim (capital social şi capital şcolar scăzute). Studenţii mobilizaţi au însă un punct comun : ei au traiectoriile cele mai atipice în raport cu traiectoriile normale (statistic vorbind) ale grupurilor lor de origine,

studenţii de origine superioară fiind, comparativ, mai degrabă mediocri din punct de vedere şcolar, iar studenţii de origine populară fiind destul de buni pentru acest tip de unitate şcolară. Cu alte cuvinte, studenţii care, statistic, au avut cele mai puţine şanse de a se afla în respectiva unitate şcolară au participat cel mai activ la acţiunea colectivă organizată cu scopul de a evita schimbarea condiţiilor de admitere în universităţi. Ancheta prin chestionar pune astfel în evidenţă condiţiile sociale ale sensibilităţii la variaţiile (reale sau nu) ale „preţului" social plătit pentru admiterea la universitate. Mobilizarea derivă, în acest caz, dintr-o alianţă între studenţii cei mai „dotaţi" din punct de vedere social sau şcolar şi cei mai puţin dotaţi, şi unii şi ceilalţi apărând stabilitatea „preţului" plătit pentru admiterea la universitate. „Importul" unei problematici elaborate pentru explicarea altor fapte sociale (apărarea colectivă a intereselor) în analiza unui eveniment nu suprimă originalitatea explicaţiei date acestuia din urmă. În cazul nostru, mişcarea din noiembrie 1986 poate fi definită *a posteriori* prin specificitatea celor două grupuri mobilizate. Aceasta nu înseamnă că întregul sens al mişcării poate fi sesizat doar prin grila de interpretare propusă ; alte teorii sociologice ar putea fi testate, cu condiţia ca ele să se bazeze pe o anumită viziune deterministă asupra lumii, dată fiind necesitatea coerenţei între punctul de vedere teoretic şi opţiunea metodologică.

3. Cele două părţi ale unui chestionar

Un chestionar cu privire la o practică sau la un ansamblu de practici trebuie să cuprindă două părţi : una care se referă la obiectul propriu-zis şi o alta care permite cunoaşterea determinanţilor sociali ai acestuia.

3.1. Scoaterea la lumină a determinării sociale

Socialul este socialmente determinat [un fapt social este determinat de alte fapte sociale]. Şi aici, *Despre sinucidere* trebuie să servească drept referinţă. Această carte a lui Émile Durkheim acordă puţină importanţă descrierii obiectului ca atare, autorul preluând necritic înregistrarea faptelor în statisticile oficiale. Durkheim observă că rata sinuciderilor este „sensibilă" la identitatea socială a indivizilor, la contextul social în care aceştia trăiesc. El construieşte o imagine a realului în care acţiunea acestor factori, de obicei invizibili, devine vizibilă datorită încrucişării indicatorilor factorilor sociali – *variabilele independente* – cu indicatorii comportamentului studiat – variabila sau *variabilele dependente*.

Cu ajutorul unei serii de douăzeci şi cinci de întrebări privind practicile sociale (stilul habitatului ; cântăreţii preferaţi ; stilul de îmbrăcăminte ; mesele oferite invitaţilor ; calităţile personale ; genurile de cărţi şi de filme preferate ;

emisiunile de radio şi televiziune urmărite ; raportul cu muzica clasică şi cu pictura ; comentariile făcute cu privire la fotografii), Pierre Bourdieu (1979) analizează „*relaţiile între sistemele de clasificare (gustul) şi condiţiile de existenţă (clasa socială) pe care indivizii le retraduc într-o formă transfigurată*”. Această teorie distruge mitul „gustului pur”, arătând care sunt condiţiile sociale ale apariţiei acestuia şi dezvăluind miza lui : *Distincţia*. Obiectivarea gusturilor, a dezgusturilor, a clasificărilor realizată de Bourdieu se bazează pe încrucişarea sistematică a comportamentelor şi judecăţilor estetice cu un indicator al „avuţiilor” sociale deţinute de indivizi în virtutea apartenenţei lor la un grup socio-profesional.

Ancheta prin chestionar are rolul de a scoate la lumină determinanţii sociali, inconştienţi, ai practicilor : ea este pentru sociologi ceea ce este divanul pentru psihanalişti. În ciuda acestei apropieri între sociologia explicativă şi psihanaliză (care derivă din ataşamentul lor teoretic faţă de trecutul indivizilor), metoda şi principiile teoretice sunt diferite. Sociologia explicativă favorizează, cel mai adesea, ca indicator al producţiei sociale poziţia socio-profesională (a se vedea capitolul 3).

Această formă de sociologie nu este întotdeauna bine primită. Este adevărat că ea oferă spre ascultare o muzică ce poate fi considerată repetitivă. De exemplu, profesioniştii implicaţi în programarea sau executarea politicilor educaţiei sau ale culturii pot fi dezamăgiţi de faptul că acţiunea lor modifică în mică măsură regulile unui joc în care atuurile culturale de care dispun indivizii deţin întâietatea. În aceste condiţii, există tentaţia de a sparge sau de a contesta „termometrul” anchetei cantitative. Ancheta prin chestionar le provoacă o anume decepţie acelora care confundă extensiunea publicului (creşterea numărului celor care frecventează instituţiile educative şi culturale) cu democratizarea (diminuarea inegalităţilor de acces) : publicul se poate dubla, fără ca structura sa socială să se modifice. Doar măsurarea cu ajutorul anchetei ne permite să cunoaştem eficacitatea politicilor puse în practică, să ştim care dintre obiective a fost realizat şi care nu, învingând forţa efectelor asociate poziţiei sociale sau/şi diplomelor indivizilor.

3.2. Descrierea practicilor şi a „gusturilor”

Cea de-a doua parte a chestionarului abordează acele caracteristici ale obiectului cercetării care sunt considerate *a priori* pertinente. Nu există reţete pentru a evalua pertinenţa. Una dintre cele mai bune căi pentru a deprinde această capacitate de selecţie este lectura unor lucrări care prezintă cercetări „de teren”, pentru a descoperi cum procedează efectiv sociologii. Pentru început, să deschidem *Allez les filles*, scrisă de Christian Baudelot şi Roger Establet în 1992.

Autorii explică de ce, la sfârşitul studiilor secundare, fetele sunt întrecute la matematică de băieţi, care nu aveau, totuşi, până atunci rezultate superioare la această disciplină. Avantajul dobândit de băieţi rezultă din trei factori care se întăresc reciproc : la nivelul unei reuşite egale la matematică, băieţii se consideră mai buni decât fetele şi au mai multă ambiţie ; ei sunt mai pregătiţi pentru logica competiţiei, care se accentuează în clasele terminale şi în cele pregătitoare ; în sfârşit, ei manifestă mai multă atracţie („gust") faţă de matematică şi ştiinţele exacte. Autorii abordează această preferinţă accentuată („gustul") cu ajutorul mai multor indicatori :

- Indicator „direct" :
  – sentimentul personal de a îndrăgi sau nu matematica.

- Indicatori indirecţi :
  – disciplinele şcolare preferate ;
  – deţinerea de cărţi de matematică, în afara celor cerute la şcoală ;
  – faptul de a programa des maşina de calcul ;
  – citirea frecventă a revistelor ştiinţifice ;
  – folosirea acasă a micro-ordinatorului ;
  – preferinţa pentru jocurile matematice.

Băieţii nu se deosebesc de fete printr-un interes a cărui intensitate ar putea fi detectată cu ajutorul unui singur indicator. Unii preferă să citească reviste ştiinţifice, alţii să folosească micro-ordinatorul, alţii să joace jocuri matematice. Dar combinând răspunsurile la aceste cinci întrebări a putut fi pusă în evidenţă o mai mare investire în matematică sau în ştiinţele exacte, în afara şcolii, a băieţilor.

Să mergem mai departe cu Michel Bozon şi Yannick Lemel (1990). Pentru a delimita modul în care viaţa particulară a salariaţilor ajunge să se infiltreze în viaţa lor profesională, autorii pun şase întrebări despre distracţie („*Când sunteţi la serviciu, vă gândiţi adesea la activităţile din timpul dumneavoastră liber, la familie, la problemele dumneavoastră neprofesionale ?* "), despre subiectele de conversaţie de la birou sau din atelier, despre activităţile extraprofesionale desfăşurate în timpul serviciului (de exemplu, a telefona sau a scrie pentru rezolvarea unor probleme administrative personale, a asculta radioul, a tricota), despre micile petreceri şi „şuete" organizate în cadrul unităţii, despre activităţile organizate aici (bibliotecă, activităţi sportive) şi, în sfârşit, despre realizarea în interiorul unităţii a unui obiect sau a unei lucrări care nu este destinat(ă) acesteia. Răspunsurile – codate – la aceste întrebări sunt apoi corelate cu caracteristicile sociale ale indivizilor interogaţi, astfel încât să fie puse în evidenţă variaţiile raportului dintre sfera privată şi sfera profesională.

4. Importanţa întrebărilor care „recoltează” opiniile, valorile şi reprezentările

În *Le Métier de sociologue* (Bourdieu, Chamborédon şi Passeron, 1968), metodele ştiinţelor sociale sunt clasificate în funcţie de criteriul obiectivităţii : cu cât o activitate este abordată mai „din exterior” – pentru a relua termenii lui Émile Durkheim –, cu atât obiectivarea este mai reuşită. Din această perspectivă, apelul la opiniile indivizilor, la judecăţile lor, la valorile lor nu ar fi util. De aceea, Pierre Bourdieu, Jean-Claude Chamborédon şi Jean-Claude Passeron pun pe locul al doilea anchetele prin chestionar, după tehnicile de observare directă : *„Întrebările cele mai obiective, acelea referitoare la comportamente, nu «recoltează» niciodată altceva decât rezultatul unei observaţii făcute de către subiectul însuşi asupra propriilor conduite. Prin urmare, interpretarea nu este validă decât dacă se inspiră din intenţia explicită de a deosebi metodic acţiunile de declaraţiile de intenţie şi de declaraţiile de acţiune, care pot avea cu acţiunea raporturi mergând de la exagerare valorizantă sau de la omitere – care urmăreşte păstrarea unui secret – până la deformări, reinterpretări şi chiar la uitări selective*”.

Reabilitarea întrebărilor exacte de opinie

Acest primat acordat celor mai obiectivante tehnici atrage atenţia asupra ponderii prea mari pe care o au întrebările de opinie în sondaje sau în chestionarele „spontane”, cu scopul de a o critica. Numai că el subestimează, în primul rând, efectele prezenţei sau ale medierii observatorului (ca şi cum acesta n-ar avea el însuşi un sistem „subiectiv” de percepere a lumii) şi, în al doilea rând, interesul pe care îl prezintă unele întrebări încadrate într-o altă categorie. Contrar părerii lui Émile Durkheim, obiectivarea realităţii sociale trebuie să includă şi reprezentările mentale ale actorilor sociali şi pe acelea ale observatorilor (publicului) lor. Trebuie să acordăm un loc important descoperirii valorilor indivizilor. Cum am putea reduce funcţionarea societăţii la o lungă înşiruire de efecte ale determinării sociale ?

Este, îndeobşte, cunoscut că încrucişarea caracteristicilor sociale şi culturale ale bărbaţilor cu acelea ale femeilor cu care ei trăiesc dezvăluie rezultanta constrângerilor sociale care determină alegerea partenerului, chiar dacă dragostea maschează, în parte, aceste constrângeri (a se vedea cap. 1). Dar doi parteneri care se aleg unul pe altul nu o fac pentru că sunt conştienţi de mărimea capitalului lor social sau de dota lor şcolară. Formarea cuplului este mediată de elemente cu aparenţă subiectivă, de criteriile de evaluare. În cadrul unei anchete

asupra acestui subiect (INED, 1984), Michel Bozon şi François Héran pun mai multe întrebări pentru a atinge aceste registre : *„Ce impresie v-a făcut el/ea atunci când v-aţi întâlnit prima dată ? Cum era ?”* ; *„Ce v-a plăcut la el/ea în primul moment ?”*. De asemenea, ei le prezintă o listă pe care sunt înscrise numeroase calităţi personale (pentru lista prezentată bărbaţilor, de exemplu : „cultivată, matură, elegantă, serioasă, calmă…”), întrebând : *„Dintre toate aceste calităţi, care v-au atras cel mai mult la soţ (la partener) ? Aţi putea să citaţi maximum patru ?”* (Bozon, 1991).

Sunt puse astfel în evidenţă acele categorii indigene (în cazul anchetei citate, acelea ale bărbaţilor şi ale femeilor în momentul alegerii partenerului) care îndeplinesc simultan două condiţii : sunt rezultatul unei producţii sociale (producţie reperabilă prin încrucişarea acestor categorii cu originea socială a indivizilor) şi servesc ca suport subiectiv în elaborarea practicilor de alegere (acţiune detectabilă prin încrucişarea acestor categorii cu poziţiile sociale ale partenerilor aleşi).

Partea care se referă la practici trebuie să conţină, totodată, întrebări care vizează atât modurile de comportare, cât şi sensul pe care actorii îl dau conduitei lor (sau conduitei altora). Atenţia acordată acestor întrebări de opinie, reprezentărilor, nu este incompatibilă cu primatul unei orientări deterministe. De fapt, viziunea asupra lumii, estimarea şanselor de reuşită, consideraţia faţă de sine şi faţă de celălalt la un moment dat rezultă din experienţa acumulată. Din perspectiva teoriei habitusului, acestea marchează dubla mişcare de interiorizare a condiţiilor obiective în care au trăit şi trăiesc indivizii şi de exteriorizare a lor sub formă de valori, opinii, reprezentări, dispoziţii.

5. Eşantionul

„Pe cine interogăm ?” nu constituie o etapă independentă de celelalte. Eşantionul nu trebuie specificat decât atunci când obiectul anchetei este destul de bine definit, construit. De fapt, chiar unele dintre ipoteze pot contribui la desemnarea persoanelor care urmează a fi interogate (în cazul în care reţinem tehnica eşantionului pe cote).

5.1. Idealul statistic

Eşantionul aleatoriu, ideal statistic, este obţinut prin tragerea la sorţi a unor indivizi sau a unor menaje care fac parte din populaţia de referinţă. Oricare dintre membrii acestei populaţii trebuie să aibă şanse egale cu ale celorlalţi de a figura în eşantion. Aceasta presupune o condiţie rareori îndeplinită, exceptând cazul Institutului naţional de statistică şi de studii economice (INSEE.) : să

dispunem de o listă exhaustivă a bazei de sondaj, a populaţiei de referinţă, pentru a opera tragerea la sorţi. Una dintre funcţiile recensământului populaţiei este aceea de a permite constituirea de eşantioane reprezentative, plecând de la locuinţe (şi nu de la persoane).

Trebuie, aşadar, să dispunem de o *listă exhaustivă a populaţiei de referinţă*, pentru a obţine un eşantion ideal. Această situaţie se întâlneşte mai ales în cazurile în care ancheta este centrată pe instituţii, pentru că ele pot să aibă fişiere. Un eşantion pentru o cercetare asupra bibliotecilor municipale poate fi realizat plecând de la fişierul persoanelor înscrise (sunt eliminate, totuşi, persoanele care frecventează biblioteca fără să fie înscrise, citind în sălile de lectură) ; pentru o cercetare despre studenţi, putem pleca în eşantionare de la listele disponibile la biroul de şcolarizare. În toate aceste cazuri, avem nevoie de acordul autorităţilor.

Selecţia aleatorie poate fi obţinută prin tehnica tabelei de numere aleatorii sau, dacă indivizii (sau familiile) nu sunt clasaţi după un principiu restrictiv, printr-o tehnică ce constă în a selecta indivizii în funcţie de planul de sondaj, plecând de la un individ X (luat la întâmplare). De exemplu, dacă rata de sondare este de 1 la 10 – populaţia de referinţă având 10.000 de indivizi, iar eşantionul 1.000 –, va fi reţinut fiecare al zecelea individ (începând numărătoarea de la individul de referinţă X, ales la întâmplare).

5.2. Metoda cotelor

Este metoda folosită de regulă în institutele de sondare. Este suficientă cunoaşterea structurii populaţiei de referinţă, cel puţin după câteva dimensiuni considerate cele mai importante. În sondaje, eşantionul este structurat în funcţie de sexul individului, de poziţia socială (PCS) a capului de familie, de vârsta persoanei interogate, de localizarea geografică a menajului. Eşantionul persoanelor interogate trebuie să aibă o structură comparabilă, pentru criteriile alese, cu aceea a populaţiei de referinţă. Cu alte cuvinte, pentru ca eşantionul pe cote să poată fi considerat „reprezentativ” pentru populaţia investigată, este necesar ca cele două structuri să fie foarte asemănătoare în privinţa aspectelor luate în consideraţie.

Aceasta presupune alegerea unei rate de sondare identice pentru toate criteriile. Dacă populaţia cuprinde 100.000 de familii, dintre care 50.000 de familii în care persoana de referinţă este un muncitor şi 10.000 de familii în care aceasta este un cadru, pentru un eşantion de 1.000 de familii vor trebui interogate 500 de familii de muncitori şi 100 de familii de cadre $\left(\frac{10.000 \times 1.000}{100.000}\right)$.

Eşantionul va fi un model la scară mai mică al populaţiei, din punctul de vedere al criteriilor luate în consideraţie. Pentru celelalte criterii care nu sunt controlate, reprezentativitatea este obţinută prin efectul de halou ; acesta este „pariul", ghicitoarea cu risc a metodei cotelor.

Concret, responsabilii de anchetă dau fiecărui anchetator o listă de cote în care sunt precizate caracteristicile indivizilor ce urmează a fi chestionaţi : de exemplu, ai de interogat cinci muncitori şi un cadru, două persoane având mai puţin de 35 de ani şi patru având mai mult de 50 de ani, doi bărbaţi şi patru femei. De aici încolo, anchetatorul este liber să-şi găsească subiecţii, excepţie făcând cazul în care primeşte indicaţii suplimentare (interdicţia de a-şi interoga cunoscuţii ; indicarea unui anumit itinerar pe care va trebui să se oprească pentru a aplica chestionarul…).

Avantajul metodei cotelor constă în următoarele :

– nu cere existenţa unui fişier de referinţă : este suficientă o cunoaştere statistică a populaţiei ;

– este economică ; în cazul eşantioanelor aleatorii, suntem obligaţi să revenim de mai multe ori pentru a întâlni exact persoana desemnată ;

– prezintă o anume fiabilitate, garantată nu ştiinţific, ci prin experienţă, de vreme ce rezultatele obţinute par destul de corecte, cu condiţia respectării câtorva reguli de prudenţă în citirea rezultatelor ;

– autorizează publicarea de cifre referitoare la ansamblul eşantionului şi, deci, formularea de enunţuri generale. Această posibilitate este cerută mai ales în sondajele de opinie, pentru a produce efectul de impunere a unei majorităţi eventuale (a se vedea capitolul 1).

5.3. Eşantioanele stratificate

O perspectivă sociologică poate conduce la preferinţa pentru o tehnică de eşantionare diferită. În eşantioanele pe cote „normale", adică reprezentative pentru populaţia de referinţă, persoanele care fac parte din grupuri sociale mici nu vor fi numeroase, dacă talia eşantionului este mică. Or, raţionamentul sociologic va necesita mai târziu, în momentul exploatării rezultatelor, încrucişări/corelaţii în care aceste grupuri sociale vor figura ca variabilă independentă.

Să luăm exemplul femeilor-cadre. Într-un eşantion reprezentativ al femeilor active (profesional), ponderea femeilor-cadre este de aproximativ 6%, ceea ce, pentru un eşantion de 1.000 de persoane, înseamnă 60 de femei-cadre. Acest număr nu este suficient pentru a înlesni comparaţii serioase cu grupul femeilor cu profesiuni intermediare (20%, adică 200 de persoane), al funcţionarelor (48%, adică 480 de persoane) sau al muncitoarelor (14%, adică 140 de persoane), pentru o anumită variabilă dependentă (comportament sau opinie). Pentru ca aceste grupuri să poată fi comparate, este de preferat ca ele să aibă aceeaşi

mărime (talie), ceea ce implică alcătuirea unui eşantion stratificat, adică a unui *eşantion a cărui rată de sondare variază în funcţie de categorie*. Într-un eşantion de 1.000 de persoane, fiecare grup de femei va număra 167 de persoane (167 x 6 grupuri socio-profesionale). Cele 167 de femei-cadre din eşantion trebuie raportate la cele 566.329 de femei-cadre ale populaţiei de referinţă (ceea ce înseamnă o rată de sondare de 29,5 la 100.000) ; cele 167 de funcţionare din eşantion vor fi raportate la 4.309.843 de funcţionare din aceeaşi populaţie de referinţă (ceea ce înseamnă o rată de 3,9 la 100.000).

În cazul în care mijloacele financiare sunt insuficiente pentru a permite un eşantion mare, responsabilul unei anchete sociologice trebuie să opteze pentru un eşantion stratificat. Numai că o face cu preţul *imposibilităţii de a produce cifre de ansamblu*, enunţuri generale care nu necesită corecţii. De pildă, în *Lire à 12 ans* (de Singly, 1989), eşantionul este stratificat în funcţie de cele două sexe (50/50) şi doar de trei medii sociale (popular, mediu, superior, 33/33/33), pentru copiii născuţi în acelaşi an. Variabila „poziţie socială" a familiei este construită pentru a face vizibile variaţiile interne din fiecare mediu social, inclusiv din grupurile sociale mai puţin numeroase. Care sunt diferenţele între copiii de cadre care citesc şi aceia care nu citesc, şi nu doar între copiii de cadre şi copiii muncitorilor sau ai funcţionarilor ? Pentru a răspunde, eşantionul trebuie alcătuit în aşa fel încât subgrupurile să aibă un număr suficient de membri, atât grupul copiilor de cadre, cât şi acela al copiilor de muncitori sau de funcţionari – în cazul de faţă aproximativ 330 de copii în fiecare grup. Respectând structura socială, un eşantion pe cote ar fi oferit un număr prea mic de copii de cadre şi relativ prea mulţi copii de muncitori şi de funcţionari. Absenţa din eşantion a copiilor de agricultori, de artizani, de comercianţi interzice enunţurile generale cu privile la timpul acordat lecturii duminica de către şcolarii de 12 ani. Dar acest neajuns este compensat de avantajul că structura eşantionului permite observarea unei relaţii importante între lectură şi şcoală, întrucât timpul de lectură variază în funcţie de mediul social al familiei, dar şi de istoria şcolară a copilului (rămas în urmă, normal, avansat).

Alegerea eşantionului este dependentă de constrângerile statisticii şi de obiectivele cognitive. În ancheta Centrului de sociologie a artelor, după ce populaţia artiştilor pictori a fost constituită şi clasată în grade de vizibilitate socială (în funcţie de numărul de apariţii ale numelui unui individ pe diferite liste) – în total, mai mult de 18.000 de nume –, sunt luate la întâmplare câte 120 de nume din interiorul a cinci straturi de vizibilitate socială, pentru a se ajunge la un eşantion stratificat de 600 de nume. Rata de sondare diferă în funcţie de strat, pentru că artiştii cu gradul cel mai scăzut de vizibilitate socială sunt mai mult de 13.000, iar artiştii cu cel mai ridicat grad de vizibilitate, 171. Procedura descrisă

permite o comparaţie sistematică a artiştilor în funcţie de originea lor socială, formaţia culturală, tendinţele lor estetice şi gradul lor de vizibilitate socială, iar prin aceasta înţelegerea unora dintre procesele sociale care conduc la reuşită.

5.4. Studierea publicului

Eşantionul probabilist – prelevarea unui eşantion din populaţia studiată, potrivit legilor hazardului – reprezintă modelul de referinţă mai mult pentru statistică decât pentru sociologie. Aceasta din urmă nu are de-a face întotdeauna cu „populaţii" clar delimitate, ea se confruntă mai degrabă cu grupuri mobile, ale căror graniţe sunt slab conturate. Acesta este cazul celor mai multe forme de public. Luc Boltanski şi Pascale Maldidier (1977) o demonstrează, plecând de la o anchetă realizată printre cititorii revistei *Science et Vie*. Pentru cei doi, „*un public nu are nici una dintre proprietăţile unui grup oficial : nu este nici permanent, nici delimitat, nici coercitiv ; el nu a făcut obiectul unei încercări de definire socială care să stabilească cine este cititor şi cine nu (spre deosebire de grupul medicilor, de pildă) ; el îşi datorează existenţa unui act, iar supravieţuirea, reproducerii acestui act*". Un public este întotdeauna eterogen, alcătuit din ansambluri diverse ; de exemplu, cei care au cumpărat şi au citit pentru prima oară această revistă, cei care au răsfoit-o la un prieten, cei care sunt abonaţi de ani de zile sau de şase luni. În funcţie de definiţia dată „populaţiei" cititorilor – agenţii publicitari privilegiază faptul de a fi răsfoit revista şi sunt interesaţi în mică măsură de vechimea practicii –, talia şi structura socială a publicului cititor se modifică. Ponderea cadrelor superioare şi medii, ponderea bărbaţilor, ponderea cititorilor de mai puţin de 25 de ani sunt mai mari în structura cititorilor permanenţi ai revistei *Science et Vie*, decât în aceea a cititorilor ei ocazionali. Care este eşantionul „reprezentativ" ? Acela al cititorilor fideli ? Acela al tuturor cititorilor unui număr dat al revistei, indiferent dacă au răsfoit-o numai sau dacă au citit majoritatea articolelor ? Pentru Luc Boltanski şi Pascal Maldidier, eşantionul „spontan" – cel format din persoanele doritoare să răspundă unui chestionar inclus în paginile revistei – nu este reprezentativ în sensul statistic, dar oferă o „*reprezentare adecvată a publicului cititor, o imagine stilizată prin accentuarea trăsăturilor pertinente*".

Coexistenţa mai multor categorii de public (nucleul central şi zonele periferice) în sânul unuia şi aceluiaşi „public" aparent trebuie să fie luată în consideraţie în momentul pregătirii anchetei. Responsabilul trebuie să cunoască eventuala alcătuire eterogenă a publicului studiat şi să decidă ce vrea să reţină. Pentru a relua exemplul unei biblioteci, publicul care îi foloseşte serviciile este constituit doar din persoanele înscrise, sau trebuie incluse şi persoanele care vin să se încălzească

iarna în sala periodicelor? Ce facem cu mamele care împrumută pe baza legitimaţiei lor cărţi pentru soţ sau pentru copii? Chiar şi în cazul unor instituţii care eliberează legitimaţii de intrare, aşa cum face universitatea, ce statut le atribuim studenţilor care se înscriu pentru a avea acces la Asigurările sociale? Dar auditorilor liberi care, din contra, frecventează sălile de curs fără să fie înscrişi? Problema populaţiei şi a eşantionului este inseparabilă de construirea teoretică a obiectului.

CAPITOLUL 3

ELABORAREA CHESTIONARULUI : DETERMINANŢII SOCIALI

Din punctul de vedere al sociologiei explicative, partea centrată pe abordarea determinanţilor sociali este esenţială, dar este adesea neglijată în elaborarea obişnuită a chestionarelor. Această parte nu trebuie sacrificată de către responsabilii de anchetă de dragul inovaţiei, al originalităţii cu orice preţ. Dimpotrivă, o anumită doză de rutină – care ne permite să valorificăm rezultatele studiilor anterioare cu privire la factorii sociali ce influenţează conduitele şi reprezentările – este necesară. Întrucât perspectiva teoretică este aceeaşi în majoritatea chestionarelor sociologice, stabilitatea relativă a acestei părţi nu trebuie să ne surprindă. Întâlnim aici trei serii de indicatori ai determinanţilor sociali : variabilele ale căror denumiri trimit direct la o categorie biologică – sexul şi vârsta –, chiar dacă modul în care sunt înţelese acestea tinde să se delimiteze net de o atare definiţie biologizantă ; variabilele care servesc la cunoaşterea mărimii capitalurilor sociale, culturale, economice ale indivizilor interogaţi ; variabilele care indică modul de organizare a vieţii private în care persoanele sunt integrate.

1. Sexul şi vârsta

1.1. Sexul

Cu excepţia anchetelor de psihologie socială, în care întrebările vizează gradul de interiorizare a rolului şi a normelor proprii sexului „biologic" şi în care un bărbat poate fi mai mult sau mai puţin masculin, iar o femeie mai mult sau mai puţin feminină, variabila utilizată în chestionare este binară, bărbat/femeie. În sociologie, cel mai adesea, variabila sex sau gen nu apare în analiză decât după variabila mediu social.

1.2. Vârsta

Cu toate că au un fundament teoretic precar, convenţiile obişnuite care decupează continuumul anilor în clase fixe de vârstă – fie din cinci în cinci ani

(20-24 ani, 25-29 ani, 30-34 ani, 35-39 ani, 40-44 ani, 45-50 ani…), fie din zece în zece ani (20-29 ani, 30-39 ani, 40-49 ani…) – continuă să fie adoptate din comoditate[1].

2. „Bogăţiile" sociale

2.1. Poziţia socială

Poziţia socială, studiată pe baza nomenclaturii categoriilor socio-profesionale elaborate de Institutul naţional de statistică şi studii economice (INSEE)[2] ocupă un loc central în sociologia explicativă. Folosirea ei nu este rezervată partizanilor unei teorii marxiste a claselor sociale. Toţi aceia care estimează că societatea franceză nu este egalitară au nevoie de un indicator sintetic al „bogăţiilor" sociale, culturale, economice deţinute direct sau indirect de către individ. *Categoria socio-profesională* furnizează această indicaţie. Ea a devenit ceea ce Laurent Thévenot numeşte o variabilă „de stat", o variabilă recunoscută ca legitimă din punct de vedere social pentru a descrie realitatea.

Poziţiile sociale ale codului PCS (Profesii şi Categorii Socio-profesionale) nu se referă doar la o ierarhie socială (Desrosières şi Thévenot, 1988). Criteriile în funcţie de care sunt constituite cele şase mari grupuri socio-profesionale (care se descompun, la rândul lor, în categorii socio-profesionale mai fine) sunt : faptul de a fi sau nu salariat (axa salariat/viaţă independentă) ; pentru salariaţi, poziţia ierarhică, mergând de la cadre la funcţionari şi muncitori, cu trecere prin profesiile intermediare ; în cazul independenţilor, importanţa întreprinderii (numărul de salariaţi, pentru şefii de întreprindere neagricolă ; echivalentul numărului de hectare, pentru şefii de întreprindere agricolă).

---

1. Variabila „clase de vârstă" este dificil de utilizat. În realitate, interacţiunile complexe între vârstă, ciclu de viaţă, generaţie (ansamblu de indivizi care au trăit o aceeaşi perioadă istorică) fac dificilă orice interpretare, dincolo de citirea plată a unui tabel (cf. Olivier Galland, *Sociologie de la jeunesse*, A. Colin, Paris, 1991).
2. Sociologul român se raportează, evident, la nomenclaturile naţionale. Am preferat să reproducem codurile INSEE şi să nu le înlocuim cu cele româneşti – aşa cum ne sugera însuşi autorul –, din două raţiuni : (1) acestea din urmă sunt, în momentul de faţă, prea instabile ; (2) cititorul român vine frecvent în contact cu cercetările franceze, iar cunoaşterea codurilor INSEE îi este utilă pentru înţelegerea acestor cercetări. În plus, este prezentat aici un model care, o dată înţeles, permite utilizarea nomenclaturilor naţionale (n.n., E.S.).

Tabelul 2

Codul profesiilor şi categoriilor socio-profesionale (PCS) al INSEE

Grupa 1. Agricultori cu gospodărie (exploatare agricolă) proprie 1.1. Agricultori cu gospodărie mică 1.2. Agricultori cu gospodărie mijlocie 1.3. Agricultori cu gospodărie mare
Grupa 2. Artizani, comercianţi şi şefi de întreprindere 2.1. Artizani 2.2. Comercianţi 2.3. Şefi de întreprindere cu 10 sau mai mulţi salariaţi
Grupa 3. Cadre şi profesii intelectuale superioare 3.1. Profesii liberale 3.3. Cadre din sectorul public 3.4. Profesori şi profesii ştiinţifice 3.5. Profesii în domeniile informării, artei şi spectacolelor 3.7. Cadre administrative şi comerciale de întreprindere 3.8. Ingineri şi cadre tehnice de întreprindere
Grupa 4. Profesii intermediare 4.2. Institutori 4.3. Profesii intermediare în sănătate şi în domeniul social 4.4. Cler, persoane care se consacră unui ordin sau unei congregaţii religioase 4.5. Profesii intermediare administrative în sectorul public 4.6. Profesii intermediare administrative şi comerciale în întreprinderi 4.7. Tehnicieni 4.8. Maiştri, şefi de echipă
Grupa 5. Funcţionari 5.2. Funcţionari civili şi personal de serviciu angajat în sectorul public 5.3. Poliţişti, militari 5.4. Personal administrativ de întreprindere 5.5. Personal angajat în comerţ 5.6. Personal care prestează servicii directe la particulari
Grupa 6. Muncitori 6.2. Muncitori calificaţi în domeniul industrial 6.3. Muncitori calificaţi în domeniul artizanal 6.4. Şoferi 6.5. Muncitori calificaţi în manipulare, depozitare, transporturi 6.7. Muncitori necalificaţi în domeniul industrial 6.8. Muncitori necalificaţi în domeniul artizanal 6.9. Muncitori agricoli

Determinarea poziţiei sociale

Atunci când este posibil, trebuie să optăm pentru modul de construire a poziţiei sociale folosit de INSEE : este de preferat să plecăm de la răspunsurile la mai multe întrebări, în loc să îi cerem direct persoanei interogate să-şi indice locul în spaţiul social, grila categoriilor socio-profesionale şi principiile sale de construire nefiind destul de bine cunoscute de cetăţenii obişnuiţi. Demersul INSEE nu elimină arbitrarul operaţiei de clasare (nici o nomenclatură nu o poate face), dar oferă avantajul standardizării şi al stabilităţii criteriilor. De aceea, este bine să adresăm de fiecare dată cinci întrebări (inspirate din ancheta „Ocupaţie" a INSEE) :

1. Care este ocupaţia dumneavoastră actuală ?
– lucraţi cu normă întreagă ;
– lucraţi cu normă redusă ;
– şomer înscris la biroul de şomaj sau neînscris ;
– student, elev, stagiar neremunerat ;
– militar în termen ;
– pensionar, beneficiar al unei pensii înainte de termen, retras din afaceri ;
– casnică ;
– altă ocupaţie.

2. Care este profesia dumneavoastră ? Fiţi cât mai precis.

3.A. Ajutaţi un membru al familiei dumneavoastră, fără să fiţi salariat ?
3.B. Vă exercitaţi profesia :
– pe cont propriu (a se vedea 4.A) ;
– ca salariat (a se vedea 4.B).

4.A. dacă lucraţi pe cont propriu, angajaţi personal salariat ? Câte persoane ?
4.B. dacă sunteţi salariat, sunteţi salariat al statului sau al unei colectivităţi locale ?
– Dacă da, ce grad aveţi ? Ce statut aveţi (funcţionar sau agent titular, agent netitular) ?
– Dacă nu, în ce categorie este inclusă munca dumneavoastră ? (muncitor fără categorie ; muncitor manual ; muncitor specializat ; muncitor calificat ; funcţionar ; tehnician ; şeful unei echipe de muncitori ; şeful unei echipe de tehnicieni ; inginer sau cadru ; alte situaţii).

Formulaţi clar explicaţii suplimentare (poziţie ierarhică, eşalon, nivel).

5. În care întreprindere sau instituţie lucraţi ?

Toate aceste informaţii sunt utile. De exemplu, ultima întrebare ne permite să-i distingem pe profesorii de colegiu, clasaţi în mod normal laolaltă cu institutorii şi maiştrii auxiliari în PCS 4.2, „Institutori şi asimilaţi acestora", de profesorii de liceu, titularizaţi mai frecvent prin concurs (*agrégés*) sau posesori ai unui certificat CAPES şi clasaţi în PCS 3.4, „Profesori şi profesii ştiinţifice".

Poziţie individuală, poziţie familială

Nu toţi indivizii au o poziţie socială personală; totuşi, ei nu se află în afara ierarhiei sociale. În general, INSEE fixează pentru fiecare menaj o persoană de referinţă: poziţia acesteia defineşte poziţia întregului grup. Persoana de referinţă este desemnată în funcţie de mai multe criterii. În cazul unui cuplu, este desemnat bărbatul, iar în cazul unei familii monoparentale, este desemnată persoana adultă. Atunci când un menaj este alcătuit din două cupluri, din două familii, este ales bărbatul activ cel mai în vârstă.

Aceste criterii oficiale de alegere sunt conservatoare, bărbatul are întâietate în faţa femeii, iar cel mai în vârstă în faţa celui mai tânăr. În plus, ele lasă în umbră două probleme importante. În primul rând, atribuindu-le femeilor poziţia socială a partenerilor lor, se procedează ca şi cum apartenenţa indirectă la un mediu social ar fi echivalentă cu apartenenţa directă, iar în acest fel este ocultată relaţia de dependenţă din interiorul cuplului. Ideal ar fi ca, pentru fiecare poziţie socială, să fie indicat modul de apartenenţă: directă şi actuală, pentru persoanele active; directă şi trecută, pentru pensionari; directă şi potenţială, pentru şomeri; indirectă şi filială, pentru copii; indirectă şi conjugală, pentru soţi.

A doua problemă rezidă în ignorarea dublei activităţi profesionale în cadrul cuplurilor. Un cuplu „muncitor calificat – funcţionară" nu are nici aceleaşi venituri, nici aceleaşi aspiraţii şi nici aceleaşi consumuri ca un cuplu „muncitor – casnică". O atitudine de compromis constă în a atribui cuplului în care ambii parteneri sunt activi poziţia cea mai înaltă, fără să ţinem cont de sexul aceluia care o deţine. Astfel, un cuplu format dintr-un muncitor şi o învăţătoare va fi clasat în mediul profesiilor intermediare, iar nu în acela al muncitorilor, aşa cum ar proceda un adept al perspectivei persoanei de referinţă. Folosirea unui index conjugal care să combine poziţiile sociale ale celor doi parteneri ar constitui o soluţie ideală, care este, însă, rar aplicată. Reţinerile sociologilor în a utiliza un index familial şi preferinţa lor pentru folosirea unor categorii socio-profesionale mai fine pentru bărbat (muncitor calificat, mai degrabă decât muncitor care trăieşte cu o funcţionară) dovedesc existenţa unei concepţii cu privire la raporturile sociale care neglijează efectele asociate grupului domestic.

Traiectoria

Fiecare grup social este compus din indivizi şi din familii cu traiectorii foarte diferite. Diferenţele interne din mediul muncitoresc, de pildă, trimit atât la poziţia actuală a muncitorilor, cât şi la originea lor socială. Mai exact spus, multe dintre caracteristicile lor profesionale de astăzi depind de poziţia socială a familiilor lor de origine (de Singly şi Thélot, 1986). De aceea, se justifică pe deplin luarea în consideraţie a elementelor traiectoriei sociale, care trebuie raportată la traiectoriile cele mai probabile observate în grupul social analizat (Bourdieu, 1979).

2.2. Capitalul şcolar

În societăţile contemporane, una dintre resursele cele mai importante o constituie capitalul şcolar, măsurat schematic fie prin vârsta atinsă la sfârşitul studiilor, fie prin diploma obţinută. Codarea vârstei la sfârşitul studiilor este mai uşor de realizat decât aceea a diplomei, dată fiind complexitatea siglelor instituţiilor şcolare şi a titulaturii diplomelor. Totuşi, pentru codarea diplomelor, poate fi reţinut codul de mai jos, inspirat din nomenclatorul INSEE.

Tabelul 3

Codul nivelurilor diplomei

Primul nivel 1.1. Nici o diplomă declarată 1.2. Certificat de terminare a studiilor primare (CEP) 1.3. Brevet de studii ciclul I (BEPC), fără luarea în consideraţie a diplomei anterioare
Al doilea nivel 2.1. CAP (Certificat de aptitudine profesională) ; BEP (Brevet de studii profesionale), fără luarea în consideraţie a diplomei anterioare 2.2. CAP, BEP **şi** BEPC
Al treilea nivel 3.1. Brevet profesional ; Brevet de învăţământ industrial ; Brevet de învăţământ comercial ; Brevet de învăţământ agricol ; Brevet de *maîtrise* 3.2. Bacalaureat de tehnician (seriile F, G, H) fără Bacalaureat general ; Brevet de tehnician ; Diplomă de capacitate în drept (fără bacalaureat) 3.3. Bacalaureat general, fără luarea în consideraţie a diplomelor secundare tehnice ; Brevet superior 3.4. Bacalaureat general **şi** diplomă secundară tehnică

Tabelul 3 (continuare)

Codul nivelurilor diplomei

Al patrulea nivel
4.1. Paramedical sau social (sănătate şi profesii sociale), fără Bacalaureat general
4.2. Paramedical sau social, cu Bacalaureat general
4.3. Brevet de tehnician superior (BTS) ; Diplomă universitară în tehnologie (DUT)
4.4. Primul ciclu universitar (DEUG – diplomă de studii universitare generale ; propedeutică ; Certificat de aptitudine pedagogică)
Al cincilea nivel
5.1. Ciclul 2 (licenţă ; masterat – *maîtrise*)
5.2. Ciclul 3 (doctorat ; CAPES – Certificat de aptitudine pentru profesoratul în învăţământul secundar)
5.3. Învăţământ universitar de elită [„*grande école*”] ; diplomă de inginer

2.3. Capitalul economic

Pe lângă indicatorul veniturilor personale sau ale menajului, obţinut adesea prin procedura literelor (a se vedea capitolul 4), pot fi puse câteva întrebări pentru a stabili nivelul patrimoniului sau măcar pentru a confirma existenţa lui. Atitudinile şi comportamentele pozitive cu privire la patrimoniu sunt detectate printr-un indice construit pe baza răspunsurilor în legătură cu faptul de a fi proprietar al unei reşedinţe principale, al unei reşedinţe secundare, al unui carnet de economii, al unui cont de economii pentru locuinţă, al unor procente la SICAV sau al unor fonduri de plasament, al unor bunuri imobiliare care aduc profituri, al unor acţiuni sau obligaţiuni, al unei întreprinderi, al unei unităţi comerciale sau al unor terenuri (Capdevielle, Dupoirier, 1981).

3. Viaţa privată

3.1. Inserţia familială

Deoarece coabitarea sau concubinajul s-au extins, statutul matrimonial oficial – constituit în jurul noţiunii de „căsătorie-instituţie” – nu mai este suficient pentru reperarea modului de inserţie familială. În cazul unui adult, trebuie puse cel puţin următoarele două întrebări :

- „Care este statutul dumneavoastră matrimonial actual : celibatar(ă), căsătorit(ă), despărţit(ă), divorţat(ă), văduv(ă) ? ”
- „Trăiţi cu cineva în cuplu (da, nu) ? ”

În cazul unui copil, situaţia este şi mai complexă, mai ales dacă obiectul anchetei vizează educaţia :

„Cu cine locuieşti ? ”
– Cu mama şi cu tata, acasă.
– Mai mult cu mama, părinţii mei fiind despărţiţi, divorţaţi.
– Numai cu mama, tatăl meu a murit.
– Numai cu mama, tata ne-a părăsit.
– Mai mult cu tata, părinţii mei fiind despărţiţi/divorţaţi.
– Numai cu tata, mama mea a murit.
– Numai cu tata, mama ne-a părăsit.
– Alte variante.

Copilului care nu locuieşte cu amândoi părinţii i se vor pune întrebări suplimentare :

„Mama ta trăieşte în prezent cu cineva ? ”
„Ai un tată vitreg ? ”
„Tatăl tău trăieşte în prezent cu cineva ? ”
„Ai o mamă vitregă ? ”
„Cât de des îţi vezi tatăl (mama) ? ”

3.2. Condiţiile de viaţă ale familiei

Nu există consens în ceea ce priveşte tipologia formelor familiale. Să amintim, totuşi, o tipologie, căreia îi poate fi adăugată o dimensiune suplimentară, prezenţa sau nu a copiilor în casă :
– cupluri în care ambii soţi sunt activi ;
– cupluri în care bărbatul este activ, iar femeia inactivă ;
– cupluri în care bărbatul este inactiv, iar femeia activă ;
– cupluri în care ambii soţi sunt inactivi ;
– persoană activă fără partener ;
– persoană inactivă fără partener.

4. Indicatorii care reflectă viziunea asupra lumii sociale

4.1. Religia şi politica

Prin interiorizarea condiţiilor numite obiective şi a celor simbolice în care se desfăşoară socializarea şi prin impunerea pricipalelor referinţe normative, ia naştere sistemul de valori al indivizilor, care constituie, adesea, una dintre medierile prin care sunt produse faptele sociale. Câteva întrebări care servesc

la cunoaşterea valorilor revendicate de actorii sociali sunt indispensabile. În primul rând, două întrebări pentru identificarea valorilor religioase :

a) „Îmi puteţi spune care este religia dumneavoastră, dacă aveţi una ? ” ;

b) Dacă răspunsul este „Catolică”, urmează întrebarea : „De obicei, mergeţi la slujbele religioase :
– în fiecare săptămână ;
– o dată sau de două ori pe lună ;
– din când în când, la sărbătorile mari ;
– doar pentru ceremonii ;
– niciodată ? ”.

Apoi, pentru valorile politice (în Franţa, religia şi politica constituie împreună un indicator al viziunii asupra lumii sociale), tot două întrebări :

„Iată o listă a partidelor sau mişcărilor politice, aţi putea preciza de care vă simţiţi cel mai apropiat sau, să spunem, cel mai puţin distant ? ”
Sau o variantă : „Francezii sunt clasaţi de obicei pe o scară de la stânga la dreapta. Personal, unde v-aţi situa pe această scară ? ” :

Stânga 1 / 2 / 3 / 4 / 5 / 6 / 7 / Dreapta

„Personal, sunteţi interesat de politică :
– mult ;
– destul de mult ;
– puţin ;
– deloc ? ”.

4.2. Controlul slab asupra lumii sociale

Societatea este structurată în funcţie de diverse relaţii de dominaţie. Persoanele supuse cel mai mult unei dominaţii percep tot ceea ce le înconjoară într-o lumină puţin favorabilă. Ele traduc în cuvintele propuse de anchetatori modul în care îşi trăiesc obiectiv şi subiectiv propria poziţie. Aşa se explică de ce răspunsurile de tip „mult/foarte” la întrebările conţinute în ancheta „Aspiraţii” realizată de CREDOC pot fi utilizate ca indicator al dominaţiei simbolice :

„Ne îngrijorează uneori soarta noastră şi a celor apropiaţi ; aţi putea spune dacă riscurile enumerate mai jos vă produc îngrijorare ? ” :
– Boală gravă ;
– Accident de muncă ;
– Agresare pe stradă ;

– Accident rutier ;
– Şomaj ;
– Război ;
– Accident de centrală nucleară".

Indicele obţinut prin însumarea răspunsurilor „Foarte îngrijorat" ne permite să observăm că persoanele cele mai îngrijorate au trăsături de identitate socială care le plasează în categoria dominaţilor : provincialii sunt mai îngrijoraţi decât parizienii ; femeile – mai îngrijorate decât bărbaţii ; persoanele cu un nivel mai scăzut al diplomei – mai îngrijorate decât acelea care au bacalaureatul ; persoanele mai în vârstă – mai îngrijorate decât tinerii ; persoanele cu venituri scăzute – mai îngrijorate decât cele cu venituri mari (Brian, 1983). Aplicarea chestionarului fiind trăită la fel ca alte situaţii de inegalitate, aceia care reţin răspunsurile „Foarte îngrijorat" trădează atât o impresie de moment, cât şi sentimentul lor general în faţa evoluţiei lumii, pe care nu o pot controla. Fără să fi fost elaborat iniţial în acest scop, indicatorul care exprimă îngrijorarea poate fi reinterpretat ca expresie a unui „sine dominat" (opus unei imagini de sine „dominante", pozitive, a acelora care răspund „Deloc îngrijorat").

5. Variabilele contextuale

Cadrul general al dimensiunilor determinării sociale – descris în paginile precedente – trebuie specificat în funcţie de obiect :

• ***Modificând gradul de fineţe, de precizie a modalităţilor/variantelor de răspuns***

Trecerea de la o anchetă cu privire la ansamblul populaţiei la o investigaţie limitată la un segment al societăţii implică o schimbare a nomenclaturilor utilizate (de pildă, codul diplomelor trebuie să fie mai precis, dacă ancheta priveşte doar categoria cadrelor).

• ***Prin completarea chestionarului cu noi întrebări***

Această parte a chestionarului trebuie îmbogăţită cu întrebări care să precizeze, pentru obiectul cercetării, ipoteza generală a determinării. Completările trebuie să vizeze în primul rând *trecutul individual şi familial* al indivizilor interogaţi. Vor fi incluse întrebări referitoare la transmiterea practicilor şi a reprezentărilor de la o generaţie la alta : de când este practicată activitatea care face obiectul cercetării de către individul însuşi şi de către părinţii săi ? Rostul introducerii sistematice a unor asemenea întrebări nu este acela de a arăta că totul este reproducţie simplă, ci de a putea preciza contribuţia acestei transmiteri directe,

contribuţia răsturnărilor de situaţie, a conflictului dintre generaţii, a inovaţiei la producerea comportamentului studiat (Percheron, 1982).

De asemenea, fiecare chestionar trebuie să cuprindă şi *variabile contextuale* care să regrupeze informaţiile referitoare la „colectivele" la care indivizii aderă sau cărora le aparţin. Unele activităţi (mersul la cinema, la operă) reclamă nu doar resurse culturale şi economice familiale sau personale destinate consumului, ci şi un context social favorabil, o ofertă culturală, proximitatea unei dotări corespunzătoare pentru prezentarea unor astfel de spectacole. Spaţiul geografic/social nu este un teren neutru, el cristalizează inegalităţi de dotare, precum şi strategii de implantare a grupurilor sociale (Tabard, 1987). Într-o perspectivă comparabilă, în sociologia educaţiei – unde încep să-şi facă apariţia –, variabilele contextuale sunt folosite pentru a descrie compoziţia socială a publicului unei unităţi şcolare şi politica educativă a acesteia, mai cu seamă în momentul orientării, evidenţiindu-se, totodată, şi importanţa mai mare sau mai mică pe care o are vârsta elevului în luarea deciziei (Duru şi Mingat, 1987).

Variabilele contextuale au meritul de a dezindividualiza logica chestionarului, care presupune într-o prea mare măsură că societatea este o colecţie de indivizi. Paul Lazarsfeld şi colaboratorii săi au criticat această perspectivă individualistă care nu permite înţelegerea mecanismelor influenţei sociale şi au arătat că, de fapt, puterea de influenţă a autorităţilor aflate la distanţă – oamenii politici, ziariştii – este mai slabă decât aceea a unor membri ai relaţiilor interpersonale, „*aflaţi printre apropiaţii care joacă rolul de consilieri ascultaţi ce nu se deosebesc de partenerii lor decât prin competenţa socială cu care sunt creditaţi, printr-o sociabilitate mai extinsă şi prin numărul mai mare de contacte cu lumea exterioară cercului lor*" (cf. Grumbach şi Herpin, 1988). Accentul pus pe interacţiuni şi pe reţele în funcţionarea societăţii se află mai degrabă în contradicţie cu dispozitivele obişnuite ale anchetei prin chestionar, care îl izolează pe individ de contextul său.

Pe cât posibil, metodologia trebuie ameliorată şi prin adăugarea *variabilelor relaţionale*. Aceste variabile pot fi asimilate capitalului social de relaţii, definit de Pierre Bourdieu (1980b) ca „*ansamblul resurselor actuale sau potenţiale care sunt legate de posesia unei reţele durabile de relaţii mai mult sau mai puţin instituţionalizate de cunoaştere reciprocă*", resurse care pot fi mobilizate. Latura „instituţională" a acestui capital va fi reliefată printr-o întrebare cu privire la numărul de asociaţii, de grupări la care individul aderă, pe de o parte, şi pe care le frecventează cu regularitate, pe de altă parte. Latura informală va fi cunoscută cerându-i individului să indice mărimea cercului de prieteni pe care estimează că îi are.

Grija de a lua în calcul contextul relaţional apare destul de rar, chiar şi în anchetele care studiază un public, în care persoanele interogate au, toate, cel

puţin un punct comun : practică aceeaşi activitate. În aceste anchete ar trebui să figureze întrebări despre modul în care persoanele frecventează locul ; au venit singure sau într-un grup ? Cunosc alte persoane din sală, chiar dacă nu stau împreună cu acestea ?

Pentru a conserva o legitimitate contestată, dată fiind orientarea contemporană a sociologiei franceze care (re)descoperă îndeosebi etnometodologia, metodologia cantitativă are tot interesul să includă în protocoalele sale variabilele contextuale. Fără a repune în discuţie problematica explicativă, acestea fac mai complexă analiza determinanţilor sociali. Rutina profesională, preţioasă, trebuie în permanenţă revizuită !

CAPITOLUL 4

ELABORAREA CHESTIONARULUI: REGULILE CHESTIONĂRII

Cea de-a doua parte a chestionarului – centrată în mod explicit pe obiectul anchetei – poate cuprinde întrebări de fapt şi de opinie, întrebări deschise şi închise. Opţiunea între primele două este mai mult una de ordin teoretic – trebuie să acordăm mai multă importanţă răspunsurilor care reflectă comportamente precise, iar nu opinii? –, pe când alegerea între ultimele două trimite mai ales la constrângeri economice – o întrebare deschisă costă mai mult decât una închisă.

1. Întrebări de fapt, întrebări de opinie

Diferenţa între o întrebare de fapt şi o întrebare de opinie este uşor de sesizat. „Cât timp aţi dedicat ieri lecturii unei cărţi?" seamănă prea puţin cu „Vă place să citiţi o carte?". Adepţii obiectivării în sociologie acordă o valoare mai mică celei de-a doua întrebări, respectiv comentariilor pe care indivizii le fac cu privire la acţiunile lor sau ale altora (a se vedea capitolul 2). Alţi sociologi – cum sunt, de pildă, Luc Boltanski şi Laurent Thévenot (1987) – îşi concentrează atenţia, dimpotrivă, asupra logicilor de argumentare ale actorilor sociali. Chiar şi în cadrul tehnicii chestionarului este posibilă abordarea, măcar parţială, a unor argumente pe care indivizii le avansează pentru a-şi justifica propria conduită sau pentru a înţelege alte fragmente ale lumii sociale. Atât în sociologia cu pondere teoretică mai mare, cât şi în sociologia care preferă cercetarea aplicată, cunoaşterea acestor argumente, a acestor justificări, a acestor reprezentări este utilă. Cum ar putea fi explicată mobilizarea familiilor în faţa unui proiect colectiv – accesul la proprietate, construirea parţială a locuinţei, reuşita şcolară a copiilor – cunoscând doar cifra economiilor, restricţiile economice, cheltuielile cu educaţia? Orice chestionar trebuie să includă şi întrebări care aparţin categoriei întrebărilor de opinie.

În plus, graniţa între întrebările de fapt şi cele de opinie se dovedeşte în practica cercetării destul de imprecisă. Răspunsurile la aparente întrebări de fapt „bune" pot fi răspunsuri de opinie din două motive:

– fie pentru că este foarte legitim sau, dimpotrivă, deloc legitim să declari public activitatea în cauză ; aşa se face că participarea la vot, pusă în evidenţă prin răspunsul „Am intenţia să votez" sau „Am votat" este destul de mult supraestimată ; chiar şi aceia care nu votează răspund astfel, deoarece abţinerea este percepută ca o neglijare a îndatoririlor de cetăţean ;

– fie pentru că indivizii sunt mult mai puţin conştienţi de practicile lor decât se presupune în general ; în consecinţă, ei răspund prin aproximare, chiar şi la întrebări de fapt. Astfel, întrebarea „Cam câte cărţi aveţi în bibliotecă, în afară de manualele copiilor ? " primeşte ca răspuns, în foarte multe cazuri, o estimare subiectivă a acestui număr. Puţine persoane îl ştiu cu adevărat. Nu trebuie să luăm de bun procentul de numai 5 % al celor care declară că nu ştiu. Ceilalţi indivizi preferă să indice un număr, dar nu se ştie pe ce se bazează răspunsurile lor.

Limbajul, care joacă obligatoriu rolul de intermediar în tehnica chestionarului, transformă implacabil orice întrebare de fapt în întrebare de opinie, deoarece „realitatea" comportamentelor este exprimată în categorii construite de cercetător care, cel mai adesea, nu coincid cu acelea ale vieţii cotidiene. Regula întâietăţii acordate întrebărilor de fapt trebuie, deci, explicitată : pentru a permite o bună obiectivare a practicilor, o întrebare de fapt nu trebuie să le ceară persoanelor interogate mai multe precizări decât pot ele oferi.

Procedura carnetului

Procedura carnetului se apropie cel mai mult de obiectivarea practicilor ; ea seamănă cu observaţia directă, numai că de această dată persoana anchetată este, pentru o perioadă determinată, propriul său observator. Folosirea acestei metode este indicată, chiar dacă ea prezintă două dificultăţi de aplicare : în primul rând, presupune cel puţin două vizite, prima pentru înmânarea carnetului şi explicarea modului în care acesta trebuie completat ; în al doilea rând, ea cere o puternică implicare personală din partea indivizilor interogaţi, ei trebuind să aibă grijă ca, pe parcursul unei zile sau al unei săptămâni, să noteze informaţiile cerute.

Ancheta INSEE asupra folosirii timpului, condusă de Caroline Roy, constituie un model pentru acestă practică a carnetului. Persoana aleasă din cadrul unui menaj a primit un carnet în care i s-a cerut să noteze diferitele sale ocupaţii din timpul zilei ; ea trebuia să indice ora începerii şi ora terminării fiecărei activităţi, orientându-se după coloana din stânga care împărţea ziua, începând de la ora 6 dimineaţa, în unităţi de cinci minute fiecare, separate printr-o linie. Pentru fiecare ocupaţie, persoana anchetată era rugată să furnizeze cinci informaţii :

– ora la care începe şi ora la care se termină activitatea ;

– denumirea activităţii ;

– posibilitatea desfăşurării concomitente a mai multor activităţi („Mai faceţi şi altceva în acelaşi timp ? Ce anume ? ") ;

– eventuala prezenţă a altor persoane („În prezenţa cui desfăşuraţi această activitate?”);

– locul desfăşurării.

Această metodă a carnetului oferă indicaţii excelente cu privire la folosirea unei resurse rare, timpul. Totodată, ea demonstrează limitele oricărei descrieri. Persoanele care se însărcinează să descrie modul în care îşi folosesc timpul nu notează decât activităţile pe care le consideră cele mai importante. Nimeni nu va consemna, de exemplu, faptul de a aprinde o ţigară sau de a-şi spăla urechile. Dar tocmai această simplificare a realităţii de către persoanele anchetate face posibilă culegerea datelor şi exploatarea lor.

2. Întrebări deschise, întrebări închise

Ce loc trebuie acordat, în momentul redactării chestionarului, întrebărilor deschise şi întrebărilor închise? *Întrebările închise* sunt acelea care solicită persoanelor interogate să aleagă între modalităţi/variante de răspuns formulate dinainte de cercetător. *Întrebările deschise* sunt cele la care, dimpotrivă, persoanele interogate sunt libere să răspundă cum vor. Primul tip prezintă un avantaj clar: ele costă mai puţin, deoarece codurile sunt fixate dinainte, iar anchetatorul poate efectua codarea răspunsurilor în teren, chiar în timpul aplicării chestionarului. Din contra, întrebările deschise impun ca, după faza de teren, să fie întocmit un inventar al răspunsurilor, înainte de elaborarea codului (a se vedea capitolul 5).

2.1. Importanţa întrebărilor deschise

Întrebările deschise prezintă multe avantaje: înainte de toate, faptul de a privilegia categoriile prin care indivizii înşişi percep lumea socială, în loc să le impună acestora categorii construite prin variantele de răspunsuri „închise”. Apoi, întrebările deschise oferă perspective de codare a informaţiei mult mai largi. De exemplu, în ancheta cu privire la lecturile elevilor de colegiu (*Observatoire France – Loisirs de la Lecture*), ultima carte citită (sau în curs de citire) poate fi codată în şase variabile: tema; gradul de legitimitate (şcolară sau nu); nivelul de lectură (dificilă sau nu); data primei apariţii; numărul de elemente ale descrierii făcute de copil (titlu, numele autorului, numele colecţiei); colecţia.

Numai recoltând nume ale grupurilor muzicale, ale orchestrelor, ale compozitorilor ascultaţi, titluri ale filmelor văzute, ale cărţilor citite, ale tablourilor privite putem să depăşim, în cadrul anchetei prin chestionar, nivelul simplei constatări a inegalităţilor sociale şi culturale în faţa aşa-zisei *culturi legitime*. Prin întrebări deschise de acest tip – formă apropiată de metoda carnetului –,

dublate de întrebări cu privire la raportul individului cu aceste practici (grad de satisfacţie sau de insatisfacţie, cuvinte care exprimă plăcerea sau neplăcerea, mize ale activităţii), sociologul poate progresa în cunoaşterea logicilor de apropriere a bunurilor culturale, care nu se limitează la un joc – sau la o eliminare din joc – al diferenţierii sociale.

2.2. Inconvenientul întrebărilor deschise

Informaţia obţinută în urma întrebărilor deschise este destul de fragilă. În cazul acestor întrebări, distorsiunile provocate de anchetator sunt mai mari. Unii anchetatori dau indicaţii atunci când persoanele interogate ezită. Calitatea informaţiilor culese depinde în acest caz în mai mare măsură de anchetator, care poate elimina detalii preţioase şi rezumă adesea răspunsul. Ceea ce înseamnă că responsabilul de anchetă va exploata cu precădere categoriile intermediarilor!

Pe de altă parte, informaţiile culese pot fi prea dispersate sau inutilizabile în raport cu obiectivele studiului. *A priori*, întrebările deschise par mai potrivite pentru că dau un plus de informaţie cu privire la practici şi reprezentări. În realitate, persoanele interogate pot furniza indicaţii mai puţin utile. Experienţa întrebărilor deschise ne învaţă că un număr mare de răspunsuri pot fi imprecise, necodabile. Howard Schuman şi Stanley Presser (1979) observă că la întrebarea deschisă referitoare la lucrul cel mai important pe care copiii trebuie să-l înveţe pentru a fi pregătiţi pentru viaţă, 16% dintre persoanele chestionate dau mai multe răspunsuri neierarhizate (unul singur era cerut), 9% oferă un răspuns necodabil, 13% indică faptul de a primi o bună educaţie (răspuns tautologic, întrucât trimite la obiectul însuşi al întrebării!), 3% nu răspund. Doar şase răspunsuri din zece sunt, aşadar, considerate corespunzătoare.

2.3. O poziţie de compromis

În cursul redactării chestionarului, cel mai bine este să adoptăm o soluţie de compromis între întrebările deschise şi întrebările închise, acordând întâietate celor din urmă, mai ales din raţiuni de economie. Vor fi autorizate întrebările deschise atunci când ele vizează tema centrală a anchetei, precum şi în cazul în care categoriile (cuvintele) persoanelor interogate sunt acelea care îl interesează pe cercetător mai mult decât informaţiile propriu-zise.

Comparaţia între inventarul cuvintelor de care se servesc părinţii înşişi pentru a desemna însuşiri pe care ei le atribuie copilului lor şi lista termenilor utilizaţi într-o întrebare închisă (privind aceeaşi temă) arată cât de dificil este arbitrajul între aceste două tehnici:

– dacă ancheta urmăreşte să testeze o ipoteză, este preferabil să fie reţinută o listă închisă, care conţine multe însuşiri opuse;

– dacă ancheta are ca obiectiv înţelegerea modului în care părinţii îşi evaluează copilul şi reperarea *a posteriori* a unor variaţii, este mai indicat să optăm pentru o întrebare deschisă.

Rămânând la exemplul de mai sus, după apariţia lucrării *Class and Conformity : a Study in Values* a lui Melvin Kohn (Homewood, Dorsey, 1969), cercetările asupra socializării au fost centrate pe clivajul între, pe de o parte, supunere şi respectarea regulii, iar pe de altă parte, autonomie şi faptul de a gândi independent, clivaj ce trimite atât la opoziţia între muncitori şi cadre, cât şi la condiţiile de muncă ale părinţilor. Variantele de răspuns propuse se limitează la patru calităţi : supus, autonom, sociabil, muncitor. O asemenea soluţie permite, tocmai datorită limitării variantelor de răspuns, reluarea cu mai multă uşurinţă a acestei întrebări închise în alte anchete şi acumularea de cunoştinţe, dar îngustează, prin construcţie, viziunea, eliminând celelalte mize educative, care pot fi identificate numai utilizând un registru mai extins de însuşiri ale copiilor.

Dincolo de problemele de cost, strategia faţă de întrebările deschise şi faţă de cele închise trimite la două tipuri de anchetă, una centrată pe testarea unor ipoteze precise, cealaltă mai atentă la complexitatea realului.

Indiferent pentru care dintre ele optăm, chestionarul va cuprinde o majoritate de întrebări închise, care pot fi îmbunătăţite prin următoarele două proceduri :

a) efectuarea, în prealabil, în cazul anchetei cantitative, a unor interviuri, cu scopul de a „recolta” paleta categoriilor mentale şi a cuvintelor utilizate de persoane care au un profil social similar aceluia al indivizilor din eşantion ;

b) prevederea, în lista răspunsurilor, a unei variante „*Altele*”, lăsându-se loc pentru acele răspunsuri libere „neprevăzute”. Dacă, în momentul despuierii datelor[1], apar multe răspunsuri la „Altele”, vom crea noi categorii. Totuşi, această tehnică nu este ideală, căci nimic nu garantează că libertatea de a propune „alte” răspunsuri poate fi asumată în mod egal de către toţi indivizii. O astfel de soluţie este interesantă mai cu seamă atunci când chestionarele sunt completate de înseşi persoanele interogate. În caz contrar – chestionar administrat de un anchetator –, instrucţiunile date anchetatorilor trebuie să fie exacte, pentru a evita situaţia în care doar jumătate dintre aceştia indică răspunsul „Altele”. Trebuie deci stabilit de la început ca, cel puţin pentru întrebările cele mai importante, acest răspuns să fie propus persoanelor interogate ca oricare altul.

---

1. Termenul „despuiere” [*dépouillement*] desemnează un ansamblu complex de operaţii, constând, în principal, în analiza sistematică, atentă şi amănunţită a materialului, în vederea selectării acelor elemente care au cea mai mare pertinenţă în raport cu obiectivele şi cu ipotezele cercetării : materialul brut este, astfel, „dezbrăcat” de „hainele” de prisos, pentru ca cercetătorul să poată dispune de date esenţiale (în raport cu cercetarea) şi simplificate (deci „tratabile” în faza prelucrării finale) (n.n., E.S.).

În sfârşit, o întrebare poate fi *mixtă*, având o primă parte închisă şi o a doua deschisă ; aceasta din urmă lămureşte sensul răspunsului „închis". În ancheta cu privire la eforturile pentru educaţie (INSEE), François Héran îi întreabă pe părinţii care au un copil student : „*Faceţi sacrificii pentru a plăti studiile superioare ale copilului dumneavoastră ? Da, nu. Dacă da, ce sacrificii ?* ". Astfel, părinţii care estimează că fac un sacrificiu indică ce înţeleg ei prin acest termen.

O altă procedură constă în a face ca, după un răspuns la o întrebare închisă, să urmeze o întrebare de tipul : „Puteţi spune ceva mai mult despre ceea ce înţelegeţi dumneavoastră prin aceasta ? ". Răspunsurile vor fi utile în momentul interpretării, întrucât riscul de a produce un comentariu în contrasens (o interpretare contrară semnificaţiei date de actorii înşişi) devine, în acest fel, mai mic.

3. Reguli pentru a limita efectul de impunere a unei problematici

Răspunsurile depind, în parte, de forma întrebărilor. Din această cauză, este posibil să manipulăm, mai mult sau mai puţin conştient, formularea întrebărilor--răspunsurilor, pentru a putea publica cifra „bună", adică aceea care corespunde cel mai bine proporţiilor dorite. Dacă un anumit grup de presiune vrea să arate că, în ceea ce priveşte munca femeilor, consensul este fragil, el va adresa următoarea întrebare : „Sunteţi sau nu de acord cu activitatea profesională cu normă întreagă a femeilor care au unul sau mai mulţi copii mici ? ". Procentul de răspunsuri „Da" va fi mai mic decât acela care s-ar obţine în urma unei întrebări din care ar lipsi ultima parte a frazei. Prezenţa noţiunii „copil mic" conduce la excluderea din tabăra partizanilor activităţii profesionale feminine a bărbaţilor şi a femeilor mai sensibili la ceea ce le reaminteşte datoria de „mamă bună".

În anchetele sociologice, tentaţia de manipulare este mai mică, deoarece chestionarul urmăreşte să dezvăluie factorii asociaţi variaţiei conduitelor şi opiniilor. Reluând exemplul angajării profesionale a femeilor, cel mai bine ar fi să adresăm mai multe întrebări – cel puţin două, una cu privire la atitudinea faţă de femei în general şi alta referitoare la atitudinea faţă de mamele de familie –, pentru a construi un indice care să delimiteze grupul indivizilor ce oscilează între aprobare şi dezaprobare (aceia care nu răspund „Da" decât o dată, aproape în toate cazurile la prima întrebare).

Ancheta sociologică trebuie să limiteze efectul de impunere a unei problematici, pe care, în „L'opinion publique n'existe pas", Pierre Bourdieu (1980a) îl defineşte astfel : „*efect produs prin orice anchetă de opinie, care rezultă din faptul că întrebările puse nu se adresează realmente tuturor persoanelor interogate,*

iar răspunsurile nu sunt interpretate în funcţie de problematica în raport cu care diferitele categorii de persoane interogate au răspuns efectiv". Un asemenea efect este dezvăluit de Philippe Converse (1964) care observă că specialiştii în ştiinţe politice supraestimează interesul şi competenţa cetăţenilor în legătură cu problemele politice, punându-le întrebări care presupun o bună cunoaştere a derulării vieţii publice. În aceste condiţii, persoanele interogate sunt constrânse să răspundă la întâmplare sau raportându-se la repere diferite de acelea ale specialiştilor.

3.1. Includeţi o variantă de răspuns: „*Nu am nici o părere*"

Pentru a respecta principiul întrebărilor care să aibă sens pentru indivizii interogaţi, întrebările pot include o variantă de răspuns explicită „Nu am nici o părere". În acest fel, este reconsiderată presupunerea că indivizii au o părere asupra a orice. O creştere a numărului de „non-răspunsuri" nu este obligatoriu supărătoare, dacă acestea sunt supuse, ca şi răspunsurile, unei analize comparate.

Mai precis, unele întrebări pot fi formulate în două etape, cu un filtru intermediar. De exemplu: „În sânul Partidului Socialist Francez există mai multe tendinţe (curente). Este preferabilă suprimarea acestora? Aveţi vreo părere în legătură cu acest subiect? Da, nu. Dacă da, care este aceasta?".

3.2. Realizaţi un echilibru între modalităţile pozitive şi modalităţile negative de răspuns

Formularea întrebărilor nu trebuie nici să dezavantajeze *a priori* vreun răspuns şi nici să indice, prin alegerea cuvintelor, a modalităţilor/variantelor, răspunsul corect pe care majoritatea persoanelor interogate presupun că ar trebui să îl dea. Parcurgerea unui chestionar seamănă, într-o oarecare măsură, cu un examen. Membrii eşantionului caută adesea să afle care este răspunsul legitim. Şi, chiar dacă este dificil de luptat împotriva „efectului de chestionar" (distorsiunilor rezultate din formularea întrebărilor), să ne străduim ca cel puţin să nu indicăm, prin lista răspunsurilor, care este direcţia dorită şi să nu producem, mai mult sau mai puţin involuntar, rezultatele, prin impunerea problematicii, savante sau comune.

Echilibrul între răspunsurile pozitive şi cele negative constituie una dintre aceste condiţii minimale. Într-o anchetă asupra habitatului solar, Salvador Juan (1986) trimitea unei jumătăţi din eşantionul său un chestionar cu întrebări „închise", în care indivizii trebuiau să aleagă între răspunsurile propuse, iar

celeilalte jumătăţi un chestionar cu răspunsuri „deschise". Întrebarea „*Credeţi că astăzi statul se orientează în mod real către o schimbare de politică în ceea ce priveşte economia de energie ?* " primeşte 66% răspunsuri (opinii) pozitive în cazul chestionarului închis şi 23% răspunsuri pozitive în cazul chestionarului deschis ! Forţa „Da"-ului pentru întrebarea „închisă" nu derivă din caracterul său (închis), ci dintr-o formulare defectuoasă a modalităţilor de răspuns. De fapt, persoanele interogate au de ales între patru răspunsuri „Da" argumentate („Da, foarte serios ; da, dar prudent ; da, dar prin măsuri izolate ; da, dar în mod incoerent") şi un „Nu" sec. Un asemenea dezechilibru favorizează incontestabil prima tabără, persoanele care ezită preferând să reţină unul dintre „Da"-urile mai puţin categorice, decât să aleagă un „Nu" prea hotărât şi fără justificare.

3.3. Fiţi atenţi la nuanţele cuvintelor

Nu este de ajuns ca noţiunile (cuvintele) din întrebările şi răspunsurile propuse să fie înţelese de ansamblul persoanelor interogate pentru ca ele să fie adecvate. Cuvintele nu sunt neutre, de aceea trebuie să reflectăm la folosirea lor înainte de a le include în întrebări. Încă de la studiul clasic efectuat de Rugg în 1941, se ştie că termenul „a interzice" declanşează în rândurile publicului american o reacţie de respingere mai puternică decât expresia „a autoriza" : răspunsurile „Da" la întrebarea „*Credeţi că SUA ar trebui să interzică discursurile publice împotriva democraţiei ?* " sunt mult mai puţin frecvente decât răspunsurile „Nu" la întrebarea „*Credeţi că SUA ar trebui să autorizeze discursurile publice împotriva democraţiei ?* ". Este greu să te afişezi ca partizan al interdicţiei într-un context favorabil liberalismului. Din nefericire, nu există un dicţionar al cuvintelor care ar trebui evitate.

3.4. Autorizaţi răspunsuri duble sau triple

Atunci când o întrebare închisă propune o serie destul de lungă de modalităţi de răspuns, ea oferă posibilitatea alegerilor multiple. De exemplu, într-o anchetă referitoare la socializarea politică, Anne Muxel le cere tinerilor de optsprezece ani să indice „*Care sunt cele mai bune două mijloace de luptă împotriva încălcării drepturilor omului ?* ", invitându-i să aleagă dintr-o listă de opt mijloace (de la *Amnesty International* sau *S.O.S. – Rasism*, la organizarea de concerte sau de manifestaţii, până la adunări – spontane sau organizate de partidele politice). Numărul modelelor de răspuns (combinaţiilor de două răspunsuri ; de exemplu, combinaţia „*S.O.S. – Rasism* şi votarea legilor în Adunarea Naţională") este, adesea, prea mare (pentru întrebarea de mai sus, numărul modelelor depăşeşte

treizeci), astfel încât, în momentul exploatării datelor, el trebuie redus (prin recodare). Operaţia fiind dificil de realizat, tentaţia de a nu propune decât întrebări cu răspuns unic (sau de a nu lua în considerare decât primul răspuns) este mare.

A ceda tentaţiei ar fi însă o greşeală, deoarece, propunând răspunsuri multiple, sporim şansele de a obţine răspunsuri mai personale. În condiţile deschiderii către răspunsuri multiple, persoanele chestionate resimt mai puţin constrângerea, imaginară, de a căuta soluţia corectă: din momentul în care o întrebare prezintă mai multe „soluţii", ea seamănă mai puţin cu o problemă şcolară. Posibilitatea mai multor opţiuni măreşte probabilitatea de a obţine răspunsuri mai puţin conformiste sau, mai precis, probabilitatea unei combinaţii între răspunsuri conformiste şi altele. Un cadru care tocmai citeşte un roman poliţist nu va mai uita să o spună: dacă este întrebat care sunt ultimele două cărţi citite, el va indica mai uşor „roman poliţist" şi „ultimul eseu al lui François de Closets".

Ca şi formularea explicită a posibilităţii de a nu răspunde, tehnica răspunsului dublu sau triplu devine, dacă este controlată, un mijloc de a lărgi repertoriul figurativ al persoanelor interogate (de Singly, 1982a şi 1983). Ca în orice relaţie, în timpul aplicării chestionarului individul încearcă să facă impresie bună, adică să revendice o valoare socială pozitivă cu ajutorul unei linii de conduită, adesea implicită, pe care şi-a fixat-o pentru durata contactului cu anchetatorul. Această constrângere exercitată de situaţia de anchetă variază în funcţie de nivelul „bogăţiilor" sau al resurselor sociale ale indivizilor, mai ales în cazul anchetelor centrate pe raportul cu formele culturii „legitime". Atunci când persoanele sunt supuse unui chestionar de acest tip şi când puţine dintre practicile lor pot fi definite ca aparţinând culturii „legitime", ele sunt aduse în situaţia de a alege răspunsuri („Nu" sau „Aproape deloc") prin care riscă să-şi piardă „faţa" (buna imagine), devenind, totodată, conştiente de aceasta. În consecinţă, ele se pot refugia în tăcere sau, mai frecvent, în bunăvoinţă culturală, adică în răspunsuri care favorizează cea mai bună imagine posibilă a propriei persoane în contextul anchetei. Răspunsurile multiple nu fac să dispară ca prin farmec restricţiile impuse de situaţia de anchetă, dar tind să le diminueze, fie şi numai prin faptul că le arată actorilor sociali că au dreptul la diversitatea practicilor lor.

Pentru aceasta, trebuie, de asemenea, să fim atenţi ca ordinea variantelor de răspuns să nu reproducă ordinea legitimităţii activităţilor; de exemplu, este greşit să începem lista propusă pentru activităţile de timp liber cu opera şi concertul de muzică clasică şi s-o încheiem cu tricotatul şi grădinăritul! Eficacitatea relativă a acestei proceduri depinde, aşadar, şi de controlul alcătuirii listei de modalităţi (variante de răspuns). Posibilitatea ca cei chestionaţi să indice

mai multe cadouri oferite de Crăciun copiilor nu prezintă avantaje metodologice decât dacă pe listă figurează tot felul de cadouri, inclusiv acelea pe care un copil le cere (jocuri electronice, de pildă). Derivele legitimiste care fac ca unii sociologi să-şi imagineze în cursul unei cercetări că lumea socială este guvernată doar de profiturile pe care le aduce „distincţia" sau de mobilizarea familială pentru reuşita copiilor trebuie combătute prin recrearea universului de posibilităţi în chestionare. Răspunsurile multiple la întrebarea referitoare la cadouri, de exemplu, permit punerea în evidenţă a importanţei pe care părinţii o acordă şcolarizării indirecte (prin intermediul obiectelor culturale), ori bunurilor revendicate de către tineri ca embleme ale clasei lor de vârstă, ori posibilităţii ca aceştia „să-şi piardă timpul cu ceva" (să aibă o preocupare controlabilă).

4. Reguli pentru a favoriza expresia personală

Atunci când presiunea unei problematici dominante scade, expresia personală este într-o măsură mai mică un lux social rezervat acelora care dispun de un nivel suficient al resurselor culturale. Repertoriul figurativ în situaţia de anchetă trebuie să fie cât mai puţin cu putinţă limitat la buna imagine a persoanei „cultivate" (sau „moderniste", în anchetele referitoare la sistemul de valori). Redactarea chestionarului este dificilă şi din această cauză. Avem de rezolvat ceea ce William Labov (1976) numeşte paradoxul observatorului : trebuie „*să descoperim cum vorbesc (şi acţionează) oamenii când nu sunt observaţi sistematic, în condiţiile în care singurul mod de a o face este să-i observăm sistematic*". Acelaşi paradox se aplică şi chestionarului : trebuie să stimulăm la maximum libertatea de expresie personală a actorilor sociali, să-i încurajăm să dezvăluie aspecte ale vieţii lor pe care, de obicei, nu le dezvăluie, în condiţiile în care ei se autocenzurează o dată în plus în faţa anchetatorilor pe care îi percep ca reprezentanţi ai unei autorităţi legitime (ai categoriilor „dominante").

4.1. Fiţi atenţi la cuvintele introductive

În această perspectivă, o atenţie deosebită trebuie acordată cuvintelor introductive. Astfel, pentru Jeannine Richard-Zappella (1990), următoarele întrebări nu sunt deloc echivalente :

a. „Funcţionarii sunt privilegiaţi ? " ;
b. „Gândiţi că funcţionarii sunt nişte privilegiaţi ? " ;
c. „Găsiţi că funcţionarii sunt nişte privilegiaţi ? " ;
d. „Estimaţi că funcţionarii sunt nişte privilegiaţi ? " ;
e. „Aţi spune că funcţionarii sunt nişte privilegiaţi ? ".

Prima întrebare (a) lasă impresia că există o cunoaştere obiectivă asupra temei şi că persoana interogată trebuie să aibă aceste cunoştinţe pentru a răspunde (întrebarea seamănă, în acest caz, cu una dintr-un test de competenţă). Întrebările de la (b) la (d) solicită o opinie personală, chiar din ce în ce mai personală, în timp ce întrebarea (e), prin introducerea condiţionalului, cere un „adevăr" nu doar personal, ci şi susceptibil de a se modifica în funcţie de alte elemente. Pentru a afla modul în care actorii sociali reacţionează faţă de numărul funcţionarilor, formularea cea mai judicioasă va utiliza una dintre introducerile propuse la (b), (c) sau (d).

Interesul de a introduce întrebarea printr-o scurtă propoziţie complementară (de genul „Gândiţi că", „Oare") apare într-un alt exemplu dat de Jeannine Richard-Zappella. În acelaşi an, credinţa mărturisită în Dumnezeu scade cu 15% între două sondaje: diferenţa se explică prin formularea diferită a întrebărilor. Întrebarea „Credeţi în Dumnezeu?" obţine 81% din răspunsuri „Da", iar întrebarea „Credeţi, oare, în Dumnezeu?", obţine doar 66%. Termenul „oare" diminuează evidenţa credinţei în Dumnezeu, faptul de a crede apărând mai puţin ca o normă de referinţă. Constrângerea de a răspunde „Da" este mai slabă. Pentru a afla ce cred persoanele interogate, avem, deci, interesul să zdruncinăm presiunile normative conţinute implicit în întrebări, cu ajutorul unei introduceri de genul „Gândiţi că", sugerând astfel că este posibil să „gândeşti" liber.

Există un enunţ introductiv care trebuie, totuşi, evitat. Este vorba despre „Credeţi că", expresie care are două sensuri şi care, în consecinţă, amplifică ambiguitatea răspunsurilor obţinute. „Credeţi că" poate trimite la „Gândiţi că" („eu judec că") sau la „Vreţi ca" („eu vreau ca").

4.2. Garantaţi protecţia persoanelor

Situaţia de anchetă este resimţită ca o situaţie oficială de percheziţie, mai ales de către persoanele cu mai puţine studii şi de către indivizii mai refractari la intervenţia statului. Anchetele se bazează pe o dublă supoziţie prealabilă: că orice persoană are o opinie (efectul de impunere a problematicii) şi că ea doreşte să enunţe această opinie. Ancheta prin chestionar (comparabilă, la acest nivel, cu sondajul de opinie) omite faptul că orice individ păstrează rezerve de informaţie, „*fapte care îl privesc pe individ şi la care el înţelege să controleze accesul, atunci când se află în prezenţa altuia*", ca să vorbim în termenii lui Erving Goffman (1971).

De exemplu, indivizii care refuză să indice cifra veniturilor lor nu vor spune nici cu cine vor să voteze. Tăcerea poate trăda un sentiment de inferioritate culturală, ca în cazul întrebărilor referitoare la cultura „legitimă" sau politică; ea poate fi, de asemenea, şi expresia apărării unui secret, a unui drept la secret.

Aplicarea paradoxului observatorului este valabilă şi în aceste cazuri. Există mai multe modalităţi prin care cercetătorul îl poate face pe individul chestionat să înţeleagă că este protejat, obţinând, totodată, informaţiile dorite :

• Mai întâi, neuitând să explice la începutul anchetei că informaţiile obţinute nu vor fi nicidecum tratate la nivel individual, că ele vor fi exploatate în aşa fel încât anonimatul persoanelor să fie respectat : „Laboratorul/Universitatea… (aici se indică o instituţie care garantează, într-un fel, ancheta) realizează în momentul de faţă un studiu despre… (este prezentat obiectul anchetei, în termenii cei mai comuni). Vă rugăm să aveţi bunăvoinţa de a colabora la acest studiu, răspunzând cu cea mai mare precizie. Răspunsurile dumneavoastră vor rămâne strict confidenţiale. Datele vor fi prelucrate cu ajutorul computerului, astfel încât anonimatul dumneavoastră va fi asigurat" ;

• Propunând, apoi, pentru întrebările „sensibile", tehnica scalei literelor. Vor fi numite doar cele două extremităţi, nivelurile intermediare fiind simbolizate prin litere (se evită ordinea alfabetică, pentru a şterge orice idee de progresie). Pe de o parte, cercetătorul nu are cum (şi nu trebuie) să numească aceste trepte intermediare, în cazurile în care acestea sunt slab fixate social în cuvinte. De exemplu, prin ce termen ar putea desemna o persoană faptul că se situează între centru-stânga şi stânga ? Pe de altă parte, această tehnică evită mai ales să pună persoana interogată în situaţia de a formula fără rezerve un răspuns, oferindu-i aparenţele unui joc banal şi diminuându-i stânjeneala. Iată, pentru exemplificare, o întrebare legată de sexualitate :

> „Toate anchetele arată că masturbarea în tinereţe este frecventă. În ceea ce vă priveşte, cât de des/de rar aţi spune că aveaţi acest comportament în tinereţe ?
>
> Pe această scală (se arată imaginea) indicaţi litera care corespunde cel mai bine sentimentului dumneavoastră".

Foarte des Foarte rar

D. R. O. S. K. A. M.

• În fine, prin alcătuirea chestionarului în aşa fel încât persoana interogată să întâmpine cât mai puţine dificultăţi în a-şi construi propria identitate, în a produce ceea ce ea estimează a fi coerenţa sa. Potrivit cercetărilor lui N. Molenaar (1991), gradul de interes faţă de politică variază după cum întrebările de competenţă politică sunt plasate înainte de sau după acelea referitoare la interes. Dacă întrebările care pun în evidenţă competenţa sunt plasate înainte,

indivizii care nu stăpânesc cunoştinţele complexe cu privire la domeniul în cauză au mai puţine reţineri în a mărturisi că sunt interesaţi. Această ordine (competenţă înainte de interes) le permite indivizilor să pună în valoare o coerenţă personală mult mai uşor decât ordinea inversă care poate declanşa o logică de tipul : „Ce mă fac dacă, după ce m-am declarat foarte interesat, crezând că acesta este răspunsul legitim, o formă de test îmi dezvăluie incompetenţa ? ”.

4.3. Respectaţi coerenţa expresivă a persoanelor chestionate

Elaborarea chestionarului trebuie să încerce să respecte coerenţa expresivă a indivizilor, în pofida limitelor instrumentului. În măsura în care surprinde un ansamblu de comportamente şi atitudini diversificate, chestionarul îl obligă pe individ să se exprime în legătură cu elemente ale identităţii sale care, în mod normal, nu sunt actualizate în acelaşi moment. În viaţa obişnuită, actorul social dispune de mai multe „scene”, de mai multe serii de „spectatori” în faţa cărora el nu interpretează acelaşi „personaj”. Segregaţiei acestor serii de spectatori (public) îi corespunde adesea o separare a diferitelor elemente ale identităţii. Chestionarul îl constrânge la ruperea barierelor dintre aceste universuri – eventual la a se percepe în contradicţie cu sine – şi la a controla desfăşurarea anchetei, pentru a nu dezvălui prea mult din slăbiciunile coerenţei sale interne.

Coerenţa trebuie să fie cât mai puţin posibil destabilizată de chestionar, iar această exigenţă se înfăptuieşte printr-o logică a succesiunii întrebărilor care să nu îi alerteze pe cei chestionaţi printr-o trecere bruscă de la un aspect la un altul total diferit (în astfel de cazuri, ei pot avea impresia că situaţia le scapă de sub control). Întrebările mai surprinzătoare – utile din punctul de vedere al problematicii explicative – trebuie să apară mai târziu în cursul aplicării chestionarului şi să fie introduse prin câteva fraze „justificative” de genul : „Pentru a înţelege mai bine varietatea comportamentelor şi a atitudinilor faţă de… (aici se menţionează obiectul oficial al anchetei), avem nevoie să le comparăm cu alte comportamente şi atitudini ; de aceea vă vom pune câteva întrebări în legătură cu…”.

De asemenea, întrebările privitoare la determinanţii sociali nu trebuie plasate la începutul anchetei (chiar dacă aceasta este tradiţia la INSEE şi INED – Institutul naţional de studii demografice). Indivizii obişnuiţi nu înţeleg de ce trebuie să dezvăluie arborele genealogic al familiei (profesia bunicului, a bunicii, a tatălui, a mamei etc.) înainte de a descrie propriile activităţi sportive sau propriile preferinţe alimentare. A încheia chestionarul prin solicitarea câtorva precizări asupra vieţii familiale şi a-l începe cu întrebări care se referă în mod explicit la obiectul anchetei pare mai potrivit.

4.4. Fiţi atenţi la problema delegării

În ceea ce priveşte identitatea persoanelor interogate, o altă problemă este, adesea, insuficient controlată în formularea întrebărilor : aceea a statutului practicilor. Un individ poate îndeplini o activitate în nume propriu, poate fi „delegat" de un grup pentru a o face, ori poate avea calitatea de însoţitor. Michel Grumbach (1988) ia exemplul împrumutului de cărţi de la bibliotecă. Este imposibil să facem o comparaţie riguroasă între cărţile împrumutate de către femei şi cele împrumutate de către bărbaţi, întrucât femeile împrumută adesea atât pentru ele însele, cât şi pentru ceilalţi membri ai familiei. Mamele asigură în multe cazuri aprovizionarea culturală a întregii familii. Absenţa întrebărilor care ne-ar permite să aflăm în ce calitate efectuează persoana împrumuturile face dificilă comparaţia – pe baza răspunsurilor obţinute – între gusturile feminine şi cele masculine. Categoria de individ, abstractă, bulversează pistele empirice, fără ca responsabilii de anchetă să fie suficient de sensibili la acest aspect.

Rezultă că, cel puţin pentru nucleul anchetei – obiectul explicit –, este necesară vigilenţa faţă de „titlul" practicilor, adică „*faţă de gradul în care subiectul dispune şi utilizează acest raport la propriu*". Acest „titlu" poate fi cunoscut cu aproximaţie, solicitând, după fiecare activitate, precizări cu privire la autonomia individuală : „Aţi călcat, este lenjeria dumneavoastră personală sau nu ? ".

A considera drept secundară această dimensiune înseamnă a proceda ca şi cum individul ar avea o identitate socială stabilizată, indiferent de activitate. Pentru a relua termenii lui Erving Goffman, chestionarul tratează prea adesea persoanele interogate ca pe indivizi „singuri" şi nu ca pe indivizi „cu", adică ale căror acţiuni indică apartenenţa lor la un grup sau altul.

În viaţa obişnuită, indivizii sunt delegaţi să realizeze anumite sarcini în calitate de membri ai unui grup. Responsabilul anchetei apelează el însuşi la acest mod particular de a lucra, cerându-i, de pildă, unuia dintre soţi să spună ce se întâmplă în cuplu sau unuia dintre părinţi să descrie comportamentele unui grup presupus omogen – familia sa. Rareori apar întrebări care ar putea detecta eventualele contradicţii domestice. Obiectivarea conduitelor şi a opiniilor unui individ sau ale unui grup este, paradoxal, aproape întotdeauna mediată de către o persoană presupusă a fi „neutră" ! Atunci când anchetele controlează această presupoziţie, de exemplu în cazul sarcinilor casnice şi al hotărârilor luate în cadrul menajului, consensul între afirmaţiile masculine şi cele feminine se dovedeşte a fi destul de slab (de Singly, 1981). O condiţie minimală cere ca responsabilul de anchetă să fie atent la această dimensiune a executării sarcinilor

şi să identifice *a priori* nivelurile de semnificaţie ale pronumelor utilizate şi ale numărului (singular sau plural) al verbelor. De exemplu, în întrebarea despre sacrificiile parentale – „*Sunteţi obligaţi să renunţaţi la unele cheltuieli pentru* loisirs… *Faceţi şi alte sacrificii pentru a plăti studiile superioare ale copiilor dumneavoastră*" –, numărul verbelor şi pronumele de politeţe „dumneavoastră" trimit direct la un plural (în cazul cuplurilor). Gradul de omogenitate al grupului conjugal este, astfel, supraestimat. De ce să nu întrebăm şi dacă tatăl (sau mama) are, în faţa acestor eventuale sacrificii, impresia că „în special el (sau ea) este acela (aceea) care le asumă" sau că, dimpotrivă, este o sarcină împărţită echitabil? De ce să nu cercetăm gradul de implicare personală şi de încredere într-o asemenea mobilizare? Pervertirea chestionarului „individual" în instrument de cunoaştere a grupului trebuie examinată cu grijă[1].

5. Reguli pentru evitarea erorilor tehnice

Chestionarul trebuie să respecte şi reguli tehnice care contribuie la garantarea fiabilităţii rezultatelor.

5.1. Nu adresaţi decât o întrebare într-o întrebare

Regulă elementară, care este uneori uitată. Răspunsul „Nu" la întrebarea „Sunteţi pentru centuri de siguranţă pentru locurile din spate?" indică, oare, o opoziţie *de principiu* faţă de obligaţia de a pune o centură sau un refuz al centurii *numai* pentru locurile din spate? Nimeni nu poate spune.

5.2. Menajaţi memoria indivizilor interogaţi

Întrebările închise conţin, în multe cazuri, variante de răspuns destul de numeroase pentru ca persoanele interogate cărora le sunt citite aceste variante să nu şi le poată aminti, pentru a alege una sau mai multe. De aceea, este necesar să elaborăm şi să le prezentăm subiecţilor *fişe* pe care să figureze toate răspunsurile la o întrebare dată. Fişa îi este înmânată persoanei interogate în momentul în care îi citim întrebarea respectivă, astfel încât ea să poată urmări în acelaşi timp şi lectura făcută de anchetator, iar apoi să facă alegerea. Dacă nu procedăm astfel, favorizăm primele sau ultimele variante de răspuns, în funcţie de tipul de memorie mobilizată de către persoanele interogate.

1. Persoanele prezente în timpul aplicării chestionarului trebuie specificate. Este vorba despre un element important al situaţiei de anchetă.

Această procedură nu evită, totuşi, distorsiunile generate de ordinea în care sunt prezentate modalităţile de răspuns. De exemplu, persoanele nu vor răspunde în acelaşi mod la întrebarea „Aţi putea indica numărul de ore pe care îl consacraţi fiecăreia dintre următoarele ocupaţii ? ”, dacă televizorul este plasat la începutul listei sau la sfârşitul ei. Numărul de ore dedicate televizorului va fi mai mare în primul caz. O parte dintre persoanele interogate iau ordinea modalităţilor propuse de chestionar drept indicator al gradului de legitimitate a răspunsurilor (de la mai mult la mai puţin legitime).

O altă limită a tehnicii fişelor apare în cazul întrebărilor care cer exprimarea preferinţei. Două atitudini ale indivizilor pot fi observate : una care stabileşte mai întâi subansamblul răspunsurilor considerate satisfăcătoare şi care caută apoi în acest subansamblu răspunsul cel mai satisfăcător ; o alta care dă primul răspuns satisfăcător întâlnit în timpul examinării listei („efectul de ordine” este, în acest caz, mult mai puternic).

5.3. Propuneţi, pentru întrebările de opinie sau de atitudine, un continuum care să includă răspunsuri extreme şi răspunsuri „de centru”

Întrucât nu putem şti niciodată dinainte dacă nu va apărea o respingere sau o aprobare accentuată pentru întrebarea respectivă, răspunsurile extreme, chiar dacă sunt de obicei mai puţin alese decât celelalte, trebuie prevăzute.

Iată două exemple :

Varianta 1	*Varianta 2*
Acord total	Foarte pozitivă
Mai curând acord	Mai degrabă pozitivă
Mai curând dezacord	Foarte negativă
Dezacord total	Deloc eficace

Nu există, în schimb, un consens al cercetătorilor asupra faptului dacă trebuie prezentate sau nu răspunsuri „de centru”, adică ocupante ale unei poziţii de mijloc în continuumul modalităţilor de răspuns. Acestea sunt uneori criticate, întrucât pot servi drept *poziţie de refugiu*. În scalele politice, poziţia de mijloc este utilizată explicit ca indicator atât al indeciziei, cât şi al unei preferinţe pentru centru.

5.4. Evitaţi negaţiile şi dublele negaţii

Întrebările conţinând negaţii – cum ar fi: „Nu gândiţi că ar fi fost mai bine ca Franţa să nu participe la Războiul din Golf?" – antrenează răspunsuri imposibil de înţeles. Ce semnificaţie are un răspuns „Da" sau unul „Nu"? Ne putem întreba dacă înseşi persoanele interogate o ştiu. Cel puţin o parte dintre aceste răspunsuri sunt date doar de formă, pentru a evita o tăcere întotdeauna stânjenitoare în timpul unei interacţiuni.

5.5. Surprindeţi cât mai bine intensităţile şi frecvenţele practicilor

În loc să impună aceleaşi categorii de frecvenţă tuturor persoanelor interogate, chestionarul poate lăsa la alegerea acestora unitatea de timp. În ancheta Ministerului Culturii referitoare la practicile culturale, după ce a întrebat „*Cât timp urmăriţi programele televizate în cursul săptămânii, adică de luni până vineri?*", anchetatorul notează numărul de ore şi de minute de vizionare pe zi, pe săptămână sau pe lună, în funcţie de indicaţiile celui intervievat. Aceasta este una dintre formele de compromis între întrebarea închisă şi întrebarea deschisă.

5.6. Controlaţi ordinea întrebărilor

În răspunsurile lor, persoanele anchetate sunt, inconştient, sensibile la un efect de context al chestionarului. Howard Schuman, Graham Kalton şi Jacob Ludwig (1983) reiau exemplul cunoscut al inversării ordinii a două întrebări adresate unui eşantion din populaţia americană: „*Gândiţi că SUA trebuie să accepte ca ziarişti comunişti originari din alte ţări să vină aici şi să trimită în ţara lor articole referitoare la ceea ce au văzut?*" şi „*Gândiţi că o ţară comunistă, cum este Rusia, trebuie să accepte ca ziarişti americani să meargă acolo şi să trimită în SUA note despre ceea ce au văzut?*". Ordinea în care sunt puse aceste două întrebări modifică în mod considerabil răspunsurile: numărul de „Da"-uri la întrebarea referitoare la ziarişti comunişti variază de la 44%, atunci când această întrebare este pusă prima, la 70%, atunci când este pusă după aceea care se referă la ziarişti americani. Acest efect reflectă încă o dată faptul că indivizii caută să prezinte publicului un eu coerent. O dată ce au răspuns că ziarişti americani ar trebui să poată circula liber, ei pot mai greu revendica o interdicţie pentru alţi ziarişti.

Consecinţele produse de ordinea întrebărilor derivă şi din cunoaşterea indusă prin chestionar. Astfel, atunci când întrebarea deschisă „*Care sunt*

activităţile pe care le desfăşuraţi împreună cu copilul dumneavoastră ? " urmează după întrebarea „*Discutaţi mai îndelung, mai mult de un sfert de oră, cu copilul dumneavoastră ?* ", persoanele interogate dispun de un răspuns „discut cu copilul meu" la care nu s-ar fi gândit, comunicarea nefiind percepută în mod obişnuit ca o „activitate".

Jean-Paul Grémy (1987) citează exemplul unei anchete asupra numărului de naşteri. După o întrebare de estimare – „*În opinia dumneavoastră, câţi copii (în medie) are sau va avea un menaj francez de astăzi ?* " –, Alain Girard şi Élisabeth Zucker întreabă dacă numărul de naşteri în Franţa este „Prea mare", „Suficient" sau „Nu destul de mare", fie fără să dea nici o informaţie, fie precizând mai întâi că numărul mediu de copii pe familie se situează între 2 şi 3, ceea ce înseamnă în medie 2,4. Persoanele care au beneficiat de această informaţie aleg într-o proporţie mai mică decât celelalte (diferenţă de 7%) răspunsul „Număr prea mare".

5.7. Ţineţi sub control aplicarea chestionarului

Chestionarul este o metodă care necesită standardizare. Anchetatorii nu trebuie să modifice întrebările, chiar dacă acestea nu sunt prea reuşite. Căci, răspunsurile depinzând de forma întrebării, dacă aceasta variază fără un control sistematic, nu vom mai şti căror factori se datorează variaţiile observate în etapa construirii tabelelor : caracteristicilor sociale ale persoanelor interogate sau imaginaţiei anchetatorilor ? Experienţa demonstrează deja că standardizarea situaţiei este, în parte, o amăgire, întrucât există efecte secundare asociate profilului anchetatorului (vocea sa, identitatea sa sexuală sau socială), iar dacă lucrurile stau astfel, nu mai este cazul să adăugăm „devieri" suplimentare prin variaţia în teren a întrebărilor.

Formarea anchetatorilor

Anchetatorii trebuie să beneficieze de o şedinţă de pregătire, în cursul căreia le sunt expuse obiectivele anchetei şi modul de constituire a eşantionului ; totodată, fiecare primeşte o listă cu adresele persoanelor care urmează a fi interogate sau, mai frecvent, cotele care trebuie urmărite. În timpul acestei şedinţe, anchetatorului i se înmânează, eventual, şi un ghid de aplicare, dacă ancheta prezintă dificultăţi deosebite (de exemplu, pentru procedura carnetului, atunci când anchetatorul are de recuperat carnetul şi de verificat completarea corectă a acestuia). În orice caz, chestionarul va fi citit lent şi cu atenţie. Este momentul favorabil pentru a insista asupra dificultăţilor de aplicare, identificate în prealabil cu ajutorul unui *test* constând în aplicarea câtorva chestionare „definitive".

Filtrele

Trebuie ţinute sub control, de asemenea, problemele pe care le ridică filtrele. Anumite întrebări nu trebuie puse decât unora dintre persoanele cuprinse în eşantion, în funcţie de situaţia lor sau de răspunsurile lor anterioare. Filtrul cel mai des folosit este foarte limitat: dacă persoana a ales, de exemplu, răspunsul „Nu" la întrebarea *a*, i se pune direct întrebarea *c*; dacă a răspuns „Da", trebuie să răspundă mai întâi la întrebarea *b* şi abia apoi la *c*. Să ilustrăm cu o întrebare referitoare la cadouri, pe care a formulat-o Nicolas Herpin:

„Dacă vi se oferă un bilet la un spectacol, îl consideraţi un cadou?"

1. Da, întotdeauna.
2. În general, da.
3. Depinde.
4. În general, nu.
5. Niciodată.

În cazul în care a fost ales răspunsul 3, „Depinde", este pusă o nouă întrebare: „Depinde de:

1. persoana care îl oferă;
2. împrejurări, sărbătoare, aniversare;
3. preţul biletului?

Folosirea filtrelor devine complicată atunci când durata filtrului este mare (adică atunci când numărul de întrebări adresate unei părţi din eşantion este considerabil) sau când filtrele sunt numeroase (eşantionul este decupat într-un număr mare de subgrupe specifice).

Practic, stăpânirea deplină a tehnicii chestionării este un obiectiv inaccesibil, neprevăzutul interacţiunilor, ori variaţia socială a reacţiilor publicului împiedicând un control absolut asupra situaţiei de anchetă – şi, într-un fel, e bine că lucrurile stau aşa. Totuşi, aceasta nu ne împiedică să reflectăm în continuare la posibilităţile de a ameliora obiectivarea conduitelor şi a reprezentărilor cu ajutorul limbajului, indispensabil, în cazul chestionarului.

CAPITOLUL 5

EXPLOATAREA CHESTIONARULUI

După ce au fost completate şi adunate, chestionarele trebuie supuse unei operaţii de codare, pentru ca informaţia culeasă să poată fi „tratată" cu ajutorul unor tabele încrucişate. Aşadar, construirea datelor nu s-a încheiat încă.

1. Codarea

Codul este un fel de dicţionar care permite trecerea de la limbajul persoanelor interogate la limbajul numeric. Există două atitudini faţă de activitatea de codare :

• În sondajele de opinie şi în cazul unui mare număr de anchete ale INSEE, în care, de obicei, întrebările sunt închise, *codul este stabilit dinainte*. Fiecărei întrebări îi corespunde o variabilă ; fiecărei modalităţi (variante) de răspuns îi corespunde o modalitate de variabilă. Această procedură reduce costurile codării : la limită, anchetatorul codează informaţiile furnizate de persoanele interogate direct, chiar în timpul aplicării chestionarului. Pentru aceasta, în formular sunt prevăzute „căsuţe" pentru fiecare întrebare, fiecare căsuţă cuprinzând pe o latură numărul variabilei (V), de exemplu V 76 /_/ ; în partea dreaptă, anchetatorul reportează numărul variantei de răspuns (a modalităţii de variabilă) alese, în aşa fel încât operatorul să poată citi rapid datele.

• Codul poate fi elaborat şi *a posteriori*, mai ales dacă în chestionar figurează întrebări deschise. În acest caz, el are la bază un inventar al răspunsurilor date, care conduce la o regrupare a acestora. Deseori, căsuţele nu figurează în chestionar, informaţiile codate fiind reportate după ce chestionarea a avut loc, pe o *fişă de codaj*, care cuprinde atâtea căsuţe câte variabile sunt. În fiecare căsuţă este înscris numărul modalităţii variabilei, aleasă de cel chestionat :

Fişă de codaj

Numărul chestionarului : 001

V1 /_/	V 40 /_/	V 80 /_/
V2 /_/	V 41 /_/	V 81 /_/
V3 /_/	V 42 /_/	V 82 /_/
.....	.....	.....
V39 /_/	V 79 /_/	V 119 /_/

Codul *a posteriori* poate fi elaborat utilizând două tehnici. Prima „închide" răspunsurile imediat după primirea chestionarelor completate. Informaţia este concentrată într-un număr limitat de modalităţi de variabilă. Astfel, răspunsurile la întrebarea : „*Câte perechi personale de pantofi de tenis, de baschet, de alergare sau de jogging aveţi ?* " pot fi codate imediat. Paul Irlanger, Catherine Louveau şi Michèle Métoudi (1987) le regrupează în patru modalităţi : nici o pereche semnalată ; deţinerea declarată a unei perechi ; deţinerea a două perechi ; deţinerea a trei perechi şi mai multe.

A doua procedură constă în a coda direct numărul indicat în chestionar (sau cuvintele). Urmează calculul distribuţiilor pe orizontală [*tris à plat*], care ne permite să aflăm ponderea fiecărei variante de răspuns în totalul chestionarelor. Regruparea răspunsurilor se efectuează în funcţie de această distribuţie, iar printr-o muncă de recodare este diminuat numărul modalităţilor iniţiale. Avantajul acestei proceduri este acela de a decide nu doar în funcţie de opţiuni teoretice, ci şi în funcţie de ponderea răspunsurilor recoltate efectiv. O însuşire care a fost menţionată numai de câteva persoane va fi agregată cu altele, în timp ce o însuşire indicată frecvent poate rămâne „independentă" ! Această tehnică destul de greoaie nu se justifică, însă, decât în cazul în care informaţia este susceptibilă de o analiză teoretică. Reţinem numărul exact de perechi de pantofi de sport doar dacă suntem capabili să comentăm variaţiile : cum interpretăm faptul că unii indivizi au unsprezece perechi de tenişi ?

În orice caz, una sau alta dintre tehnici va trebui utilizată. În analiza tabelelor, informaţia trebuie să fie, ca şi un sos, „scăzută", pentru a-i concentra aroma şi mai ales pentru a face posibile încrucişările cu alte variabile.

1.1. O variabilă, mai multe întrebări

O întrebare poate duce la crearea mai multor variabile, aşa cum o demonstrează „tratamentul" întrebării deschise referitoare la ultima carte citită (Parmentier, 1986). Dar cel mai adesea o variabilă este construită pe baza mai multor întrebări. În cadrul anchetei cu privire la activităţile fizice şi sportive ale francezilor, întrebarea care vizează existenţa sau inexistenţa acestor practici este formulată de trei ori, pentru trei situaţii diferite : în timpul vacanţelor ; în afara vacanţelor, la domiciliu ; în afara vacanţelor, în exteriorul domiciliului. Plecând de la aceste trei răspunsuri, este elaborată o *variabilă sintetică*, o clasificare a practicanţilor :

- nepracticant ;
- practicant doar în timpul vacanţelor ;
- practicant doar la domiciliu ;
- practicant doar în afara domiciliului ;

– practicant în timpul vacanţelor şi la domiciliu ;
– practicant în timpul vacanţelor şi în afara domiciliului ;
– practicant în afara vacanţelor, la domiciliu şi în afara domiciliului ;
– practicant asiduu.

Această nouă variabilă indică în acelaşi timp o intensitate a practicii (cu trei grade : slab, mediu şi puternic) şi o structură a practicii (pentru gradele slab şi mediu, în funcţie de moment şi de natura spaţiului de desfăşurare a activităţilor). În faza exploatării propriu-zise, ea va putea fi utilizată cu mai multă uşurinţă decât informaţiile iniţiale, dispersate în trei variabile. De exemplu, încrucişată cu vârsta şi cu tipul de sporturi practicate, ea ne va permite să aflăm ce sporturi apar cu precădere în cazul practicanţilor asidui, ce sporturi de vacanţă caracterizează persoanele care, în timpul anului, uită de activităţile fizice ş.a.m.d.

Centrarea pe variabilele sociale (numite variabile independente) în demersul explicativ nu înseamnă că lucrul asupra variabilelor dependente este secundar. Dimpotrivă, este obligatoriu să reuşim să reducem informaţia cu ajutorul codării, al recodării informaţiilor şi al creării de variabile sintetice (*indici*). Pentru a avea garanţia calităţii codajului, mai ales pentru întrebările a căror miză teoretică este mare (de exemplu, codarea poziţiilor sociale şi a diplomelor), operaţiunea este efectuată de către o singură persoană sau de către o echipă puţin numeroasă care să asigure omogenitatea micro-deciziilor multiple. O importanţă specială o are deschiderea unui *caiet de codare* în care să fie înscrise toate aceste decizii pentru ca, dacă este din nou cazul, să fie făcută aceeaşi opţiune şi pentru ca, în momentul comentării tabelelor, conţinutul exact al modalităţilor, şi nu numai denumirea lor, să fie cunoscut.

Indicele enumerativ

Cunoaşterea unei activităţi, a unei atitudini, a unei aptitudini necesită, adesea, mai multe „puncte de sondaj”, mai mulţi indicatori. Nu fiecare indicator sau fiecare întrebare prezintă în mod obligatoriu interes în sine ; rolul lor este mai ales acela de a facilita accesul la noţiunea studiată. Imperfecţiunea lor se estompează, atunci când procedăm la crearea unui indice, variabilă sintetică ce regrupează mai multe răspunsuri (Boudon şi Lazarsfeld, 1965).

• ***Scorul***

Primul tip de indice este indicele enumerativ care combină într-o manieră simplă mai multe răspunsuri. Bacalaureatul francez are la bază un principiu comparabil : notele de la toate disciplinele sunt agregate după anumite reguli, în special după coeficienţi, pentru a se putea calcula o medie. În anchete, procedura este

utilizată nu doar în cazul întrebărilor de competenţă, de cunoaştere, ci şi în cazul întrebărilor de opinie, ori al acelora care se referă la practici (Michelat, 1990). Întrucât este dificil să atribuim ponderi diferite fiecărui indicator, este recomandată constituirea unui indice enumerativ plecând de la o adunare, fără coeficient, a răspunsurilor ; aceasta implică presupoziţia că întrebările au aceeaşi relevanţă pentru abordarea noţiunii studiate. În *Lire à 12 ans*, transmiterea de la o generaţie la alta este abordată cu ajutorul unui indice al ambianţei livreşti domestice în care elevul trăieşte. Având ca punct de plecare două întrebări adresate mamei – „*Câte cărţi citiţi într-o lună ?*" şi „*Câte cărţi citeşte soţul dumneavoastră într-o lună ?*" –, sunt acordate puncte după baremul următor : 0 puncte pentru non-răspuns ; un punct pentru o carte ; două puncte pentru două sau trei cărţi ; trei puncte pentru patru sau cinci cărţi ; patru puncte pentru mai mult de cinci cărţi. Pentru a face în aşa fel încât grupurile să nu fie prea dezechilibrate numeric, scorul tatălui şi scorul mamei sunt, într-o etapă ulterioară, regrupate în trei niveluri : ambianţă defavorabilă, două puncte sau mai puţin ; ambianţă neutră, trei sau patru puncte ; ambianţă favorabilă, cinci puncte sau mai mult. Deoarece vor apărea în încrucişările mai multor variabile, aceşti indici nu trebuie să aibă decât puţine modalităţi. Realizarea anchetei este supusă unei duble constrângeri, teoretică şi statistică. Ceea ce ne interesează este să elaborăm nu cel mai „frumos" indice, care să merite a figura într-un manual de metodologie, ci un indice *util în ancheta concretă pe care o realizăm*. Unul dintre mijloacele de a ţine cont de constrângerile empirice este acela de a examina distribuţia efectivelor în funcţie de o schiţă a indicelui şi de a constitui două, trei, patru sau cinci clase sau grupe. Dacă, de exemplu, membrii eşantionului se distribuie în trei grupe pentru valorile acestui indice, aşa va trebui să „tăiem". Fiecărui formular de chestionar îi este atribuit, printr-un joc de scriere informatică, numărul modalităţii pentru această nouă variabilă : „noul scor x". Pentru orice variabilă (indice sau nu), o asemenea regrupare poate fi făcută numai după observarea distribuţiilor pe orizontală (*tris à plat*). Este inutil să păstrăm modalităţile care conţin prea puţine persoane. Să luăm cazul răspunsurilor elevilor de colegiu la întrebarea : „Îţi place să citeşti ?", în care variabila iniţială generează o nouă variabilă, „plăcerea de a citi", în trei modalităţi :

Modalitatea iniţială	Efectiv	Noua modalitate
1. Mult	353	1. Mare (intensă)
2. Destul de mult	468	2. Mijlocie
3. Puţin	207	
4. Deloc	33	3. Slabă
5. Nu ştiu	5	
Total	1066	

• ***Rata***

Indicele poate avea ca bază calculul ratei. Plecând de la carnetele anchetei „Contacte" (INSEE-INED), François Héran (1990) calculează totalul interlocutorilor unui individ într-o săptămână, diferenţiindu-i în funcţie de sex. Pentru a pune în evidenţă tendinţa fiecăruia de a comunica îndeosebi cu persoane având aceleaşi caracteristici sociale cu ale sale (aici, identitate de gen), el creează o variabilă pe care o numeşte „homolalie de sex". Apoi, calculează *rata de homolalie*, făcând raportul între numărul de persoane de acelaşi sex cu persoana interogată şi numărul total de interlocutori. Fiecărui individ atribuindu-i-se această nouă variabilă – rata de homolalie –, încrucişările acesteia cu, de exemplu, angajarea profesională, vârsta, sexul ori mediul social pun în evidenţă mecanismele funcţionale a *„pieţei demografice a conversaţiei"*.

1.2. Indicele tipologic

Principiul echivalenţei pe care se bazează indicele enumerativ nu poate fi adoptat în toate cazurile ; decizia depinde de obiectivele situaţiei. În ancheta asupra lecturii elevilor de colegiu, răspunsurile la întrebările care vizează rezultatele şcolare la matematică şi la franceză (limba maternă) nu pot fi cumulate, întrucât cele două discipline nu au aceeaşi relevanţă din punctul de vedere al practicii studiate (lectura). Din acest motiv, a fost construit un indice tipologic, rezultând din încrucişarea celor două variabile de bază :

La franceză / La matematică	Efectivele de elevi					
	Foarte bun	Bun	Mediu	Slab	Nul	Nu ştiu
Foarte bun	47	66	39	5	0	0
Bun	49	173	164	20	2	1
Mediu	23	130	221	21	5	1
Slab	1	17	46	10	1	0
Nul	3	5	14	1	0	0
Nu ştiu	0	1	0	0	0	0

Distribuţia efectivelor de elevi

Distribuţia copiilor de doisprezece ani în cele 36 de căsuţe ale acestui tabel serveşte ca bază de plecare pentru elaborarea a nouă *tipuri* reţinute (în care noua modalitate „bun" îi regrupează pe cei foarte buni şi pe cei buni, iar noua modalitate „slab" pe cei slabi şi pe cei nuli) :

Rezultate şcolare			Timp consacrat lecturii (în %)			
Franceză	Matematică	Efective	Mult	Mediu	Puţin	
Bun	Bun	332	35	34	31	100
Bun	Mediu	153	33	36	31	100
Bun	Slab	27	30	41	29	100
Mediu	Bun	203	20	23	57	100
Mediu	Mediu	221	14	22	64	100
Mediu	Slab	60	7	37	56	100
Slab	Bun	31	23	16	61	100
Slab	Mediu	27	11	22	67	100
Slab	Slab	12	17	25	58	100

În cazul în care elevii sunt buni la franceză, nivelul de reuşită la matematică este în mică măsură asociat investiţiei lor temporale în cărţi. Dimpotrivă, pentru aceia care sunt mediocri la franceză, faptul de a consacra mai mult de o oră cititului duminica (timp mare de lectură) variază în funcţie de rezultatele lor la matematică : cei buni la această materie citesc mai mult decât ceilalţi.

Atunci când ancheta ia în considerare dimensiunea temporală a existenţei, indicii tipologici devin indispensabili. În cadrul unei anchete longitudinale asupra socializării politice, Anne Muxel (1992) construieşte patru trasee de orientare politică a tinerilor cuprinşi între 18 şi 22 de ani, plecând de la răspunsurile la o întrebare de clasare pe scala „dreapta-stânga”, întrebare repetată la fiecare dintre cele trei „valuri” (trei chestionare aplicate în trei momente diferite ale anchetei) :

– hotărâţii, care au o poziţie fixă de la prima până la ultima chestionare ;

– ezitanţii, care sunt atraşi de poziţia centrală a scalei, semn de oscilare pe care îl dau cel puţin o dată ;

– întârziaţii, care se abţin să adopte o poziţie la prima votare, la 18 ani ;

– nestatornicii, care, între 18 şi 22 de ani, trec de la stânga la dreapta sau de la dreapta la stânga.

2. Să învăţăm să citim un tabel

Dispunem de date codate iar apoi recodate pe baza calculului distribuţiilor pe orizontală [*tris à plat*]. Totul este, în sfârşit, gata pentru descoperirea rezultatelor. Cum procedăm ? Există mai multe concepţii cu privire la exploatarea datelor. Din raţiuni teoretice, precum şi din raţiuni practice, vom prezenta un demers care privilegiază analiza tabelelor încrucişate. Analizele mai complexe ale datelor – în special analiza factorială, analiza prin componentele principale (Cibois, 1984) – prezintă avantajul de a oferi rapid o privire de ansamblu, o imagine

sintetică. Dar ele evită, adesea, familiarizarea cu datele de teren, atât de necesară raţionamentului sociologic, care nu poate „creşte" decât hrănindu-se dintr-un du-te-vino între ideile teoretice şi datele empirice construite şi citite progresiv.

La ce serveşte un tabel? Din perspectiva unei sociologii explicative, un tabel are rolul de a pune în evidenţă acţiunea eventuală a unui factor social, efectul unui determinant social. El încrucişează două variabile:

– variabila independentă, care reprezintă, prin ipoteză, un factor ce influenţează activitatea sau opinia care ne interesează;

– variabila dependentă, care depinde, ipotetic, de acţiunea celei independente, adică despre care se presupune că suferă acţiunea factorului în cauză.

Prin „magia" codării, răspunsurile la prima parte a chestionarului, care se referă la obiectul explicit al anchetei, au devenit variabile dependente. Acestea din urmă sunt încrucişate cu răspunsuri obţinute în a doua parte a chestionarului, care caută să identifice factorii presupuşi a exercita o influenţă. Tabelul încrucişat are meritul de a face vizibilă acţiunea presupusă a variabilei independente asupra variabilei dependente[1]. Felul în care apar datele în tabel ne arată dacă ipoteza unei influenţe pare a fi confirmată de o relaţie statistică între cele două variabile. De exemplu, dacă apreciem că sexul este unul dintre factorii care influenţează asistenţa regulată la slujbele religioase, construim un tabel prin încrucişarea variabilei independente „Sex" cu variabila dependentă „Prezenţă regulată la slujba de duminică". Un tabel cu structura (a) infirmă ipoteza, pe când un tabel cu structura (b) o confirmă:

Sex	**Tabelul (a)** Asistă la slujbă			**Tabelul (b)** Asistă la slujbă		
	Da	Nu	Total	Da	Nu	Total
Masculin	40	60	100	40	60	100
Feminin	40	60	100	60	40	100

Pentru a evita greşelile în raţionamentul sociologic care interpretează date statistice, trebuie să stăpânim, ca şi în cazul elaborării chestionarului, atât o serie de reguli tehnice, cât şi unele principii sociologice. Înainte de toate, trebuie

1. Nu orice relaţie observată între două variabile trebuie enunţată sub forma unei legături de cauzalitate. Unele tabele pot combina două variabile dependente (religie şi politică) sau două variabile independente (mediu şi vârstă). Modul de citire coincide, totuşi, cu acela descris pentru un tabel ce încrucişează variabila independentă cu variabila dependentă. Practic, în orice tabel, variabila în raport cu care sunt calculate procentele joacă rolul provizoriu de variabilă independentă. Doar comentariul variază: el va releva asocierea între cele două variabile, dar nu va utiliza vocabularul cauzal.

să învăţăm să citim un tabel încrucişat simplu (care conţine două variabile). Primele două reguli stabilesc modul de dispunere a datelor în tabel (este o convenţie utilă pentru că favorizează o lectură rapidă, prin obişnuirea ochiului) :

• ***Prima regulă***

Variabila independentă trebuie aşezată pe linii, iar variabila dependentă pe coloane.

• ***A doua regulă***

Procentajele trebuie calculate în funcţie de variabila independentă (sau care îndeplineşte acest rol).

Ca exerciţiu, să luăm exemplul anchetei referitoare la sport, în care o întrebare este consacrată schiului. Variabila dependentă este indicatorul care arată frecvenţa cu care persoana interogată practică această activitate, mai precis „*faptul de a fi schiat cel puţin o dată pe an*" (ancheta „Timpul liber", INSEE, 1987-1988). Variabila independentă reţinută este poziţia socială personală, indicator sintetic al consecinţelor ipotetice ale valorii sociale şi culturale a indivizilor. Iată tabelul care încrucişează aceste două variabile :

Variabilă independentă : Categoria socio-profesională	**Variabila dependentă** : Practicarea schiului (în %)		
	modalitatea 1 Da	modalitatea 1 Nu	Total
modalitatea 1 Cadre	27,6	72,4	100
modalitatea 2 Profesii intermediare	27,7	72,3	100
modalitatea 3 Personal administrativ	20,8	79,2	100
modalitatea 4 Muncitori calificaţi	10,3	89,7	100
modalitatea 5 Muncitori necalificaţi	5,3	94,7	100
Subansamblul personalului întreprinderilor			

• ***A treia regulă***

Efectul variabilei independente asupra variabilei dependente este surprins cu ajutorul eventualei *variaţii* a procentajelor, citite modalitate cu modalitate, ale variabilei dependente. În fiecare coloană, procentul (procentele) cel mai mare (cele mai mari) este (sunt) subliniat(e). Numărul în sine nu are importanţă (pentru moment), ceea ce contează este *compararea* sa cu alt număr.

• ***A patra regulă***

La prima lectură, se stabileşte o *regulă de echivalenţă* între numere : sunt considerate echivalente două numere a căror diferenţă este mai mică sau egală cu cinci. Vor fi utilizate apoi teste statistice de semnificare.

Astfel, pentru modalitatea „A schiat" sunt subliniate 27,6% şi 27,7% (considerate echivalente), iar pentru modalitatea „Nu a schiat" sunt reţinute 94,7% şi 89,7% (aproximativ 5 puncte diferenţă sau mai puţin).

Acest mod de citire se deosebeşte radical de lectura „majoritară" care este tipul de lectură cel mai frecvent întâlnit în comentariile sondajelor de opinie. La prima lectură a tabelului, nu trebuie urmărite linie cu linie numerele cele mai mari, deoarece, dacă procedăm astfel, concluzia anchetei va viza numai modalitatea cea mai frecventă a variabilei dependente în grupul luat în consideraţie (definit printr-o modalitate a variabilei independente). Citit după o logică a „majorităţii", tabelul referitor la practicarea schiului se reduce la un simplu enunţ : francezii care nu schiază cel puţin o dată pe an sunt mai numeroşi. Dacă lectura „majoritară" ar reprezenta procedura legitimă în sociologie, toate practicile rare ar fi eliminate din analiză. În *Despre sinucidere*, Émile Durkheim nu raţionează astfel, căci, dacă ar face-o, lucrarea sa s-ar rezuma la enunţul : „Sinuciderea nu constituie un mod de a muri decât pentru o minoritate, oricare ar fi statutul familial al acestor persoane, religia lor, localizarea lor". Raţionamentul pe care îl face autorul cu privire la relaţia dintre sinucidere şi integrarea domestică se sprijină pe o lectură diferenţială de tipul : „Bărbaţii căsătoriţi se sinucid într-o măsură mai mică decât celibatarii".

• ***A cincea regulă***

O dată subliniate, coloană cu coloană, cele mai mari numere care indică acţiunea variabilei independente, se procedează la redactarea unuia sau mai multor enunţuri care rezumă variaţia sau variaţiile observate. Comentariul se concentrează, deci, pe variaţiile observate după principiul celei de-a treia reguli. Frazele trebuie construite în jurul termenilor „mai mult ca" şi „mai puţin ca", pentru a marca net logica comparativă a perspectivei explicative.

Astfel, în cazul schiului se degajă două enunţuri (câte unul pentru fiecare modalitate a variabilei dependente) :

– primul enunţ : „*Cadrele şi cei care exercită profesii intermediare au schiat mai des în timpul anului decât funcţionarii şi muncitorii*" ;

– al doilea enunţ : „*Invers, numărul muncitorilor necalificaţi care nu au practicat schiul a fost mai mare decât acela al indivizilor aparţinând altor categorii*".

Obiectivul este acela de a scoate în evidenţă, prin sublinierile din tabel şi prin transcrierea lor literală, *variaţia observată* – care indică empiric (şi teoretic) efectul variabilei independente (mediul social) asupra variabilei dependente (practicarea sau nu a schiului) sau cel puţin al asocierii între cele două variabile.

• ***A şasea regulă***

Numai după ce a fost pusă în evidenţă acţiunea variabilei independente – prin lectura comparativă (verticală) – trebuie luată în consideraţie ponderea relativă a modalităţii variabilei dependente, cu ajutorul unei lecturi orizontale, linie cu linie. Nu toate enunţurile (regula 5) care se referă la variaţii sunt echivalente. Ele trebuie raportate la frecvenţa practicii în cauză şi la sensul ei. O practică minoritară poate fi sau o practică ilegitimă, sau, dimpotrivă, o practică legitimă, un semn de distincţie.

În cazul schiului, este vorba, în mod evident, despre a doua situaţie. Afirmaţia potrivit căreia cadrele schiază mai mult decât muncitorii necalificaţi trebuie completată cu afirmaţia că schiatul este o practică sportivă minoritară. O trăsătură frecventă a practicilor adoptate mai mult de clasele superioare este aceea de a fi minoritare chiar şi în interiorul acestui mediu, foarte eterogen social şi cultural.

Efectuarea a două lecturi – *diferenţială*, în raport cu variabila independentă ; *majoritară*, în raport cu variabila dependentă – permite evitarea unor derive, observabile, de exemplu, în domeniul mobilităţii sociale sau al reuşitei şcolare. În absenţa lecturii diferenţiale, enunţul „Fiii de ţărani ajung mai adesea ţărani decât fiii de muncitori" devine „Fiii de ţărani ajung ţărani". Comentariul, îndreptăţit atunci când conservă dimensiunea comparativă, este eronat atunci când reperul dispare : în realitate, mai mulţi fii de ţărani devin non-ţărani decât ţărani.

Această procedură trimite la un mecanism general al construirii identităţii grupurilor. Experienţele lui Luc Boltanski şi ale lui Laurent Thévenot (1983) în ceea ce priveşte reprezentările cu privire la „adevăratele" cadre o demonstrează. Imaginea „cadrelor tipice" nu corespunde trăsăturilor cadrelor „reprezentative". Este adevărat că numărul cadrelor din domeniul privat care conduc un BMW este mai mare decât acela al cadrelor din domeniul public (de Singly şi Thélot, 1989), dar nu toate cadrele din domeniul privat conduc un BMW. La nivelul reprezentărilor comune, totul se petrece ca şi cum actorii sociali ar „citi" lumea după un principiu diferenţiator . Ei observă – nu statistic, ci prin încercări şi erori – că proprietarii de BMW-uri ocupă mai des o poziţie de cadre în domeniul privat decât o altă poziţie, dar uită apoi pe ce bază au făcut comparaţia. Raţionamentul sociologic nu poate proceda în acest fel ; el trebuie să păstreze enunţurile comparative.

• ***A şaptea regulă***

După ce am constatat o (eventuală) relaţie statistică între variabila independentă şi variabila dependentă în cadrul eşantionului, nu trebuie să ne grăbim să operăm generalizări cu privire la acţiunea variabilei independente, fără o verificare prealabilă. Este indicat să fim atenţi la construcţia socială a populaţiei din care am extras eşantionul.

În caz contrar, se produce derapajul sociologic, necontrolat, ca acela din *Les Adolescents et la musique* al cercetătoarei Anne-Marie Green (1986). Ancheta a avut ca obiect practicile muzicale ale elevilor unor licee de învăţământ profesional (LEP), care ocupă o poziţie aparte în cadrul instituţiei şcolare franceze. Crezând că sporeşte seriozitatea studiului său, autoarea estimează că rezultatele acestuia privesc ansamblul adolescenţilor (titlul lucrării nu menţionează, fie şi numai în subtitlu, că este vorba despre elevii LEP), procedând la următorul raţionament : „*Dacă facem o comparaţie între eşantionul nostru şi repartizarea categoriilor socio-profesionale în Franţa, putem trage concluzia că avem în cazul de faţă o populaţie destul de apropiată de aceea a Franţei, în ce priveşte originea socială. Putem, deci, afirma că populaţia noastră este reprezentativă nu doar pentru o instituţie şcolară specifică, ci şi pentru populaţia tinerilor din Franţa. Concluziile pe care le vom trage din analiza chestionarului în raport cu originea socio-profesională vor fi, aşadar, semnificative pentru o mare parte a tinerilor rezidenţi în Franţa*”. Scamatoria s-a produs : elevii LEP din regiunea pariziană au devenit reprezentanţii întregii clase de vârstă din Franţa, oricare ar fi destinul lor şcolar !

• *Mecanismele de supraselecţie şi subselecţie*

În *La Reproduction*, Pierre Bourdieu şi Jean-Claude Passeron (1970) argumentează tocmai necesitatea detaşării ferme de o „*interpretare empiristă a relaţiilor observate, care, sub aparenţa fidelităţii în raport cu realitatea, se limitează doar la obiectul aparent, adică la o populaţie şcolară definită independent de relaţia cu populaţia eliminată*”. Un tabel încrucişat cristalizează „*o stare dată a unui sistem de relaţii*” şi de aceea cercetătorii care utilizează analiza multivariată nu trebuie să se lase înşelaţi de evidenţa relaţiilor observate. Acestea nu pot fi interpretate, decât cu condiţia să nu uităm istoria construirii lor.

Mecanismele de selecţie funcţionează frecvent în instituţii şi în practicile de consum. Populaţiile asupra cărora sunt efectuate anchetele rezultă, în majoritatea cazurilor, din procese, instituţionale sau nu, explicite sau nu, care îi selectează pe „cei intraţi”. Dacă este adevărat, de exemplu, că băieţii şi fetele din mediile populare trec mai rar decât ceilalţi copii de barierele care „păzesc”

intrarea în lumea artistică (supraselecţie), o dată intraţi aici, ei nu par a întâmpina mai multe dificultăţi. Potrivit anchetei lui Raymonde Moulin şi Jean-Claude Passeron (1985), artiştii originari din mediul popular ajung chiar să dobândească un grad mai mare de vizibilitate socială decât artiştii originari din mediile superioare. Selecţia diferenţială în momentul intrării în cariera artistică se realizează în aşa fel[1] încât ajunge să şteargă amprentele trecutului familial.

• *Legitimitatea cifrelor*

Atenţia prea scăzută acordată construcţiei sociale a populaţiei şi a eşantioanelor poate avea un efect social important : acela de a consolida, fără să ne dăm seama de aceasta, legitimitatea socială a mecanismelor de excludere şi de autoexcludere, de selecţie şi de autoselecţie care conduc la constituirea populaţiei unei instituţii oarecare. Micile universuri nu sunt neapărat machete exacte ale marelui univers, iar de aceea regulile de reducere la scară trebuie notate „pe ambalaj", pentru a evita să îl înşelăm pe cititor.

Studiile cu privire la relaţia dintre separarea familială şi problemele psihologice ale copiilor sunt marcate frecvent de o asemenea derivă. În literatura savantă şi semi-savantă, copiii ai căror părinţi divorţează sunt consideraţi „copii cu risc". Această evaluare este prezentată drept o evidenţă ce se sprijină pe cifre „care vorbesc" de la sine. Or, adesea, nu se acordă nici o atenţie modului în care eşantionul (populaţia) pe care se sprijină analiza relaţiei a fost constituit din punctul de vedere al trăsăturilor sociale ale membrilor. În majoritatea cazurilor, aşa cum a subliniat Nadine Lefaucheur (1989), ancheta vizează clientela unor instituţii specializate în psihiatria infantilă. Este posibil să existe o legătură strânsă între disocierea familială şi problemele infantile în interiorul subansamblului copiilor trimişi la consultaţie, fără ca ea să aibă însă aceeaşi intensitate (sau fără măcar să existe) în ansamblul populaţiei : este suficient ca acei copii care locuiesc cu ambii părinţi şi care au probleme psihice să fie trataţi diferit în cadrul cercetării.

• *Condiţiile de validitate*

În general, condiţiile de validitate a enunţurilor, a comentariilor unui tabel nu sunt precizate într-o manieră îndeajuns de explicită. După cum subliniază Jean-Claude Passeron (1991), singularitatea observaţiilor din tabel este escamotată, voit sau nu, în comentariu. Contextul de validitate a constatării statistice este cel mult indicat într-o notă de subsol sau în anexe. Orice persoană care face comentarii are tendinţa să uite şi să facă uitat faptul că, în mod strict, contextul nu este valid decât în condiţii de observaţie determinate. Sociologia, chiar

1. Supraselecţie pentru cei de origine modestă, subselecţie pentru cei de origine superioară (n.n, E.S.).

cantitativă, nu este o ştiinţă experimentală : dacă într-un anumit eşantion relaţia între variabila „mediu social" şi o variabilă dependentă este observată, aceasta nu ne îndreptăţeşte să afirmăm că ea reprezintă o legătură constantă ; în alte condiţii, în alte contexte, relaţia respectivă poate să dispară.

3. Stăpânirea analizei multivariate

Identificarea unei relaţii între o variabilă independentă şi o variabilă dependentă nu constituie, deci, o garanţie suficientă pentru raţionamentul sociologic. Influenţa variabilelor independente depinde de contextul social şi istoric în care ele acţionează. A omite acest fapt înseamnă, aşa cum arăta Jean-Claude Passeron, a risca să „naturalizăm" variabilele şi să procedăm ca şi cum ele ar fi transistorice : „*Sexul, vârsta sau clasa socială nu sunt variabile de acelaşi fel cu variabilele gravitaţiei universale*". Luarea în consideraţie a contextului se poate face în două moduri :

– stăpânind mai bine raţionamentul experimental, prin controlul efectului variabilei independente cu ajutorul uneia sau mai multor variabile-test ;

– realizând mai multe anchete pe aceeaşi temă şi, mai ales, punând în aplicare un raţionament comparativ, inspirat din istorie.

Émile Durkheim, în *Despre sinucidere* (1897), ne arată cum poate fi realizată prima procedură, în special în capitolul referitor la sinuciderea anomică. Să reluăm pe scurt raţionamentul său. Căsătoria este un factor de integrare într-un grup, care îi protejează pe indivizi. Nu se sinucid mai puţini bărbaţi căsătoriţi decât celibatari ? Dar intrarea în „viaţa conjugală" nu acţionează „în sine", efectul care i se asociază depinde de sensul social al căsătoriei. Imunitatea conferită de căsătorie variază în funcţie de stabilitatea acestei instituţii. Émile Durkheim o demonstrează, comparând coeficienţii de protecţie a bărbaţilor căsătoriţi în raport cu bărbaţii necăsătoriţi, în funcţie de ponderea divorţurilor în diferite ţări, de legitimitatea socială a acestui mod de separare. Bărbaţii căsătoriţi au „*în ţările în care divorţurile sunt numeroase, o imunitate mai scăzută faţă de sinucidere decât acolo unde căsătoria este indisolubilă*". Forţa divorţului acţionează asupra ansamblului căsătoriilor, modificând natura socială a legăturii conjugale, inclusiv pentru aceia care rămân în instituţie. Aparenţele sunt înşelătoare, instituţia căsătoriei păstrează acelaşi nume indiferent de context, dar fără a produce aceleaşi efecte.

Variabila-test

În această perspectivă, Paul Lazarsfeld (1946) a pus la punct o procedură care permite verificarea unei relaţii observate între două variabile, prin introducerea uneia sau mai multor variabile-test. Principiul constă în a descompune relaţia

iniţială (în funcţie de variabila independentă) în relaţii condiţionale, orientându-ne după modalităţile variabilei-test. O variabilă independentă nu are efect în sine asupra uneia sau alteia dintre variabilele dependente, ea acţionează în funcţie de context. Presupunem, în consecinţă, că relaţia dintre două variabile este determinată, la rândul ei, de alte variabile, mai cu seamă de acelea care pot fi controlate în cadrul anchetei, variabilele-test.

• ***A opta regulă***

Acţiunea ipotetică a unei variabile independente trebuie controlată prin introducerea mai multor varibile-test. Această procedură poartă numele de *analiză multivariată*, termen care desemnează combinaţii de cel puţin trei variabile între ele.

Introducerea unei variabile-test nu modifică regulile de prezentare şi de lectură ale tabelelor statistice. Variabila independentă trebuie să fie dispusă pe linii, iar variabila dependentă pe coloane. Se schimbă doar numărul de sub-tabele care încrucişează variabila independentă şi variabila dependentă, în funcţie de numărul de modalităţi ale variabilei test.

Să luăm încă un exemplu din *Lire à 12 ans*. Elevii de colegiu sunt identificaţi în funcţie de mediul social al părinţilor lor (variabila independentă) şi sex (variabila-test), problema constând în a afla dacă inegalităţile sociale în faţa cărţii sunt aceleaşi, indiferent de sexul copiilor. Este cercetată relaţia între mediul social de origine al copilului şi faptul de a citi cel puţin o oră duminica, o dată în cazul băieţilor şi o dată în cazul fetelor (variabila-test este scrisă în italice) :

Variabilă independentă Mediul social	**Variabilă dependentă** Timp consacrat lecturii (în %)		
	Puţin	Mult	Total
Modalitatea 1 a variabilei-test			
Pentru sexul masculin			
Superior	71	29	100
De mijloc	78	22	100
Popular	88	12	100
Modalitatea 2 a variabilei-test			
Pentru sexul masculin			
Superior	62	38	100
De mijloc	73	27	100
Popular	78	22	100

Băieţii aparţinând mediului superior citesc mai mult decât băieţii din mediul popular. Fetele din mediul superior citesc mai mult decât cele din mediul popular. Indiferent de sex, copiii care locuiesc cu părinţi-cadre consacră

lecturii cărţilor mai mult timp duminica decât copiii care locuiesc cu părinţi muncitori sau funcţionari.

Dacă cercetătorul este interesat de variaţia relaţiei dintre sexul copiilor şi investiţia temporală în lectura cărţilor, aceste date trebuie citite altfel. Trebuie transformată variabila independentă în variabilă-test (scrisă în italice în tabel) şi variabila-test în variabilă independentă :

Variabilă independentă Sex	**Variabilă dependentă** Timp consacrat lecturii (în %)		
	Puţin	Mult	Total
Modalitatea 1 a variabilei-test Pentru mediul superior			
masculin	71	29	100
feminin	62	38	100
Modalitatea 2 a variabilei-test Pentru mediul de mijloc			
masculin	78	22	100
feminin	73	27	100
Modalitatea 3 a variabilei-test Pentru mediul popular			
masculin	88	12	100
feminin	78	22	100

Fetele citesc mai mult decât băieţii, atât în mediul popular, cât şi în mediul superior. Relaţia între sex şi practica lecturii nu variază în funcţie de mediul social.

Pentru lectura tabelelor dublu încrucişate (cu trei variabile), se procedează la aranjarea în manieră coerentă a tabelului, în funcţie de controlul pe care vrem să îl efectuăm. Variaţia cercetată (efectul asociat sexului copilului sau efectul asociat mediului social al familiei) ocupă poziţia variabilei independente, iar condiţiile în care este efectuat testul constituie variabila-test (ea însăşi tot o variabilă independentă, dar una care îşi schimbă provizoriu statutul).

• ***A noua regulă***

Raţionamentul „Toate celelalte condiţii fiind egale" pe care se bazează analiza multivariată trebuie utilizat în manieră sociologică. Limbajul variabilelor nu este decât un mod de a vorbi, sociologia fiind o ştiinţă istorică. Chiar după controlul făcut cu ajutorul variabilelor-test, acţiunea unei variabile independente nu este niciodată riguros demonstrată *a priori* pentru un alt context socio-istoric decât acela al analizei în curs (Jean-Claude Passeron, 1991). Analiza multivariată nu trebuie să conducă la concluzii formulate în termeni de efect „pur" – absolut, universal şi anistoric – al unei variabile.

Goana după efectul „pur”, care nu depinde de efecte asociate altor variabile independente, este periculoasă pentru „vânător” : acesta riscă să devină victima unei iluzii pe care el însuşi o produce (Desrosières, 1982). Astfel, în unele cercetări, este măsurat efectul „pur” al căsătoriei asupra carierei femeilor, fără să se ţină cont de variabile cum ar fi faptul de a avea copii, de a întrerupe activitatea profesională, de a efectua sarcini menajere. Rezultatele indică : efect nul. Numai că aceste rezultate – care afirmă, în ultimă instanţă, că, dacă viaţa conjugală nu prezintă nici una dintre caracteristicile observate în mod normal la o femeie, atunci această viaţă nu influenţează activitatea profesională – nu au nici un sens sociologic. Urmând până la capăt logica raţionamentului „Toate celelalte condiţii fiind identice”, se creează o lume cu totul artificială, pentru că numărul femeilor căsătorite sau concubine care beneficiază de condiţii asemănătoare cu acelea ale femeilor care trăiesc singure este foarte mic.

Într-un mod asemănător, Noëlle Bisseret (1974) a dorit să arate că variabila „mediu social de origine” intervine în mică măsură în reuşita studenţilor. Studenţii de origine superioară nu-şi promovează examenele cu rezultate mai bune decât studenţii de origine populară, în cazul în care şi unii şi ceilalţi desfăşoară în paralel şi o activitate profesională. Aşadar, variabila „muncă salariată” ar fi determinantă pentru (ne)reuşită, iar nu mediul de origine. Analiza multivariată este greşit utilizată, conţinutul mediului social fiind golit de sens. De fapt, diferenţa între studenţii de origine superioară şi cei de origine populară rezidă tocmai în şansele inegale de a urma studii superioare fără a fi obligaţi să facă şi altceva în acelaşi timp. Rezultatele comparaţiei între studenţii salariaţi de origine superioară şi cei de origine populară nu pot fi interpretate decât în raport cu această inegalitate în faţa asocierii studiului cu munca profesională. La ce bun să afirmi că studenţii de origine superioară seamănă cu studenţii de origine populară, dacă primii sunt ei înşişi săraci şi, în consecinţă, constrânşi să muncească, iar mediul social se dovedeşte, astfel, o iluzie ?

Încă din 1935, Maurice Halbwachs lua în derâdere unele utilizări ale raţionamentului „Toate celelalte condiţii fiind identice” : „*Cât ar trăi francezii dacă, rămânând francezi, ar trăi în condiţiile fizice şi sociale ale suedezilor ? E ca şi cum te-ai întreba, aşa cum observa Simiand, cum ar trăi o cămilă dacă, rămânând cămilă, ar fi transportată în regiunile polare şi cum ar trăi un ren dacă, rămânând ren, ar fi transportat în Sahara*”.

• *Condiţiile acţiunii variabilei independente*

Din cele prezentate mai sus, nu trebuie să înţelegem că această metodă a tabelelor dublu încrucişate (analiza multivariată) este inutilă. Bine stăpânită, ea ne permite să precizăm condiţiile de acţiune a variabilei independente. În cazul căsătoriei, analiza multivariată este fructuoasă, deoarece cu ajutorul ei elementele intermediare prin care căsătoria le dezavantajează pe femei din punct de

vedere profesional sunt mai bine cunoscute. Dezbrăcând, rând pe rând, căsătoria de veşmintele ei, observăm că ea este reductibilă la aceste aparenţe vestimentare. În cazurile în care femeile căsătorite se aseamănă în toate aspectele vieţii maritale cu cele necăsătorite, ele nu se deosebesc de acestea din urmă nici în ceea ce priveşte cariera profesională.

Controlul relaţiei între variabila independentă şi variabila dependentă prin introducerea succesivă a unor variabile-test face cunoscute dimensiunile prin care acţionează prima variabilă. Din această perspectivă, analiza multivariată nu constă în a organiza „meciuri" între variabilele independente, ai căror „arbitri" ar fi variabilele-test. Ea îşi propune să dezvăluie, dincolo de rezultatele „brute", *condiţiile prin care acţionează determinanţii sociali ai conduitelor*.

Postura sociologică poate lua în considerare rezultatele analizei multivariate sau pe acelea ale unor analize mai complexe din punct de vedere statistic (cum ar fi cea numită LOGIT, care aplică sistematic raţionamentul „Toate celelalte condiţii fiind identice"), fără a sucomba în capcanele acestor tehnici. Deconstrucţia realului nu este metodologic legitimă decât cu condiţia ca utilizatorii să nu uite că limbajul variabilelor „pure" nu este decât metaforic. Pentru Jean-Claude Passeron (1991) „*interpretarea cu adevărat sociologică a variaţiilor nu poate fi efectuată decât restituind diferitelor valori luate în consideraţie pentru o variabilă sensurile diferite pe care le indică, în contextul real al co-ocurenţelor, cazurile relativ rare înlăturate prin încrucişarea statistică*". Lectura tabelelor trebuie să introducă întotdeauna „*o distanţă faţă de situaţia experimentală*", acordând multă atenţie asocierilor de proprietăţi : în exemplele de mai sus, asocierii între o origine superioară şi studii universitare fără activitate profesională, respectiv legăturii dintre căsătorie şi faptul că sarcinile casnice şi educative sunt considerate a reprezenta „menirea" femeilor.

4. Cererea de tabele

4.1. Realizarea unui bun tabel

Un bun tabel nu trebuie să aibă prea multe căsuţe. Numărul de căsuţe trebuie să fie net inferior numărului de indivizi interogaţi. Ca reper, se recomandă să nu se comenteze decât tabele în care numărul de căsuţe este mai mic decât o zecime din numărul persoanelor din eşantion. De pildă, pentru un eşantion de 500 de persoane, tabelele pot avea maximum 50 de căsuţe. Aceasta presupune că, dacă se cere un tabel dublu încrucişat vârstă, mediu social şi activităţi cotidiene, vom reţine, să spunem, două clase de vârstă, şase categorii sociale – ceea ce înseamnă de două ori şase linii – şi o variabilă dependentă „folosirea timpului" în patru modalităţi (4 coloane pe 12 linii, adică 48 de căsuţe în total). Reducerea

variabilei „folosirea timpului” la patru domenii poate părea prea simplificată, dar este preţul plătit pentru utilizarea a două variabile independente. Dacă cercetătorul vrea să cunoască cu mai multă precizie variaţia socială a vieţii cotidiene, reţinând un nivel mai detaliat al nomenclaturii PCS (codul INSEE al profesiilor şi categoriilor socio-profesionale), el ar trebui să sacrifice variabila-test „clase de vârstă”, fără să poată dispune, totuşi, de un cod al activităţilor mai bogat decât cel de mai sus (4 coloane a 12 categorii sociale, 48 de căsuţe).

În momentul exploatării datelor, cercetătorul este „prins” într-o dilemă :

– fie acceptă să piardă informaţie, pentru a putea opera încrucişări între mai multe variabile ;

– fie reţine mai multă informaţie şi are, în cel mai bun caz, posibilitatea să combine această variabilă mai detaliată cu o singură altă variabilă.

Concret, atunci când cercetătorul vrea să utilizeze o variabilă independentă care să conţină mai multe modalităţi (în special codul PCS cu 32 de posturi, pentru a identifica variaţiile asociate fracţiunilor de clasă), variabilele dependente trebuie să cuprindă, în contrapondere un număr limitat de modalităţi. Un tabel simplu încrucişat, cu codul PCS detaliat şi o variabilă dependentă în zece modalităţi ar avea 320 de căsuţe ! În afara dificultăţii de a fi citit, exigenţele statistice fac apel la ordine. Ce rost are să producem tabele în care câţiva indivizi să stea comod în căsuţe aproape goale ?

4.2. Cantitativ şi calitativ

Aceste exigenţe relevă importanţa anchetei prin chestionar : ca tip de investigaţie sociologică, ea are rolul nu de a recrea o imagine exactă a realităţii studiate, ci de a dezvălui *factorii* sociali care contribuie la producerea acestei realităţi. De aceea, exploatarea datelor trebuie să privilegieze încrucişarea între variabilele dependente şi variabilele independente, într-un context social precizat (exprimat prin variabilele-test), unicul mijloc de a pune în lumină producerea socială a socialului. În consecinţă, „meciul” între „calitativ” şi „cantitativ” este lipsit de sens. Compararea informaţiilor obţinute prin chestionar cu acelea obţinute prin interviuri cu privire la acelaşi obiect (Battagliola, Bertaux-Wiame, Ferrand, Imbert, 1991) ne avertizează în legătură cu efectele celor două situaţii de anchetă, dar nu autorizează nici o concluzie în termeni de ierarhie a metodelor. Chestionarele pun în evidenţă o serie de *determinanţi sociali* ai traiectoriilor, în timp ce interviurile ne dezvăluie construcţia individuală a acestor traiectorii şi mai ales modul în care sunt trăite subiectiv [*l'appréhension*] unele momente-cheie. Bogăţie găsim de ambele părţi : mai multă în *complexitatea proceselor de producere a socialului*, în cazul anchetei prin chestionar ; mai multă în modalităţile în care actorii trăiesc subiectiv socialul (şi contribuie, astfel, la

producerea lui), în cazul anchetei prin interviu. Ceea ce trebuie să urmărim în fiecare anchetă este *coerenţa între opţiunile teoretice şi alegerea metodologiei*.

4.3. Proba statistică

Unele anchete sunt produse – sau exploatate în manieră secundară (adică într-o problematică diferită de aceea care a stat la baza producerii datelor) – pentru a testa o problematică precisă. De exemplu, costul căsătoriei şi al vieţii conjugale poate fi studiat prin randamentul diplomei pe piaţa de muncă. Dacă mariajul afectează situaţia profesională a individului, atunci relaţia dintre diplomă şi poziţia socio-profesională (sau salariu) trebuie să varieze nu doar în funcţie de sex, ci şi în raport cu situaţia familială. Dată fiind asocierea între variabila „vârstă" şi variabila „situaţie familială", trebuie, pentru a face perceptibil eventualul efect al vieţii conjugale, eliminaţi indivizii cei mai tineri ; în caz contrar, comparaţia între femeile necăsătorite şi femeile căsătorite va ascunde în realitate o comparaţie între femeile tinere şi cele mai în vârstă. Tabelul statistic care trebuie cerut şi citit este următorul : pentru subansamblurile indivizilor activi mai în vârstă (de exemplu, între 35-52 de ani), se corelează sexul şi diploma, prin intermediul poziţiei sociale (de Singly, 1982b).

Pentru unele anchete (cum este aceea asupra formării cuplurilor), problematica este suficient construită pentru ca cererea de tabele să fie programată încă din timpul confecţionării chestionarului. Vrem să cunoaştem formele de homogamie între parteneri (alegerea unui partener având aproximativ aceleaşi trăsături sociale) şi mecanismele de producere a acestei alegeri reciproce, prin intermediul locurilor de întâlnire, precum şi al categoriilor de percepţie a unui bun partener, după care se orientează bărbaţii şi femeile. Încrucişările vor privilegia variabila „mediu social" al partenerilor, deoarece formarea cuplului este percepută ca unul dintre momentele în care este pusă în joc reproducţia societăţii, a grupurilor care o alcătuiesc, inclusiv în cazurile care par „aberante" sau „atipice". Printre copiii de cadre care îşi găsesc partenerul în locuri deschise – mai populare –, identificăm mai mulţi nepoţi de muncitori sau de agricultori decât printre copiii de cadre care îşi aleg partenerul într-un loc închis – mai „burghez". O definiţie mai complexă a valorii sociale a indivizilor, cu traiectoria lor (poziţia socială a bunicului din partea tatălui şi poziţia socială a tatălui), „*permite supunerea unui mare număr de excepţii la aceeaşi regulă*". Demersul adoptat de Michel Bozon şi François Héran (1987) este coerent cu tipul de anchetă : „*Atâta timp cât noi distincţii rămân posibile şi productive, se poate înainta pe această cale, cu riscul de a-i dezamăgi pe partizanii hazardului şi ai alegerii libere*". Dimensiunea eşantionului este aceea care „*împiedică o analiză mai profundă*" a determinanţilor sociali, iar nu absenţa unei concepţii

teoretice care caută explicaţii în acţiunea liberă de orice constrângere exterioară a actorilor sociali.

4.4. Lectura sistematică a chestionarului

Deseori însă, obiectul anchetei nu se traduce atât de uşor în idei de încrucişare a variabilelor, cu alte cuvinte, aceste idei nu „ne vin" întotdeauna. Pentru a înlătura acest blocaj, trebuie să progresăm printr-o fină cunoaştere a datelor. Cea mai bună tehnică rezidă în a încrucişa întregul chestionar prin câteva variabile independente, cu precădere sexul, vârsta şi mediul social.

Aceasta ne permite, înainte de toate, să stăpânim contextul social în care se presupune că „acţionează" aceste variabile. Trebuie să ne întrebăm, de exemplu, dacă bărbaţii şi femeile cuprinşi în eşantion au vârste şi niveluri sociale relativ comparabile, pentru ca o lectură în funcţie de sex să aibă sens. Variabilele susceptibile de a juca rolul de variabile-test pot fi identificate prin analiza încrucişării variabilelor independente. În exemplul clasic al lui Lazarsfeld, variabila-test „nivel cultural" este introdusă în analiza efectelor asociate vârstei, pentru a evita, în parte, interferenţele între generaţii şi accesul la diplome mai „înalte".

Pe de altă parte, această analiză sistematică ne permite să punem ordine în date, clasând variabilele dependente în funcţie de relaţia lor cu una sau cu alta dintre variabilele independente. „Grămezile" astfel obţinute – tabelele în care variabila dependentă este sensibilă la variabila independentă, tabelele în care variabila dependentă nu se modifică după acest criteriu – deschid calea unui comentariu mai sintetic.

Pentru a înţelege o cerere sistematică de tabele, să luăm exemplul unei anchete întreprinse (în colaborare cu Philippe Cibois şi studenţii primului ciclu universitar – DEUG – ai universităţii Paris V) printre mamele aparţinând claselor medii şi superioare, salariate şi ai căror copii studiază fie în colegii cu o bună reputaţie şcolară, fie în colegii în care sunt puse în aplicare principiile „şcolilor noi", centrate pe dezvoltarea psihologică completă a elevilor. „Alegerea" unuia sau altuia dintre colegii constituie, oare, un indicator central al strategiilor educative (la nivelul valorilor şi proiectelor părinţilor, la nivelul activităţilor extraşcolare ale tinerilor înşişi)? Care este gradul de coerenţă a acestor strategii? Aceste întrebări vor primi progresiv răspunsuri prin cele trei „fire" din care este ţesut comentariul:

A. În primul rând, trebuie să construim tabelele care încrucişează toate variabilele referitoare la comportamentele şi la opiniile părinţilor şi ale copiilor lor cu variabila „tipul de colegiu", care joacă rolul de variabilă independentă

(chiar dacă este dependentă de un punct de vedere teoretic ; conform notei de la pagina 83). Variabilele dependente pot fi clasate în două grupe : una în care practicile şi reprezentările variază în funcţie de tipul aşezămintelor şcolare şi o alta în care tipul de colegiu generează (este asociat unor) variaţii neînsemnate. Aceasta autorizează nu un comentariu tabel cu tabel, ci un comentariu de ansamblu, prin care încercăm să înţelegem logica acestei duble regrupări şi să răspundem la întrebarea iniţială cu privire la gradul de coerenţă educativă. Sunt conturate în acest fel, pe de o parte, elementele care funcţionează potrivit aceleiaşi logici cu alegerea colegiului (în patru domenii : atitudinile educative ale părinţilor, modul în care îşi evaluează mama copilul, activităţile extraşcolare, raportarea tinerilor la instituţia şcolară), iar pe de altă parte, acelea care au la bază o altă logică. Memoria cititorului trebuie să poată reţine aceste portrete, fără a se pierde în detalii. Metoda de citire (a se vedea capitolul 5, paragraful 2) susţine un asemenea obiectiv, deoarece nu ne interesează decât constatarea unei variaţii între variabilele încrucişate, nu şi cifrele ca atare.

B. Într-o a doua etapă, este nevoie să introducem variabilele-test, pentru a afla dacă structura trăsăturilor educative (schiţată în cursul primei etape) fluctuează în funcţie de mediul social al familiei şi de sexul copilului. Cererea de tabele continuă să fie sistematică, referindu-se la totalitatea variabilelor (recodate) ce încrucişează tipul de colegiu cu indicatorii activităţilor educative, pentru un mediu social precizat sau pentru un volum de capital şcolar parental (variabilă importantă în cazul de faţă, întrucât studiem formarea capitalului şcolar al copilului). Un al doilea comentariu de ansamblu poate fi scris pentru a demonstra dacă relaţiile între comportamente şi atitudini, pe de o parte, şi tipul colegiului, pe de altă parte, rămân aceleaşi, indiferent de contextul social şi cultural al familiei şi oricare ar fi identitatea copilului (sexul său, trecutul său şcolar).

C. În a treia etapă, atenţia este concentrată asupra variabilei „tip de colegiu”, urmărindu-se reconstrucţia ei în funcţie de rezultatele obţinute în primele două etape. Se realizează o analiză a datelor în care nu se mai păstrează ca variabile active decât comportamentele şi atitudinile puternic asociate unuia sau altuia dintre tipurile de colegiu şi în care numele colegiilor reţinute în eşantion sunt utilizate ca variabile ilustrative (suplimentare, care nu contribuie la crearea unui spaţiu social). Omogenitatea celor două grupe de colegii este supusă unei probe : unele „şcoli noi” se vor apropia, poate, de colegiile cu o bună reputaţie şcolară (şi reciproc). Prin acest studiu, indicatorul iniţial al strategiilor parentale de inserţie şcolară poate fi reconstruit, autorizând o mai bună cunoaştere a raporturilor între strategiile parentale în ce priveşte şcoala şi celelalte strategii educative.

5. Redactarea raportului de anchetă

5.1. Sumarul

Un raport de anchetă trebuie să prezinte într-un prim capitol obiectul anchetei : modul în care a fost construit, definiţia sa, ipotezele cu privire la factorii care determină practicile şi la rolul mediator al valorilor şi reprezentărilor, eşantionul şi raţiunile alegerii lui, logica chestionarului, precizând, totodată, şi indicatorii.

În capitolele următoare, sunt furnizate rezultatele. Formula cea mai simplă constă în a redacta o suită de capitole, fiecare prezentând sintetic lectura sistematică a întregului chestionar prin una dintre variabilele independente (controlată sau nu prin una sau mai multe variabile-test). Obiectivul fiecărui capitol este acela de a realiza o ordine teoretică, insistând asupra variaţiilor relativ sistematice, observate în funcţie de variabila independentă ce constituie tema capitolului. Nu trebuie să uităm să îi reamintim cititorului sensul pe care îl are fiecare întrebare, fiecare indicator în ansamblul problematicii. Aceasta înseamnă că *trebuie să depăşim nivelul comentariului cu privire la relaţia vizibilă dintre două variabile, arătând în ce fel această relaţie empirică susţine o relaţie ipotetică între două noţiuni*. În ancheta referitoare la colegii, „şcolile noi" sunt luate drept indicator al unei axări a părinţilor pe formarea unui capital relaţional, iar colegiile cu o bună reputaţie ca indicator al aplicării unei strategii de „înzestrare" cu un capital şcolar.

Aşa cum psihanalistul traduce elementele viselor pe care i le povesteşte pacientul într-un registru teoretic, tot aşa trebuie să procedeze şi sociologul în momentul redactării. Indicaţiile empirice furnizate de date nu prezintă interes decât în măsura în care sunt interpretate potrivit logicii care stă la baza întregului proces de anchetă încă din momentul construirii obiectului.

Un ultim capitol realizează o lectură transversală a capitolelor precedente, cu ajutorul unei analize a datelor (analiză factorială, analiză a corespondenţelor, analiză de segmentare în vederea construcţiei unei tipologii). În anexe, trebuie să prezentăm textul chestionarului, precum şi unele tabele încrucişate complementare, care au fost eliminate din cuprinsul capitolelor pentru a facilita lectura.

5.2. Modelarea datelor

Redactarea raportului de anchetă trebuie să evite greşelile de interpretare datorate nerespectării regulilor şapte, opt şi nouă. Calitatea sa depinde şi de o altă condiţie. Categoric, elaborarea unor „tabele bune" nu este suficientă, acestea trebuie „frământate" ca un aluat. Unele rapoarte de cercetare publică

tabele încrucişate în forma în care au ieşit de pe imprimanta computerului. O astfel de reproducere nu este de dorit. Mai întâi, pentru că adesea căsuţele unui tabel conţin prea multe informaţii pentru ca tabelul să fie inteligibil pentru cititor. Ele pot indica efectivul căsuţei, procentajul pe linii, procentajul pe coloane şi procentajul calculat pe ansamblul eşantionului. În raport, cercetătorul nu trebuie să prezinte decât procentajul calculat în raport cu modalitatea variabilei independente. Efectivele vor fi indicate în marginile tabelului. Pe de altă parte, un tabel extras direct din aparat nu este neapărat „bun", cel mai adesea el trebuie „redus", potrivit indicaţiilor de mai sus. De exemplu, numărul de modalităţi ale variabilei dependente poate fi diminuat. În sfârşit, denumirile variabilelor şi ale modalităţilor, aşa cum sunt imprimate în momentul listării tabelului, nu pot fi înţelese de cititor, iar acesta nu trebuie să aibă nevoie de un dicţionar al variabilelor şi al modalităţilor de variabilă pentru a se orienta. Este necesar, aşadar, ca aceste denumiri să fie explicitate, în vederea publicării.

Tabelul publicat trebuie să fie uşor de citit. De aceea, ordinea modalităţilor poate fi uneori modificată. De exemplu, în ancheta despre lectura elevilor de colegiu, tabelele care conţin variabila „mărime a investiţiilor temporale" clasează modalităţile în funcţie de ordinea răspunsurilor din chestionar (cel puţin un sfert de oră ; între un sfert şi o jumătate de oră ; între o jumătate de oră şi o oră ; o oră sau mai mult ; nu citesc ; nu ştiu). Pentru publicarea lor, modalitatea „nu citesc" trebuie deplasată şi aşezată înainte de „cel puţin un sfert de oră", pentru a face mai uşor perceptibilă relaţia între aceste investiţii şi o altă variabilă. Atunci când nu există o ordine logică, este de preferat o clasare în funcţie de ponderea răspunsurilor (aşezând în extrema dreaptă modalităţile cele mai „grele", cu ponderea cea mai mare).

Tabelul mai trebuie să cuprindă, dacă este posibil, trei indicaţii suplimentare :

– sursa (numele anchetei ; numele instituţiei ; anul de aplicare a chestionarului ; referinţele bibliografice, dacă tabelul a fost deja publicat) ;

– câmpul său de aplicare (de pildă : persoanele active cu vârste între 35 şi 52 ani ; dacă datele nu se referă decât la un subansamblu al eşantionului, acest lucru trebuie precizat) ;

– o legendă/instrucţiuni de lectură (pentru a-i arăta cititorului felul în care sunt prezentate datele şi în care sunt calculate procentele). De exemplu : „32% dintre persoanele fără diplomă sau care posedă Certificat de studii declară că nu ies niciodată seara".

5.3. Munca de redactare

Sfaturile pentru redactare sunt inutile. Fiecare încearcă să învingă cum poate angoasa foii albe. Un lucru e sigur : a aştepta ca ideile să fie perfect puse la

punct pentru a scrie este o iluzie. Dimpotrivă, tocmai trecerea la redactare permite această clarificare a ideilor. De aceea, cel mai bine este să avem în vedere o dublă redactare : prima versiune permite această muncă intelectuală de organizare, de prezentare în formă scrisă a datelor empirice ; a doua versiune, mai scurtă, nu păstrează decât esenţialul, sinteza sintezelor.

CONCLUZII

De-a lungul etapelor unei anchete prin chestionar – „fabricarea", aplicarea, codarea şi exploatarea –, principiile operaţionalizării unei problematici sociologice şi regulile tehnice ale chestionării trebuie riguros respectate. O întrebare trebuie să fie pe cât posibil perfectă din punct de vedere formal şi trebuie să culeagă răspunsuri care să servească drept indicator al unei noţiuni pe care anchetatorul vrea să o abordeze.

Traseul unei anchete seamănă cu un neîncetat du-te-vino între reflecţia teoretică asupra obiectului studiat şi nivelul empiric. La sfârşit, incertitudinea iniţială s-a diminuat, dar au apărut noi întrebări. Farmecul investigaţiei empirice rezidă tocmai în acest etern nou început asociat unei permanente întoarceri la sursă, contrar reflexiei între patru pereţi, unde realitatea este „convocată", în cel mai bun caz, doar pentru a ilustra enunţurile teoriei generale sau ale eseului.

„*Reciclarea*" *sociologică*

Demersul de cercetare deprins în cadrul anchetei prin chestionar poate fi transpus într-o altă investigaţie, în care un material care nu este *a priori* construit pentru a fi utilizat în scopuri ştiinţifice este transformat în date numerice după principii comparabile[1].

În acest fel, un fişier al unei instituţii, date administrative ori documente ale vieţii obişnuite pot da ocazia unei analize sociologice. Plecând de la *Tout-Lyon Annuaire* care, din 1902, prezintă pe scurt profilul câtorva mii de persoane, Yves Grafmeyer (1992) codează aceste scurte fişe, manifestând atenţie sporită în faţa acestor date produse pentru alte scopuri, în special pentru autodefinirea elitelor locale. El surprinde caracteristicile acestui grup la un moment dat (mai ales fecunditatea), urmărind, totodată, şi itinerarele rezidenţiale şi traiectoriile

1. Unele anchete existente pot fi reinterpretate, producând tabele elaborate pe baza unei problematici diferite de problematica iniţială. Aceasta este *analiza secundară*. De exemplu, Alain Chenu (1990) reia un mare număr de anchete ale INSEE pentru a trasa contururile grupului greu de delimitat al funcţionarilor. François de Singly şi Claude Thélot (1989) procedează în acelaşi mod pentru a diferenţia, în interiorul fiecărui nivel social, funcţionarii şi salariaţii întreprinderilor private.

sociale ale membrilor pe parcursul mai multor decenii (ca şi într-o anchetă longitudinală, tratamentul trebuie să fie, la nivel informatic, nominativ).

Micile anunţuri matrimoniale pot fi, de asemenea, supuse unui tratament cantitativ. Informaţiile pe care indivizii le dau despre ei înşişi şi despre partenerul căutat pot fi codate în aşa fel încât să apară logica schimbului matrimonial (de Singly, 1986). De exemplu, încrucişările operate plecând de la regruparea cuvintelor ce traduc o excelenţă fie socială, fie estetică, fie psihologică sau morală în portretul partenerului şi în autoportret evidenţiază ierarhia capitalurilor în funcţie de sexul celor care publică anunţuri. Femeile care se declară „bogate" din punct de vedere social reclamă mai degrabă un bărbat „bogat" decât un bărbat „frumos", pe când bărbaţii care afirmă că au o bună înzestrare socială revendică public mai rar o femeie „bogată" şi mai frecvent o femeie „frumoasă".

Un al treilea exemplu : scrisorile pe care indivizii le adresează cotidianului *Le Monde* în legătură cu evenimente sau cu situaţii care nu aparţin direct domeniului politic sau social. Este vorba despre denunţuri, fie legate de probleme sociale „*cunoscute şi recunoscute drept colective*", fie asociate unor interese individuale şi unor cauze „particulare". Plecând de la acest material, Luc Boltanski (1984) codează un anumit număr de informaţii : tema explicită a denunţului ; forma acestuia (de exemplu, dacă sunt sau nu anexate probe/dovezi) ; proprietăţile grafice, stilistice şi retorice ale textului ; caracteristicile sociale ale autorului scrisorii. În plus, el a dat aceste scrisori spre lectură unui mic juriu, care le-a notat de la cea mai normală la cea mai patologică. Codate astfel şi tratate printr-o analiză multivariată, aceste scrisori scot în evidenţă, pe de o parte, formele prin care indivizii încearcă să „*dea amploare cauzei lor*", iar pe de altă parte, condiţiile pe care „*trebuie să le îndeplinească un denunţ public pentru a fi considerat normal*", pentru a avea o şansă de a fi „auzit".

Practicile, reprezentările, judecăţile pe care le produc actorii sociali în viaţa cotidiană constituie materiale „reciclabile" în câmpul cercetării sociologice, cu condiţia ca ele să aibă o formă, să lase o urmă reperabilă într-o ilustrare, o imagine, un document scris.

Obiectivare şi implicare subiectivă

Învăţarea anchetei prin chestionar constituie un mijloc privilegiat de a descoperi lumea socială dintr-un punct de vedere diferit, punct de vedere care dezvăluie, prin logica încrucişărilor, unele legături între fapte, puţin vizibile altfel sau, în orice caz, mai puţin cuantificate. Nu trebuie, totuşi, să supraestimăm ruptura între cunoaşterea ştiinţifică obţinută printr-un asemenea demers şi cunoaşterea obişnuită a actorilor. Cifrele produse de către sociologi prin intermediul

categoriilor utilizate (în chestionare şi în codarea informaţiei) fac şi ele parte din universul judecăţilor sociale. Subliniem, încă o dată : obiectivarea anchetei prin chestionar şi, prin extindere, a exploatării cantitative a datelor obişnuite nu se confundă niciodată cu obiectivitatea. Prin metodele sale, prin modul său de construire a socialului, prin categoriile pe care le utilizează (de exemplu, prin întâietatea pe care o acordă poziţiei sociale ca indicator al determinanţilor sociali), sociologul se implică. El nu ocupă niciodată o poziţie de exterioritate, nici chiar atunci când aplică consemnul lui Émile Durkheim potrivit căruia faptele sociale trebuie să fie abordate din exterior. De aceea, nici o regulă, nici un sfat, nici o tehnică nu ne dau dreptul să evităm reflecţia permanentă asupra elementelor – savante şi comune – care orientează actele practicii sociologice.

Partea a II-a

INTERVIUL DE PRODUCERE A DATELOR

ALAIN BLANCHET şi ANNE GOTMAN

Alain Blanchet este profesor de psihologie la Universitatea Paris VIII (Grupul de Cercetare a Vorbirii).

Anne Gotman este cercetător în domeniul sociologiei, la CNRS (Centrul Naţional de Cercetări Sociale).

CUVÂNT ÎNAINTE

Ancheta prin interviu este practicată pe scară largă şi, totuşi, puţin cunoscută. Până nu demult, legitimitatea sa era incertă : în cel mai bun caz, ea ţinea de artă ; în cel mai rău caz, ea nu era decât un adjuvant al ştiinţei. Rezultatele sale erau de neînlocuit, însă fundamentele sale teoretice erau insuficiente. Importat, la origine, din psihologia socială, interviul a beneficiat ulterior de progresele psihologiei şi ale pragmaticii, astfel încât, atât în planul recoltării lui, cât şi în acela al metodelor de analiză, această situaţie apare astăzi mai mult decât depăşită. Ancheta prin interviu constituie, astfel, o tehnică de cercetare pe deplin legitimă, atât din punctul de vedere al rezultatelor, cât şi din acela al fundamentelor teoretice.

Dispunem de două tipuri de literatură asupra problemei în discuţie : lucrările de metodologie, care descriu instrumentul în sine, şi lucrările de prezentare a unor cercetări bazate pe interviu, care oferă însă, în general, foarte puţine detalii metodologice. De aceea, metoda şi rezultatele sunt, în general, tratate separat ; rareori le găsim laolaltă. Lucrarea de faţă îşi propune să atenueze această insuficienţă, reaşezând tehnica în contextul ei practic, în experienţa însăşi a cercetării. Concepută dintr-un dublu punct de vedere – acela al teoreticianului şi acela al utilizatorului –, ea ia în consideraţie „mecanica" interviului şi folosirea sa, resorturile funcţionării şi virtuţile sale practice. Exemple concrete de anchete sunt prezentate ori de câte ori este necesar, în paralel cu expunerea principiilor. În acest fel, afirmaţiile noastre se vor un discurs experimentat, după modelul aceluia pe care îl produce interviul însuşi.

Este vorba aici despre anchete sociologice, psihologice, etnologice şi istorice, deoarece interviul este folosit în majoritatea disciplinelor aparţinând ştiinţelor umane. Dacă referirea la aceste diferite câmpuri disciplinare permite să se întrevadă diversitatea utilizărilor posibile ale anchetei prin interviu, lucrarea subliniază, de asemenea, şi faptul că folosirea acesteia se înscrie, de fiecare dată, într-un cadru conceptual specific.

Planul adoptat urmează desfăşurarea logică a anchetei : pregătire, realizare şi analiză, fiind de la sine înţeles că în acest tip de anchetă accentul se pune îndeosebi pe interrelaţia dintre aceste trei faze. Cele trei capitole consacrate pregătirii, realizării şi analizei interviurilor sunt precedate de o introducere referitoare la istoricul interviului şi de un prim capitol despre condiţiile de validitate ale anchetei prin interviu.

Adresăm mulţumirile noastre lui B. Bensoussan, I. Bertaux-Wiame, J. Blanchet, M. Bozon, J.M. Jakobi, J.M. Léger, J. Rousseau, F. de Singly, I. Urdapilleta, R. de Villanova.

INTRODUCERE

GENEZA INTERVIULUI ÎN ŞTIINŢELE SOCIALE: REPERE PRINCIPALE

Ca tehnică de anchetă, interviul a luat naştere din nevoia de a stabili un raport suficient de egalitar între anchetator şi anchetat, astfel încât acesta din urmă să nu se simtă constrâns să dea informaţii, ca la un interogatoriu. Modificând raporturile dintre intervievator şi intervievaţi, interviul modifică, de asemenea, şi natura informaţiei produse. De la o informaţie care constituia un răspuns strict la o întrebare directă a anchetatorului, s-a trecut la un răspuns-discurs, obţinut prin intervenţiile indirecte ale anchetatorului.

Întrebarea anchetatului în locul aceleia a anchetatorului: istoricul unui schimb

La origine, interviul este un tip de raport social şi verbal aparţinând limbajului diplomatic – anterior şi, totodată, extern constituirii ştiinţelor sociale şi a instrumentelor lor metodologice –, care desemnează o discuţie de la egal la egal, între doi suverani, de exemplu. Cu toate acestea, se consideră că naşterea abordării numite „indirectă" s-a produs la o dată mai recentă – 1929 –, la *Western Electric*, unde s-a desfăşurat o anchetă de evaluare într-un stil nou, descrisă, comentată şi teoretizată în 1943 de către Roethlisberger şi Dickson, care sunt consideraţi fondatorii interviului de cercetare. Această anchetă, centrată la început pe condiţiile *materiale* ale productivităţii în întreprindere, a pus în evidenţă, împotriva oricărei aşteptări, importanţa relaţiilor *interpersonale* pentru motivaţia muncii. Încurajaţi de acest rezultat şi dornici să testeze şi să dezvolte ideea, nouă pentru acele timpuri, pentru a o face operatorie, anchetatorii au decis să continue cercetarea asupra sentimentelor muncitorilor faţă de meserie, cu scopul de a valorifica aceste informaţii în programele de pregătire. Astfel, din simplu instrument, ancheta a devenit dispozitiv de acţiune. Ea s-a îmbogăţit cu două etape suplimentare: în afară de aplicarea chestionarului (numită *abordare directă*), ancheta cuprinde de acum o abordare indirectă, procedându-se mai întâi la însemnări, iar apoi la înregistrarea integrală a spuselor celor intervievaţi. Punerea în funcţiune a acestui dispozitiv a reprezentat o cotitură în modul de interogare, deoarece s-a trecut progresiv de la căutarea *răspunsurilor*

obţinute la întrebările formulate din perspectiva unei cunoaşteri ştiinţifice deja existente, la căutarea *întrebărilor* formulate de către actorii sociali înşişi. Anchetatorii au observat mai întâi că muncitorii doreau să vorbească despre probleme fără legătură cu întrebările puse şi au constatat lipsa de pertinenţă a întrebărilor preconstruite ; apoi, că era imposibilă interpretarea răspunsurilor în absenţa oricărui context discursiv, de unde lipsa de sens a răspunsurilor obţinute pe calea chestionarului. Propriile întrebări ale celui anchetat devin, în aceste condiţii, adevăratul obiect de studiu. Resituate în contextul discursiv indispensabil interpretării lor, acestea permit accesul la concepţiile personale ale intervievaţilor (Blanchet ş.a., 1985).

Orientarea *non-directivă* propriu-zisă este o noţiune împrumutată din vocabularul psihosociologiei ; formulată tot în anii 1940 de către Carl Rogers (1945), psihoterapeut, ea a fost aplicată mai întâi în interviurile clinice, apoi, într-o a doua fază, prin extensie, în interviurile de cercetare.

Dacă actul de naştere al interviului de cercetare este recent şi uşor de situat în timp, filiaţia sa este mai veche şi, totodată, mai complexă. Într-adevăr, ceea ce a determinat transformarea protocolului de anchetă, ceea ce a permis înlocuirea întrebării anchetatorului cu aceea a anchetatului este o schimbare mai generală survenită în modurile de interogare a populaţiilor (în epocă, cei lipsiţi de mijloace de trai şi indigenii) şi emergenţa unei noi modalităţi de investigaţie a Omului. Trecerea de la chestionar la interviu este legată, astfel, nu numai de faptul că ancheta socială însăşi s-a desprins de interogatoriu, ci şi de transformarea viziunii antropologice asupra societăţilor îndepărtate şi de mutaţiile produse în atitudinea terapeutică faţă de boala mintală.

Demersul clinic: a obţine colaborarea bolnavului făcându-l să vorbească

Piaget (1926) arată cum metoda clinică se poate impune ca singură abordare posibilă a unei probleme date[1]. El şi-a propus să studieze reprezentările despre lume pe care şi le fac în mod spontan copiii, în cursul diferitelor stadii ale dezvoltării lor intelectuale. Mai întâi, ne spune el, i-a supus pe copii unui chestionar standardizat. Această tehnică are însă două inconveniente : primul constă în faptul că, într-o etapă ulterioară, ne vom afla în imposibilitatea de a analiza rezultatele obţinute, din cauza lipsei de acces la contextul enunţului ; al doilea, şi mai important, priveşte caracteristicile problemei studiate. Dacă i se adresează

1. Piaget foloseşte termenul de „metodă clinică", preluând numele unei tehnici folosite în psihopatologie, care constă în diagnosticarea stării pacientului pornind de la diferite semne evidenţiate de discursul său.

copilului în mod direct o întrebare de genul: „Cine face să răsară soarele?", acesta răspunde „Bunul Dumnezeu", sau „Vântul" etc. Este declanşată, astfel, o fabulaţie, dar, în afară de aceasta, este sugerată instantaneu ideea că o acţiune exterioară condiţionează mişcările soarelui. Or, „*Arta clinicianului constă nu în a provoca răspunsuri, ci în a provoca vorbirea liberă şi în a descoperi tendinţele spontane, în loc să le canalizeze şi să le stăvilească*" (p. IX).

Studiul întrebărilor spontane ale copiilor dezvăluie interesul acestora pentru lucruri diferite la vârste diferite şi permite descoperirea unor reprezentări neaşteptate. Când un copil întreabă: „Cine face soarele?", el enunţă o concepţie despre un soare a cărui existenţă se datorează unei activităţi de fabricare. *Această inversare metodologică a cuplului întrebare-răspuns* stă la baza observaţiei clinice şi întemeiază principiile funcţionării interlocutorii a interviului.

Tot la participarea bolnavului face apel şi Freud (1885), atunci când respinge metoda catartică[1]. Abandonarea metodei catartice directive şi inductoare în favoarea utilizării unei tehnici în care pacientul dispune de mijloace de analiză ale propriei sale vorbiri constituie o revoluţie epistemologică care a înnoit radical dispozitivele clasice de observaţie clasică ale psihopatologiei.

Enunţând aceeaşi poziţie fundamentală, Rogers (1945) susţine că nici o terapie nu este compatibilă cu exercitarea vreunei autorităţi. Or, afirmă el, punctul de vedere non-directiv acordă o mare valoare independenţei psihologice a fiecărui individ şi menţinerii integrităţii sale psihice, în timp ce punctul de vedere directiv se înscrie în valorile conformismului social şi ale dreptului celui „mai capabil" de a-l conduce pe cel „mai puţin capabil". Profesiunea de credinţă a non-directivităţii constituie atât o filosofie socială şi politică, cât şi o tehnică de terapie, asociindu-se cu temele libertăţii şi democraţiei, cu iluziile, utopiile şi visurile acestora de a schimba relaţiile dintre oameni.

Marile anchete sociale: de la interogatoriul săracilor la ascultarea acestora

Şi în ancheta socială este elaborată o nouă concepţie despre investigaţie. Într-o epocă în care nu se face încă deosebire între filantropie şi ştiinţă socială, ancheta socială este practicată de către medici, „ingineri sociali", funcţionari, preoţi, aflaţi cu toţii la punctul de joncţiune între clasele dominante şi cele dominate. Ancheta are ca subiect exclusiv condiţia morală şi materială a săracilor şi ca fundal o ierarhie de nezdruncinat a cunoştinţelor. Dispozitivul este acela al interogatoriului, iar protocolul, acela al „vizitei" (Leclerc, 1979). Observatorul

1. Metodă psihoterapeutică prin care terapeutul încearcă să obţină vindecarea bolnavului apelând la sugestie.

social – care, dacă este cazul, poate fi însoţit de ofiţerul de poliţie – adresează familiilor vizitate o serie de întrebări, pe teme ce preocupă autorităţile al căror reprezentant este, dacă nu în realitate, cel puţin în viziunea celor anchetaţi. El se bucură de o poziţie de autoritate, deţine lista întrebărilor şi nu aşteaptă din „terenul" său altceva decât răspunsuri. Totuşi, în practică, unii observatori subliniază importanţa pe care o poate avea nu numai înregistrarea riguroasă a faptelor, ci şi câştigarea încrederii familiei, în măsură să permită accesul la unele informaţii pe care anchetatorul prea „metodic" şi prea ataşat de chestionarul său riscă să le lase neobservate. Pe scurt, este sesizată importanţa faptului de a-l lăsa pe interlocutor să vorbească şi de a-l asculta. Recomandându-i anchetatorului să urmeze ordinea întrebărilor aşa cum sunt consemnate în chestionar, Le Play îi prescrie, totodată, şi o anumită flexibilitate : să nu-l întrerupă pe muncitor, chiar dacă acesta pare că se îndepărtează de subiect (spusele sale pot cuprinde informaţii interesante) ; să nu-l suprasolicite cu întrebări, amintindu-i prin aceasta ceea ce tocmai suportă. Pentru buna desfăşurare a anchetei asupra „muncitorilor europeni", Le Play recomandă : „*Este mai important să asculţi decât să interoghezi*". Suntem abia în 1862[1].

Subînţeleasă în comentariile lui Le Play, reticenţa săracilor în a suporta interogatoriul şi în a furniza o informaţie, care nu le putea fi smulsă decât tocmai pentru că erau consideraţi lipsiţi de însemnătate, a contribuit la evoluţia anchetei sociale către o formă de chestionare mai puţin autoritară, care va include de acum înainte consimţământul celui anchetat şi o participare mai activă a lui la producerea informaţiilor. Problema care se pune acum este aceea de a-l determina să coopereze.

Indieni la oraş: introducerea metodelor antropologice la Chicago

Detaşându-se progresiv de ancheta socială, ancheta sociologică îşi perfecţionează instrumentele de investigaţie ; în acelaşi timp, ea împrumută de la antropologie modelul de anchetă. Inspirat de celebra anchetă a lui Charles Booth referitoare la săracii din Londra (realizată între anii 1889-1891, dar publicată abia în 1902), Du Bois realizează, în 1899, primul studiu sistematic asupra unei comunităţi urbane, intitulat *The Philadelphia Negro*. Scopul său : să ofere o imagine cât mai completă cu putinţă a vieţii negrilor din Philadelphia. Instrumentele sale :

1. Le Play F. (1862), „Instruction sur la méthode d'observation dite des monographies de famille" ; metoda a fost utilizată în ancheta descrisă în *Les Ouvriers européens*, lucrare publicată în 1855 şi reeditată în 1877-1878, în şase volume (primul volum a fost reluat, în 1879, sub titlul *La Méthode sociale*, n.n., E.S.).

studiul statistic şi documentarea, ancheta directă pe teren, observaţia participativă (autorul locuieşte chiar în centrul cartierului de negri). Du Bois observă deja, în trecere, caracterul perturbator al convingerilor personale ale anchetatorului, oricât de *cold-blooded*[1] ar fi el.

Totuşi, ancheta de teren în această formă mixtă nu va cunoaşte adevărata consacrare decât 20 de ani mai târziu, la Chicago, sub dublul impuls al lui R. Park şi W. Thomas. Pentru ceea ce va deveni Şcoala de la Chicago, *terenul* are o funcţie triplă : el este în acelaşi timp rit iniţiatic, exerciţiu de „deşteptare" socială şi încercare de reîntoarcere periodică la surse. În timp ce Park subliniază paralela dintre jurnalism şi sociologie, Thomas se străduieşte să-l scoată pe sociolog din biroul său.

Încă din 1916, Park notează în articolul său programatic că „*aceleaşi metode de observaţie perseverentă pe care antropologi ca Boas şi Lowie le-au folosit ca să studieze viaţa şi felul de a fi ale indienilor din America de Nord pot fi aplicate, încă mai fructuos, pentru studiul obiceiurilor, credinţelor, practicilor sociale şi concepţiilor generale despre viaţă care domnesc în cartierul Little Italy sau în partea de jos a cartierului North Side din Chicago, ori chiar pentru a dezvălui moravurile mai sofisticate ale locuitorilor din Greenwich Village sau din cartierul Washington Square*" (Simon, 1991). De fapt, faimoasa baterie metodologică a primei generaţii a Şcolii de la Chicago îmbina diferite tehnici de culegere : de la analiza atentă a datelor statistice, a arhivelor, a ziarelor şi documentelor locale, la ancheta directă pe teren, prin observaţie participativă, interviuri şi culegeri de istorii ale vieţii, tehnici inspirate direct din metodele „clasice" ale antropologilor.

Şcoala de la Chicago, ale cărei studii principale au ca obiect faptele şi gesturile din viaţa obişnuită, felurile de a fi şi modurile de viaţă, recomandă observarea fenomenelor sociale în cadrul lor natural. Subiectele studiilor pe care le-a inspirat, pentru a nu le cita decât pe cele mai renumite, sunt : *The Hobo*, *The Taxi-Dance Hall*, *The Gang*, *The Ghetto*, *The Gold Coast and the Slum*[2]. Totuşi, în această perspectivă, interviul nu figurează decât ca tehnică asociată observaţiei „pe viu" şi documentării.

Cu Şcoala de la Chicago, interviul devine, aşadar, elementul obligatoriu al abordării etnografice a unui *teren*. Nu mai este vorba doar despre a chestiona

1. „Cu sânge rece" (engl.). Ulterior, R. Park, folosindu-se de experienţa sa de ziarist, va insista asupra atitudinii detaşate, necesară în conducerea interviului. Aşa cum vom vedea în capitolul al treilea, caracterizarea atitudinii nu este totuşi de ajuns pentru a defini cadrul interlocutoriu al interviului.
2. Lucrările Şcolii de la Chicago rămân profund legate de reformism şi dependente de diferitele agenţii locale pentru realizarea anchetelor.

altfel pentru a obţine consimţământul unei populaţii supuse dreptului de a şti al autorităţilor[1], ci de a aplica o tehnică creată în etnografie pentru abordarea unor indivizi care întreţin contacte între ei şi cu alţii, în diversitatea reală a legăturilor lor efective, în contextul lor social, iar nu ca indivizi izolaţi (aşa cum se întâmplă în cazul abordărilor statistice[2]). Obiectele studiate, fie că este vorba despre enclave etnice, despre bande de delicvenţi, despre „cariere" de devianţi sau despre cartiere eterogene din punct de vedere social, sunt definite ca „terenuri", teritorii sociale şi spaţiale în acelaşi timp (Grafmeyer şi Joseph, 1979). Atât la nivel global – oraşul este perceput ca loc al practicilor, credinţelor, obiceiurilor specifice –, cât şi la nivelul cartierelor sale – oraşul este format din enclave şi constituit în mozaic, decupat în spaţii singulare –, colectivitatea urbană poate fi analizată ca şi cum ar constitui un teren etnografic, la fel ca indienii, de exemplu.

Povestire a vieţii şi interviu retrospectiv : intervievatul chemat ca martor

William Thomas, coautor – alături de Florian Znaniecki – al celebrei anchete *The Polish Peasant in Europe and America* (publicată în 1918-1920), preferă şi el sociologia profesată *din interiorul* mediului studiat şi se foloseşte de toate mijloacele pe care le are la dispoziţie : contacte cu comunitatea poloneză, cunoaşterea limbii, consultarea arhivelor, a documentelor administrative şi ale asociaţiilor, precum şi a documentelor personale, (corespondenţă între diferiţi membri ai familiilor poloneze emigrate, apoi autobiografia scrisă de Wladeck, un emigrant polonez, al cărui purtător de cuvânt va deveni, într-un fel, autorul). Povestirea vieţii constituie pentru Thomas tipul perfect de material sociologic : reprezentările subiective ale situaţiei devin, astfel, un element de studiu la fel de real ca înseşi faptele obiective.

Această atenţie îndreptată către reprezentările individului poate fi corelată cu poziţia filosofică a lui Dilthey cu privire la cunoaşterea lumii umane : lumea umană nu este accesibilă decât din interior, spre deosebire de lumea naturală, accesibilă din exterior. Astfel, pentru Dilthey, obiectul ştiinţelor umane îl constituie realitatea istorică şi socială în unicitatea ei, accesibilă cunoaşterii numai printr-un proces intern, prin experienţă şi comprehensiune. Din această perspectivă, socialul poate fi identificat în întregime în biografie, aceasta din urmă confundându-se, de aceea, cu obiectul însuşi al ştiinţelor umane.

---

1. Bibliografia detaliată cu privire la acest subiect se găseşte în lucrarea lui U. Hannerz, 1983 (a se vedea bibliografia finală).
2. Cf. Hannerz, *op. cit.*

Metoda povestirilor vieţii vine, astfel, să completeze utilizarea interviului în Şcoala de la Chicago. Însă, în timp ce interviul este folosit pentru a-l observa pe individ în mediul său spaţial şi a surprinde mecanica spaţiului urban, povestirile vieţii încearcă să-l observe pe individ în „spaţiul" său temporal, în istoria sa şi în traiectoria sa, urmărind ca, prin el, să ajungă la *dinamica schimbării sociale*. Intervievatul este „citat" ca martor al istoriei, întrucât se consideră că istoria nu se face nici de „sus", nici în afara lui, ci prin el şi cu contribuţia lui.

Această rechemare istorică ne indică în filigran pe ce se bazează interviul, trimiţându-ne la producerea unei *vorbiri sociale* care nu este pur şi simplu descriere şi reproducere a ceea ce există, ci comunicare cu privire la un „trebuie să fie" al lucrurilor şi mijloc al schimburilor între indivizi (Raymond, 1984). Ea semnalează deopotrivă şi *specificitatea interviului*, care constă în producerea unui discurs *in situ*. Această particularitate face ca interviul să fie definit ca situaţie socială de întâlnire şi de schimb, iar nu ca simplă prelevare de informaţie.

CAPITOLUL 1

CONDIŢIILE DE VALIDITATE

Când punem o întrebare,
nu obţinem decât un răspuns.

Interviul este un fapt de vorbire ; aceasta este caracteristica sa principală. După Labov şi Fanshel (1977), „*Un interviu este un eveniment de vorbire* (speech event) *în care o persoană A obţine o informaţie de la o persoană B, informaţie care era conţinută în biografia lui B*". Termenul „biografie" evidenţiază caracterul trăit al informaţiei culese, în contrast cu informaţia culeasă prin observaţie directă, chiar în momentul derulării evenimentului, despre care se presupune că ar fi recoltată fără să fi fost în prealabil asimilată şi subiectivată. Dar subiectivitatea informaţiei produse prin intermediul interviului, care constituie una dintre caracteristicile sale principale, nu este suficientă pentru a-l deosebi, de exemplu, de chestionarul de anchetă, de interogatoriul poliţiei, de conversaţia sau de tratamentul psihanalitic, care recurg, toate, la informaţia biografică.

Interviul de cercetare se defineşte, în al doilea rând, în raport cu însăşi activitatea de cercetare, în sensul că este realizat la iniţiativa lui A (cercetătorul) şi în folosul comunităţii acestuia, deosebindu-se prin aceasta de interviul terapeutic, de mărturisirea sau de reclamaţia de la poliţie, care sunt fapte de vorbire solicitate de către B şi în folosul său. După acest criteriu, „vecinul" său cel mai apropiat este interogatoriul de poliţie, care se deosebeşte doar prin domeniul de activitate al beneficiarului.

Conceput pentru a furniza o informaţie biografică, la cererea lui A şi în folosul cercetării (dar şi al reprezentantului ei, B), interviul de cercetare se caracterizează, în al treilea rând, prin opoziţia cu chestionarul, în măsura în care, vizând producerea unui discurs liniar pe o temă dată, el implică abţinerea de la a pune întrebări pre-formulate. Fapt pentru care interviul înseamnă *explorare*.

1. Un demers participativ

Ancheta prin interviu se impune în abordarea unor probleme specifice. Ea reprezintă un demers în care grila de chestionare se construieşte în cea mai mare parte în cursul întâlnirii, în loc să fie proiectată în detaliu dinainte.

Din această flexibilitate a instrumentului decurge faptul că autorii care au recurs la el declară a nu se fi conformat tuturor regulilor „artei" sau cel puţin unui ideal pe care Frémontier, de exemplu, se felicită că nu l-a atins : *„Am încercat să pun cât mai puţine întrebări cu putinţă. Să las monologul să devieze cu încetul spre fantasme, sau amintiri, sau mânie… Dar, fiindcă uneori intram în panică – nu fără ignoranţă sau stângăcie –, temându-mă ca mărturisirea să nu rătăcească prea mult timp prin poveşti care nu aveau legătură cu tema sau să nu se poticnească în tăcere, mă agăţam, în momentele cele mai angoasante, de sfânta mea grilă : prototipul interviului ideal pe care, slavă Cerului, nu-l voi realiza niciodată*" (Frémontier, 1980, p. 12). Un ideal pe care, la rândul său, Boltanski îl priveşte cu neîncredere : *„Aceste interviuri au fost conduse în funcţie de circumstanţe şi, în consecinţă, potrivit unei relaţii pe care majoritatea manualelor de metodologie ar fi respins-o, fără îndoială, comparabilă când cu relaţia dintre etnologul un pic naiv (aveam totul de învăţat despre acest univers) şi informatorul său autohton, când cu relaţia dintre psihologul cognitiv şi subiectul experienţelor sale, fără a mai vorbi despre prieteniile şi legăturile care se stabilesc inevitabil în cursul acestor activităţi de durată. Instruit prin lectura unor lucrări, impecabile şi uneori teribil de lipsite de conţinut din punct de vedere metodologic, cum sunt de obicei publicaţiile oficiale, nu aveam deloc încredere în interviul redactat după toate canoanele, definitivat la locul de muncă, cu binecuvântarea întreprinderii şi a acelora care o conduc. Într-adevăr, este de ajuns să ai o cât de mică experienţă a acestui gen de situaţii, pentru a şti că ele nu sunt favorabile stabilirii unor relaţii de încredere şi rodnice între sociolog şi informatorul său*" (Boltanski, 1982, p. 8).

Această nerespectare a unei ipotetice formule-prototip, această libertate în raport cu o formă standardizată de chestionare, mărturisită de autori consacraţi – dar compromisă de utilizatorii începători, – nu trebuie interpretată nici ca o cochetărie de autor, nici ca o strategie de dezamorsare a criticilor. Ea dă glas unei constrângeri : aceea de a ţine cont de dimensiunea în acelaşi timp socială şi interpersonală a interviului. Vidul metodologic la care face aluzie Boltanski nu înseamnă altceva decât că un protocol definit necorespunzător din punct de vedere social este non-operaţional (locul de muncă nu reprezintă cadrul spaţial adecvat pentru un interviu despre cariera de cadru de conducere), deoarece nu permite stabilirea unui raport interpersonal de încredere, elementul motor al interviului şi condiţia randamentului său ; nu înseamnă că nici o campanie de interviuri nu se poate compara cu o alta, ci doar că fiecare are caracteristici particulare ; nu înseamnă că nu există reguli, ci doar că acestea trebuie adaptate de fiecare dată, în funcţie de obiectivul pe care ni l-am propus.

În schimb, faptul de a căuta, ca în cele două exemple amintite, să stabilim un alt tip de contact şi să părăsim canalele convenţionale de informare pentru a surprinde realitatea unei situaţii mai intime, influenţează obiectul de cercetare.

Iar aceasta va conduce (în aceleaşi două exemple) la chestionarea categoriilor sociale, muncitori sau cadre de conducere, începând de la sfera privată.

Variind, ca raport social, de la o campanie de interviuri la alta, activitatea de anchetă variază, deopotrivă, de la un interviu la altul, ca raport interpersonal. Într-adevăr, interacţiunea intervievator-intervievat este aceea care va hotărî desfăşurarea interviului. În acest sens, interviul este o *întâlnire*. A sta de vorbă cu cineva este, mai mult decât a-l chestiona, o experienţă, un eveniment unic pe care îl putem învăţa, coda, standardiza, profesionaliza, administra, tempera după dorinţă, care comportă însă întotdeauna un anumit număr de necunoscute (şi, prin urmare, de riscuri), ce decurg inevitabil din faptul că este vorba despre un proces interlocutoriu, şi nu doar despre o simplă prelevare de informaţie.

Interviul, ca şi *habitusul*[1], este, într-un fel, o „*improvizaţie reglată*" (Bourdieu, 1980). O improvizaţie, pentru că fiecare interviu reprezintă o situaţie singulară susceptibilă de a produce efecte particulare de cunoaştere ; reglată, întrucât, pentru a produce aceste efecte de cunoaştere, interviul necesită un număr de adaptări, care alcătuiesc, la drept vorbind, tehnica însăşi a interviului.

Interviul este, apoi, un *itinerar*. În timp ce realizatorul de anchete pe bază de chestionar înaintează pe un teren în întregime marcat, acela care recoltează interviuri trasează marcajul pe măsură ce se deplasează. De aceea, interviul nu poate fi redus nici la o pură manipulare tehnică, nici la o întâlnire ca oricare alta ; a realiza interviuri ca şi cum ar aplica un chestionar, fără a ţine seama de situaţia de interacţiune, l-ar conduce pe cercetător la ratarea ţintei sale. Invers, a realiza interviuri în manieră absolut spontană, ignorând regulile, l-ar expune unui risc la fel de real, chiar dacă mai puţin vizibil : absenţa ţintei.

Tocmai prezenţa acestei interacţiuni şi încărcătura sa euristică sau productivă constituie originalitatea interviului în cadrul ştiinţelor sociale. Din acest punct de vedere, interviul s-a definit mereu prin opoziţie cu chestionarul. Încă de la origine, adică de la primele anchete sociale, ascultarea celuilalt a venit în completarea interogării „pure". Apoi, pe măsură ce ancheta socială a evoluat către ancheta sociologică, „ascultarea" atitudinii sociale a devenit o tehnică sociologică : era vorba acum nu numai de a-i asculta pe cei anchetaţi vorbind despre subiectele precise care le erau propuse, ci de a-i determina să vorbească liber pe tema dată. În timp ce se contura o apropiere socială de cei anchetaţi, se crea o distanţă sociologică legată de transformarea statutului anchetatorului, devenit profesionist şi independent. Totuşi, această distanţă nu a fost cu adevărat stabilită şi explicitată decât mai târziu, de către Rogers, care a transferat interviul non-directiv din domeniul terapeutic în acela al cercetării şi a dat acestei curioase

1. *Habitusul* caracterizează ansamblul uzanţelor şi al modurilor de a face caracteristice unui grup social dat.

posturi a anchetatorului, deopotrivă apropiat şi distant, numele de „*neutralitate binevoitoare*". În ultima vreme, a căpătat întâietate studiul interacţiunilor verbale, iar tehnica interviului a progresat pe baza progreselor actuale ale acestuia. Interviul apare, în acest context, ca un dispozitiv tehnic de producere a unui discurs capabil să dezvăluie un anumit număr de fapte psihologice şi sociale.

2. Producerea discursului

Mai mult decât chestionarul direct, care porneşte de la întrebări formulate de către cercetător, interviul, care merge în căutarea întrebărilor puse de actorii înşişi, face apel la punctul de vedere al actorului şi aduce în prim-plan experienţa trăită, logica şi raţionalitatea acestuia.

2.1. Care este tradiţia sociologică a interviului?

În multe privinţe, această concepţie contrazice total metoda sociologică aşa cum o concepea Durkheim, care, pentru a studia, de exemplu, suicidul, şi-a stabilit regula de a nu apela în nici un fel la informaţiile suicidografilor[1]. Aceştia, „*la fel de îndoielnici, pe cât de puţin instructivi*", nu reflectau decât propriile opinii şi *motivele* sinucigaşilor şi nu puteau, în consecinţă, să ajungă cu adevărat la *cauzele* fenomenului. Aceste motive adunate de către agenţii care culeg informaţii (răsturnări de situaţie, necazuri în familie, iubiri neîmplinite, suferinţe fizice şi mentale etc.) nu reprezintă, după părerea lui Durkheim, decât cauzele aparente ale fenomenelor, repercusiunile individuale ale unei stări generale care „*marchează punctele slabe ale unui individ, acelea prin care curentul ce vine din afară*[2] *îl incită la autodistrugere, se insinuează cel mai uşor în el*" (Durkheim, 1897, ediţia 1990, pp. 147-148).

Raţiunile actorului sunt, astfel, descalificate în planul cunoaşterii, atunci când ne propunem să analizăm alcătuirea atmosferei unei epoci, iar nu calităţile sale sensibile. Manifestările private ale faptelor sociale au în ele ceva social, care depinde, însă, tot după părerea lui Durkheim „*de constituţia organico-psihică a individului, de împrejurările particulare în care acesta este plasat*". Aşadar, ele nu sunt fenomene sociologice propriu-zise : „*Ele fac parte simultan din două regnuri ; le-am putea numi socio-psihice*" (Durkheim, 1901, ediţia 1990, p. 10). Din această perspectivă, căutarea repercusiunilor individuale ale faptelor sociale aparţine domeniului care va face obiectul psihosociologiei, obiect mixt, deopotrivă psihologic şi sociologic.

1. Termen prin care Durkheim îi desemnează pe autorii care studiază suicidul.
2. Curent din afară, sau modă, care dictează, fără ştirea actorilor, opţiunile cele mai personale şi totuşi cele mai socializate, ca, de pildă, alegerea prenumelor (de Singly, 1991).

Ancheta prin interviu se poate înscrie, de asemenea, într-o altă tradiţie sociologică, aceea a *sociologiei comprehensive* a lui Weber, al cărei obiect specific este *activitatea*, definită ca „*un comportament comprehensibil*" (Weber, 1913, trad. fr. 1965, pp. 329-330), prin sensul pe care i-l conferă actorii, sens subiectiv şi intersubiectiv în acelaşi timp. Totuşi, punând accentul pe necesitatea de a cerceta sensul pe care îl dau indivizii şi grupurile acţiunilor lor, Weber, spre deosebire de Durkheim, nu recurge nicidecum la instanţa psihologică : „*A explica o activitate de acest gen nu ar trebui să însemne niciodată a o deriva din «condiţiile psihice», ci, dimpotrivă, a o înţelege ca decurgând din aşteptările şi numai din aşteptările pe care subiecţii le-au nutrit faţă de comportamentul obiectelor (raţionalitate subiectivă prin finalitate) şi pe care ei aveau dreptul să le nutrească pe baza unor experienţe valabile (raţionalitate obiectivă de adecvare)*" (*ibidem*, p. 334). Subiectivitatea nu vizează aici esenţa singulară a individului, ci actorul supus constrângerilor situaţiei şi în interacţiune cu celălalt. Prin urmare, a explica înseamnă, în esenţă, pentru Weber, a pune în evidenţă raţionalitatea socială a comportamentelor, nu trama lor psihică.

Ceea ce, în schema sa pozitivistă, Durkheim numeşte „*repercusiuni individuale*" (pe care le abandonează psihosociologiei) şi ceea ce Weber desemnează prin „*activitate*" (pe care o constituie în obiect privilegiat al sociologiei) reprezintă prefigurări a ceea ce astăzi concentrăm în termenul „trăit", reprezentând, de fapt, obiectul pentru care se optează în cadrul anchetei prin interviu[1]. Explorarea trăirii presupune culegerea de discursuri care să evidenţieze gândurile actorilor cu privire la comportamentele lor sociale şi la stările lor mintale.

2.2. Faptele de vorbire

În calitate de proces interlocutoriu, interviul este un instrument de investigare specific, care ajută deci la punerea în evidenţă a unor fapte de un tip special : ancheta prin interviu este instrumentul privilegiat al explorării faptelor al căror vector principal este cuvântul. Aceste fapte privesc sistemele de reprezentări (gânduri construite) şi practicile sociale (fapte experimentate).

1. Încă la începutul secolului, Weber (1913, trad. fr. 1965, p. 445) stigmatizează goana după experienţa trăită, obiect la modă în societatea birocratică, îi deplânge hipertrofia şi îşi pune întrebări cu privire la sensul acestei conştientizări în continuă creştere a trăirii (pierdere a sentimentului distanţei şi al demnităţii, declin al capacităţii de a se dovedi la înălţimea sarcinilor zilnice), atribuind-o unei ameliorări a posibilităţilor de exprimare şi de comunicare. O ameliorare ce rezultă din raţionalizarea şi din intelectualizarea crescânde care se manifestă în toate domeniile vieţii şi care este, prin urmare, în spiritul vremii şi al societăţii noastre.

Gândurile construite

Unul dintre obiectele sociologice privilegiate ale anchetei prin interviu este reprezentat de ceea ce putem reuni sub termenul de *ideologii*, în sensul pe care îl atribuie ideologiei Adorno – „*organizare de opinii, de atitudini şi de valori, o modalitate de a vedea omul şi societatea*" (Adorno ş.a., 1950, p. 2) – sau Raymond – „*un ansamblu organizat de reprezentări*", „*o anumită viziune asupra lumii*", „*un cadru de referinţă*" (în Raymond şi Haumont, 1966, p. 5). Un obiect sociologic pe care, dintr-o perspectivă mai antropologică, Augé preferă să îl indice prin termenii „*cosmologii*" şi „*mitologii*", care desemnează în concepţia sa reprezentări din ce în ce mai individuale (Augé, 1989, p. 182).

Ca ansamblu organizat de *reprezentări,* ideologia se poate înscrie, în primul rând, într-o perspectivă antropologică, desemnând o activitate socială inerentă raportului dintre individ şi societate, care constă în fabricarea de către individ a unei imagini (reprezentări) cu privire la ceea ce este această societate. Avem de-a face, după părerea lui Laplantine, cu întâlnirea dintre o experienţă individuală şi o serie de modele sociale într-un mod de aprehendare particulară a realului : acela al „*imaginii-credinţă*". Spre deosebire de concept şi de teorie, care reprezintă raţionalizări secundare ale realului, această imagine-credinţă are întotdeauna o tonalitate afectivă şi o încărcătură iraţională. Este o *cunoaştere* pe care indivizii unei societăţi date sau ai unui grup social o elaborează despre un segment al existenţei lor sau despre întreaga lor existenţă. Este o *interpretare* care se organizează în strânsă legătură cu socialul şi care devine, pentru aceia care aderă la ea, realitatea însăşi. Pe de altă parte, specificul unei reprezentări constă în a nu se reflecta pe sine niciodată ca atare şi în a oculta distorsiunile şi deformările pe care le vehiculează în mod inevitabil. Aşa încât cunoaşterea ideologică nu numai că este luată drept adevărată, ci se presupune totodată că arată ce e „bun" şi ce e „urât", binele şi răul (Laplantine, 1989, p. 278). Reprezentarea poate ajunge, astfel, să fie considerată ca aparţinând realului însuşi, iar nu ca reflectare a acestuia.

Ca ansamblu de *valori*, ideologia poate trimite şi la o definiţie mai politică, potrivit căreia aceste reprezentări orientează şi conduc activitatea în sensul menţinerii ordinii existente (Wirth, 1936). Totuşi, în loc să privim activitatea ideologică ca produs al grupurilor dominante, elaborat în vederea menţinerii poziţiei lor şi consumat ca atare de grupurile dominate – caz în care interogaţia cu privire la ideile acelora care o folosesc nu surprinde nimic altceva decât o reflectare palidă, fadă, denaturată a unei ideologii la care am putea accede în condiţii mai bune cercetând diversele texte şi declaraţii ale clasei conducătoare –, o putem considera un *produs al ansamblului de grupuri sociale*, care îi permite fiecăruia restabilirea coerenţei propriului spaţiu de viaţă. Propensiunea ideologică

este, de fapt, potrivit expresiei lui Veyne, un „*omagiu pe care interesele cele mai diferite îl aduc Ideii de Bine*" (Veyne, 1976, p. 671).

Activitatea ideologică, care serveşte întotdeauna la justificarea a ceea ce este şi converteşte ceea ce este în „trebuie să fie", constă, astfel, nu numai în a ordona lumea şi în a-i consolida structura, ci şi în a o face posibil de trăit. Ea nu este doar travestire a raporturilor de dominaţie, ci şi construire a unei raţiuni. Ea ne ajută să trăim. Din moment ce ideologia nu este numai un ambalaj impus din exterior, ci şi o construcţie de idei pe care indivizii le fac ale lor şi care compun un sistem, recursul la interviu devine pe deplin legitim ; el poate permite, pentru a prelua exemplul Romei antice studiate de Veyne, să se explice un „lucru" precum dragostea poporului pentru suveranul său, fără a o confunda totuşi cu ceremonialul monarhic vizând glorificarea bunătăţii regale.

Ancheta prin interviu este, astfel, deosebit de pertinentă atunci când vrem să analizăm sensul pe care actorii îl dau propriilor practici, evenimentelor la care au putut fi martori activi ; atunci când dorim să punem în evidenţă sistemele de valori şi reperele normative pe baza cărora ei se orientează şi se hotărăsc. Ea are ca particularitate faptul de a raporta ideile la experienţa subiectului şi permite accesul la ideile încarnate, iar nu prefabricate, la ceea ce constituie idee „în credinţă" şi care, din acest motiv, posedă o anumită stabilitate.

Faptele experimentate

Valoarea euristică a interviului este legată, aşadar, de faptul că el are ca obiect reprezentările articulate la contextul experienţei şi înscrise într-o reţea de semnificare. Prin urmare, nu este vorba numai despre a determina pe cineva să descrie o situaţie, ci despre a-l determina să se exprime în raport cu aceasta. „*Este necesar ca sociologul* [...] *să caute permanent în faptul biografic mize colective şi să restituie mizelor colective bogata lor dimensiune umană*" (Mills, 1978, p. 198). Acest citat ilustrează sensul pe care îl poate avea culegerea faptelor experimentate : articulare între *acţiunea personală* concretă, practică, singulară, situată în timpul şi spaţiul social şi *mizele colective* în contextul cărora pot fi cuprinse şi trebuie interpretate. A înţelege *traducerea* personală a faptelor sociale pe care vrem să le analizăm înseamnă a descoperi legătura intimă dintre experienţele individuale şi mizele colective, aşa cum se combină ele în practică, a reconstitui desfăşurarea vieţii sociale, aşa cum are ea loc în spaţiul său „natural", pornind de la categoriile specifice actorului.

Experienţa poate cuprinde fapte mai mult sau mai puţin materializate, mai mult sau mai puţin instituţionalizate, mai mult sau mai puţin punctuale sau, dimpotrivă, de anvergură. Putem avea în vedere o viaţă întreagă (biografia, istoria vieţii ca experienţă a istoriei), o perioadă din viaţă (începutul vieţii

conjugale ca experienţă a căsătoriei) sau o traiectorie socială (reconstituirea unei cariere profesionale sau a unei cariere de deviant), un *savoir-faire* precis (munca privită ca experienţă a universului de birou sau de uzină, limba ca experienţă a apartenenţei sociale), o cunoaştere mai difuză (experienţa bolii, relaţiile de vecinătate, viaţa de cartier), un aspect mai restrâns (folosirea unui sistem de protecţie, aproprierea unei inovaţii tehnice), o obişnuinţă (reglarea sarcinilor gospodăreşti între soţi), procesul de ucenicie şi reconstituirea procesului de acţiune (formalizarea îndatoririlor), funcţionarea şi organizarea psihică (investigaţii clinice şi diagnostic).

Statutul vorbirii

Discursul obţinut prin interviu a putut fi definit printr-o anumită „profunzime" : el trebuie să atingă un nivel, dacă nu inconştient, în orice caz latent, iar aceasta presupune faptul că cercetătorul aflat în prezenţa unui sistem de apărare trebuie să ştie cum să îl „păcălească". Dacă interviul îi apare actorului social intervievat ca o succesiune de dezvăluiri riscante, chiar ameninţătoare, şi dacă intervievatorul se vede obligat să-şi atragă interlocutorul în zone mai puţin protejate – iar lucrurile se petrec, într-adevăr, aşa –, această situaţie se datorează, credem, mai mult unor raţiuni sociologice decât unora psihologice sau psihanalitice. Rezistenţa pe care subiecţii o manifestă în timpul interviului de cercetare este legată, înainte de orice, de două serii de factori : procesul de obiectivare în curs de desfăşurare în interlocuţiune şi regionalizarea reprezentărilor.

Obiectivarea se referă la faptul că, atunci când vorbeşte, subiectul intervievat nu ne furnizează un discurs deja constituit, ci îl construieşte în însuşi procesul vorbirii, operând astfel o transformare a experienţei sale cognitive şi trecând de la registrul procedural (a şti să facă) la registrul declarativ (a şti să spună). Căci faptele „*există în calitate de realitate trăită, dar sunt reconstruite în timpul procesului de interogare, de observare şi de experienţă*" (Rabinow, 1988, p. 137). Explicitând ceea ce nu era decât implicit, explicându-şi ceea ce, până atunci, venea de la sine, exteriorizând ceea ce era interiorizat, individul trece de la neconştientizat la spus şi se expune, în dublul sens al termenului, situându-se în acelaşi timp în afara lui însuşi şi faţă în faţă cu el însuşi. El poate avea tendinţa de recul, atât în faţa noutăţii propriilor sale afirmaţii, cât şi în faţa lipsei lor de bună cuviinţă.

Regionalizarea reprezentărilor evocă, inspirându-se din regionalizarea comportamentelor definită de Goffman (1956), faptul că nu toate reprezentările pot fi formulate oriunde şi în orice împrejurări, ci sunt structurate în zone mai mult sau mai puţin etanşe şi ierarhizate. În consecinţă, poate deveni deplasat, inoportun şi jenant să se vorbească despre dormitor, simbol al intimităţii, în faţa unui necunoscut care intervievează ; sau, poate fi devalorizant să se evoce

raţiuni familiale pentru a justifica o schimbare de carieră, în condiţiile în care raţiunile profesionale sunt considerate ca prevalente în acest domeniu.

Din aceste două serii de motive, rezistenţele manifestate de către cel intervievat în timpul unui interviu de cercetare trimit mai puţin la o teorie psihanalitică a conştientizării şi mai mult la o concepere a discursului social în act – şi nu preexistent enunţării (reificat) –, precum şi la o concepere a ideologiei din perspectiva constituirii ei din regiuni distincte între care trecerea este relativ blocată. Aceste rezistenţe sunt legate mai mult de dorinţa de a nu-şi pierde „faţa/imaginea" (pentru că intervievatul înaintează în necunoscut şi, totodată, pentru că el este determinat să producă un discurs pe o scenă neconvenţională) decât de un proces de refulare psihică.

3. Principale domenii de aplicaţie

Domeniile de aplicaţie ale anchetei prin interviu sunt multiple. Pot fi abordate prin această metodă : aspecte care ţin de viaţa interioară a individului şi de comunicarea între indivizi, modul de viaţă al micilor comunităţi şi, mai general, tot ceea ce numim fenomenele microsociale.

Ancheta prin interviu a fost folosită, după cum am văzut, în psihologia experimentală, pentru studiul acţiunii umane (ce se petrece când oamenii fac ceva) şi în psihologia aplicată, de exemplu pentru studiul dezvoltării copilului.

Atunci când recurge la interviu, etnologia îi imprimă un caracter informativ şi descriptiv pronunţat, înscriind cel mai adesea acest tip de culegere a datelor într-un protocol de observaţie directă.

În sociologie, studiile despre comunitate numite „culturaliste" s-au sprijinit din plin pe acest tip de material, asociindu-i totodată colectarea de date statistice şi de documente personale de orice natură. Pornind de la aceste studii americane, nucleul reflecţiei metodologice asupra interviului s-a dezvoltat, fiind puse la punct, succesiv, tehnici particulare (interviuri focalizate) şi fiind, totodată, multiplicate analizele „anatomice", centrate, pentru mulţi, pe noţiunea de interacţiune.

Astăzi, ancheta prin interviu este folosită, practic, în toate domeniile sociologiei : sociologie şi antropologie urbană, analiza mediilor sociale, a mobilităţii sociale şi a proceselor migratorii ; sociologia muncii, a familiei, a culturii, a educaţiei au recurs de asemenea la ea, pentru studii specifice. Toate aceste domenii au fost puternic marcate de creşterea cererii publice de cercetare şi stimulate de problemele sociale ale „statului-providenţă", el însuşi mare consumator de anchete de evaluare a politicilor sociale, în sectoarele cele mai diverse : sănătate, servicii sociale, locuinţe sociale, şomaj etc. În consecinţă, în Franţa, ştiinţele aplicate au fost acelea în care a pătruns cel mai mult interviul de cercetare.

Pe lângă sectoarele public şi parapublic, cei mai mari utilizatori ai acestui tip de anchetă sunt studiile de motivaţie şi studiile de piaţă, studiile de psihologie aplicată la cunoaşterea nevoilor consumatorului şi a mobilurilor comportamentului acestuia. Cercetarea-acţiune[1], prima care a descoperit virtuţile unei chestionări mai participative, apelează, de asemenea, la interviu pentru a favoriza conştientizarea mizelor instituţionale, cel mai adesea prin intermediul interviurilor de grup (Giami, 1985).

Folosită cu prioritate în tot ceea ce înseamnă investigare a logicilor utilizatorului, ancheta prin interviu constituie o formă cristalizată a sociologiei „statului--providenţă" şi, mai larg, a cercetării sociale. Ea este, în plus, consubstanţială cu dezvoltarea studiului vieţii cotidiene înţelese în sens larg, care reprezintă introducerea şi substratul analizei moravurilor. Obiectivele sociologiei care utilizează ancheta prin interviu pot fi, prin urmare, în acelaşi timp pragmatice şi teoretice. Pe de altă parte, ea are toate şansele să se dezvolte în continuare, în măsura în care sociologia administraţilor joacă ea însăşi un rol din ce în ce mai important (datorită dezvoltării „statului-providenţă") şi în măsura în care sociologia vieţii cotidiene rămâne un nucleu puternic al investigaţiei sociologice (luând în consideraţie caracterul central al acestei instanţe într-o societate de consum).

Pentru mai multă claritate, am împărţit exemplele acestor aplicaţii în trei subgrupe, în funcţie de inflexiunea axelor de cercetare. În ciuda estompării relative a frontierelor, putem distinge : lucrările axate pe reprezentări ; cele care se referă deopotrivă la reprezentări şi la practici ; în sfârşit, cele care se axează numai pe practici.

3.1. Anchete despre reprezentări

Anchetele asupra modurilor de gândire presupun producerea de discursuri cu dominantă modală[2], obţinută prin interviuri axate pe concepţiile, raţionamentele şi logicile subiective ale actorului social.

Anthropologie de la maladie. Étude ethnologique des systèmes de représentations étiologiques et thérapeutiques dans la société occidentale contemporaine[3] (Laplantine, 1986).

Această anchetă şi-a propus ca obiectiv analiza bolii, nu numai la persoana întâi (subiectivitatea bolnavului care îşi interpretează el însuşi boala), ci şi la

1. Cercetare care, prin aplicarea rezultatelor la mediul studiat, vizează transformarea acestui mediu.
2. Un discurs modal este un discurs care tinde să traducă starea psihologică a locutorului (a se vedea capitolul 3).
3. *Antropologia bolii. Studiu etnologic cu privire la sistemele de reprezentări etiologice şi terapeutice din societatea occidentală contemporană* (n.tr.).

persoana a treia (cunoaşterea medicală obiectivă şi valorile care o străbat). Ea are în vedere toate sectoarele şi nivelurile implicate – medicina oficială şi medicina paralelă ; reprezentări, dar şi fantasme ; interpretări teoretice explicite, savante, dar şi populare, elaborate, dar şi spontane – arătând astfel că dincolo de variaţiile între societăţi, grupuri sociale şi indivizi, „*există permanenţe, constante* [...], *invarianţi ai experienţei morbide şi ai speranţei de vindecare, perfect reperabili şi al căror număr nu este nelimitat*" (Laplantine, 1986, p. 14). Pentru a pune în evidenţă modelele etiologice (forme elementare ale bolii) şi terapeutice (forme elementare ale vindecării), au fost mobilizate două tipuri de surse : surse documentare (lucrări de istorie a medicinei şi a gândirii medicale occidentale, literatură medicală destinată marelui public, texte literare) şi interviuri luate bolnavilor (mai întâi, axate pe interpretarea dată bolii de bolnavul însuşi, iar apoi pe practica medicală cotidiană şi pe cunoaşterea originii bolilor).

3.2. Anchete despre reprezentări şi practici

Aceste anchete, care vizează cunoaşterea unui *sistem* practic (practicile însele şi ceea ce le reuneşte : ideologii, simboluri etc.), necesită producerea de discursuri simultan modale şi referenţiale[1], obţinute prin interviuri centrate pe concepţiile actorilor, pe de o parte, şi pe descrierile practicilor, pe de altă parte.

Les pavillionnaires[2] (Raymond şi Haumont, 1966).

Ancheta, întreprinsă în 1966 de către Institutul de sociologie urbană, s-a desfăşurat în contextul dezvoltării, pe atunci dominante, a micilor, iar apoi a marilor ansambluri de imobile colective (în douăzeci de ani s-au construit de două ori mai multe locuinţe colective decât locuinţe individuale) şi a avut ca punct de plecare constatarea unei insatisfacţii, reale sau presupuse, a locuitorilor („*răul marilor ansambluri*"). Întrucât un anumit număr de anchete prin chestionar diagnosticau o preferinţă accentuată a francezilor pentru casa individuală, se putea pune întrebarea „*dacă această preferinţă corespundea numai unor motivaţii simple sau, mai general, unei opţiuni pentru un mod de viaţă*" (Raymond, Haumont, 1966, p. 4) ; în cazul în care cea de-a doua ipoteză s-ar fi dovedit adevărată, era de prevăzut că locuinţa colectivă va oferi cel mult o soluţie tranzitorie, însă nu va constitui niciodată o situaţie satisfăcătoare. Se punea atunci problema de a şti : în primul rând, dacă exista un sistem simbolic de aşa natură încât casa cu grădină (*le pavillon*) să semnifice pentru acela care o locuieşte altceva decât un simplu mod de locuire şi să poată reprezenta un

1. Un discurs referenţial este un discurs care descrie starea lucrurilor (a se vedea capitolul 3).
2. *Cei care locuiesc la casă cu grădină* (n.tr.).

mod de viaţă ideal ; în al doilea rând, în ce măsură absenţa unui asemenea sistem şi imposibilitatea de a se investi moral în şi prin habitat constituia un element de disconfort pentru locuitorul imobilului colectiv şi un obstacol în acceptarea deplină a acestui tip de locuire. Ancheta nu şi-a mai propus ca obiectiv să măsoare *gradele* de satisfacţie (etalonabile şi cuantificabile), ci să verifice existenţa unui *raport* cu spaţiul, mai exact a unui sistem de relaţii între universul material (spaţii şi practici specifice casei individuale) şi universul simbolic (semnificaţii ale spaţiilor în şi prin practici) ; se impunea, astfel, o investigaţie prin interviuri, singura capabilă să deliniarizeze secvenţele spaţii → practici → semnificaţii. Trei sute de interviuri au fost realizate : două treimi cu locuitori ai caselor cu grădină şi o treime cu locuitori ai imobilelor colective.

Outsiders. Études de sociologie de la déviance[1] (Becker, 1963, trad. fr. 1985).

Această cercetare, subintitulată *Cum devin unii oameni fumători de marijuana*, avea drept obiectiv observarea „*experienţei fizice directe a marijuanei*”, studierea „*modului în care individul reacţionează la diversele controale sociale care s-au dezvoltat progresiv în Statele Unite în legătură cu consumul de droguri*” şi, astfel, reconstituirea a ceea ce Becker numeşte *cariera* fumătorului de marijuana (Becker, 1985, p. 65). Cariera deci, şi nu predispoziţia, ţinând seama de faptul că fumătorul de marijuana este inconstant (comportamentul său este variabil în timp) şi, în consecinţă, impulsionat de circumstanţe independente în parte de personalitatea sa ; aceasta este ipoteza studiului. Centrând investigaţia pe experienţa personală a consumului de marijuana şi pe modificările de atitudine faţă de drog pe parcursul experienţei individuale, care se exprimă în modificări efective în utilizarea drogului, autorul intenţiona să arate că raţiunile care îl conduc pe fumător la „*a consuma marijuana de plăcere*” nu sunt predefinite o dată pentru totdeauna în psihologia individului, ci sunt construite de experienţa însăşi ; că nu motivaţiile deviante (nevoia de evadare în faţa problemelor psihologice pe care individul este incapabil să le înfrunte) conduc la un comportament deviant (aici, consumul de marijuana), ci invers, „*comportamentul deviant* [este acela] *care produce, de-a lungul timpului, motivaţia deviantă*” (p. 65). Această cercetare, bazată pe aproximativ cincizeci de interviuri luate fumătorilor, este o bună ilustrare a deplasării de la o chestionare cauzală (*de ce* devii deviant ?) către o chestionare modală (*cum* devii deviant ?). Investigaţia, vizând simultan modurile de deprindere (deprinderea tehnicii, a perceperii efectelor şi a gustului pentru efecte) şi reacţiile dezvoltate împotriva diferitelor forme de control social (strategii de aprovizionare şi strategii de evitare a sancţiunilor sociale şi morale) presupunea povestirea experienţelor individuale, atât în planul practicilor

1. *Outsideri. Studii de sociologia devianţei* (n.tr.).

(intrările, ieşirile şi menţinerea în rândurile utilizatorilor de droguri), cât şi în planul motivaţiei acestor evoluţii : concepţii pe care individul şi le formează despre consumul de droguri şi despre reprimarea acestuia.

3.3. Anchete despre practici

Printre aceste cercetări figurează studiile despre ciclul de viaţă, modul de viaţă şi aspectele materiale ale culturii unui grup social. Persoana intervievată, interogată despre ceea ce ştie din experienţă, şi nu despre ceea ce crede, este considerată un „informator" (Bertaux, 1980, p. 209). Acest tip de interviu, mai descriptiv şi mai narativ decât cele precedente, dă naştere unui discurs cu dominantă referenţială. El face apel la dorinţa celui intervievat de a povesti şi prezintă o organizare, în principal, cronologică.

Le parler ordinaire – La langue dans les ghettos noirs des États-Unis (Labov, 1972, trad. fr., 1978)

Acest studiu asupra *limbii* vernaculare a tinerilor negri americani din cartierele rău famate ale marilor oraşe şi asupra *organizării sociale* a grupurilor de tineri complet absorbiţi de universul cultural al străzii îşi are originea într-o comandă finanţată de Oficiul pentru Educaţie [*Office of Education*], preocupat atunci de eşecul în învăţarea cititului în şcolile newyorkeze. Echipa de cercetători mobilizată pentru această problemă a adoptat, contrar teoriilor „deficitului" potrivit cărora însuşi limbajul acestor tineri (engleza neliterară) ar fi „*nepotrivit pentru educaţie şi impropriu pentru gândirea logică*" (Labov, 1978, p. 13), ipoteza că eşecul avea la origine conflictele culturale şi politice care se manifestau în sala de clasă. De aici, interesul de a cunoaşte folosirea limbii vernaculare nu numai în sine, ci şi ca expresie a acestor conflicte. Prin urmare, ancheta avea ca obiect în egală măsură caracteristicile limbii vorbite în comunităţile negro-americane (gramatică şi sistem fonetic) şi logica socială a folosirii limbii engleze neliterare (cadrul social al limbii vernaculare) ; pe scurt, limba însăşi, în manifestările sale obişnuite şi rituale, dar şi învăţarea şcolară şi apartenenţa la grup. Fiind vorba despre o limbă foarte puternic ancorată într-o cultură de stradă şi de grup, interviurile individuale, puţin favorabile apariţiei limbajului vernacular, nu erau suficiente. A trebuit, pentru a reconstitui jocul natural al interacţiunilor, să se recurgă la şedinţe de grup, în timpul cărora discursul fiecărui tânăr a fost înregistrat printr-un microfon-cravată pe o pistă separată, discursul grupului fiind înregistrat printr-un microfon central. Procedurile Subiect-Grup-Subiect (intervievarea sau reintervievarea fiecărui membru

1. *Vorbirea obişnuită – Limba în ghetourile de negri din Statele Unite* (n.tr.).

din grup în mod individual) au fost, astfel, repetate cu două grupuri de negri şi două grupuri (martor) de albi.

Décrire les tâches selon les objectifs des opérateurs (Sébillotte, 1991)

Această lucrare metodologică de destocare a ceea ce ştiu oamenii cu privire la competenţele lor profesionale, menită să faciliteze transmiterea abilităţilor practice [*savoir-faire*], propune o tehnică de culegere a datelor constând în a le solicita operatorilor să descrie sarcinile, aşa cum le percep şi le raţionalizează ei în mod obişnuit. Obiectivul fiind acela de a obţine o descriere a sarcinilor independent de situaţiile particulare (opus obiectivului abordării ergonomice, care evaluează performanţele chiar în momentul îndeplinirii sarcinilor), justifica pe deplin recursul la verbalizarea prin interviu. Doar acesta din urmă putea permite, într-adevăr, dezvăluirea logicii sarcinii, aşa cum o percepe executantul : cu alte cuvinte, explicaţiile şi sfaturile pe care le-ar putea el da unui începător. Interviurile semi-dirijate cuprind o parte în care subiectul se exprimă liber şi o parte ghidată, în care intervievatorul orientează verbalizarea operatorilor, trecând sistematic de la aspectele cele mai abstracte la cele mai detaliate. Rezultatele obţinute pun în evidenţă prezenţa, în descrierile operatorilor, a unei modelări care utilizează un formalism adaptat la sarcină şi la obiectivele finale.

*

Lucrările citate au apelat în diverse moduri la ancheta prin interviuri şi au necesitat organizarea unor campanii cu obiective precise. Diferitele probleme ridicate de pregătirea, realizarea şi analiza interviurilor vor fi abordate în capitolele următoare.

1. *Descrierea sarcinilor în funcţie de obiectivele operatorilor* (n.tr.).

CAPITOLUL 2

PREGĂTIREA ANCHETEI

Pregătirea anchetei urmează operaţiei de construire a obiectului, pe care o considerăm aici ca fiind deja realizată. Vom reaminti numai că această etapă cuprinde :

– formularea problemei/întrebării, prima operaţie de detaşare de prenoţiuni, care trebuie să răspundă triplei preocupări pentru claritate, fezabilitate şi pertinenţă ;

– alegerea problematicii, adică înscrierea problemei/întrebării într-o perspectivă teoretică precisă, pornind de la lecturi şi, eventual, de la interviuri exploratorii ;

– formularea de ipoteze, un fel de „răspunsuri provizorii", traducere preoperatorie a problematicii, servind drept fir conducător pentru culegerea datelor şi etapa de chestionare[1].

Urmează apoi proiectul propriu-zis al anchetei, adică ansamblul operaţiilor prin care ipotezele vor fi supuse probei faptelor şi care trebuie să permită atingerea obiectivului stabilit. În acest moment, intervine în mod explicit opţiunea pentru un anume tip de anchetă (cu toate că aceasta poate fi inclusă, implicit, în formularea întrebării şi a problematicii).

Vom examina succesiv :

– oportunitatea recurgerii la ancheta prin interviu în locul anchetei prin chestionar ;

– folosirea anchetei prin interviu : exploratorie, principală, complementară ;

– cele trei operaţii de pregătire a anchetei : definirea populaţiei şi a eşantionului, alegerea modului de acces la intervievaţi şi elaborarea planului de interviu.

1. Oportunitatea recurgerii la ancheta prin interviu

În ce condiţii este oportun interviul ca *metodă de producere a datelor* ? În ştiinţele umane, dispunem de patru mari tipuri de metode : cercetarea documentară, observaţia, chestionarul, interviul. Fiecare dintre aceste abordări corespunde

1. Pentru toate aceste probleme, a se vedea R. Quivy şi L. Van Campenhoudt, 1988.

unui tip particular de interogare, iar chestionarul şi interviul sunt singurele metode de producere a datelor *verbale*. Ţinând cont de importanţa lor, vom compara în continuare folosirea interviului şi a chestionarului.

Chestionarul şi interviul se înscriu în demersuri metodologice diferite. Fiecare tehnică reprezintă o situaţie interlocutorie particulară ce produce date diferite : chestionarul provoacă un răspuns, interviul determină construirea unui discurs. Opinia (sau atitudinea) produsă prin chestionar implică o reacţie a indivizilor „*la un obiect care este dat din exterior, gata făcut*" (întrebarea). Pe de altă parte, când subiectul răspunde unui sondaj, nu se spune nimic nici despre contextul în care sunt formulate răspunsurile, nici despre criteriile de judecată pe care se bazează ele. De unde, stabilitatea redusă a opiniilor culese (Moscovici, 1969).

Spre deosebire de opinii, discursurile culese prin interviu nu sunt provocate, nici fabricate prin întrebare, ci – deşi construite prin procesul interlocutoriu – reprezintă prelungirea unei experienţe, concrete sau imaginare.

Astfel, opţiunea între interviu şi chestionar depinde, în principal, de tipul de date căutate. Interviul se impune de fiecare dată când nu cunoaştem universul de referinţă sau când nu vrem să hotărâm *a priori* sistemul de coerenţă internă a informaţiilor căutate. Chestionarul presupune fie cunoaşterea dinainte a universului de referinţă, fie lipsa oricărei îndoieli asupra sistemului intern de coerenţă a informaţiilor căutate. În timp ce construirea unui chestionar necesită o alegere prealabilă a unor factori discriminanţi/de clasare, interviul nu impune o clasificare *a priori* a elementelor determinante. Pe de altă parte, chestionarul presupune că dispunem de atitudini etalonabile şi eşalonabile, în timp ce interviul nu preliminează nici o ierarhie, nici un caracter discontinuu al domeniilor de acţiune. În sfârşit, interviul este potrivit pentru studiul individului şi al grupurilor restrânse, însă este puţin adaptat şi prea costisitor atunci când este necesară interogarea unui număr mare de persoane şi când se pune problema reprezentativităţii.

În ceea ce priveşte rezultatele urmărite, ancheta prin interviu nu se poate ocupa de întrebările cauzale, „de ce"-urile, însă relevă procesele, „cum"-urile. Chestionarul informează asupra caracteristicilor unor populaţii specifice şi, clasificându-le, permite stabilirea unei legături de cauzalitate probabil între caracteristicile descriptive şi comportamente. Interviul dezvăluie logica unei acţiuni, principiul ei de funcţionare[1]. Ancheta prin chestionar clasifică, ancheta prin interviu diferenţiază *a posteriori*. Interviul urmăreşte cursul, derularea lucrurilor, arată elementele conţinute în fenomenele studiate, componentele lor, iar

1. Abandonăm, oare, problema cauzalităţii, sau ne bazăm, de fapt, pe o concepţie teleologică a cauzalităţii, potrivit căreia comportamentele nu au o cauză precisă, ci reprezintă actualizări particulare ale unor situaţii potenţiale ?

nu „recipientul" lor, nici învelişul lor aparent, exterior ; raţionalităţile specifice actorilor înşişi, acelea pornind de la care ei se mişcă într-un spaţiu social, iar nu cauzele exterioare care îi determină să se mişte în acest spaţiu social.

Interviuri sau chestionare?

Exemplu : *Mersul la cinematograf*.

Ne întrebăm de ce merg oamenii la cinema, mai exact de ce unii merg, iar alţii nu, întrucât identificarea cauzalităţii se efectuează prin comparaţie. În consecinţă, vom adresa unui eşantion de indivizi întrebări despre practicile lor (merg sau nu la cinema ?) şi despre anumite caracteristici presupuse a fi legate de aceste practici (vârstă, categorie socioprofesională sau diplomă, tip de habitat, număr de copii etc). Chestionarul va urmări să pună în legătură practicile şi elementele discriminatorii/de clasificare ale acestor practici. Întrebarea va fi în acest caz : „Ce îi *predispune* pe unii să meargă la cinema, iar pe alţii nu ? " ; „Ce anume deosebeşte *starea* de nespectator de aceea de spectator ? ". În schimb, dacă ne punem întrebarea „Ce anume îi determină pe oameni să meargă la cinema ? ", „Ce anume îi face *să treacă* din starea de spectatori potenţiali în starea de spectatori reali ? ", vom recurge la interviu, căutând să aflăm :

– condiţiile în care se merge la cinema : de unul singur, în familie, în grup ;

– motivele pentru care se merge acolo, în termeni de sociabilitate (cucerirea unui spaţiu de libertate personală, o ieşire în familie, reîntâlnirea cu prietenii, aranjarea unor posibilităţi de întâlnire…) şi în termeni de cultură/timp liber (vizionarea unor filme pentru deconectare, alegerea unor filme pentru îmbogăţirea culturii personale…).

Toate acestea reprezintă probleme care ar putea fi, desigur, abordate şi printr-un chestionar mai mult sau mai puţin deschis. Numai din interviu vor reieşi însă, pentru fiecare dintre aceste elemente, articulaţiile logice care le leagă, precum şi locul lor în contextele sociale în care sunt produse.

2. Diferitele utilizări posibile ale anchetei prin interviu

Ancheta prin interviu poate fi folosită în diferite etape ale procesului de cercetare şi în diverse scopuri :

– explorarea şi pregătirea unei anchete prin chestionar ;

– analiza unei probleme şi constituirea sursei principale de informaţii ;

– completarea unei anchete sau resituarea în contextul lor a rezultatelor obţinute în prealabil prin chestionare sau din surse documentare.

În funcţie de gradul de aprofundare a problematicii şi de gradul de elaborare a ipotezelor, ancheta va fi concepută în mod diferit, mai ales în ceea ce priveşte planul interviului (a se vedea capitolul 3).

2.1. Ancheta prin interviuri de explorare

Interviurile exploratorii au drept funcţie reliefarea acelor aspecte ale fenomenului la care cercetătorul nu se poate gândi în mod spontan, şi completarea pistelor de lucru sugerate de lecturile sale. Interviul exploratoriu va avea, în cazul acesta, o dominantă modală şi va porni de la un *consemn* de tipul „Ce reprezintă aceasta pentru dumneavoastră?", capabil(ă) să facă să apară cât mai vizibil şi complet universurile mentale şi simbolice pe baza cărora se structurează practicile.

Interviul este instrumentul predilect în etapa exploratorie a unei anchete, deoarece, aşa cum am văzut, este el însuşi un proces exploratoriu. Pentru că include o posibilitate permanentă de „mişcare" a chestionării şi permite un „*proces de verificare continuă şi de reformulare a ipotezelor*" (Thompson, 1980) pe întreg parcursul cercetării, el este indicat în mod deosebit la începutul anchetei, când ipotezele de plecare nu sunt formulate decât incomplet. Prin aceasta, interviul se opune radical chestionarului. Referindu-se la povestirile vieţii, Thompson precizează această opoziţie: „[…] *clasica anchetă prin chestionar depinde de eficacitatea şi de pertinenţa întrebărilor alese o dată pentru totdeauna, în funcţie de ipoteza formulată la începutul cercetării. Ea va fi, prin urmare, paralizată de orice descoperire care repune în discuţie termenii iniţiali. Din contra, metoda povestirilor vieţii este întemeiată pe combinarea explorării cu chestionarea, în cadrul dialogului cu informatorul; dialog care înseamnă că cercetătorul este pregătit să primească neprevăzutul şi, mai mult, că însuşi cadrul de ansamblu în interiorul căruia sunt adunate informaţiile nu este determinat de cercetător, ci de informator sau informatoare, mai exact de modul în care el/ea îşi vede propria viaţă. Chestionarea efectuată de cercetător este aceea care trebuie să se insereze în acest cadru, iar nu invers; şi este normal, în acest tip de interviu, ca esenţialul să fie exprimat fără ca întrebări directe să fi fost adresate. Astfel, forma precisă a unei anumite întrebări nu joacă un rol fundamental pentru analiză; şi putem, pe măsură ce ancheta progresează, să ne interesăm de probleme noi, să ne deplasăm centrul atenţiei, fără ca prin aceasta să punem în pericol coerenţa anchetei*" (Thompson, 1980, pp. 254-255).

Interviuri exploratorii pentru o anchetă prin chestionar

La famille après le mariage des enfants[1] (Roussel şi Bourguignon, 1975). Ancheta, finalizată în anul 1975, pleca de la repunerea în discuţie a modelului parsonsian al familiei nucleare şi a „*disjuncţiei între menajul copiilor şi cele două familii de origine*" (p. 2). Ea viza măsurarea contactelor şi relaţiilor dintre părinţi şi copii după căsătoria celor din urmă şi înţelegerea semnificaţiei lor : „*supravieţuire a unei solidarităţi trecute sau schimburi care se menţin intense*" (p. 2) ?

Pentru a aborda o problemă complexă şi nouă la acea vreme, în Franţa cel puţin, autorii au căutat mai întâi informaţii calitative. Investigaţia avea ca prim scop „*să ajute la elaborarea şi la punerea la punct a chestionarului care urma să fie supus unui vast eşantion reprezentativ de 2500 de persoane interogate*" (p. 149). Două ipoteze complementare au fost formulate, una cu privire la discontinuitatea sistemelor de valori între părinţi şi copii, iar cealaltă cu privire la posibilitatea schimburilor asimetrice între generaţii. Patruzeci de interviuri semi-directive au fost realizate, atât cu părinţi, cât şi cu copii. Părinţii erau întrebaţi : „Aţi putea să-mi vorbiţi despre relaţiile care există între dumneavoastră şi copiii dumneavoastră ? ". Copiii căsătoriţi erau întrebaţi : „*Aţi putea să-mi vorbiţi despre relaţiile existente între dumneavoastră şi părinţii dumneavoastră ?* " (p. 150). Interviul decurgea în mod liber. Însă, dacă problemele vizate nu erau abordate în mod spontan, anchetatorul introducea consemnele necesare explorării lor. Diferitele teme ale investigaţiei se refereau la poziţia afectivă a subiectului, la distanţa dintre părinţi şi copii, la atitudinile faţă de tradiţiile şi valorile familiale şi sociale. În consecinţă, relansările aveau ca obiect tipul, natura şi frecvenţa relaţiilor, subiectele abordate şi cele evitate cu ocazia întâlnirilor, schimburile de bunuri şi de servicii în momentul căsătoriei şi după, confruntarea experienţei căsătoriei părinţilor cu aceea a copiilor (p. 150). Valoarea euristică a acestor întrebări este dată de caracterul lor concret şi factual şi, în acelaşi timp, articulat pe semnificaţii virtuale.

Într-o a doua etapă, prin intermediul unei analize tematice, s-a efectuat trecerea de la materialul discursiv la formularea viitoarelor întrebări închise. Spre exemplu, chestionarul adresat părinţilor cuprindea, în afară de întrebările tradiţionale de identificare, întrebări despre : căsătoria propriu-zisă (anunţ, pregătire, prestaţii, opinii despre partener) ; situaţia după căsătorie (ajutoare, locuinţă, serviciu, naşteri) ; relaţiile părinţi-copii (vizite, ajutoare, sfaturi, schimburi diverse), modificările de atitudine survenite între căsătoria persoanei interogate şi aceea a copiilor săi, între modul său propriu de viaţă şi acela al copiilor săi ; relaţiile dintre bunici şi nepoţi ; în sfârşit, întrebări despre transmiterea bunurilor, pensionare, exerciţiul rolurilor parentale şi despre familie, în general.

1. *Familia după căsătoria copiilor* (n.tr.).

Importanţa anchetei prin interviu plasate la începutul cercetării nu se limitează, totuşi, întotdeauna la preelaborarea anchetei principale. Se întâmplă ca interviurile, concepute ca auxiliare anchetei extensive, să aibă şi o finalitate proprie. Astfel, în exemplul de mai sus, interviurile au permis şi explorarea mai profundă a unor cazuri particulare, „*nu numai pentru a putea să fie cercetate şi să fie făcute inteligibile răspunsurile obţinute la chestionar, ci şi pentru a înţelege situaţiile familiale în istoria, dinamica şi semnificaţia lor…*" (p. 149). Făcând obiectul unui „tratament" specific, diferit de analiza tematică, interviurile – în afara rolului lor pregătitor şi complementar în raport cu ancheta extensivă – au favorizat introducerea unei „*dimensiuni comprehensive*" (p. 149).

2.2. Ancheta prin interviuri cu funcţie principală

Este vorba despre anchetele în care interviul constituie modul principal de culegere a informaţiei. Această utilizare presupune ca ipotezele să fi fost constituite şi organizate în modele explicative. În acest caz, planul interviului, el însuşi structurat, va fi elaborat astfel încât datele obţinute să poată fi confruntate cu ipotezele. Anchetele despre cei care locuiesc la casă, despre fumătorii de marijuana, despre limbajul vernacular şi despre formalizarea sarcinilor, citate în capitolul întâi, aparţin, toate, acestei categorii. Studiul prezentat în continuare arată cum poate fi extras un model socio-cultural din explicitarea reprezentărilor individuale în cadrul interviurilor.

Santé et maladie. Analyse d'une représentation sociale[1] (Herzlich, 1969).

Chiar dacă boala este trăită ca o experienţă individuală care pare să nu poată fi împărtăşită, ea este totuşi cunoscută şi construită printr-o succesiune de experienţe sociale, în contact cu familia, cu cadrele medicale şi cu diferitele persoane care intervin în îngrijirea sănătăţii. Obiectul cercetării îl constituie concepţiile „*despre situaţia de bolnav în societate*" (p. 22), care stau la baza atitudinilor şi comportamentelor observate în domeniul sănătăţii şi al bolii. Se pune problema de a observa „*felul în care acest ansamblu de valori, de norme sociale şi de modele culturale este gândit şi trăit de către indivizii din societatea noastră*" ; de a studia „*felul în care se elaborează, se structurează, logic şi psihologic, imaginea acestor obiecte sociale care sunt sănătatea şi boala*" (pp. 13-14). Unghiul de abordare (psihosocial) adoptat este congruent cu concepţia caracteristică culturii de referinţă (occidentale), în care sănătatea şi boala sunt trăite atât ca fapt organic, cât şi psihosocial.

Obiectivul general – studierea felului în care individul construieşte realitatea socială a bolii şi se orientează în această realitate, a felului în care celălalt vede

1. *Sănătate şi boală. Analiza unei reprezentări sociale* (n.tr.).

sănătatea şi boala – a fost abordat din diferite unghiuri : criterii de diferenţiere a noţiunilor de sănătate/boală (dacă sunt reciproce, exclusive…), concepţia cu privire la cauzele bolii şi ale sănătăţii (endogene sau exogene…), raporturile între conceptele de sănătate şi de boală şi valori (bine, rău, greşit…), efectul sănătăţii şi al bolii asupra participării la viaţa societăţii (boala ca o conduită integrată, deviantă, respinsă sau protejată de societate…), în sfârşit, relaţiile dintre sănătate/boală şi moarte. Această orientare teoretică – către descoperirea fundamentelor pe baza cărora sunt gândite sănătatea şi boala – implică opţiunea metodologică pentru interviu, mod de exprimare liber şi deschis, ca singura tehnică adecvată de culegere a datelor. Au fost, astfel, realizate optzeci de interviuri principale şi douăzeci de interviuri de control, repartizate în mod egal între clasele superioare şi clasele mijlocii.

2.3. Ancheta prin interviuri cu funcţii complementare

După cum este ulterioară, paralelă sau corelativă altor mijloace de anchetă, ancheta prin interviu nu îndeplineşte aceeaşi funcţie. Ea poate fie să rafineze înţelegerea datelor, fie să le completeze, fie să contribuie la construirea şi la interpretarea lor.

Ancheta prin interviu ulterioară anchetei prin chestionar

Recurgerea la interviu serveşte, în acest caz, la situarea într-un context a rezultatelor obţinute anterior prin chestionar, observaţie sau cercetare documentară. Interviurile complementare permit, prin urmare, interpretarea unor date deja produse.

Habiter Lyon. Milieux et quartiers du centre-ville[1] (Grafmeyer, 1991).

Pentru a analiza comparativ trei contexte rezidenţiale din centrul oraşului Lyon, a fost întreprins un studiu care pornea de la două surse : „*pe de o parte, datele statistice care descriu ansamblul rezidenţilor, iar pe de altă parte, un corpus de cincizeci de interviuri semi-directive cu locuitori aleşi dintr-un mic număr de imobile-test, care au permis, dintr-o altă perspectivă, realizarea unei investigaţii aprofundate*" (p. 27). Campania de interviuri completa, astfel, exploatarea unor surse statistice : recensământul INSEE (rezultate cumulate şi buletine individuale) şi un fişier anonim al ocupanţilor aceluiaşi cvartal, constituit pe baza arhivelor administratorului. Prima sursă furniza informaţii de tip sincronic (distribuţia locuitorilor în spaţiu), cea de-a doua se preta mai mult la analiza longitudinală (mobilitate rezidenţială a locuitorilor şi succesiune a ocupanţilor în acelaşi imobil).

Eşantionul-martor a fost constituit din locuitori ai imobilelor-test – selecţionate în aşa fel încât să fie respectată diversitatea locală –, cu scopul de a

1. *A locui la Lyon. Medii şi cartiere din centrul oraşului* (n.tr.).

cerceta în mod intensiv un mic număr de contexte rezidenţiale, „*şi de a confrunta afirmaţiile făcute de diverşi ocupanţi ai aceluiaşi imobil*” (p. 30).

Interviurile luate acestor locuitori, axate pe itinerarul anterior al menajului, pe traiectoriile socioprofesionale ale familiei, precum şi pe practicile şi reprezentările asociate locuinţei, imobilului şi cartierului, au permis completarea informaţiilor statistice şi „*o înţelegere mai rafinată a regularităţilor evidenţiate prin mijloace cantitative*” (p. 30).

Ancheta prin interviu realizată în paralel cu ancheta prin chestionar şi cu alte tipuri de colectare a datelor

Les cadres – la formation d'un groupe social[1] (Boltanski, 1982).

Iniţial, cercetarea avea ca obiect „*înţelegerea logicii după care se realizează accesul la titlul de cadru*” şi a mecanismelor de selecţie a cadrelor. Totuşi, categoria însăşi sustrăgându-se analizei, a devenit necesar ca investigaţia să se centreze pe originea şi pe formarea istorică a acestei categorii. Mai multe tipuri de activităţi au fost întreprinse simultan : colectarea datelor istorice, sociologice, economice sau psihosociologice, cercetătorul „*trecând într-un mod aparent anarhic, uneori în cursul aceleiaşi zile, de la lectura, la Naţională, a unor lucrări uitate la monografii de întreprindere sau la analiza amănunţită a unor anchete statistice recente, trecând prin interviuri lungi cu reprezentanţi ai categoriei cadre*” (p. 8). În această paletă de tehnici, ancheta prin interviu avea ca funcţie specifică producerea unor date despre istoria socială a categoriei supuse anchetei şi despre reprezentările pe care cadrele le aveau în momentul respectiv cu privire la cariera lor, acestea fiind resituate în istoricul formării grupului şi în caracterizarea spaţiului lor social.

Malades d'hier et d'aujourd'hui[2] (Herzlich şi Pierret, 1984).

Ca şi cercetarea lui Laplantine asupra antropologiei bolii, studiul lui Herzlich şi Pierret a mobilizat simultan surse documentare şi interviuri luate bolnavilor în legătură cu experienţa bolii lor, cu modul în care îşi înţelegeau starea organică şi condiţia socială. Cercetarea avea drept scop să dezvăluie dimensiunile şi contextul discursului bolnavilor despre boală şi să resitueze evoluţiile recente (extinderea instituţiei medicale şi, simultan, dezvoltarea unei crize de încredere în privinţa sa) în contextul mai amplu al transformărilor pe termen lung, într-o perioadă lungă de timp, confruntând materiale mai vechi (lucrări ale istoricilor, materiale literare şi arhive – scrisori, jurnale intime, cronici) cu surse contemporane. Utilizarea acestor două surse nu viza, deci, o oarecare „*istorie a bolnavilor*”, ci înţelegerea, „*în lumina istoriei, a bolnavului de azi*” (p. 14).

---

1. *Cadrele – formarea unui grup social* (n.tr.).
2. *Bolnavi de ieri şi de azi* (n.tr.).

Ancheta prin interviu realizată în amonte şi în aval de ancheta prin chestionar

La découverte du conjoint[1] (Bozon şi Héran, 1987 şi 1988) : un exemplu al circularităţii şi iteraţiei celor două metode.

Această anchetă asupra formării cuplurilor îşi propunea să studieze funcţionarea concretă a pieţei matrimoniale în Franţa, de la prima întâlnire până la începutul vieţii în comun şi, după caz, până la căsătorie. Pentru aceasta, autorii au înregistrat treizeci de interviuri cu titlu exploratoriu, care au inspirat puternic canavaua chestionarului. Apoi, a fost elaborat şi aplicat un chestionar, pentru ca, într-o a treia fază, să fie selectate, în funcţie de informaţiile cu privire la unele variabile sociodemografice culese prin chestionar, o subpopulaţie banală/normală şi o subpopulaţie excentrică/atipică, însumând 75 de interviuri. Spre deosebire de modul în care s-a procedat în *Dire sa vie* (Battagliola ş.a., 1991), interviul nu s-a realizat decât după lectura atentă a chestionarului, anchetatorul reîncepând explorarea de la zero, de la începutul formării cuplului, făcând, acolo unde era cazul, referire explicită la spaţiile albe şi la contradicţiile reperate în chestionar şi adresând din nou întrebări asupra acestor aspecte precise. Interviurile complementare au permis verificarea sensului anumitor răspunsuri (şi abandonarea unora, atunci când, în lumina interviurilor, ele se dovedeau lipsite de sens ; este, în special, cazul întrebărilor despre semi-coabitare), dar mai ales formularea unor noi întrebări şi reinterogarea datelor statistice. Ancheta prin interviu a constituit deci, în acest caz, atât un ajutor în interpretarea chestionarelor, cât şi un sprijin în construirea de ipoteze, îndeosebi pentru studierea ritualului căsătoriei (Bozon, 1992). De aceea, autorii nu o consideră un element auxiliar al anchetei, ci una dintre componentele principale ale acesteia.

3. Conceperea anchetei

Conceperea propriu-zisă a anchetei cuprinde mai multe operaţii care se înlănţuie şi, adesea, se suprapun. Fiecare dintre ele implică totuşi opţiuni precise. Definirea populaţiei şi selectarea eşantionului, modalitatea de acces la intervievaţi şi planificarea interviurilor angajează cercetarea în etapa sa realmente operatorie, iar fiecare dintre aceste operaţii antrenează consecinţe specifice. Cu toate acestea, interviul, mai mult decât chestionarul, permite adaptări pe traseu.

3.1. Populaţie şi eşantion

O dată formulate ipotezele, ales tipul de anchetă, definite obiectivul şi funcţia ei în ansamblul cercetării, se pune întrebarea pe cine interogăm şi în ce populaţie.

1. *Cum ne găsim perechea* (n.tr.).

Definirea populaţiei

A defini populaţia înseamnă a selecţiona categoriile de persoane pe care intenţionăm să le interogăm şi a preciza calitatea în care sunt ele interogate ; a determina categoriile de actori despre care estimăm că sunt în măsură să producă răspunsuri la întrebările pe care urmează să le punem. Frecvent, definirea populaţiei este inclusă chiar în definiţia obiectului. Dacă vrem să studiem cariera fumătorilor de marijuana sau traiectoriile profesionale ale funcţionarilor de bancă, populaţia de interogat se defineşte de la sine. Totuşi, dincolo de faptul că adesea este necesar să fixăm limitele populaţiei de interogat în funcţie de definiţia obiectului, însăşi compoziţia ei poate să varieze, în funcţie de acelaşi obiect. Întotdeauna, definirea populaţiei sau populaţiilor interogate presupune precizarea statutului ei de informator (în ce calitate urmează să răspundă cel intervievat – n.n., E.S.).

• ***Delimitarea populaţiei***

Criteriile de alegere a populaţiei de interogat se pot întemeia pe date absolut simple (vârstele minimă şi maximă ale populaţiei, dacă îi anchetăm, de exemplu, pe „tineri") sau mai complexe (tipul de reşedinţă – principală sau secundară –, de exemplu, pentru a defini populaţia unei anchete despre cei care locuiesc la casă ; sau gradul de rudenie – moştenitor al tatălui, sau al mamei, sau al unor rude mai îndepărtate –, pentru a defini populaţia unei anchete despre moştenire). Aceste criterii decurg din ipoteze şi din construcţia obiectului.

Dacă considerăm, de pildă, că ideologia casei particulare este articulată pe raportul habitat/muncă şi pe raporturile producere/reproducere a forţei de muncă, îi vom elimina pe aceia care dispun de o casă numai ca reşedinţă secundară. Dacă abordăm universul pavilionar dintr-o perspectivă mai accentuat antropologică, ca un cadru de practici spaţio-simbolice (de orientare, de întemeiere etc.), funcţia locuinţei contează mai puţin, iar ambele tipuri de populaţie (locuitori în reşedinţă principală şi în reşedinţă secundară) pot fi selecţionate fără probleme. Analog, opţiunea exclusivă pentru moştenitorii unor ascendenţi direcţi se justifică în cazul în care procedăm la o abordare socio-simbolică a moştenirii, pentru că privilegiem transferurile patrimoniale cele mai semnificative în planul economic şi în acela al raporturilor de rudenie. Dacă, dimpotrivă, concepem succesiunea ca o problemă practică de gestiune a reglementărilor oficiale, vom avea tot interesul să intervievăm persoane cu grade de rudenie mai îndepărtate, pentru care succesiunea îmbracă aspecte juridice şi fiscale mai complexe.

• ***Compoziţia populaţiei***

Pentru a alcătui eşantionul, ne putem afla în faţa mai multor variante şi putem opta fie pentru una dintre alternative, fie pentru un eşantion diversificat.

Astfel, dacă cercetăm logica traiectoriilor sociale şi a destinelor individuale, poate fi oportun să ne adresăm fie unor indivizi izolaţi, fie unora înrudiţi (ceea ce ar duce, de exemplu, în primul caz la un eşantion de 45 de moştenitori din familii diferite, iar în al doilea caz la 15 „ciorchini" de câte 3 moştenitori ai aceleiaşi familii), în funcţie de ceea ce urmărim să evidenţiem : diferenţierea socială a traiectoriilor individuale sau producerea unor diferenţe intrafamiliale.

La fel, dacă formulăm ipoteza că raportarea la moştenire este puternic structurată de experienţa concretă a individului şi dacă dorim să studiem reprezentările pornind de la practici, putem să nu îi selectăm decât pe moştenitorii reali ; dimpotrivă, dacă vrem să măsurăm distanţa dintre diferitele logici ale reprezentărilor sociale, putem să includem două subpopulaţii structurate în raport cu această dimensiune şi să îi interogăm atât pe moştenitori, cât şi pe non-moştenitori.

• ***Statutul de informator al populaţiilor***

Pe de altă parte, populaţia vizată într-o cercetare poate fi descompusă în mai multe subpopulaţii, fiecare putând aduce informaţii specifice. Alegerea acestor subpopulaţii este şi ea determinată de ipoteze. În măsura în care fiecare grup este intervievat pentru raţiuni diferite şi ocupă un loc distinct în populaţia globală, statutul de informator al fiecăruia este diferit de al celorlalte.

Dacă, de exemplu, într-o anchetă despre moştenire, dorim să testăm ipoteza potrivit căreia împărţirea bunurilor între copii este inegală, putem să-i interogăm atât pe moştenitori – care ne vor vorbi despre modul în care se negociază partajele *în familie* –, cât şi pe notari – care ne vor vorbi despre modul în care se pregătesc şi se oficializează aceste partaje într-un *birou de notar*. Cei dintâi sunt interogaţi în calitate de moştenitori, ceilalţi ca profesionişti în domeniul succesiunii, însă discursul lor se situează, ca să spunem aşa, în acelaşi plan. Şi unii şi ceilalţi vorbesc despre *experienţa* lor în regiuni diferite ale practicii.

Dacă ne punem problema repercusiunilor psihologice ale partajelor inegale, putem la fel de bine interoga ambele subpopulaţii, dar atribuindu-le statute diferite : pe moştenitorii înşişi îi interogăm în calitate de experimentatori direcţi, iar pe notari sau avocaţi în calitate de observatori indirecţi.

Mai departe, dacă presupunem că diferiţii notari au poziţii de principiu diferite în ceea ce priveşte partajele succesorale şi că aceste poziţii depind de concepţia lor ideologică despre familie, îi vom interoga în calitate de profesionişti în dreptul familiei. În continuare, dacă vom considera că aceste deosebiri de poziţie exprimă şcoli de gândire oficiale, îi vom interoga pe reprezentanţii profesiei în calitate de experţi ; însă, dacă vom porni de la ipoteza că deosebirile se datorează unor orientări personale mai puţin formalizate, vom intervieva un grup de notari aleşi după un criteriu al diversităţii, în calitate de practicieni. Tipul de interviu va fi diferit în cele două cazuri. În timp ce în primul caz

interviurile vor fi dominant referenţiale (interviuri despre teoriile juridice şi practicile reale ale confraţilor), în cel de-al doilea caz ele vor fi dominant modale (interviuri despre reprezentările şi practica personală). De la cele dintâi, aşteptăm o informaţie ; de la cele din urmă, o reflecţie.

În anumite cazuri, intervievarea reprezentanţilor (liderilor) unui grup este aproape obligatorie, pentru a avea acces la membrii grupului. Interviurile nu sunt lipsite de interes nici în acest caz. Chiar dacă „*personalităţile importante*" interogate de Boltanski (1982, p. 10) vorbesc întotdeauna, chiar şi în cursul unei întâlniri private, în numele colectivităţilor, niciodată în nume propriu, şi chiar dacă „*rareori îi spun sociologului ceva ce el să nu ştie deja*", interviul de cercetare scoate totuşi la lumină un alt tip de informaţie decât aceea dezvăluită în alte contexte (conferinţe, texte scrise).

Constituirea eşantionului

• *Dimensiunea eşantionului*

Eşantionul necesar realizării unei anchete prin interviu este, în general, de dimensiune mai mică decât acela al unei anchete prin chestionar, întrucât informaţiile provenite din interviuri sunt *validate de context* şi nu au nevoie să fie validate prin probabilitatea de a se produce. O singură informaţie obţinută prin interviu poate să aibă o greutate echivalentă cu aceea a unei informaţii repetate în numeroase chestionare. Reducerea relativă a eşantionului necesar unei anchete prin interviu ţine deci de statutul informaţiei obţinute.

Determinarea numărului de interviuri necesare unei anchete oarecare (dimensiunea/talia eşantionului) depinde, în primul rând, de tema anchetei (cu mai puţine sau mai multe dimensiuni) şi de diversitatea atitudinilor presupuse în raport cu tema, de tipul anchetei (exploratorie, principală sau complementară), de tipul analizei proiectate (inventariere de teme sau analiză de conţinut exhaustivă) şi, în sfârşit, de mijloacele de care dispunem (timp şi bani). Astfel, efectivele interogate variază, de exemplu, în funcţie de perioade şi de mărimea bugetului alocat pentru cercetare. Pe de altă parte, dat fiind faptul că de la un anumit număr de interviuri în sus informaţiile culese se repetă şi par a nu mai aduce nimic nou, suntem tentaţi să nu mergem mai departe. Numai că trebuie să căutăm un maximum de diversificare şi doar după ce am apreciat că acest punct de *saturaţie* a fost atins putem considera încheiată campania de interviuri.

• *Modul de eşantionare*

În ancheta prin interviu, se construieşte cel mai adesea un *eşantion diversificat*, al cărui principiu îl constituie selecţia componentelor, nu strict reprezentative, ci *exemplare*, ale populaţiei. Eşantionul numit „reprezentativ", care prezintă aceleaşi caracteristici ca şi populaţia în ansamblul ei şi autorizează generalizarea

rezultatelor, este mult mai rar folosit, în condiţiile în care aceste anchete nu implică efective suficient de numeroase de cercetători şi în care, mai ales, nu se pune problema reprezentativităţii statistice.

Alcătuirea eşantionului diversificat suferă o dublă constrângere şi rezultă, în general, din compromisul dintre necesitatea, pe de o parte, de a avea un contrast maxim al indivizilor şi al situaţiilor şi, pe de altă parte, de a obţine unităţi de analiză suficiente pentru a fi semnificative. *Să diversificăm, dar să nu dispersăm*. Diversitatea poate fi ea însăşi definită în funcţie de variabile strategice legate de temă şi despre care presupunem, *a priori*, că joacă un rol important în structurarea răspunsurilor ; sau chiar pornind de la variabile descriptive clasice de poziţionare, ca sexul, vârsta, categoria socială etc. Putem, de asemenea, dacă eşantionul o permite, să asociem aceste două tipuri de variabile, ierarhizându-le.

Prezentăm, în continuare, două exemple de eşantion diversificat în funcţie de variabilele legate de temă.

Propriétaire en HLM[1] (Gotman şi Bertaux-Wiame, 1991).

A diversifica un eşantion după variabile legate de tema studiului înseamnă, în această anchetă, a-i interoga – dintr-o populaţie de cumpărători de locuinţe HLM, a căror traiectorie este studiată – atât pe vechii locatari, cât şi pe noii veniţi ; pe aceia care acoperă cea mai mare parte a sumei din credite, cât şi pe aceia care plătesc „*cash*" ; menajele cu două salarii, dar şi pe acelea cu un singur salariu etc. Această diversificare a eşantionului a fost uşor de realizat, întrucât autoarele au avut acces la datele unei anchete prealabile efectuate de organismul HLM.

Les pavillonnaires (Raymond şi Haumont, 1966).

Populaţia acestui studiu a fost determinată în funcţie de definiţia arhitecturală (*pavillon* = casă urbană sau suburbană înconjurată de grădină) şi istorică (extindere a acestui tip de locuinţe, legată de creşterea urbană, ea însăşi legată de revoluţia industrială din secolul al XIX-lea) a casei particulare. Ca urmare, criteriile de diversificare au vizat mai întâi tipul de oraş, iar apoi persoanele intervievate, alese din peisaje specifice : periferia unui mare oraş, oraş puternic industrializat în care predomină case individuale, zonă de vacanţă cu dominantă pavilionară, regiune reprezentativă pentru mediile de pensionari, oraş neutru în care nimic nu stimulează în mod deosebit dezvoltarea urbană.

Eşantionul poate fi diversificat, aşa cum am notat mai sus, şi în funcţie de variabile descriptive generale. Acest mod de eşantionare se impune atunci când nu cunoaştem universul de referinţă din care ar trebui extras eşantionul şi când

1. *Proprietar de HLM* (HLM – *Habitation à Loyer Modéré* : în Franţa, bloc de locuinţe destinate familiilor cu venituri reduse ; apartamente cu preţ scăzut – n.tr.).

nu putem estima dimensiunile structurante ale comportamentelor şi reprezentărilor care fac obiectul studiului. Iată două ilustrări :

Santé et maladie. Analyse d'une représentation sociale (Herzlich, 1969).

În acest studiu despre reprezentările sănătăţii şi ale bolii, autorul, care nu vrea să definească *a priori* situaţia de bolnav (căci tocmai această definiţie este obiectivul său), nu a ales eşantionul în funcţie de variabila bolnav/sănătos, ci l-a diversificat ţinând seama doar de criterii generale, deosebind : clase sociale „superioare" şi clase „mijlocii" ; vârstă cuprinsă între 25 şi 40 de ani şi vârstă care depăşeşte 40 de ani ; sex masculin şi sex feminin (p. 26).

Outsiders. Études de sociologie de la déviance (Becker, 1963, trad. fr. 1985).

Fumătorii de marijuana interogaţi de Becker nu au putut fi selecţionaţi după variabile specifice, în condiţiile în care, prin ipoteză (Becker postulează că obiceiul de a fuma din plăcere nu are determinanţi exogeni, ci se construieşte în practica însăşi), nimeni nu cunoaşte universul din care ar trebui extras un asemenea eşantion. Diversificarea s-a făcut pornindu-se de la un fapt întâmplător (jumătate din cei cincizeci de fumători interogaţi sunt muzicieni) şi pe baza unor variabile de mediu social (muncitori calificaţi sau nu, membri ai unor profesiuni liberale).

3.2. Modalităţile de acces la intervievaţi

În paralel cu definirea eşantionului, trebuie prevăzut modul de acces. Această programare trebuie să răspundă unei duble exigenţe : de eficacitate (practică) şi de neutralitate. Se pot distinge modalităţi de acces directe şi indirecte.

Modalităţile directe de acces

Sunt modalităţile de acces cele mai neutre, însă practicarea lor nu este întotdeauna posibilă. Fie întrebuinţăm fişierele existente, fie le ignorăm şi căutăm direct contactul („faţă în faţă" sau „din uşă în uşă"). Prin fişiere nu înţelegem numai fişierele de clienţi sau ale administraţiei (liste electorale, abonaţi telefonici ş.a.m.d.), ci şi informaţiile sau anunţurile publicate în presă sau în locurile publice. Listele electorale pot fi utilizate, de exemplu, în anchetele asupra habitatului, asupra modului de viaţă şi, mai general, în toate anchetele cu temă largă, care nu solicită o anumită populaţie bine delimitată *a priori* (cu condiţia, totuşi, să se poată realiza un număr destul de ridicat de interviuri şi să nu fie nevoie de o diversificare specială). Putem folosi liste nominale specifice (câştigători de premii sau de concursuri, mici anunţuri, anuare de specialitate etc.). Atunci când obiectul este foarte precis, metoda „faţă în faţă" în locuri frecventate (cozi la cinema, universităţi, gări, întreprinderi, grădini publice, săli de aşteptare etc.) este adesea preferată, însă presupune un interviu şi un subiect puţin introspectiv. Metoda „din uşă în uşă" permite, în schimb, un interviu prelungit pe teme mai angajante.

Aceste modalităţi au avantajul de a fi neutre, în măsura în care accesul nu este mediat de prezenţa unui terţ, însă eficacitatea lor poate fi limitată de distanţa socială dintre anchetator şi anchetat.

Modalităţi indirecte de acces

În opoziţie cu cele precedente, modalităţile indirecte de acces presupun interpunerea unor terţi, instituţii sau persoane. Ele au avantajul de a-l constrânge oarecum pe actorul social să colaboreze, dar prezintă şi inconvenientul de a nu fi neutre, datorită faptului că cererea anchetatorului (care este o cerere de cercetare) este dublată de o altă cerere (amicală, socială, instituţională) ce poate influenţa cadrul contractual al comunicării[1]. Modalităţile indirecte sunt folosite în special pentru selectivitatea lor, atunci când vrem să accedem la o populaţie specifică ce nu este localizată, la o populaţie localizată potrivit unor criterii diferite de acelea pe baza cărora se constituie de fapt, sau pur şi simplu pentru a maximiza şansele de acceptare.

• ***Metoda din aproape în aproape***

Această metodă constă în a-i cere unui prim subiect potenţial al anchetei să desemneze alţi subiecţi şi în a crea, astfel, un lanţ. Prin urmare, acest dispozitiv se bazează, în principal, pe mobilizarea relaţiilor sociale. Foarte operatorie atunci când trebuie realizat un număr restrâns de interviuri, metoda impune ca cercetătorul să identifice imaginea pe care o are intermediarul în ochii subiectului pe care l-a indicat şi să existe, pe cât posibil, cât mai puţine retroacţiuni în relaţia dintre cei doi, fie şi numai pentru a limita efectele de cenzură.

Les cadres – la formation d'un groupe social (Boltanski, 1982).

Explicând de ce, în cazul temei pe care a abordat-o, faptul de a culege interviurile în întreprindere, chiar în interiorul unităţii, deforma rezultatele, Boltanski descrie modul în care a trebuit să acţioneze pentru a-şi aborda eşantionul : „*Am început prin a mobiliza puţinele relaţii pe care le puteam avea în acest mediu. Le-am mobilizat în sensul că le-am pus la contribuţie în mod foarte concret, cerându-le să mi-i prezinte pe prietenii lor şi, de exemplu, să organizeze la ei acasă întâlniri, cine etc. O dată alaiul pornit, restul a venit din aproape în aproape*" (p. 9).

Outsiders. Études de sociologie de la déviance (Becker, 1963, trad. fr. 1985).

La fel, pentru a intra în contact cu fumătorii de marijuana, Becker îşi foloseşte propria reţea de muzicieni prin care pune în mişcare lanţul. „*Eram pe*

1. Tocmai pentru a fi în măsură să susţinem şi să controlăm un cadru de comunicare clar, este, în general, contraindicat să intervievăm direct persoanele apropiate (a se vedea capitolul 3, paragraful 1.2).

atunci muzician profesionist de jazz de câţiva ani. Prin urmare, am intervievat mai întâi oameni pe care îi întâlnisem în lumea muzicii. La cererea mea, ei mă puneau în legătură cu alţi fumători, care acceptau să vorbească cu mine despre experienţele lor" (p. 67).

• ***Informatorii-releu***

Metoda din aproape în aproape este suficientă atunci când probabilitatea de a-i întâlni pe subiecţi într-o reţea familiară este destul de mare. Dar dacă această reţea nu este capabilă să furnizeze efectivul necesar într-un timp destul de scurt, este necesar să recurgem la intermediari mai socializaţi.

Aceşti informatori-releu sunt persoane pe care le ştim integrate în inima unor reţele sociale mai vaste (municipalităţi, personal încadrat în sistemul educaţiei naţionale, responsabili ai unor asociaţii…) şi în măsură să indice numele şi adresele persoanelor necesare anchetei. Informatorii-releu au cu populaţia suficiente contacte pentru a putea aranja o primă întâlnire, fiind în acelaşi timp şi suficient de distanţi pentru ca cei solicitaţi să nu se simtă obligaţi să răspundă pozitiv. Deformările derivă, în acest caz, din criteriile de notorietate pe care se sprijină informatorii-releu pentru a-i desemna pe cei intervievaţi.

• ***Releurile instituţionale***

Putem fi obligaţi să recurgem la releuri instituţionale pentru a accelera demersul şi, personalizând contactele, pentru a favoriza şansele de succes. Dacă, din punctul de vedere al eficacităţii, metoda este rentabilă, din punctul de vedere al neutralităţii ea nu este lipsită de pericole.

Propriétaire en HLM (Gotman şi Bertaux-Wiame, 1991).

În această cercetare asupra accesului la o proprietate din „parcul" social de locuinţe, se punea problema intervievării locatarilor care au acceptat sau au refuzat să cumpere locuinţele puse în vânzare de organismele HLM. Au fost folosite două căi de acces : prima a constat în a trimite câte o scrisoare unui număr de locatari, selecţionaţi pe baza datelor anchetei prealabile autorizate de HLM, scrisoare urmată de un apel telefonic. Pe de o parte, aceste proceduri personalizau abordarea şi măreau şansele de răspuns, însă, pe de altă parte, ele deformau ponderea relativă a acceptărilor (oricum, legate de bunele raporturi cu instituţia) şi a refuzurilor (posibil favorizate de raporturile conflictuale cu organismul vânzător). Acest mod de abordare a fost completat cu interviuri culese direct din uşă în uşă sau la indicaţia unor persoane intervievate, mobilizate ca informatori-releu.

Această diversificare a modurilor de abordare era cu atât mai justificată, cu cât ancheta îmbrăca un caracter monografic şi cu cât trebuiau colectate, în afara interviurilor propriu-zise, informaţii conexe.

• ***Diversificarea canalelor***

Le monde privé des ouvriers. Hommes et femmes du Nord[1] (Schwartz, 1990). Combinând observaţia participativă cu ancheta prin interviu, O. Schwartz a putut să mobilizeze o întreagă paletă de canale de acces – asociaţii de locatari, relaţii de vecinătate (anchetatorul locuia acolo), mers din uşă în uşă, participare la acţiuni comune –, cu scopul de a le face să evolueze „*către o comunicare care să pătrundă la nivelurile personale ale existenţei*" (p. 39).

Refuzul de a fi intervievat

Ca în orice anchetă, se pune problema refuzurilor. Unele pot fi independente de anchetă, fără a fi însă aleatorii : refuz al oricărei anchete, rezerve legate de sex, vârstă, poziţie socială… Prin urmare, ele nu sunt lipsite de consecinţe asupra rezultatelor anchetei, dar nici imposibil de controlat. Dacă refuzurile sunt legate de tema anchetei, ele nu sunt întotdeauna controlabile, chiar dacă sunt mai uşor de interpretat decât cele dinainte. Raţiunile refuzului pot fi deduse mai ales din acceptări. Astfel, refuzul de a fi intervievat cu privire la moştenire poate fi legat de experienţa unei succesiuni litigioase, întrucât acceptările au fost motivate în mare parte de sentimentul unei succesiuni reuşite şi de dorinţa de a participa. În consecinţă, în analiza corpusului de date empirice trebuie să se ţină cont de o posibilă suprareprezentare a succesiunilor non-litigioase.

În fine, pentru ca refuzurile să nu fie legate de elemente contingente legate de modalitatea de contactare şi de prezentare a anchetei, este bine să acordăm atenţie modului în care intrăm în relaţie cu subiecţii şi felului în care enunţăm obiectivele studiului, iar aceasta în două rânduri, o dată în timpul primului contact, iar a doua oară la începutul fiecărui interviu (a se vedea cap. 3, paragraful 1.2). Pe de altă parte, pentru a maximiza şansele de întâlnire şi a minimiza ocaziile de refuz, trebuie să veghem la stabilirea unei comunicări rezonabile :

– în cazul în care contactarea se face prin scrisoare, să o trimitem la locul potrivit (loc de muncă, domiciliu etc.), la momentul potrivit (nici prea devreme, nici prea târziu faţă de data dorită) şi, dacă este cazul, să întărim această scrisoare printr-un apel telefonic ;

– când contactul se stabileşte în mod direct, să alegem ore convenabile pentru interlocutor, încercând să-i respectăm exigenţele (o întâlnire seara este de preferat, dacă dorim să intervievăm un soţ sau o soţie care lucrează, decât să acceptăm o întâlnire în cursul zilei cu partenerul care nu lucrează). Aceasta înseamnă că, întotdeauna, trebuie să rămânem fideli obiectivului propus şi să procedăm la adaptarea modalităţilor de atingere a lui.

---

1. *Universul personal al muncitorilor. Bărbaţi şi femei din nord* (n.tr.).

3.3. Planul de interviu

În paralel cu prefigurarea eşantionului şi a modalităţilor de acces la intervievaţi, este indicat să concepem planul interviurilor. Planul cuprinde atât ansamblul organizat al temelor pe care dorim să le explorăm (*ghidul de interviu*), cât şi *strategiile de intervenţie* ale anchetatorului, vizând maximizarea informaţiei obţinute cu privire la fiecare temă. Aşadar, planul de interviu se situează la interfaţa dintre efortul de conceptualizare a cercetării şi realizarea ei concretă. Elaborarea planului constituie o etapă nouă în procesul de obiectivare, proces care va continua în timpul campaniei de interviuri şi al analizei discursurilor.

Ghidul de interviu

Este un ansamblu organizat de funcţii, operatori şi indicatori care structurează activitatea de ascultare şi de intervenţie a celui care intervievează. Gradul de formalizare a ghidului depinde de „obiectul" studiat (multidimensionalitate), de utilizarea anchetei (exploratorie, principală sau complementară) şi de tipul de analiză a datelor pe care o preconizăm.

Astfel, putem distinge interviuri cu structură slabă sau puternică. Alegerea unuia sau altuia dintre aceste tipuri depinde de gradul de cunoaştere prealabilă a situaţiei pe care dorim să o analizăm. Folosim interviul slab structurat, atunci când această cunoaştere este insuficientă (interviuri exploratorii), în timp ce la interviul puternic structurat apelăm atunci când dispunem de informaţii mai exacte despre domeniul studiat şi despre modul în care este el perceput şi caracterizat (anchetă principală sau complementară). Realizarea unui ghid de interviu presupune un du-te-vino între conceptualizarea întrebărilor şi testarea lor prin interviu. Această confruntare a ideilor teoretice cu datele empirice se efectuează în cursul unor interviuri-test.

• ***Interviul slab structurat***

Acesta presupune pregătirea a două elemente: formularea unui *consemn*[1] şi prefigurarea unor axe tematice.

Hériter[2] (Gotman, 1988).

În faza exploratorie a acestei cercetări, s-a urmărit identificarea efectelor moştenirii în plan material, personal şi familial. Ceea ce înseamnă trei prime axe de explorat – moştenirea şi consecinţele ei asupra reorganizării modului de

1. Numim *consemn* instrucţiunea formulată de intervievator, prin care acesta defineşte tema discursului pe care îl aşteaptă din partea intervievatului.
2. *Moştenirea* (n.tr.).

viaţă ; moştenirea ca element de reinserţie socială ; moştenirea ca factor de reorganizare familială –, la care se adaugă o axă psihologică : moştenirea ca agent de perturbare psihică legată de doliu. Structurate potrivit acestor patru axe tematice, interviurile exploratorii s-au desfăşurat după o logică de interogare care a permis formularea de ipoteze pentru fiecare dintre aceste axe şi conceperea unui ghid de interviu apt să producă date empirice care să permită confirmarea sau infirmarea acestor ipoteze. Consemnul iniţial era următorul : *„Aţi primit recent o moştenire, puteţi să-mi spuneţi ce înseamnă acest lucru pentru dumneavoastră ?* ". Intervievatorul îl lăsa pe intervievat să se exprime liber, reluând numai aspectele care păreau deosebit de importante pentru înţelegerea semnificaţiilor asociate moştenirii. Interviul umărea să favorizeze un *discurs-descoperire*.

Această anchetă a fost exploratorie în dublu sens : era vorba nu numai despre precizarea ipotezelor şi conceperea anchetei, dar şi despre testarea fezabilităţii acesteia – a vedea dacă era posibilă această manieră de chestionare asupra unui subiect considerat tabu.

• ***Interviul structurat***

Acesta presupune formularea unui consemn, constituirea unui ghid tematic formalizat şi planificarea unor strategii de ascultare şi de intervenţie.

În cercetarea legată de moştenire (*Hériter*, Gotman, 1988), confruntarea interviurilor exploratorii cu ipotezele a condus la un ghid organizat după funcţii, teme generale, operatori şi indicatori. Vom prezenta în continuare un fragment, în care „funcţiile" vor fi indicate cu majuscule, „operatorii" cu caractere italice, iar „indicatorii" între paranteze drepte :

Consemn iniţial : *„Aţi primit recent o moştenire, puteţi să-mi povestiţi cum s-au petrecut lucrurile ?"*[1].

Ghid tematic
(serie de teme de explorat în timpul interviului)

ÎNAINTE DE SUCCESIUNE [De cercetat mai ales dacă se gândise la moştenire înainte ca ea să apară]

SUCCESIUNEA

– *Decesul* [circumstanţe, ceremonie, religie, felul în care au trăit decesul diferitele rude]

1. Analiza interviurilor exploratorii a condus la reformularea consemnului iniţial.

– *Deschiderea şi desfăşurarea succesiunii* [când şi cum ; existenţa sau inexistenţa unor dispoziţii testamentare sau de alt tip]

– *Protagonişti* [cine cu ce se ocupă, în familie, în afara familiei : avocaţi, notari ş.a.]

MOMENTUL PARTAJULUI

– *Patrimoniul* [din ce este alcătuit, provenienţa sa]

– *Moştenitorii* [situaţie familială şi statut socioprofesional]

– *Principalele opţiuni privind repartiţia bunurilor* [indiviziune, donaţii făcute în timpul vieţii sau nu, împărţire între soţul supravieţuitor şi descendenţi]

– *Circumstanţe şi explicaţii ale acestor opţiuni*

MOŞTENIREA ŞI RELAŢIILE FAMILIALE

– *Relaţiile dintre moştenit şi moştenitori înainte de decesul celui dintâi*

– *Relaţiile dintre moştenitori* [înainte, în timpul şi după deces şi succesiune]

– *Rolul soţilor în succesiune*

ECONOMIA BUNURILOR MOŞTENITE

– *Luarea deciziei* [circumstanţe, protagonişti : moştenitori unici, menaje, fratrie, moştenitor + soţ supravieţuitor etc.]

– *Opţiunea* [cheltuieli, achiziţii, păstrare, investiţii, vânzări ; opţiune individuală sau după consultarea altor persoane şi cine sunt aceste persoane]

– *Semnificaţii ale acestor opţiuni* [în raport cu viitorul familiei, cu strategia profesională, cu strategia patrimonială]

Ghidul de interviu se deosebeşte din punct de vedere funcţional de protocolul chestionarului prin aceea că organizează interogarea, dar nu dirijează discursul. Este vorba despre un sistem organizat de teme, pe care cel care intervievează trebuie să îl cunoască, fără a trebui însă nici să îl consulte şi nici să îl redacteze în forma unui chestionar. De fapt, acest ghid are drept scop să îl ajute pe anchetator să conceapă relansări pertinente cu privire la diferitele enunţuri ale celui intervievat, chiar în momentul în care ele sunt formulate. Prin urmare, această tehnică permite, cel puţin în principiu, atât obţinerea unui discurs formulat în mod liber de către subiectul intervievat, cât şi a unui discurs care să răspundă la întrebările cercetării.

Strategii de acţiune

După ce am construit ghidul, este necesar să pregătim strategiile de acţiune : acestea vizează folosirea ghidului, tipurile de discurs scontate şi modurile de relansare[1]. Toată această pregătire se efectuează pornind de la interviurile exploratorii.

1. Numim *relansare* orice intervenţie a celui ce intervievează, care îmbracă forma unei parafraze sau a unui comentariu la enunţul precedent al celui intervievat.

Hériter (Gotman, 1988).

În cazul cercetării legate de moştenire, interviurile exploratorii au condus la o producţie discursivă specifică acestei teme. Mai întâi, referitor la evocarea decesului : acesta constituia cel mai adesea punctul de plecare al interviului, însă moştenitorii evitau, în nararea evenimentelor, să abordeze direct tema succesiunii propriu-zise. Astfel, discursul cuiva începea, de exemplu, prin secvenţa : „Tatăl meu a murit în 1982", urmată de o pauză, apoi : „Eram doi, fratele meu şi cu mine ; n-au fost probleme". Identificând această zonă de umbră care se repetă de la un interviu la altul, a trebuit să fie prevăzut un nou consemn, pentru a explora raportul cu evenimentul morţii : *„Puteţi să-mi vorbiţi despre împrejurările morţii sale, cum s-au petrecut lucrurile ?"*. O problemă de acelaşi gen apare de fiecare dată când tema de cercetat priveşte zone protejate ale vorbirii sociale.

Les pavillonnaires (Raymond şi Haumont, 1966).

În ancheta despre cei care locuiesc la casă, subiecţii intervievaţi vorbeau puţin despre intimitate, referindu-se la ea în mod implicit. Confruntaţi cu ceea ce apărea ca un autentic blocaj şi cu absenţa referirilor la dormitor, anchetatorii au introdus, în mod sistematic, la sfârşitul interviului, consemnul următor : *„Aţi putea să-mi spuneţi care este cea mai intimă cameră, cum aţi procedat pentru a o face mai intimă ?"*. Explorarea acestor teme presupune o conduită specifică, ce exclude orice intervenţie inchizitorială şi relansările sub formă de întrebare (a se vedea capitolul 3).

Pe de altă parte, aşa cum o dovedeşte studiul cu privire la moştenire, cercetarea poate cuprinde diferite niveluri de discurs (factuale şi reflexive). În consecinţă, este necesar să se prevadă încă două tipuri de secvenţe : secvenţe *narative* (relatarea evenimentelor), stimulate de „intervenţii-completări" (a se vedea capitolul 3) şi de solicitarea unor precizări ; secvenţe *informative* (opinie, sentiment), stimulate de relansări mai interpretative.

În sfârşit, trebuie prevăzute o serie de consemne pentru cazul în care temele ghidului nu sunt abordate în mod spontan. De exemplu : *„Puteţi să-mi spuneţi dacă moştenirea a schimbat ceva în relaţiile familiale ?"* sau : *„Puteţi să-mi spuneţi cum s-a desfăşurat partajul ?"*.

Faza de pregătire anticipează realizarea propriu-zisă a interviurilor. Ea permite, aşadar, prevederea şi organizarea diferitelor etape ale desfăşurării lor.

CAPITOLUL 3

REALIZAREA INTERVIURILOR

Roethlisberger şi Dickson (1943), fondatorii interviului utilizat în anchetă aşa cum îl înţelegem astăzi, nu au fost foarte expliciţi în privinţa principiilor generale şi a sugestiilor tehnice în măsură să ghideze acţiunea celui care intervievează.

În domeniul principiilor generale, aceşti autori au subliniat importanţa *ascultării* discursului individului intervievat. Cercetătorul trebuia să interpreteze spusele celui intervievat în funcţie de contextul discursiv ; atenţia sa trebuia să depăşească nivelul strict informativ şi să se concentreze în mod deosebit asupra nivelului intenţional al discursului.

În ceea ce priveşte recomandările tehnice pentru desfăşurarea interviurilor, ei au pus accentul mai ales pe *atitudinea* generală a celui care intervievează. Acesta din urmă trebuia să fie răbdător, binevoitor, uneori critic subtil, neautoritar ; nu trebuia să dea sfaturi, să judece sau să discute tema cu intervievatul ; el trebuia să intervină numai pentru a-l ajuta să vorbească, să-i atenueze temerile, să încurajeze o relatare fidelă şi precisă a gândurilor şi a sentimentelor, să dirijeze discursul către aspectele uitate sau neglijate, să stimuleze, dacă era necesar, explicitarea a ceea ce era implicit.

Aceste principii şi sfaturi, majoritatea datorate psihologiei clinice, erau, oare, de ajuns pentru a întemeia o metodă ? Ele ţineau mai degrabă de bunul simţ şi de aplicarea unui model clinic creat în alt scop decât acela al culegerii informaţiei. Şi totuşi, începând cu lucrarea fondatoare a lui Roethlisberger şi Dickson (*op. cit.*), toate manualele pentru învăţarea metodei interviului vehiculează acelaşi tip de cunoaştere generală, chiar dacă unele dintre ele propun categorizări care s-au impus cu timpul în numeroase instituţii în care se învaţă ancheta prin interviu.

Lucrarea lui Gorden (1969) este şi ea construită pornind de la aceleaşi categorii descriptive şi de la aceleaşi presupuneri de bun simţ. Ca şi predecesorii săi, Gorden raportează tehnica interviului la o problemă de atitudine, dar are meritul esenţial de a propune o abordare metodologică bazată pe ideea unei *programări* a strategiilor şi a tacticilor vizate.

Strategiile de interviu sunt definite de acest autor ca planificare a situaţiei : ele includ o intrigă (tema şi obiectivul), o scenă (timpul, locul şi definirea situaţiei) şi o distribuţie (diferiţii actori).

Tacticile de interviu prevăd folosirea unui ghid mai mult sau mai puţin structurat, adoptarea unor atitudini personale, formularea unor întrebări adecvate etc.

Această perspectivă strategică şi tactică a campaniei de interviuri constituie un progres metodologic în raport cu „hiperempirismul" pe care îl denunţau Bourdieu, Chamboredon şi Passeron (1968) ; s-ar părea însă că Gorden (*op. cit.*) concepe această planificare în genul unei operaţii militare de pătrundere pe un teritoriu : selecţia pertinentă a subiecţilor, evitarea oricărei ameninţări la adresa „persoanei" celui intervievat, respectarea convenienţelor, identificarea confuziilor cronologice etc. şi gestionarea stimulativă a relaţiei cu interlocutorul printr-o chemare la cooperare şi o recunoaştere a persoanei sale.

Ca şi Gorden, considerăm că statutul tehnic al interviului depinde în mod esenţial de capacitatea cercetătorului de a-i programa diferiţii parametri. Această planificare trebuie să cuprindă, în afară de facilitarea exprimării discursive a celui intervievat, obiective parţiale mai exacte, în special în ceea ce priveşte tipul de discurs[1] aşteptat şi tipul de intervenţie avut în vedere.

În plus, organizarea unei campanii de interviuri ar trebui să fie facilitată prin controlul diferiţilor parametri care contribuie la producerea discursului actorului social intervievat.

1. Parametrii situaţiei de interviu

În ansamblul de parametri care intervin în elaborarea şi în desfăşurarea situaţiei de interviu, pot fi identificate trei niveluri ierarhice de contexte : mediul material şi social, cadrul contractual al comunicării şi intervenţiile celui care intervievează.

Rolul acestor trei parametri decurge din faptul că interviul este întotdeauna un raport social, o situaţie de interlocuţiune şi un protocol de cercetare. Această triplă dimensiune dictează principiile de realizare a interviului. Tocmai în această suprapunere constă dificultatea interviului, pentru că trebuie susţinute simultan o relaţie socială dialogică şi o interogaţie asupra problemei cercetate.

1.1. Mediul

Cadrul exterior influenţează, în parte, desfăşurarea interviului. Numeroşi parametri sunt răspunzători de ceea ce constituie de fapt situaţia materială şi socială a interviului.

Potrivit metaforei teatrale, folosită de mulţi autori, parametrii mediului sunt : programarea temporală (unitate de timp), scena (unitate de loc) şi distribuirea actorilor (unitate de acţiune).

---

1. Numim *discurs* producţia unui locutor în orice situaţie de interlocuţiune (n.n., E.S.).

Programarea temporală

Programarea temporală defineşte limitele orare ale interviului şi, mai ales, locul acestuia *în ansamblul acţiunilor cotidiene* ale indivizilor intervievaţi. Inserţia temporală a interviului în cotidian influenţează discursul prin contaminarea lui de către reprezentările şi acţiunile precedente. Pregnanţa acestui factor depinde de capacitatea partenerilor de a face abstracţie de situaţiile anterioare.

Dincolo de faptul că data şi ora unui interviu trebuie să fie alese astfel încât să mărească disponibilitatea celui intervievat, parametrul temporal poate avea, în anumite cazuri, o importanţă aparte. Astfel, studiind fenomenul plictiselii femeilor din marile aşezări, Huguet (1976) îşi realiza interviurile după-amiaza, între 14^{30} şi 16 (între spălarea vaselor şi sosirea copiilor de la şcoală), astfel încât spaţiul orar ales să corespundă unei perioade în care se instalează, de obicei, plictiseala. Femeile erau intervievate în condiţii capabile să stimuleze la maxim verbalizarea unui sentiment difuz de încetinire a timpului, coextensiv unui moment de inactivitate casnică.

Scena

Scena este caracterizată prin *definirea cadrelor spaţiale* (decorul şi semnificaţiile sale sociale) şi prin *configuraţia poziţiilor* ocupate de partenerii de interviu.

Fiecare cadru spaţial comunică semnificaţii care pot să influenţeze discursul celui intervievat. De aceea, faptul de a realiza un interviu cu un cadru de conducere din întreprindere în biroul său, ori acasă la el, ori în biroul intervievatorului nu este lipsit de importanţă. În biroul său, actorul social intervievat se înscrie mai mult într-un rol profesional care facilitează producerea unui discurs susţinut şi sobru pe teme operatorii. La domiciliul său, specificul spaţiului favorizează un discurs axat pe viaţa cotidiană (cf. ancheta lui Boltanski care, interogând cadrele la ele acasă, aştepta din partea lor o atitudine detaşată şi o autoevaluare a traseului profesional). În biroul celui care intervievează, discuţia va fi marcată mai mult de ceea ce dezvăluie spaţiul cu privire la intenţionalitatea profesională a intervievatorului.

Pentru a demonstra efectul factorului „mediu înconjurător" asupra construcţiilor discursive ale unor copii intervievaţi în mediul şcolar, a fost realizată o cercetare (Blanchet şi Blanchet, 1992) în trei spaţii şcolare – clasa, cabinetul medical şi curtea –, ipoteza fiind că ambientul spaţial şi material putea să influenţeze atât conţinutul, cât şi stilul discursului produs.

Dispozitivul experimental cuprindea trei grupe de câte cinci copii. Fiecare copil, ales la întâmplare dintre cei care se înscriau de bunăvoie, era intervievat individual, vinerea la ora 16.

Interviul era condus în manieră identică în fiecare dintre cele trei locuri.

Fiecare copil răspundea la aceleaşi consemne ale aceluiaşi anchetator, urmate de aceleaşi relansări.

Primul consemn : *„Aş vrea să-mi spui ce înseamnă şcoala pentru tine”*.
relansarea 1 : *Şi apoi…* ?
relansarea 2 : *Da, şi apoi…* ?
relansarea 3 : *Şi mai ce…* ?
relansarea 4 : *Ce s-ar mai putea spune despre* (temă)… ?
relansarea 5 : *Ce păreri mai ai despre* (temă)… ?

Al doilea consemn : *„Acum aş vrea să-mi vorbeşti despre prietenii de la şcoală”*.
Aceleaşi relansări.

Al treilea consemn : *„Acum aş vrea să-mi vorbeşti despre munca la şcoală”*.
Aceleaşi relansări.

Al patrulea consemn : *„Iar acum aş vrea să-mi vorbeşti despre diriginta ta”*.
Aceleaşi relansări.

Rezultatele au arătat că în curtea şcolii copiii erau mai vorbăreţi, frazele erau mai lungi, temele se refereau la activităţi ludice, propoziţiile se înlănţuiau unele cu celelalte prin numeroase elemente de legătură care subliniau logica spuselor lor, o idee adăugându-se alteia, marcând, astfel, un stil asociativ şi narativ. În clasă, copiii rămâneau foarte repede fără cuvinte, preferând să răspundă „Nu ştiu” sau să nu răspundă. Discursul lor era îmbogăţit cu teme referitoare la activităţile şcolare. Cabinetul medical, loc mai intim, invitând la confidenţă, inducea discursuri care exprimau sentimentele, caracterizate, între altele, printr-un procent mic de verbe de acţiune.

Pe de altă parte, locurile ocupate de parteneri pe scena interviului acţionează în corelaţie cu spaţiul, facilitând emergenţa anumitor discursuri. Oricine îşi poate da seama că simetria sau asimetria poziţiilor este determinantă, atât într-o conversaţie obişnuită, cât şi într-un interviu. Indiferent dacă interviul se desfăşoară de o parte şi de alta a unui birou, sau faţă în faţă, sau unul lângă altul pe o canapea etc., fiecărei poziţii i se asociază semnificaţii care influenţează desfăşurarea interviului.

Fără îndoială, multiplicitatea mediilor, a situaţiilor şi a combinaţiilor posibile nu permite elaborarea unei tipologii operaţionale ; totuşi, dacă luăm în considerare primul criteriu care ne permite să distingem între interviul de cercetare şi celelalte tipuri de interviuri (terapeutic, de consiliere etc.) – şi anume : cine solicită şi cine beneficiază de interviu ? –, faptul că solicitarea vine de la intervievator presupune, în mod necesar, ca acesta din urmă să meargă în mediul familiar al celui intervievat (în timp ce, dimpotrivă, consultaţiile presupun cel

mai adesea deplasarea intervievatului în mediul profesional al terapeutului). Atunci când această logică este transgresată, interviul exprimă ambiguitatea cererilor : un interviu de anchetă realizat în spaţiul profesional al anchetatorului este marcat de o constrângere impusă celui anchetat, care dezechilibrează raportul dintre ofertă şi cerere „prevăzut" în „contract" şi complică interpretarea pe care subiectul intervievat o poate da intervenţiilor specialistului care intervievează. Când această transgresiune este explicitată, poate fi stabilit un contract specific, cu condiţia ca logica sa să se înscrie în cultura împărtăşită de cei doi parteneri.

Distribuţia actorilor

Avem în vedere aici caracteristicile fizice şi socioeconomice ale partenerilor. Numeroase studii au demonstrat influenţa sexului, a vârstei, a categoriei socioprofesionale, a sistemului cultural etc., a partenerilor în situaţia de anchetă prin chestionar. În cazul interviului, lucrurile stau la fel : fiecare dintre aceste caracteristici influenţează reprezentarea pe care persoana intervievată şi-o face despre rolul ei în interviu. După caz, anumite configuraţii facilitează mai mult sau mai puţin producerea discursului, reproducând anumite situaţii sociale curente : raport de seducţie, conversaţie cu un prieten, cerere de consiliere, protejare a propriei persoane faţă de un superior, interogatoriu în faţa unui evaluator etc.

Dacă apropierea socială dintre cercetător şi interlocutorul său constituie un element deloc neglijabil care facilitează constituirea cadrului interviului, două situaţii problematice tipice apar atunci când grupul social de apartenenţă al celui dintâi este „superior" sau este „inferior" grupului de apartenenţă al celui din urmă.

• ***Anchetatorul în mediul popular***

Dacă poziţia socială a anchetatorului este „superioară", întâlnirile sunt mai dificil de obţinut, iar participarea subiectului intervievat la producerea discursului se obţine mai greu.

Persoanele aparţinând mediilor populare îl percep, în general, pe anchetator ca reprezentant al unui grup social care are o anumită putere asupra modului lor de viaţă. Refuzul anchetei constituie, prin urmare, un reflex de protecţie a propriei persoane sau a anturajului social împotriva a ceva ce este resimţit ca o violare a sferei private. Chiar dacă interviul este acceptat, handicapul iniţial al comunicării şi dificultăţile de exprimare ale intervievatului rămân prezente, mai ales atunci când intervievatorul nu construieşte un cadru care să-i permită să evite această imagine socială pe care i-o atribuie interlocutorul său. Mauger, care a intervievat tineri din mediul popular, descrie jocul de intimidare şi de falsă siguranţă care guvernează adesea schimburile în acest tip de interviu : „*Experienţa de teren arată că, exceptând cazurile (rare) în care anchetaţii*

încearcă să îi impună sociologului forţa fizică drept criteriu de apreciere a valorii fiecăruia, nici unul dintre ei nu scapă cu adevărat de intimidare. Cei mai intimidaţi – care sunt, fără îndoială, cei mai lipsiţi de resurse sociale – nu au altă posibilitate decât să refuze ancheta şi să rămână „între ei", şi o fac, de altminteri, în mod obişnuit. Totuşi, chiar dacă aceste reprezentări ex ante *ale anchetatorului şi ale situaţiei de anchetă şi intimidarea pe care ele o produc sunt, cu câteva excepţii, unanime, putem distinge diferite tipuri de atitudini ale celor anchetaţi : de la siguranţă la renunţare, trecând prin toate formele insecurităţii şi ale timidităţii*" (Mauger, 1991, p. 134).

În situaţiile evocate de Mauger, anchetatorul pare să păstreze distanţele sociale, chiar dacă intervievatul este determinat să-şi modifice sistemul de prezentare a sinelui, în aşa fel încât această prezentare, mai ales stilistică şi discursivă, să fie corespunzătoare cu aceea a interlocutorului său.

Labov (1978) evocă tocmai această problemă a distanţei sociale prea mari dintre intervievator şi intervievat, care tinde să inhibe producţia discursivă a celui din urmă. El arată că inhibarea, atunci când nu este datorată incompetenţei celui care intervievează, este consecinţa cadrului contractual al interviului, care vine să mărească distanţa dintre poziţiile sociale ale protagoniştilor. În faţa unui anchetator negru (crescut în Harlem şi care cunoaşte foarte bine cartierul şi pe băieţii care locuiesc acolo), un copil negru din Harlem manifestă o puternică inhibare în vorbire. În ciuda apropierii sociale aparente, anchetatorul nu reuşeşte să depăşească distanţa socială (adult-copil) care contează într-o asemenea situaţie. În aceste condiţii, cercetătorii hotărăsc să schimbe cadrul interviului. Ei fac următoarele modificări în conduita anchetatorului :

– acesta aduce o provizie de „chips" ;

– îl aduce cu el pe cel mai bun prieten al copilului intervievat ;

– reduce diferenţa de înălţime, aşezându-se direct pe pământ ;

– introduce cuvinte şi subiecte tabu, arătând că se poate spune orice în microfon, fără a risca vreo pedeapsă.

Noul cadru instituit în acest fel creează un univers referenţial comun, suficient pentru ca intervievatul-copil să se exprime şi să-şi dezvolte discursul.

Aceeaşi nevoie de a instaura un cadru, al cărui unic garant este intervievatorul, se impune şi în cazul în care acesta din urmă se adresează unui membru al unei clase sociale „superioare".

• ***Anchetatorul în marea burghezie***

Confruntat cu actori sociali aparţinând unor grupuri „superioare", realizatorul de interviuri tinde să se conformeze ritualurilor şi modurilor de prezentare dominante ale grupului „superior". Intimidarea îl poate conduce la adoptarea unor comportamente de împrumut, care nu îl ajută să rămână stăpân pe situaţie, aşa cum i-o cer profesia şi metoda sa. În aceste condiţii, este necesar ca el să

găsească strategii adecvate pentru constituirea unui referenţial comun, favorizând astfel instaurarea unui cadru contractual acceptabil. Pinçon şi Pinçon-Charlot (1991) ne dezvăluie câteva aspecte ale adaptărilor care i se impun unui anchetator confruntat cu interlocutori aparţinând marii burghezii : „*Prima precauţie va consta în adaptarea înfăţişării la ceea ce anchetatorul poate presupune în legătură cu criteriile de apreciere a ţinutei şi a modului de a fi al persoanelor pe care le va contacta. Primele experienţe vor veni să întărească această prudenţă vestimentară, pentru că va constata foarte repede că grupurile sociale pe care le cercetează resping orice neglijenţă. Cravata, de exemplu, este obligatorie. Destinderea afişată, de tipul aceleia care este etalată în timpul seminariilor şi al altor colocvii de ştiinţe sociale, îl face, prin contrast, şi mai conştient că pătrunde într-un alt univers, ale cărui reguli diferă în întregime de acelea care guvernează viaţa de zi cu zi a cercetătorilor şi a universitarilor*" (p. 127).

Dacă o tactică a cameleonului poate aduce, după caz, atuuri suplimentare, ea nu este totuşi suficientă. De fapt, numai capacitatea intervievatorului de a instaura un cadru contractual şi de a se menţine în limitele acestuia îi permite partenerului intervievat să construiască un discurs pertinent.

1.2. Cadrul contractual al comunicării

Cadrul contractual este constituit, încă de la primele contacte, de reprezentările şi convingerile reciproce ale interlocutorilor cu privire la mizele şi obiectivele dialogului (Blanchet, 1991).

Pentru a instaura un cadru contractual iniţial, cel care intervievează este obligat să-i prezinte celui intervievat motivele şi obiectul cererii sale. El trebuie să răspundă la două întrebări, adesea implicite :

– de ce această cercetare ?

– de ce acest intervievat ?

Obiectul solicitării este definit prin tipul de acţiune aşteptată şi prin tema de explorat. Astfel, înainte de interviu, „culegătorul" va defini cercetarea după modelul următor : „Este vorba despre o cercetare efectuată în cadrul cutărui organism ; din cutare motive şi prin cutare intermediar am luat legătura cu dumneavoastră, pentru a vă solicita un interviu înregistrat ; dorim să cunoaştem experienţa şi punctul dumneavoastră de vedere în ceea ce priveşte cutare domeniu ; întâlnirea se va desfăşura în cutare loc şi va avea durata cutare ; nu vă voi pune întrebări precise".

Printre parametrii care trebuie luaţi în considerare se numără :

– obiectivul interviului : culegerea unei informaţii conţinute în sistemul de reprezentări al intervievatului, naraţiune, opinie sau raţionament ;

– alegerea intervievatului şi, îndeosebi, modalitatea de stabilire a contactului (printr-o cunoştinţă comună sau nu) ; Bézille (1985) arată că potenţialul

intervievat tinde să-şi facă despre acela care urmează a-l intervieva o reprezentare asemănătoare cu aceea pe care o are despre intermediar ;

– înregistrarea sau nu a interviului cu ajutorul unui aparat, care introduce între cei doi o terţă prezenţă şi care conferă interlocuţiunii un aer excepţional (neobişnuit) ;

– tema interviului, care pune în joc competenţa sau incompetenţa interlocutorilor ;

Această competenţă este ea însăşi dependentă de două dimensiuni : *familiaritatea* temei şi extensionalitatea ei. Când tema îi este familiară celui intervievat, acesta tinde să se erijeze în expert şi să diminueze dependenţa sa tematică faţă de anchetator : reprezentările şi observaţiile pe care i le comunică celui care îl intervievează fac apel la o concepţie deja elaborată şi la o memorare activă. Discursul preconstruit este, în cazul acesta, puţin sensibil la mecanismele interlocuţiunii.

Dimpotrivă, atunci când tema nu îi este familiară, actorul intervievat vorbeşte de pe poziţia necunoscătorului şi tinde să-şi mărească dependenţa tematică şi relaţională faţă de partener ; reprezentările şi raţionamentele pe care le comunică sunt labile, uneori contradictorii, ori sprijinite pe o analogie cu alte cunoştinţe implicite. Discursul este instabil şi contingent, construit ca răspuns la întrebări neobişnuite.

Extensionalitatea temei se defineşte ca proprietatea de a se referi la obiectele din realitate (concrete). Astfel, consemnul „Descrieţi-mi cartierul dumneavoastră" defineşte o temă extensională, în timp ce consemnul „Spuneţi-mi ce simţiţi în prietenie" defineşte o temă non-extensională. Când tema este extensională, discursul răspunde unei exigenţe de adevăr ; dimpotrivă, când tema este non-extensională, discursul răspunde unei exigenţe de sinceritate.

– tipul de acţiune cerut : producerea unui discurs autonom al intervievatului pe o temă dată implică o anumită dependenţă (temă impusă) faţă de cel care intervievează, pe care şi unul şi celălalt par să o nege (discurs autonom), creând astfel iluzia împărtăşită a unei vorbiri libere.

Să reţinem însă că intervievatorul este *garantul cadrului* contractual al interviului. Interviul este realizat la cererea lui şi se presupune că el îi cunoaşte raţiunile şi tehnica. De aceea, el trebuie să-şi menţină poziţia de garant al cadrului. Interviul este o paranteză ale cărei „acolade" pot fi definite şi menţinute numai de cel care intervievează, orice complicitate între intervievator şi intervievat fiind disfuncţională în raport cu obiectivele dispozitivului. Intervievatul păstrează *iniţiativa discursului său*, dar în interiorul acestui cadru. Iar din moment ce explicaţia iniţială a anchetatorului îl dirijează în alegerea unui cadru, nu există nici un motiv să gândim că, acceptând

interviul, el ignoră piesa în care joacă. Acceptând – după toate aparenţele fără motiv, fără întrebări, fără a aştepta remuneraţie – principiul interviului, el se supune în cel mai mic grad unui imperativ psihologic, social, ştiinţific sau politic. În cazul în care acceptă să colaboreze pentru plăcerea de a-şi impune propriul cadru, interviul devine locul unei negocieri a contractului de comunicare, care îl va face greu – chiar imposibil – de condus de către cel ce intervievează.

Încă de la primele schimburi, observăm cât de mult depinde „jocul" interviului de această prezenţă/absenţă a ghidajului tematic realizat de anchetator şi de tipurile de intervenţie folosite.

1.3. Modalităţile de intervenţie

Obiectivul anchetatorului constă, aşadar, în a favoriza producerea unui discurs pe o temă dată, cu ajutorul unor strategii de ascultare şi de intervenţie.

Strategiile de ascultare

Intervievatorul prelucrează informaţia comunicată de interlocutor pe măsură ce o obţine. Această prelucrare poate presupune trei tipuri de întrebări :

– ce îmi spune cu privire la lucrurile despre care vorbeşte (dimensiune referenţială) ?

– ce îmi spune cu privire la ce gândeşte (crede, simte etc.) despre aceste lucruri (dimensiune modală) ?

– ce îmi spune cu privire la ceea ce caută să-mi comunice despre sine prin intermediul interacţiunii (dimensiune ilocutorie) ?

Activitatea de ascultare nu se reduce la înregistrarea datelor, ea produce semnificaţii, antrenând operaţii mentale de selecţie, de inferenţă, de comparaţie, în concordanţă cu obiectivele interviului. Ea este, prin urmare, o activitate de *diagnostic*. Tot ea repune în discuţie întregul proces de obiectivare şi de construcţie a obiectului, care a început în etapa pregătirii anchetei şi care continuă acum, în faza de recoltare a interviurilor.

Ascultarea, orientată întotdeauna către obiective, este ghidată de ipotezele prealabile ale cercetătorului, explicite sau implicite. Este o activitate cognitivă care constă în a obţine indicii şi în a produce ipoteze, în a interpreta aceste indicii, în a testa ipotezele, prin achiziţionarea de noi indicii.

În timpul interviului, anchetatorul construieşte o *structură de semnificare* pornind de la care imaginează viitoarele sale intervenţii. Acestea îi „traduc" celui intervievat, cu aproximaţie, operaţia de ascultare efectuată de intervievator.

Acest proces de interacţiune şi de influenţă formează nucleul problematicii efectelor pe care le antrenează medierile simbolice în cadrul interviului.

Pentru că, dacă ascultarea intervievatorului, „tradusă" prin intervenţiile sale, constituie „cheia" sensului răspunsului discursiv al intervievatului, putem trage concluzia că *explicitarea* proceselor în curs de desfăşurare în această activitate de ascultare ne va permite să interpretăm corect discursul ascultat.

Să presupunem, de exemplu, că un anchetator îşi efectuează toate intervenţiile *la întâmplare*, fără să fi formulat anterior nici un diagnostic cu privire la discursul celui intervievat. Discursul recoltat va fi ghidat, în acest caz, de o structură de semnificare construită de însuşi autorul său, însă ignorată de anchetator. Or, ignorarea contextului în care se înscrie un discurs îl face pe acesta din urmă imposibil de interpretat.

Să presupunem, la polul opus, că un intervievator îşi efectuează toate intervenţiile după o strategie elaborată în urma unei activităţi de diagnosticare (procurare a informaţiilor, producere de ipoteze pe baza unui cadru de referinţă explicit, verificări de ipoteze etc.). Discursul intervievatului va fi acum ghidat de structura de semnificare elaborată de intervievator; în acest context, discursul, orientat să răspundă unor ipoteze construite în relaţie cu un sistem coerent de interogaţii, va putea fi interpretat.

Întreaga metodologie a interviului se bazează, aşadar, pe tehnica de ascultare, pe pregătirea şi pe explicitarea ulterioară a acesteia. Dar ascultarea este cu atât mai performantă, cu cât este instrumentată de obiective mai exacte şi de un cadru de referinţă teoretic mai explicit.

De exemplu, se pot concepe multiple moduri de a conduce un interviu pe tema mamelor purtătoare şi a reprezentărilor pe care i le asociază un grup social dat; totul depinde de ceea ce căutăm, de motivele pentru care realizăm o asemenea campanie de anchete, de ipotezele prealabile pe care le avem despre repercusiunile unor astfel de practici în sistemul de reprezentări al oamenilor. Dacă presupunem că această practică suscită imagini care dezorganizează un sistem coerent de reprezentări asupra familiei, sexualităţii etc., este necesar să căutăm informaţiile pertinente în raport cu această ipoteză: istorie, poziţie, concepţie şi poveste familiale; apoi, pornind de la discursurile recoltate, să indicăm elementele care confirmă sau infirmă ipoteza, să îi evaluăm, apelând la informaţii complementare, soliditatea şi să construim astfel o structură de semnificare subordonată obiectivelor cercetării. Pot fi testate şi alte ipoteze, dar intervievatorul trebuie să reflecteze asupra fiecăreia şi să o expliciteze, înainte de a se hotărî să intervină în forma corespunzătoare obiectivului său.

Decizia de a interveni nu poate fi luată decât pe baza unei cunoaşteri prealabile a diferitelor tipuri de intervenţii şi a efectelor fiecărui tip asupra discursului celui intervievat.

Strategiile de intervenţie

Pentru a favoriza producerea unui discurs liniar (fără digresiuni) şi structurat, realizatorul de interviuri dispune de trei tehnici :

– contrazicerea : o intervenţie care se opune punctului de vedere expus anterior de intervievat ;

– consemnul sau întrebarea externă : o intervenţie directoare care introduce o temă nouă ;

– relansarea : un gen de parafrază, mai mult sau mai puţin deductivă şi mai mult sau mai puţin fidelă, care constituie o intervenţie subordonată discursului, înscriindu-se în tematica dezvoltată de persoana intervievată.

• ***Contrazicerea***

Contrazicerea venită din partea realizatorului este un mod de intervenţie care îl constrânge pe cel intervievat să-şi argumenteze discursul. Acest tip de intervenţie implică însă o modificare a cadrului anchetei, în măsura în care anchetatorul îi oferă celui anchetat informaţii în legătură cu opiniile şi atitudinile sale. Acest tip de intervenţie induce o tendinţă a intervievatului de a-şi radicaliza opiniile. Pe de altă parte, contrazicând, intervievatorul îşi părăseşte statutul de neutralitate, fără să-şi asume totuşi un rol explicit de purtător de cuvânt al părţii opuse.

Folosirea contraargumentării, la modă în ultima vreme în interviul jurnalistic, în special cu oamenii politici, se potriveşte destul de bine situaţiilor în care intervievatul realizează o pledoarie publică argumentată. Această intervenţie nu este însă compatibilă decât cu un cadru de comunicare în care se consideră că reporterul este „avocatul” unui public sau al unui actor social şi nu îşi enunţă propriile idei. Or, în cadrul unui interviu de cercetare, contraargumentaţia directă a intervievatorului ar fi interpretată ca expresie a propriei sale păreri şi ar conduce la o transgresare a cadrului specific acestui gen de interviu, care impune ca singura informaţie culeasă să fie aceea furnizată de subiectul intervievat.

• ***Întrebarea externă***

Întrebarea externă respectă acest cadru contractual, dar nu se potriveşte cu obiectivul discursiv al interviului. Este un mod direct de intervenţie, care defineşte un câmp tematic nou. În interviul de cercetare, consemnele sunt, practic, singurele întrebări externe folosite.

• *Consemnele*

Un consemn este o intervenţie care vizează definirea temei discursului pe care urmează să îl producă actorul social intervievat. Orice interviu de cercetare debutează printr-un consemn inaugural ; acesta trebuie să fie clar, să nu vină în contradicţie cu contractul iniţial şi să fie mai precis decât acesta din urmă în ceea ce priveşte obiectul solicitării de a se lăsa intervievat. Consemnul îi furnizează

celui intervievat contextul tematic şi logic al interviului. Câmpul răspunsurilor aşteptate trebuie să fie suficient de larg, pentru ca toţi componenţii aceluiaşi eşantion să-şi poată înscrie în el propriul discurs.

Consemnele sunt formulate ca solicitări de răspuns discursiv cu privire fie la reprezentările subiectului intervievat, fie la experienţele sale. În primul caz, consemnul induce un discurs de opinie : *„Aş vrea să-mi vorbiţi despre…, despre ce reprezintă acest lucru pentru dumneavoastră"*. În cel de-al doilea caz, consemnul induce un discurs narativ : *„Aş vrea să-mi vorbiţi despre…, despre cum se petrec lucrurile"*.

Rolul consemnelor este esenţial în interviu. Aceste instrucţiuni adaugă elemente de informaţie la cadrul contractual iniţial, a cărui respectare trebuie, în aceste condiţii, urmărită cu grijă, deoarece ea condiţionează pertinenţa discursului.

Fiecare consemn introduce o secvenţă tematică nouă. Multiplicarea consemnelor îi dezvăluie intervievatului contribuţia pe care anchetatorul înţelege să şi-o asume în structurarea discursului obţinut. Să reţinem însă că discursul este cu atât mai puţin prolix, asociativ şi articulat după o coerenţă internă, cu cât este mai structurat de către intervievator. Relansarea constituie intervenţia tipică în interviul de cercetare, pentru că tinde să favorizeze o retroacţiune a intervievatului asupra propriului său discurs, care îl determină să explicitezе mai bine ideea şi să dezvolte fragmentul de discurs pus sub semnul întrebării (contestat) în mod indirect prin intervenţie.

• ***Relansările***

Relansările au ca obiect spusele anterioare ale celui intervievat. Ele nu comandă discursul, aşa cum fac întrebările directe (care sunt *acte iniţiatoare*), nici nu contrazic argumentele enunţate, ci se strecoară în conţinutul însuşi al acestui discurs care deţine funcţia de conducere în dialog. Relansările nu definesc temele ce trebuie evocate, ci se înscriu în desfăşurarea enunţurilor intervievatului ca unităţi de conţinut subordonate acestor enunţuri. Ele sunt *acte reactive*.

Teoretic, putem distinge şase tipuri de relansări, fiecare având efecte specifice asupra discursurilor produse. Ele pot fi regrupate după două criterii : actul de limbaj realizat de anchetator şi instanţa discursivă vizată.

Actul de limbaj realizat de anchetator poate fi :

– o reiterare : locutorul preia, repetându-l, un punct de vedere enunţat de interlocutor ;

– o declaraţie : locutorul îi face cunoscut interlocutorului punctul său de vedere ; este vorba, bineînţeles, despre un punct de vedere bazat pe discursul intervievatului, întrucât enunţarea punctului de vedere al intervievatorului asupra temei însăşi a cercetării sale ar intra în contradicţie cu contractul iniţial ;

– o interogaţie : realizatorul îi adresează o întrebare celui intervievat.

Instanţa discursivă vizată poate fi :

– registrul referenţial : identificarea şi definirea obiectului despre care se vorbeşte ;

– registrul modal : al gândurilor sau al dorinţelor persoanei intervievate faţă de referenţial (obiectul despre care se vorbeşte).

Astfel, în fraza : „Gândesc că mamele purtătoare sunt inconştiente", „gândesc" este modalul, în timp ce „mamele purtătoare sunt inconştiente" reprezintă referenţialul.

Aceste şase tipuri de relansare aflate la îndemâna realizatorului de interviuri pot fi reprezentate după următoarea schemă :

Tipurile de relansare utilizate de intervievator

Registru	**Tipul de act**		
	Reiterare	Declaraţie	Interogaţie
Referenţial	Ecou	Completare	I. referenţială
Modal	Reflectare	Interpretare	I. modală

Pentru a ilustra aceste intervenţii, să luăm un exemplu extras dintr-un interviu.

Mai multe studente au fost intervievate în legătură cu procedeul mamelor purtătoare şi cu reprezentările pe care le aveau despre acestea. Una dintre ele enunţă următoarele propoziţii : „*Mamele purtătoare sunt curajoase…, însă cred că sunt inconştiente*".

Discursul este compozit ; el enunţă literalmente două propoziţii, care se înscriu – prima în registrul referenţial, a doua în registrul modal.

Iată şase propuneri de intervenţii, cu titlu ilustrativ :

– ecou : intervenţia repetă sau reformulează unul sau mai multe enunţuri *referenţiale* din discursul intervievatului : „Sunt curajoase" sau „Sunt inconştiente" sau „Sunt curajoase şi inconştiente" ;

– reflectare : intervenţia repetă sau reformulează cu un prefix *modal* unul sau mai multe enunţuri ale discursului : „Gândiţi că sunt curajoase" sau „Gândiţi că sunt inconştiente" sau „Gândiţi că sunt curajoase şi inconştiente" ;

– completare : intervenţia vine să adauge la enunţul precedent al intervievatului un element de identificare a *referenţialului* ; aceste elemente sunt fie deducţii parţiale – „Ele (mamele purtătoare) îşi creează singure probleme" –, fie anticipări nesigure (completări incluse) – „Şi, de asemenea, devotate" –, fie inferenţe logice sau pragmatice – „Nu sunt conştiente" ;

– interpretare : intervenţia urmăreşte să sugereze o *atitudine* neexplicitată de către cel intervievat : „Vă temeţi de consecinţele nefaste" ;

– interogaţie referenţială : este formulată o cerere de identificare suplimentară a *referenţialului* : „În ce caz ? ” ;

– interogaţie modală : este formulată o cerere de identificare a *atitudinii* discursive a intervievatului : „Ce gândiţi despre acest lucru ? ”.

Relansările au această particularitate de a lua forma comentariilor : ele au ca suport discursul celui intervievat. Prin ele, intervievatorul nu pare să spună ceva care să nu fi fost deja spus : el subliniază, sintetizează, reformulează, cere o precizare şi pare să îi lase interlocutorului partea esenţială a construcţiei discursive.

Totuşi, fiecare relansare este diferită şi pentru fiecare intervenţie verbală anchetatorul dispune de un evantai destul de larg de opţiuni, de mai multe soluţii posibile. De aceea, este greu de susţinut că o relansare nu ar avea decât un simplu rol de subliniere sau de confirmare, că ar fi într-un fel „non-directivă”. Fiecare tip de relansare dobândeşte pentru cel intervievat o valoare informativă, iar discursul său va fi în mod necesar un răspuns, o reacţie. Relansările ghidează discursul, îi influenţează conţinutul şi pot chiar, în anumite condiţii experimentale, să antreneze modificări ale opiniilor celor intervievaţi (Blanchet, Bromberg şi Urdapilleta, 1991).

2. Interacţiunea dintre discursuri şi intervenţii

Discursul produs de persoana intervievată este construit în interacţiune permanentă cu un anchetator care solicită, prin intermediul relansărilor, o producţie liniară (fără digresiuni).

Fiecare realizator de interviuri are o tendinţă personală, derivând mai ales din formaţia sa, de a folosi mai degrabă un tip de intervenţie decât un altul, adesea în mod inconştient. Fiecare tip de intervenţie este însă solicitat de anumite modalităţi discursive, care, la rândul lor, sunt catalizate de anumite particularităţi ale interacţiunii. Cu toate acestea, şi aici, ca în oricare alt domeniu interactiv, excepţiile constituie adesea regula, iar tendinţele pe care le putem observa nu au decât o valoare indicativă (orientativă). Această înlănţuire a intervenţiilor şi a discursului o descriem în continuare.

2.1. Tipurile de discurs

Discursurile produse prin interviu sunt alcătuite în principal din enunţuri *asertive*, al căror scop este de a face cunoscută auditoriului o stare de lucruri sau o concepţie considerată a fi adevărată.

Între aceste „asertive”, putem deosebi trei categorii de enunţuri :

– *narative*, al căror scop este să relateze evenimente trecute ;

– *informative*, al căror scop este să împărtăşească gânduri sau dorinţe (o părere, o sugestie etc.) ;

– *argumentative*, al căror scop este să organizeze discursul într-o logică dată.

Fiecare dintre aceste categorii discursive este reperabilă din punct de vedere semantic şi gramatical prin marcaje lingvistice specifice (de exemplu : timpul verbal trecut, pentru enunţurile narative ; modalizatori verbali omişi sau nu, pentru cele informative ; elemente de legătură interfrastice (între fraze) – de cauzalitate, consecuţie, condiţionare –, pentru cele argumentative).

Aceste tipuri de discurs sunt, în primul rând, dependente de tema anchetei şi de tipul de relaţie pe care o întreţine subiectul intervievat cu această temă (ceea ce am definit mai devreme ca extensionalitate şi familiaritate a temei). Dacă distingem, de exemplu, temele concrete (extensionale) de temele abstracte (non-extensionale), rezultă că discursul pe o temă concretă („maşina") va fi narativ, mai ales dacă subiectul are o experienţă directă (temă familiară), în timp ce discursul pe o temă abstractă („libertatea") va fi informativ, iar aceasta cu atât mai mult, cu cât cel intervievat va fi reflectat în prealabil asupra subiectului (temă familiară). Cel mai adesea însă, discursul asociază enunţuri aparţinând diferitelor categorii.

Pe de altă parte, tipurile de intervenţie definite anterior acţionează diferit asupra acestor tipuri de discurs.

2.2. Efectele relansărilor asupra tipurilor de discurs

S-a constatat că fiecare tip de intervenţii – reiterative, declarative şi interogative – ale intervievatorului se adaptează mai bine la anumite tipuri de discurs, pe care, de altfel, tind să le şi constituie. De exemplu, completările stimulează un discurs narativ, reiteraţiile se înscriu mai uşor într-un discurs informativ sau într-unul de opinie, în timp ce interogaţiile au capacitatea de a provoca şi susţine punctual unul sau altul dintre modurile discursive.

Efectul ofensiv al reiteraţiilor

Aceste intervenţii, care constau în a repeta un conţinut deja exprimat de către intervievat, exprimă în acelaşi timp o confirmare a ascultării şi o cerere de explicitare. Reiteraţia relansează viguros discursul informativ (discursul de opinie), în timp ce, aplicată unei naraţiuni sau descrieri (povestire a unor experienţe trăite), ea poate constitui o subliniere inutilă, uneori chiar „o nucă în perete".

• ***Reiteraţia referenţială/ecou („Sunt curajoase")***

A-i repeta interlocutorului ceea ce tocmai a enunţat reprezintă o indicaţie că a fost ascultat şi înţeles, dar şi că, fără ştirea sa, este operată o selecţie în

ansamblul discursului său, a cărei importanţă în sine sau pentru sine este astfel subliniată. Ecoul este o tehnică pe care intervievatul o poate „descoperi" uşor, iar folosirea sa frecventă îl poate irita. Chiar dacă este acceptată, ea supune prea mult discursul influenţei anchetatorului. Contrar aparenţelor, această intervenţie este *ofensivă* faţă de intervievat, ale cărui enunţuri le împrumută şi le înapoiază, după dorinţă. Folosirea sa abuzivă în interviu conduce la o interlocuţiune profund artificială, foarte diferită de modalităţile de a vorbi cele mai uzuale în societatea noastră ; efectul său constă în aceea că insistă asupra unei teme şi o problematizează. Din acest punct de vedere, completarea pare mai „naturală", întrucât ea are mai degrabă un efect de banalizare. Pe de altă parte, ecoul provoacă rezistenţe sau subordonări :

– individul manifestă rezistenţă când celălalt preia doar elemente ale discursului său, deoarece, pentru el, acest discurs constituie un întreg şi exprimă unitatea persoanei sale, deplinătatea sa ;

– el îi cedează celuilalt o anume responsabilitate a actului său de enunţare, atunci când presupune că acest „altul" deţine deja sau poate să obţină informaţii adevărate despre persoana sa.

• ***Reiteraţia modală/reflectare („Gândiţi că sunt curajoase")***

Reiteraţiile modale nu pun în discuţie valoarea de adevăr în sine a propoziţiei reiterate, ci, insistând asupra *originii* sale enunţiative, relativizează conţinutul enunţat şi înlocuieşte problematica veridicităţii cu aceea a sinceităţii locutorului.

Relansările de tipul „Spuneţi că…", „Gândiţi că…" sau „Aveţi impresia că…" dau naştere unor contexte lingvistice care subliniază o distanţă între ceea ce este spus şi ceea ce este gândit. „Chiar aşa ? ", sau : „Sincer ? ", pare să întrebe intervievatorul.

În interviul de cercetare, folosirea sistematică a reiteraţiei modale pare să pună în discuţie, în mod indirect, siguranţa intervievatului că gândeşte, într-adevăr, ceea ce enunţă. Intervenţia antrenează, în acest caz, un tip de discurs supramodalizat care tinde, în funcţie de raportul de competenţă dintre intervievator şi intervievat în raport cu tema, să producă un efect de nuanţă sau de certitudine : discurs ezitant şi nesigur despre tema care face obiectul cercetării, în cazul intervievatului novice, sau enunţare sigură a unor convingeri şi opinii, în cazul aceluia în cunoştinţă de cauză.

Efectul ambivalent al declaraţiilor

Intervenţiile în formă de declaraţie sunt tentative de a-l ajuta pe cel intervievat să elaboreze un discurs mai complet şi mai coerent. *Completările* vizează exhaustivitatea, în timp ce *interpretările* urmăresc să sublinieze existenţa unor înlănţuiri cauzale care implică opinia sau sentimentele intervievatului.

• ***Completarea*** („Mamele purtătoare îşi creează singure probleme")

Făcând o completare (sinteză parţială, anticipare ipotetică, concluzie formulată pe baza enunţurilor intervievatului), anchetatorul nu îşi expune punctul de vedere personal (dar lasă să fie presupus) şi nu realizează nici o interpretare (dovedind însă că ascultă ceea ce i se spune).

Pentru aceasta, el poate acţiona, după caz, în trei feluri :

– propune un fel de reformulare concluzivă şi generalizatoare prin care arată că a înţeles şi care îi confirmă întru totul partenerului că ceea ce spune prezintă interes ;

– avansează o deducţie nesigură şi hazardată – face pe prostul –, pentru ca intervievatul să aducă o dezvoltare suplimentară care să acopere lacuna aparentă (în exprimare şi în înţelegere) ;

– verbalizează un raţionament logic sau pragmatic, aratând astfel că manifestă interes şi pentru modul în care se înlănţuie judecăţile în discursul interlocutorului, iar nu numai pentru gânduri şi fapte ca atare.

• ***Interpretarea („Vă temeţi de consecinţe nefaste")***

Interpretarea este o intervenţie focalizată pe sensul spuselor celui intervievat, aşa cum este el constituit în intenţia subiectului. O asemenea cercetare a intenţionalităţii este aproape întotdeauna percepută de vorbitor ca o luare în stăpânire a discursului său ; de fapt, orice locutor se vrea deţinătorul sensului a ceea ce spune şi se pare că nu îi cedează această prerogativă interlocutorului decât în situaţii particulare (afiliere, transfer, subordonare etc.). Interpretarea din interviul de cercetare este mai apropiată de o reformulare a sentimentelor persoanei intervievate (atitudine comprehensivă, după Porter, 1950) decât de o interpretare în sensul „psihanalitic" al termenului (Nathan, 1987).

Însă, la fel ca în cadrul terapeutic, interpretarea din interviul de cercetare antrenează efecte de consimţire sau de rezistenţă, după cum cel intervievat presupune că ea indică intenţiile confirmative sau infirmative ale anchetatorului. Interpretările confirmative sunt, în general, validate de intervievat ; ele tind să orienteze discursul către registrul modal şi către exprimarea unor gânduri profunde şi personale[1]. Dimpotrivă, interpretările infirmative îl constrâng uneori pe locutor să restabilească o anumită coerenţă şi orientează discursul către construirea unei versiuni revizuite a lanţului cauzal. Acest discurs demonstrativ este însoţit adesea de un proces de „degajare" a subiectului şi de generalizare ; se întâmplă frecvent ca intervievatul să adopte, în astfel de cazuri, un jargon de specialist (psihologic, sociologic etc.)[2].

1. W. Labov şi D. Fanshel (1977) vorbesc despre „*family style*".
2. Aceiaşi W. Labov şi D. Fanshel (*op. cit.*) numesc acest tip de discurs „*interview style*".

Efectul perturbator al interogaţiilor

Rolul întrebărilor, aşa cum apare el în interviul ghidat pe baza unui „chestionar" exact şi standardizat (superficialitate şi fragmentare a răspunsurilor), este, practic, puternic diminuat într-un context interlocutoriu în care dinamica discursivă este esenţială. Întrebările, distribuite în doze „homeopatice", au funcţia de a provoca direct un registru discursiv care se referă la obiecte integrate în tematica abordată de cel intervievat.

Dimpotrivă, o doză masivă de întrebări perturbă desfăşurarea interviului de cercetare.

Este cazul unora dintre interviurile culese de anchetatori neexperimentaţi, în care se constată că o proporţie ridicată de intervenţii interogative (traducând un anumit disconfort al celui care intervievează) are ca rezultat ruperea continuităţii discursului ; intervievatul aşteaptă ca partenerul să îl interogheze şi îi deleagă, de fapt, o parte importantă a responsabilităţii enunţării, tinzând să se menţină într-o poziţie pasivă. Un interviu bazat pe o conduită excesiv interogativă este asimilabil unui interogatoriu. Nu este nici chestionar, atât timp cât forma şi conţinutul intervenţiilor anchetatorului nu sunt justificate şi nu sunt definite prin întrebări pregătite în prealabil, dar nici interviu de cercetare, de vreme ce rezultatul nu se acordă cu obiectivul vizat în principiu de acest dispozitiv : să favorizeze constituirea unui discurs liniar şi structurat.

*

Să rezumăm. Dintre cele trei tipuri de intervenţie de care dispune realizatorul de interviuri (contrazicere, consemn, relansare), primul trebuie, în principiu, evitat. Cel de-al doilea tip – consemnul – antrenează ruperi ale liniarităţii discursului, o dependenţă tematică a acestui discurs faţă de solicitările intervievatorului, având drept consecinţă o diminuare a bogăţiei discursive. Relansările, în schimb, reprezintă intervenţiile cele mai eficiente pentru a sprijini producţia discursivă a celui intervievat ; totuşi, ele nu sunt intervenţii neutre, ci influenţează discursul, în măsura în care dezvăluie o anumită intenţie a anchetatorului.

Rezultă că un program de anchetă coerent, elaborat pe baza unor obiective precise, va trebui să definească şi să prevadă cât mai exact cu putinţă condiţiile de mediu, de contract şi de intervenţie.

Exigenţa coerenţei se bazează pe presupoziţia că intervievatul poate deduce cu atât mai repede şi mai clar intenţia intervievatorului, cu cât parametrii discursivi, contractuali şi ambientali ai situaţiei sunt mai coerenţi. Şi cu cât această deducţie se înfăptuieşte mai repede şi mai limpede, cu atât mai bine poate anchetatorul să conducă indirect discursul actorului social către aspectele

care răspund problematicii cercetării sale[1]. Putem deduce de aici unele principii de planificare.

Realizatorul de interviuri trebuie să ştie că nu toate intervenţiile care îi vin în minte sunt potrivite şi că trebuie să le aleagă pe cele mai pertinente în raport cu „contractul" ; dar trebuie să ştie şi că poate modifica parametrii cadrului contractual, adoptând o strategie de intervenţie adecvată.

Pilotajul unui interviu se realizează, prin urmare, atât punctual, „aici şi acum" – căci ascultarea înseamnă diagnostic şi antrenează o muncă de interpretare şi de problematizare în timp real (pe măsură ce discursul se desfăşoară) –, cât şi prin anticipare – pentru că funcţionarea interlocutorie a interviului se realizează într-un sistem interlocutoriu în care unele răspunsuri sunt lăsate pe mai târziu.

1. Existenţa unor contexte care dau naştere unor indicii contradictorii face situaţia ambiguă şi cel mai adesea interpretarea intervenţiilor anchetatorului devine nesigură. Aceasta antrenează, după caz, două efecte principale în răspunsul persoanei intervievate : realizarea unui discurs el însuşi ambiguu, creat pentru a răspunde la mai multe interpretări posibile ale intervenţiei (discurs non-informativ), sau realizarea unui discurs autoreferent, care nu se mai înscrie în problematica de cercetare a anchetatorului (discurs non-pertinent).

CAPITOLUL 4

ANALIZA DISCURSURILOR

Recoltarea interviurilor nu constituie un scop în sine. Înainte de a ajunge la rezultatele cercetării, trebuie să realizăm o operaţie esenţială : analiza discursurilor. Ea constă în selecţionarea şi extragerea acelor date care dau posibilitatea confruntării ipotezelor cu faptele.

Această analiză se realizează pe un *corpus*, adică pe ansamblul discursurilor produse în interacţiunile dintre intervievatori şi intervievaţi, retranscrise literal[1]. Analiza discursurilor se referă deci la texte scrise şi nu la înregistrările propriu-zise. Nu că ar fi imposibil să lucrăm exclusiv pe înregistrare şi nici că ar fi inutil să ne raportăm uneori la ea, dar *analiza prin ascultare* nu permite comunicabilitatea procedurilor efective de producere a rezultatelor.

Obiectivul analizei de conţinut astfel realizate este dublu : să stabilizeze modul de extragere a sensului şi să producă rezultate ce răspund obiectivelor cercetării.

Distingem între analiza discursului şi analiza de conţinut, care este un subansamblu al celei dintâi. Analiza discursului se referă la analiza tuturor componentelor care ţin de limbaj şi se efectuează, în principal, prin două tipuri de abordări : pe de o parte, prin analizele lingvistice, care studiază şi compară structurile formale ale limbajului –, aşa cum sunt analizele efectuate de Labov (1978) ; pe de altă parte, prin analizele de conţinut, care studiază şi compară sensurile discursurilor, cu scopul de a evidenţia sistemele de reprezentări vehiculate prin aceste discursuri. În sociologie şi în psihologia socială sunt folosite cu predilecţie analizele de conţinut.

1. Producerea sensului

Ce înţelegem prin „sens al unui discurs” ?

Un proces de producere, iar nu un dat. O lectură orientată.

Interviurile furnizează un material aparent spontan ; în realitate, am văzut, acest material este în mare măsură prefabricat şi co-construit în interacţiunea care îl străbate de la un capăt la altul. Tratamentul care îi este apoi aplicat

1. Retranscrierea literală foloseşte semnele convenţionale de punctuaţie pentru a traduce limbajul oral în text scris (n.n., E.S.).

(analiza) contribuie, la rândul său, la „sculptarea" mesajului şi a sensului care se va degaja din el. Dacă în etapa precedentă l-a determinat pe intervievat să vorbească, de această dată, prin analiza discursurilor, anchetatorul face textul să vorbească.

Hériter (Gotman, 1988).

Pentru a ilustra această idee, vom compara două modalităţi de „tratare" a datelor : rezumatul unui text şi analiza conţinutului său.

Rezumatul este neutru ; el se vrea o fotografie simplificată a textului ; se vrea neselectiv şi procedează prin reducerea textului, păstrând numai propoziţiile principale sau cauzale ; provine dintr-o lectură endogenă ce are ca principiu o fidelitate maximă faţă de enunţuri ; respectă, atât cât este cu putinţă, logica textului şi coerenţa sa internă ; conservă complexitatea temelor : are o funcţie de stocare.

Analiza de conţinut implică ipoteze ; este hiperselectivă ; este o lectură exogenă, structurată de obiectivele analistului ; ea ignoră coerenţa explicită a textului şi procedează la extragerea din întreg a unor unităţi elementare reproductibile ; vizează simplificarea conţinuturilor ; are ca funcţie obţinerea unui efect de inteligibilitate şi presupune o parte de interpretare.

Fie textul următor :

Intervievatorul : *„Ştiu că aţi primit o moştenire nu cu mult timp în urmă, puteţi să-mi spuneţi cum s-au petrecut lucrurile ?"*

Intervievatul : *„Au fost două etape, şi anume părinţii mei posedau un teren şi o casă. Aşa că, la moartea tatălui meu, mama a vândut mai întâi terenul, pentru că nu voia să-l păstreze. Trebuia lucrat, trebuiau plătite taxele, tot ce cuprindea, tot ce era pe el, că era un teren cu tot branşamentul… Prin urmare, ea a hotărât să-l vândă. L-a pus, deci, în vânzare, după moartea tatălui meu. Eram doi, nu prea au fost probleme… Bun, după asta, după vânzarea terenului, mama rămânea, deci, în casa ei, dar apoi s-a dovedit că şi acolo ar fi trebuit reparaţii, ea nu putea, să spunem, să… Ce i-am propus noi a fost să o vândă sau să o închirieze, şi apoi să cumpere altceva, să se stabilească în altă parte. N-a vrut, deci a vândut casa… După aceea… Prin urmare, am moştenit atât o parte din teren, cât şi o parte din casă, la aproape doi ani interval… Deci, ce aţi vrea să ştiţi… Altceva ?"*.

Rezumatul

Iată o propunere de rezumat :

Părinţii posedau un teren şi o casă. După moartea tatălui, mama preferă să vândă terenul, cu toate dotările, decât să-l păstreze şi să plătească impozitele. Ceea ce nu ridică probleme majore pentru cei doi fii. Apoi, casa necesitând

reparaţii, hotărăşte să o vândă, fără să cumpere alta, aşa cum îi propuseseră copiii. Aceştia moştenesc, în doi ani, câte o parte dintr-un teren şi dintr-o casă.

Analiza de conţinut

Dacă aplicăm aceluiaşi text diferite analize tematice, obţinem rezultate diferite. Vom lua ca exemplu două lecturi tematice.

- ***Prima lectură*** : analiza este orientată de o problematică privind *modul de viaţă al văduvelor şi transformarea patrimoniului* după decesul primului soţ :

  – la moartea soţului ei, văduva preferă să vândă terenul cu toate dotările, decât să îl păstreze şi să fie obligată să îl administreze ;

  – în faţa problemei reparaţiilor necesitate de casă, ea preferă să vândă pur şi simplu – fără să cumpere o alta – şi să devină chiriaş ;

  – ea se eliberează de patrimoniu în favoarea copiilor ei.

  Concluzie-ipoteză : patrimoniul pare a fi o povară pentru văduvă.

- ***A doua lectură*** : analiza este orientată de o problematică legată de *interacţiunile familiale* şi de *funcţia de revelator al relaţiilor familiale pe care o îndeplineşte moştenirea :*

  – după decesul tatălui, trebuie luate o serie de decizii în ceea ce priveşte terenul şi casa ; ambele vor fi luate de mamă ;

  – prima decizie (de a vinde terenul) este luată fără vreo problemă majoră pentru cei doi copii ; a doua (de a vinde casa, fără a cumpăra alta) este luată fără a ţine cont de părerea copiilor ;

  – mama transferă patrimoniul către copii.

  Concluzie-ipoteză : după decesul soţului, mama pare să-şi asume autoritatea unui cap de familie.

Fiecare lectură/analiză extrage, aşadar, din acelaşi text un sens diferit, în funcţie de ipotezele angajate. Alegerea tipului de analiză de conţinut, ca şi alegerea tipului de culegere a datelor, este subordonată obiectivelor cercetării şi perspectivei teoretice alese. De aceea, decizia este luată încă din faza de pregătire a anchetei, în strânsă legătură cu formularea ipotezelor. Analiza de conţinut nu este neutră. Ca operaţie de producere a rezultatelor, ea reprezintă ultima etapă a construirii obiectului. Diferitele analize de conţinut vor fi, prin urmare, folosite în funcţie de presupoziţiile teoretice şi în cadrul lor de utilizare specifică.

2. Diferite analize de conţinut

După gradul de formalizare, adică după principiul de decupaj reţinut, distingem mai multe tipuri de analiză de conţinut. Analiza cea mai apropiată de rezumatul prezentat anterior este *analiza interviu cu interviu*. Aici, unitatea de decupaj

este fragmentul de discurs care are o semnificaţie. Trebuie să explicăm, pentru fiecare interviu în parte, logica universului de referinţă descris, în raport cu ipotezele. Modul de decupaj variază de la un interviu la altul.

Urmează *analiza tematică*, ce constă în a decupa transversal întregul corpus. Unitatea de decupaj este tema, care reprezintă un fragment de discurs. Fiecare temă este definită printr-o *grilă de analiză* a discursurilor, elaborată empiric, pe baza datelor conţinute în interviuri. Modul de decupaj rămâne acelaşi de la un interviu la altul.

Pot fi utilizate, de asemenea, alte tipuri de analiză care sunt formalizate prin teorii ale semnificaţiei şi care, prin aceasta, împiedică proiecţia şi influenţa necontrolate ale analistului. În timp ce analizele *per* interviu şi analizele tematice efectuează decupajul enunţurilor în mod endogen, pornind direct de la ipotezele studiului, analizele formalizate realizează un decupaj pornind de la reguli definite printr-o teorie a producerii sensului şi, deci, legate indirect de ipotezele studiului. Aceste tehnici atacă structura textului. Ele reconstruiesc sensul, pornind de la logica structurală a discursului, care scapă, în parte, atât locutorului, cât şi analistului. Ele explorează sensul frazelor luând ca punct de plecare modul în care acestea sunt construite şi permit, astfel, identificarea punctelor de sprijin ascunse – şi deci mai fiabile –, pentru a stabili sensul textului. Aceste unităţi vor fi sau propoziţii, sau enunţuri restrânse, aşadar unităţi elementare, mai mici decât acelea delimitate în analiza interviu cu interviu şi în analiza tematică. Pentru că sunt proceduri standardizate şi sistematice, dar mai ales pentru că fundamentează pas cu pas faza de interpretare propriu-zisă, aceste tehnici consolidează procesul de obiectivare.

În general, o analiză de conţinut trebuie să poată explica cvasi-totalitatea corpusului (principiul *extensiei*), să fie *fidelă* (fidelitatea poate fi verificată prin codare multiplă) şi *autosuficientă* (să nu necesite întoarcerea la corpus).

Vom prezenta succesiv analiza interviu cu interviu, analiza tematică, Analiza Propoziţională a Discursului (APD) şi Analiza Relaţiilor prin Opoziţie (ARO). Aceste ultime două tehnici de analiză de conţinut, care mobilizează, prima, o teorie psihologică a folosirii limbii, iar cealaltă o teorie sociologică structuralistă, au fost alese pentru că ilustrează dualitatea abordărilor socio-psihologice şi explicitează cu claritate presupoziţiile implicite care susţin, frecvent, lectura spontană a textelor.

2.1. Analiza *per* interviu

Analiza de sine stătătoare a fiecărui interviu se sprijină pe ipoteza că fiecare singularitate este purtătoarea *procesului* psihologic sau sociologic pe care vrem să îl analizăm. Ea se justifică, aşadar, atunci când studiem procese, moduri de organizare individuale, în măsura în care acestea sunt revelatoare pentru :

– o patologie specifică (studiu de caz clinic) ;
– un mod de realizare a unei sarcini profesionale (ergonomie cognitivă) ;
– o teorie asupra modului de producere a existenţei (povestire a vieţii).

Analiza *per* interviu permite dezvăluirea modului unic de producere a proceselor, fie el clinic, cognitiv sau biografic. Iată două exemple :

L'Enfant de ça[1] (Donnet şi Green, 1973).

Autorii dezvoltă acest tip de analiză pe un singur interviu (monografie) efectuat în cadrul consultaţiei psihanalitice dintr-o secţie de psihiatrie. Ei au aplicat pe acelaşi text mai multe tipuri de analiză, între care o analiză numită „cuvânt cu cuvânt", pe care o vom ilustra în continuare. La începutul interviului, pacientul spune :

„*A existat o problemă în familie, eu… nu sunt din acelaşi tată, ăă… era, ei, este,… ştiţi, este complicat, vă spun, mama mea a rămas însărcinată cu ginerele ei, şi eu sunt născut din asta* [l'enfant de ça]".

Autorii analizează acest fragment de discurs în modul următor :

„*Opoziţia dintre «a existat» şi «eu nu sunt» este foarte semnificativă : relatarea începe la persoana a treia, pentru a pune accentul pe caracterul «obiectiv» al unei probleme ; o problemă mai întâi familială, care a survenit, adică, înainte de el şi independent de el ; o problemă care, prin urmare, nu îl privea decât în mod secundar ; a fost problema lor şi nu a devenit a mea decât mai târziu. Însă această relatare se poticneşte, iar «eul» este ambiguu : înseamnă că «eu» este problema «lor», însă acest «eu» pare să dorească, în forul său interior, să fie această problemă*".

Grila de lectură a autorilor este psihanalitică ; ea este greu de explicitat în totalitate ; însă rigoarea acestui tip de analiză se bazează pe coerenţa tezei susţinute şi pe multiplele versiuni posibile pe care le dau autorii analizei acestui interviu.

Le patrimoine et sa lignée : transmissions et mobilité sociale sur cinq générations[2] (Bertaux şi Bertaux-Wiame, 1988).

Analiza interviu cu interviu se aplică, de asemenea, la *istorii familiale* culese în cadrul unei abordări dinamice a fenomenelor de stratificare şi de mobilitate socială. Ipoteza este aceea că, în societăţile organizate în clase, în opoziţie cu societăţile organizate în caste sau ordine, reproducerea socială nu are nimic mecanic. În aceste societăţi, părinţii nu transmit decât elemente (economice, culturale, de localizare socio-spaţială etc.), iar pe baza acestora se construieşte statusul social individualizat al copiilor. Cei doi autori pun în evidenţă procesele interne de constituire a traiectoriilor, pe baza corpusului de istorii familiale,

1. *Copilul unei probleme în familie* (n.tr.).
2. *Patrimoniul şi urmaşii : transmiteri şi mobilitate socială de-a lungul a cinci generaţii* (n.tr.)

pornind de la identificarea unui *operator central*. Este vorba despre identificarea momentelor-cheie şi a situaţiilor de tranziţie care implică mobilizări mai intense ale actorilor (turnantele istoriei individuale, bifurcările traiectoriei, schimbările de orientare). Aceste momente-cheie sunt ele însele caracterizate apelând la indicatori concreţi : decizii şi micro-decizii, actori implicaţi direct în secvenţa biografică, interacţiuni între diferiţii actori individuali şi instituţionali, alternative evocate, interpretarea câmpului de posibilităţi, conjuncturi etc. Plecând de la aceste secvenţe-cheie, autorii caută să reconstituie contextele care au putut contribui la luarea deciziei sau la schimbarea de orientare.

2.2. Analiza tematică

În timp ce decupajul analizei interviu cu interviu parcurge temele aceluiaşi interviu pentru a-i reconstrui arhitectura unică, analiza tematică desface, într-un fel, singularitatea discursului şi decupează transversal ceea ce, de la un interviu la altul, se referă la aceeaşi temă. Ea ignoră coerenţa *singulară* a interviului şi caută o coerenţă *tematică* în întregul corpus de interviuri. Procedeul constă în a introduce toate elementele care au semnificaţie într-un fel de „sac" cu teme care distruge definitiv arhitectura cognitivă şi afectivă a persoanelor singulare (Bardin, 1991, p. 93). Analiza tematică este, prin urmare, coerentă cu elaborarea unor modele explicative ale practicilor sau reprezentărilor, dar nu ale acţiunii.

Cu toate acestea, diferenţa faţă de analiza interviu cu interviu poate să nu fie decât o diferenţă de grad. Din multe puncte de vedere, „dimensiunile" folosite în analiza *per* interviu pot fi considerate ca teme, analiza constând în a trece în revistă „temele" abordate de fiecare subiect în parte, pentru a realiza sinteza lor la nivel individual. Vom vorbi în cazul acesta despre o analiză tematică „verticală", în opoziţie cu analiza tematică „orizontală" care dezvăluie diferitele forme sub care apare aceeaşi temă de la un subiect la altul, în întregul corpus (Ghiglione şi Matalon, 1978).

Producerea rezultatelor

Pentru a stabili temele şi a construi grila de analiză, este necesar să citim interviurile, unul câte unul. Este vorba aici numai despre o lectură, iar nu despre o analiză de conţinut în sensul în care am definit-o mai sus ; această lectură are drept scop o primă cunoaştere a corpusului.

Identificarea temelor şi construirea grilei de analiză se realizează pornind de la ipotezele descriptive ale cercetării, reformulate, eventual, după lectura interviurilor. Ele rezultă dintr-un du-te-vino între ipoteze şi corpus. Cu toate acestea, în cazul anchetei exploratorii, identificarea temelor se face aproape exclusiv pornind de la lectura corpusului. Unitatea tematică nu este, aşadar, definită

a priori, ca unitatea lingvistică. Este un miez de sens care poate fi detectat în funcţie de problematica şi de ipotezele cercetării. Însă, o dată selecţionate pentru analiza unui corpus, temele constituie cadrul stabil al analizei tuturor interviurilor.

Ca şi ghidul de interviu, *grila de analiză* trebuie, pe cât posibil, să fie ierarhizată în teme principale şi secundare (cu specificări şi detalieri), astfel încât să descompună la maximum informaţia, să separe elementele factuale de elementele de semnificaţie şi să minimalizeze, astfel, interpretările necontrolate. Dar, spre deosebire de ghidul de interviu care este un instrument de explorare (vizează producerea de date), grila de analiză este un instrument *explicativ* (vizează producerea de rezultate). Prin urmare, ea nu este nicidecum o calchiere a interviului, ci o versiune mai formalizată a acestuia. O dată identificate temele şi itemii, o dată construită grila, urmează decuparea enunţurilor corespunzătoare şi clasarea lor în rubrici *ad-hoc*. Aceste enunţuri sunt unităţi de semnificaţie complexă şi pot avea dimensiuni variabile (părţi de fraze, fraze, paragrafe…).

Hériter (Gotman, 1988).

Iată, ca exemplu, grila de analiză tematică utilizată pentru tratamentul corpusului anchetei despre moştenire. Ea cuprinde rubrici tematice (indicate prin majuscule), cu temele (în italice) şi specificările lor (între paranteze). Această grilă, destinată a servi drept bază pentru elaborarea unei tipologii, este construită după o logică în acelaşi timp verticală şi orizontală, pentru a explica simultan fiecare dintre cazuri, precum şi dimensiunile transversale.

Beneficii materiale ale transferurilor şi nivelul acumulării

– *acumularea ascendenţilor* [patrimoniul bunicilor, moştenit şi dobândit ; patrimoniul părinţilor, moştenit şi dobândit] ;

– *darul de nuntă al persoanei intervievate* [bunurile celor doi soţi în momentul căsătoriei] ;

– *acumulările proprii ale menajului* [bunurile achiziţionate de soţi în timpul căsătoriei] ;

– *transferuri între generaţii şi nivelul acumulării* [bunuri moştenite de către soţi ; alte capitaluri disponibile (culturale, şcolare, sociale…) ; traiectoria socială a menajului] ;

– *acumularea realizată de copiii persoanei intervievate* [şcolaritate şi traiectorie socială a copiilor] ;

Capitalizarea şi partajul avuţiei familiale

– *solidarităţi familiale şi transferuri patrimoniale în generaţiile precedente* ;

– *solidarităţi conjugale şi alianţă patrimonială* : [regim matrimonial al cuplului parental ; anturaje (medii) ale părinţilor, gradul lor de alianţă, solidaritatea conjugală] ;

– *solidarităţi între generaţii şi partaje părinţi-copii* [raporturi părinţi/copii în cadrul familiei, modul de partaj între soţul supravieţuitor şi copii, la decesul unuia dintre soţi] ;

– *solidarităţi între generaţii şi partaje între co-moştenitori* [raporturi între fraţi şi surori şi împărţirea patrimoniului între aceştia] ;

– *solidarităţi conjugale şi alianţă patrimonială a cuplului moştenitor* [în ce măsură aparţine patrimoniul ambilor parteneri în cadrul cuplului persoanei intervievate] ;

– *logici familiale de transmitere* [logica descendenţei ; logica menajului ; egalitate între moştenitori] ;

– *logica de însuşire a patrimoniului moştenit* [vânzare, conservare, reinvestire, retransmitere ; semnificaţii].

Succesiune şi succesiune identitară

– *a primi moştenire de la părinţi* : [tipul de moştenire (patrimonial, afectiv, valori) ; semnificaţie] ;

– *a lăsa o moştenire copiilor* [tipul de moştenire (patrimonial, afectiv, valori) ; semnificaţie] ;

– *valoarea socio-psihologică a patrimoniului* [capital, amintiri, altele].

Putem, de asemenea, să aplicăm corpusurilor discursive o grilă de analiză care să funcţioneze potrivit principiului chestionarului. Pornind de la lectura interviurilor, elaborăm o grilă de teme pentru care sunt specificate dinainte diferite modalităţi. Astfel, în cadrul unei cercetări despre raportul cu banii, sunt izolate mai multe teme, între care „atitudinea faţă de împrumuturi [*découvert bancaire*]". Această temă va fi caracterizată după următoarele modalităţi : (1) respingere totală ; (2) rar justificate ; (3) utile uneori ; (4) practicate adesea ; (5) utilizare curentă. Fiecare interviu va fi apoi poziţionat (diagnosticat) pe scală, codându-l prin modalitatea care exprimă conţinutul său. Acest tip de codare lasă un loc relativ important interpretării celui care realizează operaţia.

Poziţionarea fiecărui interviu în raport cu aceeaşi grilă permite prelucrări statistice descriptive (procentaje, sau chiar căutarea intercorelaţiilor prin analiză factorială). Dar în toate aceste cazuri, prelucrările necesită corpusuri de mai multe zeci de interviuri.

Comentarea rezultatelor

Analiza tematică permite mai multe tipuri de practici interpretative. Putem, de exemplu, să selecţionăm temele, să le observăm variaţia în cadrul aceluiaşi corpus şi să căutăm elementele care explică această variaţie (sunt, de exemplu, partajele inegale legate de importanţa moştenirii, de mobilitatea intergeneraţională etc. ?).

Ea îngăduie, de asemenea, elaborarea unor tipologii – ca şi analiza *per* interviu, de altfel –, în măsura în care tipul ideal (reconstruit, iar nu real) este rezultatul unei sinteze în acelaşi timp verticale şi orizontale a temelor sau a dimensiunilor. Tipul rezultă, de fapt, din punerea în evidenţă a unui principiu de coerenţă (este un tip de raţionament) verticală, însă nu singulară (nu este vorba despre un individ), care, datorită acestei caracteristici, poate să reunească într-un tot indivizi concreţi. Tipul va regrupa un maximum de teme (de exemplu, în cazul corpusului „moştenire" : nivelul acumulării patrimoniale, modul de partaj familial, valoarea identitară a patrimoniului), iar cazurile reunite în acest tip vor prezenta un maximum de specificări univoce privitoare la patrimoniu şi la transmiterea sa.

*

Analiza de conţinut prezentată în paginile care urmează nu acţionează prin decupaj tematic, ci printr-un mod de decupaj şi de codare ce se sprijină pe structura sintactică şi semantică a discursului.

2.3. Analiza propoziţională a discursului (APD)

Spre deosebire de analiza tematică, APD se bazează pe un decupaj şi o codare sistematice ale discursului. Ea defineşte unitatea semantică de analiză şi nu propune nici o categorizare *a priori*. Ea necesită un minimum de interpretare în operaţia de codare. Amintim, pe scurt, principiile APD (cf. Ghiglione şi Blanchet, 1991) :

– orice text este considerat ca fiind alcătuit dintr-un ansamblu de propoziţii, fiecare dintre ele reprezentând unitatea semantică de analiză ;

– orice propoziţie îşi îndeplineşte funcţia de sens asociind un argument şi un predicat.

Fie următoarele cinci propoziţii :

1. Marea este albastră.
2. Ion mănâncă spaghete.
3. Ion mănâncă spaghete la bucătărie.
4. Pentru că îi este foame.
4. Crede că se află într-adevăr în Italia.

Propoziţia 1 asociază argumentul „mare" cu predicatul „este albastră". Această asociere constă în a lega termenii între ei cu ajutorul unui verb, adică în a atribui unui obiect o proprietate. În exemplul 2, propoziţia stabileşte o relaţie de acţiune între *actantul* „Ion" şi *actatul* „spaghete". În exemplul 3, propoziţia stabileşte, în plus, o relaţie cu un obiect *circumstanţial*, „bucătărie". În exemplul 4, propoziţia este legată din nou de propoziţia precedentă, printr-un *element de legătură*, „pentru că". În exemplul 5, propoziţia stabileşte o *relaţie* de

declarativitate („crede că") şi cuprinde un *modalizator* („într-adevăr"). Astfel, un discurs constituie o descriere a lumii prin înlănţuirea propoziţiilor care leagă obiectele între ele sau le atribuie proprietăţi.

APD vizează descrierea acestei construcţii propoziţionale prin două procedee :

– reducerea propoziţiilor unui text la unităţi mai abstracte, modelele argumentative ;

– delinearizarea, ruperea continuităţii textului, care scoate în relief construcţia obiectelor lumii şi proprietăţile lor, independent de înlănţuirea propoziţiilor.

Pe scurt, APD postulează, în concordanţă cu datele actuale ale semanticii şi ale psihologiei cognitive, că orice discurs construieşte un univers referenţial, impunând o structură diferitelor obiecte ale lumii, cu alte cuvinte, reasamblând aceste obiecte între ele. APD urmăreşte să reconstituie imaginea acestei lumi, insistând asupra relaţiilor pe care discursul le stabileşte între obiecte :

– obiectele sunt reprezentate prin referenţi, iar obiectele principale ale discursului sunt numite *referenţi nodali* (centrali) sau RN ;

– relaţiile sunt reprezentate prin verbe ; tipurile de relaţii între obiecte sunt definite prin clasele predicative (de exemplu, verbele de acţiune [*factifs*], de stare [*statifs*] sau de intenţie [*déclaratifs*] : F, S sau D).

Producerea rezultatelor[1]

Procedura de analiză constă, prin urmare, în următoarele operaţii succesive :

– împărţirea textului în propoziţii ;

– identificarea referenţilor nodali (RN) ai acestui text ;

– scrierea, pentru fiecare propoziţie, a modelului argumentativ corespunzător, de exemplu : tipul de element de legătură, urmat de RN actant – sau X, dacă actantul propoziţiei nu corespunde unui RN determinat – urmat de modalizatorul eventual, urmat de tipul de verb (F, S sau D), urmat de RN actat – sau Y, dacă actatul propoziţiei nu corespunde unui RN precizat – şi, eventual, urmat de un circumstanţial ;

– constituirea unui fişier de tip „bază de date"[2], alcătuit din şapte coloane care definesc următoarele câmpuri : numărul propoziţiei, element de legătură, actant, modalizator, predicat, actat, circumstanţial ;

– realizarea unei încrucişări [*tri croisé*] a coloanelor, care permite calcularea frecvenţelor de apariţie simultană şi a coeficienţilor de corelaţie dintre diferitele elemente luate în consideraţie (de exemplu, RN actanţi şi actaţi) ;

---

1. Cei interesaţi pot găsi o demonstraţie foarte completă a utilizării comparate a modelelor ARO şi APD pe acelaşi corpus în studiul lui Léger şi Florand (1985).
2. O bază de date informatizată permite stocarea datelor sub formă de tabel cu dublă intrare (linii şi coloane) şi efectuarea automată a operaţiilor cu aceste date : distribuţie orizontală, [*tri à plat*], distribuţie încrucişată [*tri croisé*], numărare etc.

– analiza relaţiilor pozitive puse în evidenţă ;

– eventual, reprezentarea grafică a acestor legături (construirea unui graf), pentru a prezenta o „*imagine a universului referenţial*” creat în discurs de locutor sau locutori.

Vom ilustra diferitele etape ale procedurii de analiză cu ajutorul exemplului extras din ancheta cu privire la moştenire :

Intervievatul : „*Au fost două etape, şi anume părinţii mei posedau un teren şi o casă. Aşa că, la moartea tatălui meu, mama a vândut mai întâi terenul, pentru că nu voia să-l păstreze. Trebuia lucrat, trebuiau plătite taxele, tot ce cuprindea, tot ce era pe el, că era un teren cu tot branşamentul… Prin urmare, ea a hotărât să-l vândă. L-a pus deci în vânzare, la moartea tatălui meu. Eram doi, nu prea au fost probleme… Bun, după asta, după vânzarea terenului, mama rămânea, deci, în casa ei, dar apoi s-a dovedit că şi acolo ar fi trebuit reparaţii, ea nu putea, să spunem, să… Ce i-am propus noi a fost să o vândă sau să o închirieze, şi apoi să cumpere altceva, să se stabilească în altă parte. N-a vrut, deci a vândut casa… După aceea… Prin urmare, am moştenit în acelaşi timp atât o parte din teren, cât şi o parte din casă, la aproape doi ani interval… Deci, ce aţi vrea să ştiţi… Altceva ?*”

• ***Decupajul propoziţiilor***

1. au fost două etape
2. şi anume : părinţii mei posedau un teren şi o casă
3. aşa că, la moartea tatălui meu, mama a vândut mai întâi terenul
4. pentru că nu voia să-l păstreze [terenul]
5. trebuia să-l exploateze [terenul]
6. trebuia să plătească taxele
7. [trebuia să plătească] tot ceea ce [terenul] cuprindea
8. [trebuia să plătească] tot ceea ce era pe el [pe teren]
9. era un teren cu tot branşamentul
10. prin urmare, ea [mama] a hotărât să-l vândă [terenul]
11. l-a pus deci în vânzare la moartea tatălui meu
12. eram doi
13. [vânzarea] nu a pus probleme deosebite
14. după vânzarea terenului, mama rămânea, deci, în casa ei
15. dar apoi s-a dovedit că şi acolo [în casă] ar fi trebuit făcute reparaţii
16. ea nu putea, să spunem, să…
17. ce i-am propus noi a fost să o vândă [casa]
18. sau [i-am propus] să o închirieze [casa]
19. şi [i-am propus] să cumpere altceva
20. [i-am propus] să se stabilească în altă parte

21. nu a vrut [mama]
22. deci [mama] a vândut casa
23. prin urmare, am moştenit o parte din teren şi o parte din casă, la aproape doi ani interval

• *Codarea modelelor argumentative*

Vom formaliza aceste 23 de propoziţii după codul următor :

Referenţi nodali :

H – moştenire [*héritage*] ;
M – mamă ;
P – părinţi, tată ;
T – teren ;
V – vânzare ;
c – casă ;
h – moştenitori [*héritiers*] ;
Ø – moartea tatălui ;
X – actant nedeterminat (nespecificat) ;
Y – actat nedeterminat ;
Z – circumstanţial nedeterminat.

Alte simboluri :

$+$ = aditiv ;
$\Rightarrow$ = cauzal ;
: = explicativ ;
$\rightarrow$ = temporal ;
! = deontic (trebuie !) ;
F = de acţiune [*factif*] ;
S = de stare [*statif*] ;
D = de intenţie [*déclaratif*] ;
$\varnothing$ = element vid.

Orice simbol însoţit de un $\bar{}$ (de exemplu $\bar{D}$) dobândeşte o valoare negativă ($\bar{D}$ = non-intenţional).

Sintetic, obţinem tabloul următor :

numărul propoziţiei	element de legătură	actant	modalizator	predicat	actat	circumstanţial	Texte
1	ϕ	H	ϕ	F	Y	Z	au fost două etape
2	:	P	ϕ	S	M	ϕ	şi anume : părinţii mei posedau un teren şi o casă
3	⇉	M	→	F	T	P	aşa că, la moartea tatălui meu, mama a vândut mai întâi terenul
4	⇉	T	ϕ	D̄	M	ϕ	pentru că nu voia să-l păstreze [terenul]
5	ϕ	X	!	F	T	ϕ	trebuia să-l exploateze [terenul]
6	ϕ	X	!	F	T	ϕ	trebuia să plătească taxele
7	ϕ	X	!	F	Y	T	[trebuia să plătească] tot ceea ce [terenul] cuprindea
8	ϕ	X	!	F	Y	T	[trebuia să plătească] tot ceea ce era pe el [pe teren]
9	ϕ	T	ϕ	S	Y	Z	era un teren cu tot branşamentul
10	⇉	M	ϕ	D	Y	ϕ	prin urmare, ea [mama] a hotărât să-l vândă [terenul]
11	⇉	h	ϕ	F	T	P	l-a pus deci în vânzare la moartea tatălui meu
12	ϕ	h	ϕ	S	Y	ϕ	eram doi
13	ϕ	V	ϕ	S̄	Y	ϕ	[vânzarea] nu a pus probleme deosebite
14	→/⇉	M	ϕ	S	c	T	după vânzarea terenului, mama rămânea, deci, în casa ei
15	+	X	!	S	Y	ϕ	dar apoi s-a dovedit că şi acolo [în casă] ar fi trebuit făcute reparaţii
16		neterminată					ea nu putea, să spunem, să…
17	ϕ	h	ϕ	D	M	c	ce i-am propus noi a fost să o vândă [casa]
18	ϕ	h	ϕ	D	M	c	sau [i-am propus] să o închirieze [casa]
19	ϕ	h	ϕ	D	M	c	şi [i-am propus] să cumpere altceva
20	ϕ	h	ϕ	D	M	c	[i-am propus] să se stabilească în altă parte
21	ϕ	17 – 20	ϕ	D̄	M	ϕ	nu a vrut [mama]
22	⇒	M	ϕ	F	c	ϕ	deci [mama] a vândut casa
23	→/⇒	h	ϕ	F	T/c	Z	prin urmare, am moştenit o parte din teren şi o parte din casă, la aproape doi ani interval

• ***Co-ocurenţa actanţi/actaţi***

Acest tablou semnifică faptul că :

- „moştenitori”, în calitate de *actant*, apare în următoarele combinaţii cu diferiţi *actaţi* :
  - de patru ori cu „mamă” ;
  - o dată cu „casă” ;
  - de două ori cu „teren” ;
- iar „mamă”, în calitate de *actant*, apare în următoarele combinaţii cu diferiţi *actaţi* :
  - o dată cu „teren” ;
  - de două ori cu „casă”.

Cifrele dintre paranteze sunt coeficienţii de corelaţie[1] dintre diferitele elemente ale tabloului (calculul lor este explicat în lucrarea lui Rouanet, Le Roux şi Bert, 1987). Ele sunt calculate cu ajutorul unui ansamblu de proceduri statistice.

Comentarea rezultatelor

Observăm, în acest exemplu, că actanţii „moştenitori” se află într-o relaţie prevalentă cu „mamă”, în timp ce „mamă” este situată de locutor într-o relaţie prevalentă cu „casă” şi cu „teren”. Dar tipul de relaţie este cu predilecţie declarativ în primul caz („moştenitori”/„mamă”) şi factic în al doilea caz („mamă”/„casă”).

Metoda APD evidenţiază că moştenitorii şi mama nu au un obiect actat în comun : ei constituie două universuri disjuncte, fiecare caracterizat prin roluri specifice :

– mama, care se află în universul deciziei şi al acţiunii, se înscrie într-o lume confirmată, manifestă, realizată ;

– moştenitorii, care se situează la nivelul imaginarului şi intenţionalului, se înscriu într-o lume posibilă, realizabilă.

---

1. Coeficientul (rata) de corelaţie indică valoarea legăturii dintre doi referenţi nodali. El exprimă diferenţa dintre efectivul observat şi efectivul teoretic al căsuţei corespunzătoare, împărţită la efectivul teoretic.

Mai mult, dacă analizăm utilizarea elementelor de legătură, vom observa că toate propoziţiile al căror actant este mama sunt marcate prin elemente de legătură de cauzalitate : ceea ce denotă că universul realizat în care se înscrie mama este, de asemenea, unul al raţiunii şi al logicii lucrurilor. În sfârşit, folosirea frecventă a modalizatorilor deontici de tipul „trebuia să" dezvăluie, în acest fragment de discurs, cât de constrângătoare ar fi fost datoria şi morala legate de păstrarea bunului (terenul), în cazul în care nu ar fi fost vândut.

APD este o tehnică de analiză care dezvăluie relaţiile dintre obiecte în interiorul propoziţiilor. Ea urmăreşte să pună în evidenţă o structură semantică a discursurilor. De exemplu, analiza comparată a discursului unui terapeut şi a discursului pacientei sale de-a lungul unei şedinţe de psihoterapie (Blanchet, Cocchi, Doukhi, Nathan, 1991) a arătat că aceste discursuri, deşi se refereau la aceleaşi obiecte, aveau structuri semantice diferite : discursul terapeutului apărea ca o versiune în acelaşi timp generalizatoare şi recentrată a discursului pacientei. Metoda APD presupune, prin urmare, să considerăm discursurile drept expresii ale construcţiei lumii de către locutori.

Analiza de conţinut numită a „relaţiilor prin opoziţie", abordată în paginile următoare, nu se referă la atribuirea unei proprietăţi sau a unei relaţii unor obiecte, ci se bazează pe un principiu al opoziţiei dintre semnificaţii.

2.4. Analiza relaţiilor prin opoziţie (ARO)

Inspirată din analiza structurală a povestirilor, ARO, pusă la punct de H. Raymond (1968) şi aplicată pentru prima dată pe corpusul anchetei despre cei care locuiesc la casă cu grădină (Raymond, Haumont, 1966), se bazează, aşa cum o indică numele său, pe o dublă ipoteză : existenţa unei corespondenţe (*relaţii*) între elementele unui sistem practic şi elementele unui sistem simbolic ; structurarea acestei corespondenţe într-o *opoziţie*, ca parte constitutivă a funcţiei simbolice. Această metodă îi recunoaşte astfel vorbirii o caracteristică fundamentală, aceea de actualizare constantă de simboluri (Raymond, 1968, p. 178).

Obiectivul cercetării asupra celor care locuiesc la casă era, aşa cum am văzut, acela de a defini corespondenţa între casa cu grădină şi o anumită ideologie. Ideea unei metode care să pună în relaţie sistemul material şi spaţial al locuinţei, pe de o parte, şi un sistem simbolic, pe de altă parte, pentru a obţine două serii de termeni ABCD… (reprezentând sistemul spaţial) şi abcd… (reprezentând sistemul simbolic), se dovedea cu atât mai pertinentă cu cât înseşi textele interviurilor prezentau scheme de tipul $\frac{A|c}{B|d}$, în care A şi B reprezintă elemente

spaţiale („bucătărie” şi „sufragerie”, de exemplu), iar c şi d elemente simbolice (ca „privat” şi „public”), cuplurile Ac şi Bd opunându-se termen cu termen. De aici, principiul relaţiei (între seriile spaţiale şi cele simbolice) prin opoziţie (între perechile de termeni din fiecare serie).

Metoda, care constă deci în a pune în evidenţă relaţii de semnificare între *semnificanţi* (termeni care indică obiectele despre care vorbim), pe de o parte, şi *semnificaţi* (termeni care indică ceea ce se spune despre aceste obiecte, proprietăţile, sensurile care le sunt atribuite), pe de altă parte, astfel încât cupluri de semnificanţi şi semnificaţi să se opună termen cu termen, este inspirată în mod direct din abordarea structuralistă şi din cuplurile puse în evidenţă de C. Lévi-Strauss (crud şi gătit, miere şi cenuşă etc.), care trimit la universuri simbolice opuse.

După apariţia lucrării despre cei care locuiesc la casă, ARO a fost folosită în numeroase anchete ce vizează analiza raporturilor sociale cu spaţiul. De exemplu, ancheta despre *Derniers domiciles connus*[1] (Léger, 1990), care prezintă atât un bilanţ al modurilor de locuire şi al utilizărilor locuinţei colective, cât şi o evaluare a politicii de inovare arhitecturală a locuinţei sociale, pusă în practică chiar în această perioadă. Un alt exemplu găsim în cercetarea despre *Espaces et pratiques de l’espace à Tlemcen*[2] (Bekkar, 1991), care analizează diviziunea în funcţie de sex a teritoriilor şi a modurilor de locuire în spaţiul urban algerian (mai ales opoziţia dintre spaţiul domestic, univers al femeilor, şi spaţiul public, univers al bărbaţilor), precum şi evoluţia acestei segregaţii spaţial-sexuale, legată de procesele de schimbare iniţiate în societatea algeriană după obţinerea independenţei. Ea a fost aplicată, de asemenea, şi în alte domenii, cum ar fi acela al practicilor patrimoniale sau al vieţii afective (Léger şi Florand, 1985). Domeniul ei potenţial de aplicaţie este întins, întrucât structurarea discursului în opoziţie reprezintă o constantă a producţiei lingvistice.

Producerea rezultatelor

Prima etapă constă în a decupa enunţurile. Pentru aceasta, putem proceda în două moduri : fie alcătuim un lexic tematic şi luăm ca punct de plecare o serie care poate fi detectată cu uşurinţă (seria spaţiilor unei case, de exemplu : bucătărie, sufragerie, grădină, în faţă, în spate etc.), fie identificăm direct o relaţie de semnificare între semnificant (termen care desemnează un spaţiu, o practică etc.) şi semnificat (termen care califică spaţiul sau practica), ajutându-ne, dacă este cazul, de opoziţie.

---

1. *Ultimele domicilii cunoscute* (n.tr.).
2. *Spaţii şi practici legate de spaţiu la Tlemcen* (n.tr.).

Hériter (Gotman, 1988).

Textul următor explică felul în care intervievata (moştenitoarea) a folosit suma de bani pe care a primit-o ca moştenire :

„– Ce aţi făcut cu această moştenire ?

– Ce am făcut ? Am reinvestit, în fine, nu mă simţeam totuşi în drept să risipesc… Aşadar, am cumpărat o casă veche la ţară, pe care soţul meu a renovat-o. Asta am făcut. Fratele meu, care avea o afacere, a investit în altă parte. Noi am investit într-o casă. Am fi putut să facem altceva cu banii, am fi putut cumpăra o maşină, mobilă şi altele de genul ăsta, dar nu era ceea ce doream. Voiam ceva care să rămână… Voiam să-i valorific, ca să însemne ceva. Mobila, maşina, astea nu sunt durabile. Trebuia să-i plasez în ceva de durată".

Dacă urmărim textul, primul semnificant întâlnit este „am reinvestit" ; urmează un semnificat „a risipi", care nu se raportează la semnificantul „a reinvesti", ci la un semnificant încă neanunţat. Găsim, apoi, enunţul „am cumpărat o veche casă la ţară", care este într-un fel explicaţia, ilustrarea a ceea ce a însemnat faptul de „a reinvesti". În acest stadiu, dispunem de un prim început de opoziţie între un semnificant şi un semnificat şi de o primă explicitare a semnificantului. Dacă, prin convenţie, aşezăm semnificantul la stânga şi semnificatul la dreapta, putem deja să notăm :

A	am reinvestit	?	c
B	?	a risipi	d

Sau, pentru a avea un tablou mai complet, putem deja să reportăm explicitarea lui „a reinvesti" : numim acest termen al relaţiei *semnificant intermediar*, căci el se insinuează între semnificant şi semnificat şi constituie, într-un fel, argumentul, explicativ sau ilustrativ, al relaţiei de semnificare. De aici, o opoziţie între trei – şi nu între doi – termeni, care se prezintă astfel :

	semnificant	semnificant intermediar	semnificat	
A	am reinvestit	am cumpărat o casă veche la ţară	?	c
B	?	?	a risipi	d

Continuarea lecturii face să apară o nouă opoziţie între frate şi soră. Totuşi, aceasta nu se referă la semnificant, nici la practicile de însuşire a moştenirii, care ne interesează, ci la actori. Prin urmare, în acest caz şi în raport cu obiectul studiului, există o falsă opoziţie. Ea nu introduce decât o variantă a aceluiaşi semnificant „a investi". Mergând mai departe, găsim semnificantul opus lui

„a reinvesti", şi anume „a face altceva", el însuşi explicitat prin semnificantul intermediar „a cumpăra o maşină, mobilă" etc.

Putem, prin urmare, să completăm opoziţia în felul următor :

A	am reinvestit	am cumpărat o casă veche la ţară	?	c
B	a face altceva	a cumpăra o maşină, mobilă etc.	a risipi	d

Doar la capătul acestui enunţ, găsim primul semnificat : „a valorifica".

Opoziţia poate fi acum completată astfel :

A	am reinvestit	am cumpărat o casă veche la ţară	a valorifica	c
B	a face altceva	a cumpăra o maşină, mobilă	a risipi	d

Este, de asemenea, posibilă construirea unei alte opoziţii, asemănătoare cu prima, dar cu semnificaţi raportaţi la universul temporalităţii, şi nu la universul economic :

A	am reinvestit	am cumpărat o casă veche la ţară	a face ceva care să dureze	c
B	a face altceva	a cumpăra o maşină, mobilă etc.	nu sunt durabile	d

Aşadar, această primă etapă constă în a ordona enunţurile după o schemă de la A spre c, A fiind opus lui B (în timp ce, în cursul enunţării, A, B, c şi d se prezintă în dezordine). Cu alte cuvinte, sunt desfăcute firele unei vorbiri constituite într-o ţesătură ale cărei elemente apar într-un context şi reapar ceva mai încolo, sărind „capra" unele peste celelalte (Bardin, 1991, p. 97).

În exemplul de mai sus, decupajul a fost posibil pe un enunţ relativ scurt şi concentrat. Se întâmplă totuşi ca relaţia prin opoziţie să necesite, pentru a fi completă, luarea în consideraţie a unor enunţuri dispersate pe mai multe pagini. Analistul, pus în gardă la identificarea primelor elemente, continuă lectura, aşteptând elementele corespunzătoare. Trebuie remarcat că un proces asemănător are loc chiar în conducerea interviului, din momentul în care se ştie că urmează a fi aplicat acest tip de metodă de analiză. Anchetatorul va putea, astfel, să folosească elementele relaţiei care apar într-un prim enunţ pentru a relansa discursul şi a obţine elementele complementare.

Din punct de vedere material, această operaţie de decupaj se realizează pe fişe de carton sau, mai bine, în fişiere, într-o bancă de date informatizată. Pentru a putea fi manipulate şi clasate, fişele (sau fişierele) trebuie să cuprindă în partea superioară următoarele indicaţii :

– numărul interviului şi numărul paginii de unde este extras enunţul ;
– numărul de ordine al fişei ;
– titlul semnificantului.

În afară de aceste indicaţii şi de enunţul decupat, fişa poate să cuprindă, de asemenea, enunţul redus. *Reducerea* este o operaţie de selectare a cuvintelor-cheie care ajută la tratarea şi clasarea ulterioară a fişelor.

Reducerea enunţului ar fi :

A	a reinvesti	a cumpăra casă la ţară	a dura	c
B	altceva	a cumpăra maşină, mobilă	a nu dura	d

Iată un model de fişă :

Interviul nr. 4, p. 8, fişa nr. 52 Sumă moştenită		a reinvesti
		a face altceva
am reinvestit	am cumpărat o casă veche la ţară	trebuia să-i plasez în ceva durabil
puteam face altceva	să cumpărăm o maşină, mobilă	nu sunt durabile
a reinvesti	a cumpăra casă la ţară	a dura
altceva	a cumpăra maşină, mobilă	a nu dura

Modul de decupaj semantic cerut de ARO nu are nimic mecanic. El implică, dimpotrivă, o lectură foarte analitică a textului. El poate fi, din acest motiv, relativ lung, mai ales la început, însă imediat „rentabil". Dacă lectura fişelor poate produce ulterior o anumită decepţie (fişa nu spune nimic în plus faţă de text şi îl dezbracă de toată complexitatea sa), ea permite o lectură sintetică extrem de eficace a întregului corpus.

Comentarea rezultatelor

Decuparea unui interviu poate cere mai multe zeci de fişe, iar aceea a unui corpus, mai multe sute. Aceste fişe au un caracter lexical evident şi pot suporta diferite clasificări, ca şi cărţile de joc, după semnificanţi (ceea ce permite stabilirea unei nomenclaturi) sau după semnificaţi (ceea ce permite determinarea unor axe semantice).

Astfel, în exemplul prezentat, putem deduce din acest tip de analiză că individul intervievat opune două practici, înscrise în două universuri de referinţă : universul consumului/risipei şi al prezentului imediat, pe de o parte, şi universul valorificării şi al duratei, pe de altă parte. Oricare ar fi atitudinea adoptată de *acest* subiect, ARO ne oferă informaţii cu privire la *structura* ideologică pornind de la care actorul social îşi construieşte proiectul. Dacă această opoziţie este recurentă în tot corpusul, vom putea formula concluzii generale asupra structurii ideologiei care reglează aproprierea bunurilor moştenite.

Metoda ARO se înscrie în logica structurală şi în efortul acesteia de a descoperi ordinea ascunsă în spatele dezordinii aparente, scheletul, structura din spatele nenumăratelor variaţii individuale ale fenomenelor. ARO nu caută să identifice mişcările individului în universul său de referinţă, ci să surprindă clişeul, instantaneul şi fragmentul dintr-un univers comun.

Pentru a fi aplicabilă, această metodă presupune condiţiile enunţate mai sus, şi anume existenţa unei relaţii stabile, manifeste şi verbalizabile între elementele practice şi cele simbolice. Ea implică subiecte de cercetare pentru care un discurs poate fi elaborat într-un registru dublu : unul împrumutat din viaţa naturală şi practică, celălalt simbolic.

CONCLUZIE

La capătul acestei lucrări, interviul apare ca o metodă ale cărei resorturi şi mecanisme pot fi descrise. Unii autori au considerat că realizatorul de interviuri operează o simplă prelevare de discurs de la cei intervievaţi, care ar comunica, într-un fel, „gândurile lor intime". Nu este aşa. Intervievatorul îl influenţează pe cel intervievat. Alţi autori au gândit că această influenţă ar fabrica întregul discurs, anulându-i valoarea. În realitate, orice discurs realizat prin interviu este co-construit de către partenerii la dialog, în funcţie de mizele comunicării şi de interacţiunile ce au loc în interlocuţiune.

Recunoaşterea unei devieri constitutive nu indică lipsa de validitate a unei metode, ci este, dimpotrivă, condiţia necesară ca această metodă să atingă un statut ştiinţific, o metodă fiind caracterizată tocmai prin ţinerea sub control a distorsiunilor la care ea supune faptele.

Pentru ca rezultatele ei să fie valide şi pentru ca ancheta să-şi îndeplinească funcţiile de elucidare, de explicare şi de obiectivare a fenomenelor, metoda interviului impune următoarele :

– o reflecţie asupra adecvării tehnicii de anchetă la problema cercetată şi la problematica aleasă ;

– pregătirea unui protocol de anchetă adaptat datelor cercetate ;

– stăpânirea diferiţilor parametri care influenţează situaţia de interviu ;

– o orientare selectivă a ascultării şi a intervenţiilor, în funcţie de obiective şi de ipoteze ;

– o analiză a discursurilor coerentă cu ansamblul demersului.

Numai în aceste condiţii interviul, considerat mult timp o abordare intuitivă, devine o metodă de investigaţie credibilă în domeniul ştiinţelor umane.

Partea a III-a

INTERVIUL COMPREHENSIV

JEAN-CLAUDE KAUFMANN

Jean-Claude Kaufmann este sociolog, cercetător în cadrul CERLIS
(Centrul de Cercetare a Legăturilor Sociale), CNRS, Universitatea Paris V – Sorbona.

INTRODUCERE

În pofida unor tentative repetate, interviul pare să reziste formalizării metodologice : în practică, el se bazează încă pe un *savoir-faire* de factură artizanală şi rămâne o artă discretă a improvizaţiei. Aşa cum se întâmplă cu orice metodă, atunci când este prezentat, el îmbracă haina de gală a unui model abstract, frumos, dar dificil de aplicat, în timp ce procedeele folosite în realitate se ascund în umbră, ruşinate, vinovate, parcă, de a nu se simţi destul de prezentabile.

La prima vedere, interviul pare o metodă economică şi accesibilă. Este suficient să ai un reportofon, puţină îndrăzneală pentru a bate la uşi, să ştii să legi o conversaţie în jurul unui grup de întrebări, să ştii, apoi, să extragi din „materialul" cules elemente care să servească drept suport informaţional şi ilustrare pentru ideile pe care le susţii, şi totul este ca şi făcut : descurcăreţii încrezători în bunul lor simţ pot ajunge să încropească o anchetă cu aspect aproape onest. Problemele apar atunci când vor să repete şi să amelioreze experienţa : ceea ce la prima încercare părea facil rezistă perfecţionării. Un mister cu atât mai angoasant, cu cât umbra comisiei de examinare (*maîtrise*, doctorat) apare în visele cele mai urâte : nu adoră ea să pună tocmai întrebări legate de metodă ? „Pe ce criterii v-aţi construit eşantionul ? " ; „Este el reprezentativ ? " ; „Ce ne dovedeşte că este adevărat ceea ce spuneţi ? ". Întrebări care nu sunt întotdeauna dintre cele mai pertinente, dar pe care se înţelege că o comisie trebuie să le pună. Pentru că rolul său este acela de a fi garantul seriozităţii lucrării. Or, interviul este o metodă aparent „slabă", prea accesibilă, suspectă *a priori*.

Cercetătorul-începător recurge la manuale pentru a-şi perfecţiona instrumentele de lucru. Şi descoperă că zâmbetul cel mai neînsemnat al intervievatorului influenţează răspunsurile intervievatului : totul trebuie să fie atât de studiat şi de controlat în conduita de interviu, încât a vorbi devine foarte delicat. Că analiza de conţinut trebuie să se conformeze unor reguli atât de exigente, încât nu vede cum le-ar putea aplica. Tulburat, îşi pierde încrederea în sine. Conştient de distanţa care îl separă de model, el este, în general, constrâns să adopte un limbaj dublu : disimulează procedeele care i-au permis să avanseze în cercetarea sa şi redactează un frumos capitol de metodologie, cu numeroase citate, pentru a se proteja de critici.

O astfel de situaţie nu este normală.

Ea îşi are originea într-un fapt esenţial, care nu a fost înţeles : *nu există o metodă unică a interviului*, ci mai multe, atât de diferite între ele, încât instrumentele pe care le propun au definiţii contradictorii. Încercările de generalizare, oricât de competente ar fi, creează confuzie, nivelând aceste contradicţii. Iată de ce perfecţionarea metodei este atât de dificilă.

Demersul propus aici depăşeşte această dificultate, prin faptul că nu tratează interviul în general, ci o metodă particulară : interviul comprehensiv. Este vorba despre o metodă puţin răspândită ca atare şi, totodată, foarte apropiată de alte metode prin numeroase aspecte, deoarece se inspiră mult din şcolile vecine. Ea este tributară, în primul rând, diverselor tehnici de cercetare calitativă şi empirică, în principal tehnicilor etnologice de lucru cu informatorii. Dar – şi în aceasta constă originalitatea cărţii de faţă – datele calitative culese *in situ* sunt concentrate în vorbirea înregistrată pe bandă magnetică, care va deveni elementul central al dispozitivului. Ceea ce înseamnă că metoda este tributară şi tehnicii obişnuite a interviului semi-directiv. Cu toate acestea, etnologii vor fi derutaţi în faţa acestei metode, care ne permite, de exemplu, să analizăm practicile pe baza vorbirii, iar specialiştii interviului semi-directiv vor fi surprinşi să constate numărul mare de inversiuni ale consemnelor lor obişnuite (în ceea ce priveşte neutralitatea, eşantionul etc.). Situat la intersecţia unor influenţe diferite, interviul comprehensiv constituie, de fapt, o metodă specifică, cu o solidă coerenţă internă, ce conduce la construirea unor frontiere care îl delimitează de curentele vecine, în ciuda apropierii faţă de acestea.

Specificitatea interviului comprehensiv ridică problema utilizării sale : trebuie înţeleasă logica de ansamblu, înainte ca un element sau altul să fie utilizat separat, în spiritul metodei. Această pronunţată specificitate mi-a creat o problemă la redactarea cărţii de faţă, în ceea ce priveşte exemplificarea. Ar fi fost posibil să dau exemple de lucrări apropiate. Dar riscul de aproximare şi de diluare ar fi fost atunci atât de mare, încât mi-ar fi fost dificil să pun în evidenţă coerenţa de ansamblu. De aceea, mi s-a părut preferabil să nu reţin decât cercetări care se conformează strict spiritului metodei. Or, acestea se dovedesc a fi tocmai lucrările mele. Nu este o întâmplare : principiile interviului comprehensiv nu sunt nimic altceva decât formalizarea unui *savoir-faire* concret, dobândit pe teren, care este un *savoir-faire* personal. Mă apropii din nou de etnologi şi de caietele lor de însemnări (dintre care multe reprezintă „truse de scule" foarte eficiente pentru tinerii cercetători), doar că aduc un grad de formalizare şi de generalizare mai ridicat. Unii vor putea crede că dau dovadă astfel de lipsă de modestie, cu atât mai mult cu cât prefer uneori să folosesc persoana întâi singular în loc să generalizez. Cred sincer că lucrurile stau, de fapt, invers : este vorba despre teama de a generaliza pornind de la modalităţi de a acţiona care mi se par prea personale.

Exemplele sunt extrase din două anchete (despre analiza cuplului plecând de la lenjerie şi despre obiceiul de a face plajă fără sutien), care au dus la publicarea a două cărţi : *La Trame conjugale* şi *Corps de femmes, regards d'hommes*. Pe parcursul lucrării, acestea vor fi indicate, simplificat, în felul următor : *La Trame* şi *Corps*.

Sunt dator faţă de celelalte curente metodologice, dar şi faţă de curentele teoretice : interviul comprehensiv nu se poziţionează oriunde în peisajul intelectual. Calificativul „comprehensiv" oferă deja o indicaţie. El trebuie înţeles aici în sensul weberian cel mai strict, adică în sensul în care intropatia nu este decât un instrument care vizează explicarea, şi nu un scop în sine, o înţelegere intuitivă suficientă sieşi. *Obiectivul principal* al metodei este *producerea de teorie*, în acord cu exigenţa formulată de către Norbert Elias : o articulare cât mai fină între date şi ipoteze, o formulare de ipoteze cu atât mai creatoare, cu cât este înrădăcinată în fapte. Dar o formulare care pleacă „de jos", de pe teren, o *Grounded Theory*, pentru a relua expresia lui Anselm Strauss, cu o capacitate deosebită de a pătrunde procesele sociale. Această rapidă descriere a constelaţiei teoretice în care se înscrie interviul comprehensiv ar fi incompletă, dacă nu am spune un cuvânt şi despre poziţia cercetătorului. Modelul ideal în acest domeniu este definit de către Wright Mills (1959) : este acela al „*artizanului intelectual*" care îşi construieşte singur teoria şi metoda, fundamentându-le pe teren. După cum vom vedea, „*imaginaţia sociologică*" trebuie să se supună, totuşi, unor reguli precise. Interviul comprehensiv este exact opusul unei metode improvizate.

CAPITOLUL 1

RĂSTURNAREA MODULUI DE CONSTRUIRE A OBIECTULUI

1. Dezbaterea metodologică

1.1. Industrializarea sociologiei

Sociologia dă impresia că devine mai ştiinţifică. După un secol de producţii intelectuale cu caracter general şi adesea abstracte, care nu prea ieşeau din sfera universitară, tendinţa de specializare a disciplinei provoacă, în anumite domenii, o profesionalizare remarcabilă. Tipul sociologului-expert se impune în societate : el stăpâneşte un domeniu foarte precis şi împărtăşeşte cu un grup de responsabili politici, administrativi sau economici cunoştinţele şi limbajul tehnic care permit să se intervină cu competenţă la cel mai înalt nivel. Simbioza este atât de reuşită, încât i se întâmplă să piardă pe drum ceva din spiritul de cercetător : dedicându-se unor probleme sociale, le uită pe cele sociologice. În faţa expansiunii ingineriei sociale, dezbaterea teoretică clasică îşi pierde din vivacitate şi din interes : se înţelege că e dificil să te pasioneze conceptul de anomie în condiţiile în care se deschide vastul şantier al luptei împotriva marginalizată.

Hărţuită între expertiză specializată şi teorie abstractă, sociologia a găsit o a treia cale : industrializarea producerii de date. Consensul pare general : şi teoreticianul, şi expertul, şi puterea politică, şi mass-media au nevoie de date. A produce date şi a le distribui cu o interpretare rudimentară, cu un scurt comentariu cât mai aproape de fapte şi cifre, pare să fi devenit o meserie de mare viitor : observatoarele, agenţiile, instituţiile şi birourile de studii se înmulţesc. Două elemente importante caracterizează această nouă meserie. Primul este acela de a răspunde criteriilor producţiei industriale : oamenii sunt interschimbabili, tehnicile sunt impersonale, funcţionarea este colectivă şi integrată (mişcarea este atât de puternică, încât Consiliul Naţional al Cercetării Ştiinţifice – CNRS – şi universitatea sunt aliniate de acum înainte la aceste criterii pentru a constitui laboratoarele de cercetare). Cel de-al doilea este preocuparea intensă pentru sofisticarea instrumentelor, tehnica devenind instrumentul obiectivării ştiinţifice în detrimentul teoriei. Interpretarea, percepută ca opusă neutralităţii

care garantează obiectivitatea, este redusă la minimum ; lectura a ceea ce a fost deja scris (cu excepţia producţiilor de date de acelaşi tip) este neglijată, preferându-se simpla expunere a datelor. Efortul principal este concentrat asupra *tehnicii* metodologice, până la producerea unei veritabile obsesii a metodei de dragul metodei, separată în mod artificial de elaborarea teoretică. Aşa se explică faptul că o anumită modalitate de practicare a interviului de cercetare, impersonală şi refuzând interpretarea, a reuşit să se impună într-atât încât să apară (în mod abuziv) ca singura modalitate serioasă posibilă.

1.2. Artizanul intelectual

În 1959, Wright Mills denunţa violent această evoluţie pe care o remarcase în Statele Unite, considerând-o o deviere. Pentru acest autor, metodologismul se înscrie într-o mişcare de birocratizare a societăţii, o „*raţionalizare lipsită de raţiune*" care reduce impactul ideilor asupra mersului lucrurilor. În acelaşi sens, Norbert Elias (1991a, p.160) vorbeşte despre „*restrângerea perspectivei sociologice*" şi despre „*secătuirea imaginaţiei*", datorate specializării şi tehnicizării. Dimensiunea socială a dezbaterii cu privire la raportul dintre teorie şi metodă este, după cum se vede, considerabilă.

Pentru a combate „*empirismul abstract*" al producţiei de date brute şi al formalismului metodologic, ca şi teoria livrescă şi specializarea limitată, Wright Mills îi ia ca exemple pe marii autori clasici şi promovează o figură care nu i se pare deloc perimată : aceea a „*artizanului intelectual*". Artizanul intelectual este cercetătorul care ştie să stăpânească şi să personalizeze, într-un proiect concret de cercetare, instrumentele reprezentate de metodă şi de teorie. El este simultan om de teren, metodolog şi teoretician şi nu acceptă să se lase dominat nici de teren, nici de metodă, nici de teorie. Pentru că a te lăsa astfel dominat „*înseamnă să fii împiedicat să lucrezi, să fii împiedicat să descoperi o nouă rotiţă în maşinăria lumii*" (1959, trad. fr. 1967, p.127).

Rolul artizanului intelectual în viitorul ştiinţelor umane şi sociale ar merita o dezbatere : diminuarea lui prin industrializarea producţiei de date ar fi, fără îndoială, foarte păgubitoare. În prezent, acest rol rămâne important, cel puţin într-un context special : acela al studentului care se pregăteşte pentru prima sa activitate de cercetare. Pentru că ceea ce i se cere acestuia este să demonstreze că poate să construiască un obiect ştiinţific, că este capabil să folosească un anumit număr de instrumente cu un scop precis : acela de a contribui la progresul cunoaşterii, pornind de la un teren de anchetă. Să facă totul cu mijloace proprii (având doar sprijinul coordonatorului ştiinţific). Menţinerea posturii de artizan intelectual în cazul studenţilor explică de ce studierea clasicilor rămâne în vigoare la universitate, în timp ce utilizarea lor dispare aproape cu totul în

sectoarele mai specializate sau rezervate producţiei de date. De unde şi ruptura semnalată deseori între învăţământ şi profesiile sociologiei.

Găsindu-se în această postură particulară, cercetătorul începător nu poate avea acces în egală măsură la diferitele metode disponibile. Tehnicile foarte formalizate, introduse din ce în ce mai mult în învăţământul universitar, strălucesc în culori seducătoare şi se prezintă ca garanţii ale ştiinţificităţii şi, în acelaşi timp, ale modernismului. Mulţi cercetători sunt fascinaţi. Şi mulţi sunt decepţionaţi. Mai întâi, pentru că aceste tehnici necesită fonduri importante, de care studentul singur nu dispune. Apoi, pentru că cercetătorului începător i se cere cu precădere să contribuie la progresul cunoaşterii : or, energia consumată pentru a stăpâni tehnica nu prea lasă timp pentru teorie. Metodele adaptate unui uz mai curând artizanal decât industrial permit într-o mai mare măsură învăţarea modului de construire a obiectului ştiinţific, în toate dimensiunile sale. Interviul comprehensiv se încadrează în acestă categorie. Este un instrument suplu, subordonat fabricării teoriei.

1.3. Dezbatere metodologică şi dezbatere teoretică

Industrializarea producţiei de date şi specializarea tot mai mare au condus, incontestabil, la slăbirea dezbaterii teoretice : fiecare este interesat mai presus de orice de activitatea sa şi evită cu atât mai uşor polemica, cu cât interesul pentru ceea ce face vecinul scade. Acumularea rezultatelor devine compartimentată şi sterilă, ultra-pozitivă, într-o lume a cercetării care, oficial, denunţă, totuşi, pozitivismul. Deşi slăbită şi condamnată la discreţie, dezbaterea reuşeşte, însă, să continue şi chiar să progreseze în unele direcţii noi. Philippe Corcuff (1995) relevă câteva dintre acestea – articulaţiile micro-macro, individual-colectiv, subiectiv-obiectiv –, regrupându-le într-o „galaxie constructivistă” care devine un punct de referinţă esenţial în peisajul intelectual.

Paradoxul este că, în acelaşi timp, un alt curent este impus de spiritul vremii, de această dată în domeniul metodologic (formalismul impersonal al producerii industrializate a datelor) şi că acest curent este total rupt de temele la modă, fiind prea puţin adaptat analizelor articulaţiilor şi proceselor. Cu alte cuvinte, o amplă polemică este pe cale să se dezvolte, dar într-o manieră deghizată : unii îşi flutură stindardul conceptual, ceilalţi nu acceptă (în aparenţă) duelul decât în numele seriozităţii metodei. Mergând şi mai departe : dezbaterea legată de metodă este, în prezent, o dezbatere teoretică ce îşi ignoră, adesea, propria natură teoretică (şi de care depinde viitorul disciplinei). O dezbatere în jurul rolului teoriei şi al conţinutului acestei teorii. Cartea de faţă se înscrie în această dezbatere şi ia în mod deschis atitudine. Pentru o sociologie a proceselor, care rămâne profund ataşată înnoirii teoretice.

1.4. Multitudinea formelor interviului

Interviul în domeniul ştiinţelor umane şi sociale are deja o îndelungată istorie. Rădăcinile sale sunt multiple : anchetele sociale din secolul al XIX-lea, munca de teren a etnologilor, interviuri clinice din sfera psihologiei. El se înscrie astăzi într-o vastă nebuloasă de practici, mai mult sau mai puţin apropiate de criteriile ştiinţifice : studii de motivaţie, interviuri jurnalistice etc. Două elemente pot fi remarcate în această istorie foarte bogată. În primul rând, o tendinţă de a acorda mai multă importanţă informatorului. Ascultarea din ce în ce mai atentă a persoanei care vorbeşte a înlocuit treptat interviul administrat ca un chestionar. Contribuţia lui Carl Rogers (1942) a marcat o etapă esenţială în acest sens ; interviul comprehensiv continuă această evoluţie. În al doilea rând – iar aceasta complică lucrurile –, diversitatea metodelor este foarte mare. Fiecare anchetă produce o construcţie particulară a obiectului ştiinţific şi o utilizare adaptată a instrumentelor : interviul n-ar trebui niciodată să fie folosit exact în acelaşi fel. Pentru cele două studii care ne vor servi ca exemple pe tot cuprinsul acestei cărţi, modalităţile de abordare au fost foarte diferite. În analiza cuplului plecând de la lenjerie, numai douăzeci de menaje au fost intervievate în decursul a doi ani. Am avut nevoie de timp ca să intru în profunzimea întîmplărilor personale, să provoc confidenţe, să scotocesc trecutul : bogăţia materialului constă în densitatea complexă a substanţei biografice. În ceea ce priveşte ancheta despre practica de a face plajă fără sutien, desfăşurată, de asemenea, pe o durată de doi ani, trei sute de persoane au fost interogate, mult mai pe scurt, cel mai adesea nu în universul lor intim, ci în acela mai ludic al plajei. Stilul este categoric mai vioi şi mai incisiv, întrebările sunt uneori abrupte, alteori înşelătoare : bogăţia materialului este dată de foarte larga varietate a răspunsurilor cu privire la detaliile cele mai fine.

Multitudinea formelor rezultă, de asemenea, din rolul interviurilor în dispozitivul de cercetare. Destul de frecvent, ele se limitează la a fi instrumente complementare : interviuri de explorare care permit lansarea şi fixarea coordonatelor unei anchete ; interviuri de ilustrare care dau culoare unor demonstraţii prea seci ; interviuri combinate cu alte metode, îndeosebi statistice (Battagliola, Bertaux-Wiame, Ferrand, Imbert, 1993). Atunci când sunt folosite ca metodă principală, chiar exclusivă, rolul lor constă cu precădere în a înţelege sau a descrie şi în a măsura. În primul caz, interviul este un „*suport pentru explorare*", în cel de-al doilea, o „*tehnică de culegere a informaţiei*" (Gotman, 1985, p.166). Interviul suport-pentru-explorare este un instrument suplu în mâinile unui cercetător atras de bogăţia materialului pe care îl descoperă. Neputându-se decide să abandoneze acest filon, acesta din urmă devine surd la criticile care îl asaltează şi care îi pretind să dea dovadă de mai multă rigoare şi metodă. Nu pentru că ar

fi împotriva rigorii şi metodei. Însă atunci când încearcă să folosească instrumentele care îi sunt recomandate, pierde urma comorii sale. Tehnica culegerii de informaţie este, dimpotrivă, un model de virtute metodologică. Din păcate, cu acest instrument cvasiperfect nu se obţine decât un material sărac din punctul de vedere al cunoaşterii sociologice. Lucrurile se petrec ca şi cum interviul (şi, într-un context mai larg, cercetarea calitativă) ar fi lovit(ă) de un misterios blestem : între bogat, dar „moale" [imprecis] şi „dur" [riguros], dar sărac, pare imposibil de găsit o cale de mijloc satisfăcătoare. Astfel, începând cu cea dintâi Şcoală de la Chicago, aceea a lui William Thomas şi Robert Park, conflictul metodelor este punctat de zvâcniri când spre „moale", când spre „dur", ce reflectă tendinţele momentului. După o perioadă de orgie calitativă, ia naştere o atitudine de respingere a „licenţei" ştiinţifice, a libertăţii cercetătorului de a proceda oricum, fără a respecta reguli riguroase. Este perioada cursurilor (manualelor) de metodă, a disciplinei ştiinţifice, a rigorii (şi a scăderii productivităţii anchetelor). După un timp, unii cercetători redescoperă bogăţia terenului, rupând lanţurile care frânau descoperirea.

O epocă a disciplinei părea să se fi instaurat până la răsturnarea (sau revenirea la sursele etnologice ?) pe care o operează Pierre Bourdieu în *La misère du monde* (1993). Criticile nu s-au lăsat aşteptate (Mayer, 1995). Este adevărat că afirmaţiile coautorului mai ortodox al lucrării *Le métier de sociologue* (1968) seamănă mult cu o incitare la revenirea către „moale" după o perioadă prea „dură". Dar critica formalistă este facilă : nu este, oare, mai important faptul că un cercetător are curajul să-şi proclame convingerea că sociologii nu ştiu să asculte bogăţia conţinută în interviuri ? În prezent, dezbaterea este deschisă. Provocarea constă tocmai în a se reuşi să se evite o nouă revenire la o fază „moale". Chiar dacă cercetarea calitativă conţine, neîndoielnic, un segment de „*empirism ireductibil*" (Schwartz, 1993), ar trebui să putem formula principii de rigoare care să ne permită, în sfârşit, să combatem anarhia, protejând în acelaşi timp bogăţia.

1.5. Interviul impersonal

Două aspecte par să progreseze astăzi în metodologia interviului. De fapt, ele constituie mai mult obiectul unui consens în majoritatea manualelor : conduita de interviu şi analiza de conţinut. Fiecare dintre ele are specialişti şi tehnici proprii care se constituie într-un ansamblu relativ coerent : o concepţie impersonală şi standardizată a interviului. Interviurile directive, care s-au dovedit a avea o eficacitate redusă, sunt deja foarte puţin folosite ; este, deci, indicat ca anchetatorul să nu devină sclavul propriilor întrebări. Situaţia de interviu suscită, dimpotrivă, o atenţie din ce în ce mai focalizată, încercându-se eliminarea tuturor influenţelor anchetatorului asupra celui intervievat. În consecinţă, se tinde către o prezenţă cât mai discretă a anchetatorului – „*personalizarea*

conduitelor de interviu ridică probleme" (Blanchet, 1985, p. 9) –, către o anulare a calităţii acestuia de persoană cu sentimente şi opinii proprii. Atitudinea sa reţinută declanşează o reacţie specifică la cel intervievat, care evită şi el să se implice prea mult : caracterul impersonal al întrebărilor are ca ecou caracterul impersonal al răspunsurilor.

Materialul „aseptic" cules în acest fel este ideal pentru o analiză de conţinut ea însăşi impersonală, în care cercetătorul încearcă să restrângă, pe cât posibil, propriile interpretări. Acest ansamblu ar putea ocupa o poziţie privilegiată în cadrul producţiei industriale de date, cu deosebire în condiţiile dezvoltării informatice a analizelor de conţinut. Obiectivul vizat, subliniază Anne Gotman, ar fi acela al unei conduite de interviu şi a unei prelucrări a datelor standardizate, astfel încât „*să putem conduce toate celelalte interviuri în acelaşi fel, pentru a reduce la minimum variaţiile de la un interviu la altul*". Dar, conchide autoarea citată, „*pentru a câştiga în extensie, suntem condamnaţi să pierdem din relief*" (Gotman, 1985, p. 173).

Interviul comprehensiv, după cum vom vedea, se înscrie într-o dinamică exact inversă : anchetatorul se angajează puternic în formularea întrebărilor, pentru a provoca angajarea celui anchetat ; iar în cursul analizei de conţinut, interpretarea materialului nu este evitată, ci, dimpotrivă, constituie elementul decisiv.

1.6. Analiza de suprafaţă

Opinia unei persoane nu este un bloc omogen. Părerile ce pot fi culese prin interviuri sunt, pentru aceeaşi întrebare, multiple, chiar contradictorii şi structurate într-o manieră non-aleatorie la diferite niveluri ale conştiinţei. Metoda interviului standardizat vizează un strat foarte precis : opiniile de suprafaţă, acelea care sunt cel mai direct accesibile. Material care nu este, în sine, lipsit de interes. Ar fi, însă, periculos să se considere că analiza are în vedere profunzimile sau, şi mai rău, totalitatea „conţinutului". Termenul „analiză de conţinut" este, de altfel, foarte impropriu pentru metodele care îl utilizează, a căror particularitate constă în aceea că au ca obiect aspectele cele mai explicite şi mai aparente. Ideea de „conţinut" este problematică ea însăşi, în măsura în care lasă să se înţeleagă că acesta ar putea fi redat integral, ca un sac pe care cineva îl goleşte. Or, este foarte important să se înţeleagă că aşa ceva este absolut imposibil : orice interviu se caracterizează printr-o bogăţie fără margini şi o complexitate infinită, a căror relevare în totalitate este de neconceput. Oricare ar fi tehnica, analiza de conţinut este o reducţie şi o interpretare a conţinutului, iar nu o reproducere a integralităţii acestuia sau a adevărului său ascuns.

Instrumente adaptate industrializării producţiei de date, tehnicile standardizate (şi informatizate) de analiză a conţinutului au, fără îndoială, şanse mari de dezvoltare. Dar ele se pretează mai ales la un anumit tip de mesaje, deja

codificate şi explicite, cum ar fi anunţurile scurte sau, într-o mai mică măsură, presa (Cibois, 1985), discursul politic, publicitatea. Textul horoscopului, de exemplu, este un material ideal : „*scurt şi concis, constituind totodată un sistem închis în el însuşi, finit*" (Bardin, 1977, p. 72). Interviurile, dimpotrivă, nu numai că sunt de o complexitate şi bogăţie greu reductibile, dar au şi particularitatea de a disimula esenţialul în subterfugiile şi sinuozităţile conversaţiei (Jullien, 1995), în „*rateurile exprimării clare*" (Poirier, Clapier-Valladon, Raybaut, 1983), în „*digresiunile neinteligibile*" şi în „*tăgăduielile echivoce*" (Bardin, 1977, p. 94). Analiza de conţinut standardizată nu reţine decât aspectele cele mai vizibile (Michelat, 1975), sau, mai rău, doar „*opiniile flotante*", a căror unică funcţie este aceea de a „*menţine comunicarea verbală*" (Peneff, 1990, p. 85), ori formele lexicale şi sintactice, desprinse de conţinutul profund, atunci când metodele sunt de inspiraţie lingvistică. Adesea, multiplicarea tehnicilor de analiză de conţinut nu este decât „*proiecţia pe suprafaţa textelor a proliferării teoriilor producerii discursului*" (Léger, Florand, 1985, p. 238). Cea mai grosieră tehnică este aceea a „sacului cu teme", în care inventarierea itemilor produce o „laminare" şi distruge „*definitiv arhitectura cognitivă şi afectivă a persoanelor singulare*" (Bardin, 1977, p. 95).

Problema rezidă, înainte de toate, în modul de prezentare a metodei. Cum relevă Michel Messu (1991, p. 30) : „*Dacă recursul la înţelegerea sensului nu poate fi condamnabil în sine, devine însă condamnabilă cultivarea iluziei că ne-am putea sustrage de la acest recurs.*" Celălalt aspect condamnabil al tehnicilor standardizate de analiză de conţinut (şi, în sens mai larg, al principiilor interviului impersonal) este faptul de a se prezenta drept singurele metode serioase disponibile. Ceea ce constituie un dublu abuz. Pentru că ele nu reprezintă decât o modalitate particulară de realizare a interviurilor şi de analiză a materialului, adaptată numai la anumite contexte şi relativ puţin întrebuinţată, care nu poate, deci, să aibă pretenţii la hegemonie. Şi, în al doilea rând, pentru că dovada eficacităţii lor, chiar în aceste domenii limitate, nu a fost încă făcută cu adevărat.

2. O altă modalitate de producere a teoriei

2.1. Ce înseamnă „a construi obiectul"?

„A construi obiectul" a devenit o expresie atât de curentă în sociologie, încât mulţi ajung să o folosească fără a-i cunoaşte bine sensul. În general, este interesant să reflectezi pe marginea unor asemenea expresii-fetiş ale unei discipline. Mai ales în cazul interviului comprehensiv, care propune o răsturnare a modului de construcţie a acestui obiect. Expresia îşi are originea în ştiinţele exacte şi în teoria clasică a cunoaşterii : obiectul este ceva ce ajunge să fie

separat de cunoaşterea comună şi de percepţia subiectivă a individului (subiectului) cunoscător, graţie unor proceduri ştiinţifice de obiectivare. În intenţia sa de a fonda şi de a obţine recunoaşterea sociologiei ca ştiinţă, Émile Durkheim (1895) a fost pus în situaţia de a sublinia cu tărie ideea disocierii socialului de lumea subiectivă, a tratării lui ca „lucru". De atunci, obsesia „rupturii epistemologice" şi a obiectivării a rămas o constantă a sociologiei, iar aceasta cu atât mai mult, cu cât disciplina nu reuşea să atingă o obiectivare de o calitate comparabilă cu aceea obţinută în ştiinţele exacte. Astfel, noţiunile de obiect sociologic şi de construcţie a obiectului au devenit centrale, iar utilizarea lor s-a banalizat.

2.2. Teorie şi tehnică

Cu ajutorul căror instrumente este operată detaşarea cunoaşterii ştiinţifice de sensul comun şi de percepţiile subiective ? În privinţa acestei chestiuni se înfruntă două concepţii sociologice. Pentru unii, instrumentul prioritar, dacă nu exclusiv, este tehnica metodologică, rigoarea formală, îndeosebi sub forma ideală a modelării matematice. Pentru ceilalţi, tehnica rămâne subordonată elementului prioritar al progresului ştiinţific : ipoteza, conceptul, teoria. Norbert Elias consideră, astfel, că factorul decisiv în detaşarea faţă de cunoaşterea spontană se află în „*modalitatea de a pune problemele şi de a construi teoriile*" (1993, p. 33). A considera tehnica drept „*criteriu decisiv al caracterului ştiinţific nu atinge miezul problemei*" (1991b, p. 65) şi constituie, de fapt, o dovadă de slăbiciune a sociologiei care, suferind presiunea ideologică a modelelor mai bine fixate, caută astfel să se protejeze. Singură, tehnica nu poate permite detaşarea necesară obiectivării : ea o face doar în aparenţă, iar obiectul rămâne plat. Teoria este aceea care îi conferă volum. Se înţelege că, pentru a evita deriva către speculaţia abstractă, ea trebuie să recurgă la ipoteze şi la proceduri cât mai riguroase cu putinţă.

2.3. Modelul clasic

Concepţiile formaliste şi tehnice, „*mai mult scientiste decât ştiinţifice*", „*trec aproape întotdeauna pe lângă esenţial*", concentrându-se asupra „*semnelor exterioare ale rigorii*" (Bourdieu, 1993, p.903). Ele constituie o deviere în raport cu modelul clasic al obiectivării, care integrează cele două elemente : teorie şi metodă. Construcţia obiectului urmează, în cazul acestui model, o evoluţie bine codificată : elaborarea unei ipoteze (ea însăşi fundamentată pe o teorie deja consolidată), apoi definirea unei proceduri de verificare, conducând, în general, la corectarea ipotezei. Interviul comprehensiv reia cele două elemente (teorie şi metodă), dar inversează fazele construcţiei obiectului : terenul nu mai este o instanţă de verificare a unei problematici prestabilite, ci punctul de plecare al acestei problematizări. Concepţiile ce susţin caracterul impersonal al interviului,

care domină actualmente manualele de metodologie, se raportează, dimpotrivă, la modelul clasic (atunci când nu lunecă spre tehnicismul formal). De aici decurg deosebirile dintre acest tip de interviu şi interviul comprehensiv, a căror înţelegere este esenţială pentru evitarea confuziilor. În interviul impersonal, problematica este constituită, în principal, în faza iniţială, iar apoi este elaborat protocolul de anchetă, ca instrument de verificare a ipotezelor şi de culegere a datelor; eşantionul trebuie să fie construit cu grijă, tinzând către reprezentativitate, grila de întrebări trebuie să fie standardizată şi echilibrată, iar conduita de interviu definită prin rezerva (absenţa implicării) anchetatorului. În sfârşit, analiza de conţinut încearcă să se limiteze cât mai strict la date, fără nici o interpretare. Inversând modul de construcţie a obiectului, începând, deci, cu terenul şi construind abia apoi modelul teoretic, interviul comprehensiv schimbă radical definiţia majorităţii procedurilor de anchetă utilizate în interviul de tip impersonal.

2.4. Ruptura progresivă

Ruptura de sensul comun, necesară pentru a obţine obiectivarea ştiinţifică, este de multe ori prezentată cu surle şi trâmbiţe, cu o „pompă" ce îi conferă statutul de regulă sacră. Această formă solemnă (care, cum se întâmplă adesea, trădează o anume fragilitate) este asociată unei concepţii radicale cu privire la ruptură: se pretinde că sociologia ar dezvălui un sens ascuns, complet diferit, pe care actorii ar fi absolut incapabili să îl sesizeze, fie şi numai parţial; discursul ştiinţific ideal ar fi contrariul absolut al cunoaşterii comune, apropierea de aceasta din urmă punând în lumină caracterul său de falsă cunoaştere, de iluzie. O asemenea concepţie constituie substratul necesar al modelului clasic: trebuie înfăptuită ruptura, pentru a se produce cunoaştere ştiinţifică, iar modul de construcţie a obiectului (ipoteză, apoi verificare) nu permite realizarea acestei rupturi decât într-un mod brutal. Multe lucrări epistemologice şi metodologice fac corp comun în jurul acestei noţiuni: obiectivarea constă în introducerea unei rupturi nete, a unei opoziţii faţă de cunoaşterea comună. Totuşi, în definiţiile sale extreme, „ruptura epistemologică" nu trece proba faptelor: cunoaşterea comună nu este o non-cunoaştere, ea conţine, dimpotrivă, comori ascunse (pe care cercetătorul ştie prea puţin să le exploateze). Din această constatare, pe care sociologul o face în mod regulat când se întoarce pe teren, s-au născut mişcări de contestare a rupturii, în special etnometodologia: potrivit acestor orientări, cunoaşterea comună şi cunoaşterea ştiinţifică s-ar înlănţui într-o perfectă continuitate. Dar, după cum modelul clasic conduce la o definiţie prea radicală a rupturii, opoziţia prea radicală faţă de acest model conduce şi ea la un impas: cunoaşterea ştiinţifică este, totuşi, fundamentată pe principii specifice, de care trebuie să se ţină cont.

Dezbaterea epistemologică rămâne, bineînţeles, deschisă şi nu face subiectul cărţii de faţă. Aceste câteva rânduri erau, totuşi, necesare, căci interviul comprehensiv defineşte o modalitate specifică a rupturii : o ruptură progresivă, în opoziţie nu absolută, ci relativă cu sensul comun, într-o pendulare permanentă între înţelegere şi ascultare atentă, pe de o parte, şi detaşare şi analiză critică, pe de altă parte. Obiectivarea se construieşte treptat, cu ajutorul instrumentelor conceptuale care se pun reciproc în valoare şi se organizează între ele, înfăţişând subiectul anchetei într-o manieră din ce în ce mai îndepărtată de perspectiva spontană de la care s-a plecat, fără să se rupă, însă, vreodată total de aceasta. Ceea ce ne permite să continuăm a ne inspira din cunoaşterea comună, chiar şi atunci când construcţia obiectului atinge un nivel care evidenţiază limitele ei.

Un astfel de mod de a construi obiectul este tipic metodelor calitative, care se confruntă cu imensa bogăţie a informaţiei din teren : problematizarea nu poate fi ruptă de această bogăţie. Ceea ce generează o atitudine de curiozitate, de aşteptare, de deschidere, chiar de pasivitate, în fazele preliminare ale anchetei (Schwartz, 1993). Anselm Strauss merge chiar până la a ne recomanda să ne lăsăm impregnaţi de teren pentru a descoperi primele ipoteze. În ceea ce mă priveşte, prefer să încep cu o idee deja conturată, dar urmarea este identică : obiectul se construieşte puţin câte puţin, printr-o elaborare teoretică ce avansează cu fiecare zi, plecând de la ipoteze făurite pe teren. Rezultă de aici o teorie de un tip special, în strânsă relaţie cu concretul, care nu se degajă decât lent din date. Este ceea ce Anselm Strauss (1992) numeşte *Grounded Theory*, teoria care porneşte de jos, fundamentată pe fapte.

2.5. Sociologia comprehensivă

Perspectiva comprehensivă a fost întotdeauna foarte apropiată de problemele ridicate în faţa metodologiei calitative : avem multe de învăţat de la omul obişnuit, iar tehnicile formale utilizate în cercetările de tip explicativ nu reuşesc să ne ofere decât o parte infimă a acestei cunoaşteri obişnuite. Sintagma „sociologie comprehensivă”, cu atât mai atrăgătoare astăzi cu cât definiţia sa rămâne mai vagă, desemnează, totuşi, tendinţe diferite. Încă de la început, Wilhelm Dilthey a aşezat-o în opoziţie radicală cu explicaţia. Comprehensiunea devenea atunci sinonimă cu o pură intuire [*saisie*] a unei cunoaşteri sociale încorporate în indivizi : este suficient să dăm dovadă de curiozitate şi empatie ca să o descoperim. Această concepţie a avut succes : ea stă la baza unor curente organizate, precum şi a unor tendinţe mai spontane care, pretextând ariditatea formalismului metodologic, abandonează orice efort de rigoare, lăsându-se în voia impresionismului şi a intuiţiei necontrolate. Cu excepţia câtorva faze ale activităţii,

adoptarea unei asemenea atitudini ar constitui un impas pentru metodele calitative care s-ar condamna, astfel, la a nu progresa şi la a întări suspiciunile în ceea ce le priveşte. Or, ele au, dimpotrivă, tot interesul să stimuleze un efort continuu pentru a ajunge la obiectivare, dar într-un mod diferit de acela al metodelor cantitative.

În acest scop, ele se pot sprijini pe o altă definiţie a sociologiei comprehensive, cea mai răspândită de fapt (Pugeault, 1995), aceea elaborată, în ceea ce are esenţial, de către Max Weber, ca reacţie împotriva lui Wilhelm Dilthey. Şi pentru Max Weber (1913), înţelegerea şi explicaţia au puncte de plecare diametral opuse, numai că, în opinia sa, sociologia trebuie să combată ideea că ar fi vorba despre două moduri de gândire disjuncte. Demersul comprehensiv se bazează pe convingerea că oamenii nu sunt simpli agenţi purtători de structuri, ci producători activi ai socialului, deci depozitari ai unei cunoaşteri importante, care trebuie abordată din interior, prin intermediul sistemului de valori al indivizilor ; demersul comprehensiv începe, aşadar, prin intropatie. Activitatea sociologică nu se limitează, totuşi, la această fază : dimpotrivă, cercetătorul trebuie să aibă capacitatea de a interpreta şi a explica, pornind de la datele culese. Înţelegerea persoanei nu este decât un instrument : scopul sociologului este explicarea comprehensivă a socialului.

2.6. Teorie şi teren

Problema raportului dintre teorie şi teren se situează în centrul sociologiei comprehensive (şi al metodologiei calitative). În tradiţia ştiinţelor umane şi sociale, este definit drept teoretic ceea ce este abstract (mai curând sub forma unei arhitecturi conceptuale impunătoare decât sub aceea a ipotezei pe cale de a se naşte). Definiţie de la care teoria alunecă adesea către o artă a limbajului : devine teoretician acela care ştie să expună teoria şi are o cultură teoretică. Este ceea ce Wright Mills (1959) denunţă sub numele de „Super-Teorie", aceea care a uitat să rămână un simplu instrument în mâinile cercetătorului, al cărui obiectiv ar trebui să fie mereu nu producerea de teorie de dragul teoriei, ci descoperirea, capacitatea de a face inteligibil socialul cu ajutorul teoriei. În acest scop, trebuie confruntate în mod regulat şi controlat modelele explicative cu faptele : aceasta este funcţia metodei. Metoda, ca şi teoria, este un instrument care ar trebui să rămână suplu, variabil, evolutiv. Norbert Elias subliniază un aspect important : metoda evoluează istoric, iar momentul crucial al evoluţiei este tocmai „*confruntarea critică*" între teorii şi observaţii, „*mişcarea pendulatorie neîntreruptă între două niveluri ale cunoaşterii*" (1993, p. 35). Greşeala (care tinde să se diminueze cu timpul) constă tocmai în separarea celor două niveluri, fapt ce determină, pe de o parte, speculaţii nefondate, iar pe de alta, o cunoaştere

empirică dezordonată şi confuză. Progresul metodei nu poate fi realizat decât printr-o articulare tot mai fină între teoretizare şi observaţie. Interviul comprehensiv are ambiţia de a adopta în mod hotărât această perspectivă, de a propune o îmbinare intimă între activitatea de teren şi fabricarea concretă a teoriei.

3. Validitatea rezultatelor

3.1. Ţinta criticilor

Pentru cine nu înţelege ansamblul acestui demers, interviul comprehensiv poate fi suspectat de lipsă de rigoare. În comparaţie cu ceea ce se ştie despre interviul standardizat, instrumentele pot, într-adevăr, să dea impresia de lipsă de precizie, de variaţie în funcţie de dispoziţia cercetătorului care, în plus, nu-şi refuză o interpretare personală a materialului. De regulă, critica se învârteşte în jurul aceleiaşi probleme: „Ce anume vă îndreptăţeşte să afirmaţi acest lucru, care este validitatea ştiinţifică a rezultatelor dumneavoastră?". Critică legitimă, căci este vorba, într-adevăr, despre punctul slab al metodei, dar adesea greşit formulată şi umflată în exces, din cauza neînţelegerii modului specific de construcţie a obiectului.

Este, de altfel, curios cât de diferit este tratamentul studiilor: când lucrarea se prezintă într-o formă teoretică clasică, problema validităţii afirmaţiilor se ridică rareori; dimpotrivă, când un cercetător îşi permite unele interpretări ceva mai libere, plecând de la observaţiile sale (fie ele calitative sau cantitative, interviuri sau tabele), ea apare fără întârziere. Ca şi cum separarea domeniilor, criticată de Norbert Elias, ar fi încă atât de bine înrădăcinată în mentalităţi (teoria – spaţiu al speculaţiei, datele – spaţiu al măsurii sau al descrierii riguroase), încât interdicţiile s-ar referi mai ales la articulaţii (adică tocmai spaţiul pe unde poate progresa modul de construcţie a obiectului!). În plus, presiunea ia o formă specifică: ea vizează nu fondul rezultatelor, ci instrumentele, cerând furnizarea de probe tehnice ca garanţie a seriozităţii muncii. Olivier Schwartz critică această voinţă de a impune cercetării calitative un „*model forte*" de rigoare metodologică, ce „*ar mutila posibilităţile ei de descoperire*" (1993, p. 266).

3.2. Neînţelegerea inversiunii

În diferitele instanţe de evaluare a lucrărilor de cercetare, se întâmplă frecvent ca discuţiile să degenereze, atunci când se ridică problema metodologiei calitative. Mai întâi, pentru că nu este tolerat gradul de libertate revendicat de Olivier Schwartz. Apoi, pentru că nu este înţeleasă inversarea modului de construire a obiectului, nici chiar atunci când evaluatorii se delimitează de empirism în mod

clar. În ceea ce priveşte primul aspect, este necesar să se înţeleagă că metodele calitative au un potenţial mai mare de a detecta comportamente, procese sau modele teoretice, decât de a le descrie sistematic, a le măsura sau a le compara : fiecărei metode îi corespunde un mod de gândire şi de a produce cunoaştere care îi este specific. Cât despre cel de-al doilea aspect, Anselm Strauss denunţă lipsa de discernământ a unor critici referitoare la *Grounded Theory*. Potrivit modelului clasic, o ipoteză este avansată, apoi testată printr-un protocol de anchetă. Acesta din urmă trebuie să fie extrem de riguros, căci joacă rolul de garant al validităţii rezultatelor. În cadrul metodelor calitative care produc o teorie bazată pe fapte, acest test (pe lângă faptul că este, adesea, imposibil din punct de vedere tehnic) nu-şi justifică existenţa, întrucât terenul reprezintă deja o constrângere iniţială, iar ipotezele lansate nu sunt formale, ci izvorăsc chiar din observaţie : ordinea fazelor este inversată.

Să rezumăm : interviul comprehensiv, ca şi celelalte metode calitative, nu poate aspira la o manieră de demonstrare a validităţii rezultatelor identică cu aceea a metodologiilor mai formale, deoarece el conţine o parte de „empirism ireductibil". Ar fi o eroare să-l forţăm în direcţia formalismului, pentru că i-am diminua astfel capacitatea creatoare . El se înscrie, dimpotrivă, într-un alt model de construire a obiectului, care pleacă de la o bază solidă, de la observarea faptelor, şi trebuie să găsească apoi elementele specifice care să-i permită evitarea derivelor subiectiviste.

3.3. Criteriile de evaluare

În modelul clasic, protocolul de anchetă joacă el însuşi rolul unei probe : evaluarea este, deci, imediată, iar comunitatea ştiinţifică poate aprecia validitatea testului. În interviul comprehensiv, ipotezele sunt extrase din observaţie, ceea ce constituie o bună garanţie pentru punctul de plecare, dar nu şi pentru cel de sosire : cercetătorul se poate, într-adevăr, lăsa în voia unor interpretări abuzive, care vor fi greu de verificat. Greu, dar nu imposibil : aprecierea validităţii rezultatelor impune o atenţie concentrată asupra fondului.

Este important să se înţeleagă că instrumentele tehnice oferă puţine garanţii în interviul comprehensiv – spre deosebire de procesul clasic ipoteză-verificare –, pentru că ele nu joacă rolul de test. În consecinţă, nu serveşte la nimic să ţinem de ele cu dinţii : singurul efect, foarte dăunător, ar fi acela de a descuraja tentativele de interpretare şi de construire a obiectului teoretic. Probele trebuie căutate în altă parte. Mai întâi, în „*coerenţa demersului de cercetare în ansamblul său*" (Quivy, Van Campenhoudt, 1988, p. 225), în modul în care sunt ipotezele întemeiate pe observaţii şi articulate între ele, iar generalizările controlate. Apoi, în analiza riguroasă a modelului rezultat şi în adecvarea lui la

fapte. Chiar şi modelul teoretic cel mai perfecţionat are fisurile sale, mai ales când este confruntat cu datele (cu atât mai mult când este vorba despre edificiul fragil ridicat de un cercetător începător). În sfârşit, în aprecierea rezultatelor mai concrete. Se presupune că evaluatorul cunoaşte domeniul investigat, statisticile, lucrările privitoare la subiectul în cauză. El poate, deci, să pună la îndoială unele afirmaţii şi să ceară informaţii suplimentare.

3.4. Model social şi model sociologic

Se pot distinge două niveluri de teoretizare : *modelarea socială*, care descrie un comportament sau un proces puţin cunoscut încă, şi *modelarea sociologică*, care propune un nou grup de concepte. Cele două niveluri trimit la instanţe diferite care, pe termen mediu şi lung, pot participa la evaluarea validităţii rezultatelor, fără implicarea persoanelor care au oficial această funcţie. Modelul social poate fi discutat în institutele de producere a datelor şi, de asemenea, în mass-media sau în dezbaterile publice. Omul obişnuit are, de fapt, competenţa de a spune dacă ceea ce se afirmă despre el corespunde sau nu cu ceea ce ştie el însuşi. Desigur, omul obişnuit nu are întotdeauna dreptate. Dar dacă o majoritate de oameni obişnuiţi se pronunţă împotriva veridicităţii unui model social, este foarte probabil că acesta din urmă trebuie revizuit. Iar modelului sociologic, dacă este atrăgător şi are şansă, i se deschide un viitor plin de critici şi de tentative de invalidare : cu cât va avea mai mult îndrăzneala de a sclipi pe firmamentul modelelor, cu atât mai multe asalturi va suporta.

Ritmul criticii modelelor sociologice este, în general, mai lent. În *La Trame conjugale*, am elaborat un model social – intrarea progresivă în cuplu –, şi un model sociologic – dinamica memoriei corpului. În jurul celui dintâi, se difuzează fără încetare noi cifre şi se lansează diverse anchete : fiecare poate, astfel, să judece cu o mai mare precizie validitatea modelului. Al doilea, din păcate, nu a avut (sau a avut într-o foarte mică măsură) şansa de a ajunge pe firmamentul modelelor şi este, astfel, protejat împotriva asalturilor : evaluarea teoretică nu a avut loc, dar se poate declanşa în orice moment. De altfel, în mod obişnuit, ea are nevoie de timp pentru a se dezvolta, uneori de mai mulţi ani, chiar de zeci de ani.

3.5. Probă imediată şi probă pe termen lung

În cadrul unei cercetări calitative, este dificilă furnizarea imediată a probei validităţii rezultatelor : nu testul de validare este evaluat, ci fiabilitatea modelelor rezultate din observaţie. Modelele sociale cer numeroase confruntări cu instanţe foarte diverse ; modelele teoretice nu beneficiază decât foarte lent de o evaluare, iar aceasta din urmă este rareori consistentă. Totuşi, cu trecerea anilor,

ceea ce li se păruse unora a fi lipsit de rigoare şi impresionist se poate dovedi elaborat şi ştiinţific, atunci când noutatea afirmaţiilor este asimilată de către comunitate. Acesta este, de exemplu, cazul curentului interacţionist care, mai mult, a reuşit să se impună, graţie cumulativităţii rezultatelor sale (Schwartz, 1993). Cercetătorul izolat nu are întotdeauna şansa de a se încadra într-un curent atât de bine structurat. Însă şi la nivelul său noţiunea de cumulativitate rămâne esenţială. Evaluarea unei cercetări poate fi concepută în trei moduri : în momentul publicării sale, în intervalul mai lung al criticii teoretice a acestei cercetări şi resituând-o în ansamblul unei cariere. În acest ultim caz, este evaluată nu atât cercetarea, cât mai ales reputaţia pe care o dobândeşte cercetătorul prin intermediul ei. Dacă lucrările anterioare au demonstrat, cu timpul, că interpretările sale erau fondate, atunci pentru cercetările ulterioare va exista o mai mare înclinaţie spre a-i acorda încredere. Şi invers : cercetătorul care a greşit o dată va fi supravegheat mai îndeaproape.

3.6. Saturaţia modelelor

Validitatea rezultatelor este evaluată, pe baza produsului pe care cercetătorul îl face public, de către persoanele care iau cunoştinţă de cercetarea respectivă. Înainte de a ajunge la acest stadiu, cercetătorul îşi face, totuşi, o primă idee asupra validităţii : el ştie, ori crede că ştie, dacă afirmaţiile lui sunt solide sau fragile. Bineînţeles că impresia de soliditate poate să nu fie decât o iluzie, bazată pe credinţa în teze care nu se susţin. Dar există şi instrumente de testare a validităţii : cel mai important este saturaţia modelelor. Acestea din urmă se conturează progresiv din observaţie. La început, ele sunt foarte vagi şi puse fără încetare la îndoială de noile observaţii. Apoi devin mai clare şi se stabilizează, faptele confirmând liniile directoare şi precizând chestiunile de amănunt, până în momentul în care se poate considera că există saturaţie : ultimele date culese nu mai adaugă nimic sau aproape nimic. În acest stadiu, cercetătorul a verificat singur validitatea rezultatelor, graţie acestui instrument intern ; nu-i mai rămâne decât să se ocupe de argumentare şi de prezentarea publică, să caute confirmarea prin confruntarea cu alte surse.

Foarte rar se întâmplă ca o cercetare să ducă la punerea în evidenţă a unui singur model : ea este constituită mai curând dintr-o urzeală de ipoteze, concepte şi modele, situate la niveluri foarte diferite. Saturaţia nu poate viza, deci, ansamblul şi se întâmplă chiar destul de frecvent ca un model central să nu ajungă la saturaţie. Ceea ce nu constituie un impediment pentru publicarea rezultatelor. Dar cercetătorul trebuie, în acest caz, să găsească forma potrivită, să-şi expună rezultatele cu prudenţă, semnalând faptul că ele cer o confirmare ulterioară.

3.7. Instrumentele complementare de validare

Partea esenţială a validării provine din interiorul cercetării şi nu poate fi judecată corect decât pe termen lung. Întâlnim aici un aspect delicat al metodelor calitative, mai ales în cadrul instanţelor oficiale de evaluare : jurii, comitete de lectură. Cercetătorul începător (ca şi cercetătorul consacrat, de altfel) are tot interesul să utilizeze, în măsura posibilului, instrumente complementare de validare. În ceea ce priveşte modelele sociale puse în evidenţă, ar fi de mirare ca el să nu poată dispune de statistici sau de alte anchete privitoare la acelaşi subiect sau la un subiect apropiat. Nu-i rămâne decât să confrunte toate acestea cu rezultatele cercetării sale, şi să o facă în mod riguros. Este posibil ca, de fapt, concluziile să nu fie perfect identice. Dacă, în loc să treacă sub tăcere deosebirile, le va analiza, prin aceasta va putea preciza şi valida modelul. Cât despre obiecţia binecunoscută „Nu există nimic referitor la subiectul meu de cercetare", nu exagerăm deloc afirmând că ea este întotdeauna falsă. Orice subiect are o infinitate de legături transversale cu alte subiecte ; este suficientă degajarea acestor legături, pentru a se putea folosi datele disponibile.

O tentaţie frecventă este aceea de a produce statistici folosind materialul calitativ, pentru a imprima o aparenţă de seriozitate cercetării : unii întocmesc un tabel cu dublă intrare sau o tipologie detaliată pe baza unui eşantion de 15 persoane, alţii calculează un procentaj cu precizie de sutimi. Aceste tentative nu sunt întotdeauna de condamnat : unele proporţii pot da o indicaţie utilă. Ele trebuie, însă, să rămână prudente şi să-şi păstreze caracterul secundar. Şi în nici un caz nu pot juca rolul de sprijin al validităţii rezultatelor. Utilizarea lor în această direcţie produce, în general, efectul contrar : măsurătorile exacte făcute pe nisip sunt uşor de criticat, antrenând în căderea lor analize care ar fi meritat, poate, o soartă mai bună. Metodele calitative au mai mult funcţia de a înţelege decât de a descrie sistematic sau de a măsura : nu trebuie, prin urmare, să încercăm să obţinem de la ele mai mult decât pot oferi, pe un teren care nu este al lor. Dimpotrivă, rezultatele trebuie să fie în mod regulat corelate şi confruntate cu ceea ce se obţine prin alte metode, în special statistice. Atunci când interviul comprehensiv sondează pentru a descoperi procese în desfăşurare, scena trebuie fixată cu precizie, într-un spaţiu deja cunoscut prin diverse anchete. Această fixare poartă un nume : cadrarea [*le cadrage*] unei anchete. Bine cadrată, ancheta calitativă poate dobândi mai multă libertate, deci poate fi mai creativă.

În ceea ce priveşte modelele sociologice, se impune o corelaţie cu producţii de acelaşi nivel, respectiv cu texte teoretice : este vorba despre clasicele referinţe bibliografice. Eroarea obişnuită constă în acumularea unui maximum de referinţe, de nume de autori în vogă, utilizaţi drept garanţi prin simplul fapt de

a fi citaţi, chiar dacă în dezordine şi mai mult sau mai puţin la obiect. Ideal ar fi, dimpotrivă, să nu se folosească decât referinţe potrivite şi doar în momentul în care sunt utile într-o demonstraţie. Referinţa este un element de validare, dar trebuie folosită pe cât posibil şi ca un instrument care contribuie la progresul argumentaţiei : funcţia sa de garanţie a validităţii va fi mai puţin exterioară şi va apărea mai puţin ca o „lipitură", devenind, astfel, mai puternică.

Mai rămâne un ultim element de verificare : prezentarea datelor de la care s-a pornit în elaborarea ipotezelor. Adesea, el este utilizat primul, în special sub forma unor lungi citate din interviuri. Or, după cum vom vedea, acestea din urmă au un efect nefast şi slăbesc construcţia obiectului. Validitatea unui model ţine mai mult de coerenţa înlănţuirilor, de justeţea ilustrării unei ipoteze, de precizia cu care este analizat un context : pe scurt, de fineţea articulaţiilor între teorie şi observaţie. Este, totuşi, recomandabil să fie furnizate, pe cât posibil, câteva instrumente de control. Ar fi util, de exemplu, ca persoanele anchetate să poată fi identificate de fiecare dată când sunt citate, mai ales când este vorba despre extrase din interviuri de profunzime, luate unui eşantion mic. Astfel, în *La Trame* am realizat un *index biografic* care permite o lectură transversală a cărţii, urmărind istoria fiecărui personaj. Un asemenea control transversal reprezintă un mijloc eficace de a evita manipularea unor extrase din interviuri şi comentariile abuzive : dacă interpretările de la pagina 162 sunt puţin compatibile cu cele de la pagina 27, indexul îi va permite cititorului să-l prindă pe autorul-trişor !

CAPITOLUL 2

ÎNCEPEREA LUCRULUI: RAPIDITATE, SUPLEŢE, EMPATIE

1. Intrarea în subiect

1.1. Problema de plecare

Orice anchetă începe prin alegerea unui *subiect*. Orice subiect este posibil : orice aspect al societăţii, fie el banal, nesemnificativ, ciudat, mistic sau politizat, poate să ofere ocazia unei investigaţii sociologice ; un subiect în aparenţă neatractiv poate prilejui o cercetare fructuoasă. Dar unele subiecte sunt mai bune decât altele : avem, deci, tot interesul să reflectăm profund asupra temei iniţiale. Subiectul ideal este limpede şi motivant : cercetătorul ştie încotro merge şi doreşte să ajungă acolo, întrucât are intuiţia că acolo va găsi ceva de descoperit. Nu este suficient să definim tema : foarte repede devine indispensabil să reflectăm asupra *limitelor* ei, căci primul pericol în cercetare este să pornim în toate direcţiile, să rătăcim pe terenuri nesigure şi să facem, astfel, imposibilă construirea obiectului. Pentru a evita acest risc, precizarea limitelor este o precauţie elementară. Arma principală este, totuşi, interioară : ea constă în *arhitectura conceptuală* care formează nucleul obiectului pe care îl construim ; ea este aceea care menţine unitatea ansamblului şi evită derivele şi dispersările. Unele studii sunt mai curând descriptive : în cazul lor, *limitele exterioare* joacă un rol primordial. Altele iau mai mult o turnură teoretică : nucleul conceptual este acela care devine, în acest caz, principiul unităţii. Adesea, studiile se află între cele două tipuri, iar cercetătorul este obligat să apeleze la ambele principii de unitate şi să le combine între ele. Ceea ce este mai uşor de spus decât de făcut. Căci urzeala conceptuală se elaborează progresiv şi continuu şi nu are nici un respect pentru unitatea terenului, pe care o destramă la fiecare pas. În acest proces evolutiv de construire a obiectului pornind de la fapte, cercetătorul trebuie, deci, să opteze mereu, sacrificând unul dintre cele două principii de unitate în numele celuilalt. Conflictul de influenţă are un spaţiu privilegiat :

planul lucrării. Titlurile părţilor şi ale paragrafelor sunt, într-adevăr, un bun indiciu pentru a afla care dintre cele două principii s-a impus şi dacă victoria a fost categorică. Atunci când nu înţelege acest mecanism cu două componente, cercetătorul, aflat în dificultate, are tendinţa să adopte o atitudine defensivă pentru a masca dispersarea. Rezultatul este că pierde controlul construcţiei şi se lasă strivit sub greutatea materialului.

Controlul construcţiei obiectului are o importanţă capitală, chiar din primele momente ale cercetării. Nu este, aşadar, suficient să alegem o temă, chiar dacă aceasta este clară şi motivantă. Va trebui să îi asociem foarte repede una sau mai multe ipoteze, o *problemă*, un ansamblu de întrebări de plecare. Pornind de la acestea, şi nu numai de la terenul ca atare, conţinutul teoretic va căpăta volum. Anselm Strauss ne propune să ne cufundăm mai întâi în fapte, pentru a alege mai bine problema de plecare. Este o variantă. Dar ea cere, după părerea mea, multă experienţă şi nu este recomandabilă pentru începători. Căci terenul este atât de bogat, încât îl va copleşi repede pe cercetătorul uimit la început de atâta bogăţie, iar apoi incapabil să o controleze. Mi se pare mai profitabil să avem în minte chiar de la început o idee care să aibă rolul de ghid şi să ne ajute să nu ne rătăcim. Este foarte posibil chiar să plecăm de la o ipoteză, de la o problemă, pentru a defini ulterior un subiect sau un teren. În acest fel, chiar dacă viitorul ne poate rezerva multe surprize, putem lua un mic avans la plecare în competiţia permanentă dintre cercetătorul care vrea să controleze materialul (construind o arhitectură conceptuală) şi acest material care, pe măsură ce se acumulează, tinde fără încetare să-l devoreze.

În *La Trame*, ideea de la care am pornit, memoria corpului, a rămas aceeaşi până la final. Un ghid solid, aşadar, cu atât mai util, cu cât terenul (după cum vom vedea mai târziu) a suferit modificări însemnate. În *Corps*, terenul, definit într-o manieră mai rigidă, nu a cunoscut variaţii. Dimpotrivă, ipoteza iniţială a fost complet infirmată de anchetă. Am procedat, oare, greşit, orientându-mă după o ipoteză proastă? Nu cred, căci o ipoteză, chiar falsă, poate fi un bun instrument de lucru (de multe ori, este mai bună o ipoteză falsă decât nici una). Acest aspect merită a fi detaliat.

Ideea mea iniţială era problema distanţei faţă de rol. Care este legătura între un rol, structură socială, şi individul care îl deţine? Care este natura distanţei, este ea importantă, cum funcţionează? Există un individ în interiorul rolurilor, diferit de roluri? Îl citisem pe Erving Goffman şi constatasem cât de mult l-a preocupat această chestiune, fără să reuşească să ajungă la concluzii ferme. Chestiunea era limpede, iar eu doream să ştiu: mai rămânea să găsesc o temă şi un teren de anchetă. Îmi trebuia un rol de mici dimensiuni, pentru a fi uşor de observat, într-un context precis, şi în acelaşi timp un rol fragil, contestat, pentru a observa pe viu distanţa faţă de rol în întreaga ei amploare. Aşa am ajuns să studiez obiceiul de a face plajă fără sutien.

Dar, decepţie : examinarea (despuierea) primelor interviuri a fost dezastruoasă pentru ipoteză. În acelaşi timp însă, materialul era foarte bogat sub alte aspecte, neprevăzute la început, în special sub aspectul normelor implicite de comportament. Aş fi putut abandona chestiunea distanţei faţă de rol, fără ca pierderile cauzate de acest eşec să fie importante. Dar tot nu aveam răspuns la această întrebare şi eram incapabil să scap de ea : îmi revenea mereu în minte când examinam materialul. O ipoteză care cade în dizgraţie îi provoacă sentimente dureroase cercetătorului care a crezut în ea ; el o simte murind. Există însă două feluri de moarte pentru ipoteze : una definitivă, cealaltă simplu preludiu al reîncarnării într-o viaţă nouă. A mea era de al doilea tip. Iar după tristeţe, pasiunea a revenit : dacă materialul era atât de sărac, aceasta se întâmpla pentru că trebuia să caut în direcţia opusă : distanţa faţă de rol nu poate fi identificată, pentru că nu există (sau doar lipseşte, atunci când asumarea rolului este dificilă). Individul îşi construieşte autonomia în timpul tranziţiilor, trecând de la asumarea unui rol la asumarea altui rol. Dar în clipa în care îşi asumă un rol, el încearcă să se implice total : cu cât reuşeşte mai bine, cu atât mai mult i se lărgeşte libertatea (şi invers : constrângerea socială devine mai apăsătoare când există distanţă faţă de rol). Reprezentarea unui individ existent în interiorul rolurilor era imposibil de observat în mod concret, întrucât trebuia înlocuită prin contrariul ei : roluri nu în exterior, ci în interior, încorporate de către individ, concept nou în sociologie . Chiar infirmată, ipoteza iniţială s-a dovedit a fi o alegere bună, întrucât a dus la formularea unui nou concept.

1.2. Dubla funcţie a lecturilor

Nu există cercetare fără lecturi. Căci nici un subiect nu este complet nou şi nici un cercetător nu poate pretinde că se poate dispensa de capitalul de cunoştinţe acumulat. Două tipuri de lecturi sunt necesare. Cel dintâi are scopul de a realiza *un bilanţ al cunoştinţelor* referitoare la chestiunea tratată. Acest tip de lectură vizează mai ales culegerea unor date, cumularea şi corelarea lor, pentru stabilirea cadrului [*le cadrage*] anchetei. Principiul său este concentric : ceea ce se apropie mai mult de miezul problemei trebuie tratat cu maximum de atenţie ; totul sau aproape totul trebuie citit, iar consultarea băncilor de date este foarte utilă. Pe măsură ce datele se îndepărtează de esenţial, suntem, dimpotrivă, mai liberi să operăm o selecţie a lecturilor. Principiul celui de-al doilea tip de lectură este cu totul diferit : scopul său îl constituie nu sinteza cunoaşterii existente, ci *problematizarea*, cunoaşterea nouă pe care cercetarea urmează să o producă. Pentru a avansa în această direcţie, este necesar un instrument esenţial : un grup de ipoteze solide şi bine articulate, fără de care obiectul nu va putea căpăta volum. Lecturile pot furniza ipotezele care ne lipsesc. Dar, dacă urmărim principiul concentric, recolta va fi în mod sigur săracă şi puţin novatoare ; or,

tocmai noutatea o căutăm acum. Spre deosebire de cunoaşterea descriptivă, obiectul teoretic nu se construieşte prin acumulare. Din contra, el nu prinde contur decât printr-o descentrare (Gauchet, 1985). Cel mai adesea, o asemenea descentrare poate să se declanşeze şi să devină productivă în urma unor lecturi aparent îndepărtate : ideile se înlănţuie unele cu celelalte şi oferă piste de lectură surprinzătoare, care deschid o viziune inedită asupra subiectului tratat. Punctul de plecare în construirea unei ipoteze se află, foarte adesea, în identificarea unei analogii într-un context diferit de cel tratat (Geertz, 1986). Fapt care explică de ce este necesar să dăm dovadă de cea mai mare îndrăzneală în alegerea lecturilor, pentru a descoperi transversalităţi[1] nebănuite. Totuşi, reflecţia nu trebuie să se limiteze la reperarea analogiilor. Analogia în sine este neproductivă, iar apropierile abuzive pot crea chiar confuzii. Dimpotrivă, o „buclă" printr-un context (domeniu) diferit, în care descoperim un concept cunoscut, dar altfel definit, ne oferă o perspectivă nouă, revigorată şi îmbogăţită, asupra propriului teren.

1.3. Timpul pentru lectură

Timpul consacrat lecturii este aproape identic în modelul clasic de construcţie a obiectului şi în acela al teoriei bazate pe fapte, dar nu este plasat în aceleaşi etape ale cercetării. În modelul clasic, cea mai mare parte a lecturii se desfăşoară obligatoriu la început, în vederea elaborării unui corp de ipoteze care urmează a fi testate prin anchetă. Întrucât interviul comprehensiv nu necesită doar un grup de ipoteze iniţiale, iar problematizarea se operează ulterior, progresiv, în confruntarea cu faptele, este inutil să prelungim prea mult faza lecturii iniţiale. Primul contact cu terenul, degajând intuiţii puternice (Bertaux, 1988), va bulversa imediat şi profund primele idei. Problematizarea solidă nu începe realmente decât o dată cu ancheta însăşi, aşa încât prelungirea lecturii nu ar fi decât o pierdere de timp. Un exces de lecturi în faza iniţială poate deveni, în unele cazuri, chiar nefast : cercetătorul are nevoie de un instrument suplu care să ajute „coca" teoretică să crească, iar nu de o arhitectură greoaie, care striveşte faptele în loc să le facă să vorbească. Este, deci, preferabil să se citească exact ceea ce trebuie în primele faze, pentru a avea o idee despre informaţiile existente în domeniu, pentru a cadra cercetarea şi pentru a dispune de câteva probleme/întrebări destul de bine lucrate pentru a lansa ancheta. Dozajul este, totuşi, diferit, în funcţie de persoane : cei care nu se simt destul de bine înarmaţi cu probleme/întrebări pentru a înfrunta terenul trebuie să-şi continue lecturile.

1. Termenul, inexistent în dicţionarele noastre, trimite la punctele de întâlnire între teme, domenii etc., având o accepţiune apropiată de aceea a conceptelor „multidisciplinar", „interdisciplinar", „transdisciplinar" (n.n., E.S.).

Pe de altă parte, o dată demarat procesul de construire a obiectului, lectura nu trebuie uitată. O confruntare doar între ideile cercetătorului şi faptele pe care le observă nu poate duce decât la un rezultat slab. De obicei, adâncit în infinita bogăţie a concretului, analistul are o impresie contrară : el poate cădea pradă autosuficienţei. Aşa cum „*lăcomia livrescă*" (Quivy, Van Campenhoudt, 1988, p. 10) este o greşeală la începutul anchetei, abstinenţa livrescă pe parcursul ei este un păcat. Cercetătorul trebuie să se „hrănească" regulat din lecturi, mai ales când este înfometat de cunoaştere la vederea unor ipoteze noi, atrăgătoare, dar nefinisate. Iar aceasta, până la sfârşitul cercetării. Şi în special în faza de pre-redactare, când organizarea preliminară a materialului în vederea actului final prilejuieşte descoperirea unor zone cu carenţe. Câteva lecturi adecvate ar putea să „injecteze" în aceste goluri date publicate în alte lucrări şi să consolideze ansamblul, iar aceasta constituie, categoric, o soluţie mai bună decât aceea a mascării lacunelor.

1.4. Comprimarea fazei exploratorii

În modelul clasic, faza exploratorie este esenţială, pentru că ea este aceea care permite definirea corpusului teoretic. Se întâmplă adesea ca alegerea acestui model să nu fie în întregime asumată. Constrângerea metodologică îl obligă pe cercetător să-şi standardizeze instrumentele oarecum împotriva voinţei sale astfel încât, în compensaţie, el încearcă o plăcere dublă în faza exploratorie şi o frustrare când trebuie să o încheie. „*Interviul de explorare este o tehnică neaşteptat de preţioasă*", constituind „*una dintre fazele cele mai agreabile ale unei cercetări : a descoperirii, a ideilor care ţâşnesc*" (Quivy şi Van Campenhoudt, 1988, p. 61). Raymond Quivy şi Luc Van Campenhoudt, autorii unui manual care descrie modelul clasic, simt cât de mult se pierde din cauza standardizării interviului, pe care, pe de altă parte, o recomandă. Concluzia lor este plină de bun simţ, din punctul lor de vedere : prelungiţi faza exploratorie !

Acelaşi bun simţ ne conduce la a oferi un sfat contrar în ce priveşte interviul comprehensiv : reduceţi faza exploratorie ! Pentru că, în mod normal, cercetătorul poate trăi bucuria descoperirii şi a „ideilor care ţâşnesc" din confruntarea cu terenul în majoritatea celorlalte etape ale cercetării : faza exploratorie nu este fundamental diferită de ceea ce va urma. Iar prelungirea ei ar putea să întârzie aşezarea anchetei pe un făgaş mai bine structurat. În cadrul interviului comprehensiv, această fază este justificată doar de câteva detalii tehnice, de punerea la punct a instrumentelor, în special a *grilei de întrebări* care trebuie să fie experimentată o dată sau de două ori, apoi evaluată, înainte de a i se da forma definitivă. Este indicat ca aceste preambuluri să dureze cât mai puţin.

Una dintre greşelile cele mai frecvente în primele cercetări constă în gestionarea defectuoasă a desfăşurării lor, fiecare etapă începând prea târziu. Timpul pierdut la început ne costă cel mai scump, căci el se repercutează în lanţ şi provoacă un efect inevitabil : etapele cruciale sunt expediate în grabă (adesea, o parte importantă din materialul acumulat nu este exploatată, din acest motiv, decât parţial). Ideea unei veritabile faze exploratorii este, aşadar, periculoasă în cadrul interviului comprehensiv. Etapa de început a anchetei ar trebui să se rezume la câteva sarcini : lecturile prealabile, o schiţă a eşantionării, o primă redactare a grilei, apoi pre-testarea ei pe una sau două persoane. Trebuie să intrăm în esenţa subiectului cât mai repede posibil, evitând timpii morţi şi începuturile prea lungi. Încetineala va apărea mai târziu : pentru moment, ritmul susţinut/alert este cel ideal, pentru a putea începe munca de teren cât mai repede putinţă.

1.5. Privirea introspectivă

Particularitatea interviului comprehensiv constă în utilizarea tehnicilor de anchetă ca pe nişte *instrumente suple şi evolutive* : „trusa de scule" este deschisă în permanenţă, iar invenţia metodologică se impune. Construcţia obiectului este şi ea în evoluţie permanentă, cu încetiniri, impasuri, accelerări ; gestiunea fazelor şi a ritmurilor depinde de aceste zvâcniri. În timp ce conduce investigaţia şi reflectează la ipoteze, cercetătorul trebuie să aibă mereu în vedere economia generală a înaintării lucrului. Din etapă în etapă, el trebuie să facă un *bilanţ* şi să-şi pună aceleaşi întrebări : unde mă aflu ? trebuie să accelerez sau să încetinesc ? trebuie să schimb uneltele sau direcţia de cercetare ? Dacă nu o face, pierde controlul evenimentelor. Or, interviul comprehensiv presupune un autocontrol permanent, o gestiune a derulării operaţiilor, decizii continue. Reuşita ansamblului depinde mult de calitatea acestora din urmă ; munca unui cercetător se inspiră, uneori, din arta strategului.

2. Instrumente evolutive

2.1. Planul

Pe lângă întârzierea în diferitele faze, cel mai mare risc îl constituie dispersia, materialul care ne scapă printre degete, nepermiţându-ne să construim obiectul teoretic. Constrângerile exterioare, care ne ogligă la delimitarea terenului şi la o privire introspectivă, sunt ajutoare utile ; esenţialul se găseşte, totuşi, în interior : grupul de idei în jurul cărora totul va prinde contur. Avem nevoie de un fir pentru a înşira perlele într-un colier. Personal, folosesc o tehnică mai puţin obişnuită, pentru a verifica existenţa acestui fir şi a-i ameliora calitatea : întocmesc un plan al raportului de anchetă încă din faza exploratorie. Un plan adevărat, cu

capitole şi subcapitole, articulat, elaborat ca şi când ar trebui să fie prezentat unui juriu, ca şi cum ar rămâne neschimbat. În realitate, el *se schimbă* neîncetat, în fiecare zi. Uneori, în privinţa detaliilor, adaosurilor, precizărilor. Alteori, prin adevărate revoluţii, când o ipoteză centrală este repusă în discuţie. Acest plan evolutiv pe care îl am mereu la îndemână este ghidul meu, suportul material pe care înregistrez progresele grupului de ipoteze. Totodată, prezenţa sa apropiată mă cheamă la datoria de autocontrol şi de control al evenimentelor.

Primul plan nu este uşor de redactat. El implică o intrare rapidă în miezul subiectului (dar tocmai aceasta trebuie să facem). Pe de altă parte, el comportă un risc pentru aceia care nu au înţeles bine principiul utilizării suple a instrumentelor: riscul de a fi considerat un plan definitiv, de a rigidiza desfăşurarea ulterioară a cercetării şi de a împiedica descoperirile. Ca să vă faceţi o idee: nu mult peste 10 sau 20% din planul meu iniţial se regăseşte în raportul final.

Ca şi întocmirea planului, definirea unui *titlu* chiar de la început joacă în acelaşi timp rolul de ghid şi de test al *coerenţei* obiectului. Dacă titlul este imposibil de găsit, prea complex, format din prea multe părţi, aceasta este dovada că mai trebuie lucrat în direcţia construcţiei obiectului. Bineînţeles că, pe parcurs, şi titlul va evolua, în paralel cu evoluţia cercetării.

2.2. Eşantionul

Constituirea eşantionului este, pe drept cuvânt, una dintre piesele de bază ale interviului standardizat: eşantionul trebuie să fie ori reprezentativ sau apropiat de reprezentativitate, ori definit în jurul unor categorii precise. Analiza de conţinut desfăşurându-se pe orizontală, validitatea rezultatelor depinde efectiv şi în mare măsură de calitatea eşantionării. De altfel, nu de puţine ori, categoriile de clasificare a opiniilor dau naştere unor corelaţii, ca în cazul metodelor cantitative. În interviul comprehensiv, aceste corelaţii sunt rareori utilizate şi au doar funcţia de repere, materialul constituind punctul de plecare pentru o nouă anchetă, pentru o investigaţie în profunzime, care urmăreşte să pună în evidenţă complexitatea unor arhitecturi conceptuale singulare. În faţa unei asemenea complexităţi şi bogăţii, criteriile clasice (vârstă, profesie, situaţie familială, domiciliu) devin mai puţin relevante: ele fixează cadrul, dar nu explică; dimpotrivă, istoria individului are funcţie explicativă. Constituirea eşantionului devine, în aceste condiţii, un element tehnic de importanţă mai mică. Ceea ce nu înseamnă că el poate fi format oricum. *Greşeala* care trebuie evitată în primul rând este aceea *de a generaliza pornind de la un eşantion nediversificat*: de exemplu, a vorbi despre comportamentul francezilor, în condiţiile în care nu au fost interogaţi decât tineri, eventual doar studenţi. Ideal (când nu este vizată o categorie anume) ar fi să ponderăm criteriile obişnuite (vârstă, profesie etc.) ca pentru un eşantion reprezentativ, rămânând, însă, conştienţi

că, în nici un caz, un eşantion nu poate fi considerat reprezentativ într-un demers calitativ (Michelat, 1975). De altfel, nu avem nici un motiv să exagerăm cu această ponderare, mai ales în cazul eşantioanelor mici. Nimic nu ne garantează că unicul agricultor selecţionat va vorbi ca agricultorii pe care se presupune că îi reprezintă ; a cere, în plus, ca el să fie celibatar, să aibă între 30 şi 40 de ani şi să locuiască în Bourgogne face şi mai improbabil caracterul reprezentativ al relatărilor sale. Important este pur şi simplu *să evităm un dezechilibru evident al categoriilor în eşantion şi să nu uităm vreuna dintre marile categorii sociale*.

Întrucât demersul calitativ nu se limitează la culegerea opiniilor, indivizii şi grupurile care constituie eşantionul nu sunt aleşi doar în funcţie de caracteristicile presupuse ale relatărilor lor : ei pot, de asemenea, să joace un *rol dinamic* în anchetă. În *Corps*, partea esenţială a eşantionului este formată din persoane întâlnite şi interogate pe plajă (o evaluare aproximativă a marilor categorii fiind efectuată pe baza unei observaţii prealabile). Există, în acest eşantion, o disproporţie netă, care a fost voită : două sute de femei şi o sută de bărbaţi. Înţelegerea percepţiilor feminine se afla, de fapt, în centrul anchetei : este foarte posibil să producem „efecte de lupă”, din moment ce nu ne interesează analiza în plan orizontal a materialului. Pe de altă parte, aceste interviuri în situaţie (pe plajă) au fost completate cu interviuri luate unor „profesionişti ai plajei” (întreprinzători din sectorul de agrement, forţe de ordine, comercianţi), precum şi interviuri realizate la domiciliul persoanelor care nu frecventează aceste locuri. Ponderea numerică a acestor două grupuri ar fi putut fi alta, fără ca rezultatele să se schimbe. Cu o condiţie : *caracteristicile celui care vorbeşte să fie tot timpul bine precizate în cursul analizei materialului*. Cu cât se respectă mai strict acest principiu, cu atât constituirea eşantionului va putea fi efectuată cu mai multă supleţe. Prelucrarea materialului se desfăşoară la mai multe niveluri de reflecţie paralele. Orice examinare a conţinutului trebuie dublată în permanenţă de o analiză a condiţiilor de producere a discursului : cine este acela care pronunţă aceste fraze şi de ce le pronunţă astfel ? Acesta este, de altfel, şi motivul pentru care criteriile clasice utilizate pentru constituirea unui eşantion reprezentativ sunt depăşite rapid : fiecare clipă a procesului de despuiere[1] a materialului aduce noi elemente de cadrare [*cadrage*], infinit mai numeroase, mai precise şi mai bogate.

Această atitudine reflexivă, împletirea permanentă a analizei de fond cu observarea condiţiilor de producere a discursului şi cu controlul economiei

1. Reamintim că termenul „despuiere” [*dépouillement*] desemnează un ansamblu complex de operaţii, constând, în principal, în analiza sistematică, atentă şi amănunţită a materialului, în vederea selectării acelor elemente care au cea mai mare pertinenţă în raport cu obiectivele şi cu ipotezele cercetării : materialul brut este, astfel, „dezbrăcat” de „hainele” de prisos, pentru ca cercetătorul să poată dispune de date esenţiale (în raport cu cercetarea) şi simplificate (deci „tratabile”) (n.n., E.S.).

generale a construcţiei obiectului, îşi dezvăluie întreaga importanţă într-o perspectivă evolutivă ; cu cât cercetătorul înaintează în munca sa, cu atât elementele de cadrare se rafinează. Mişcarea aceasta pare cumulativă în privinţa detaliilor, dar este plină de surprize pentru ipotezele centrale : revenirile şi răsturnările nu sunt rare. Când prelucrăm istorii ale vieţii, de exemplu, detaliile acumulate pot să dobândească un sens nou (mai ales atunci când o logică identitară care fusese pusă în evidenţă se dovedeşte a fi secundară). Atunci când intervin schimbări importante în construcţia progresivă a obiectului, ele pot impune o revizuire a eşantionului chiar în cursul anchetei : trebuie, efectiv, să ne străduim continuu să găsim acele persoane susceptibile de a furniza cât mai multă informaţie în raport cu întrebările puse (Rabinow, 1988).

În *La Trame*, schema iniţială a eşantionului fusese constituită într-un mod foarte simplu : douăzeci de menaje, diferite ca vârstă şi categorie socială. Problema de plecare era clară şi de natură teoretică : memoria corpului. Opţiunea pentru studiul unor cupluri era, de fapt, un element de metodă : pentru a înţelege în ce fel se imprimă semnificaţiile în gesturi, părea profitabil să mă opresc la mici unităţi intime, unde se confruntă zilnic moduri diferite de a proceda. Protocolul de anchetă a fost adaptat ipotezei : interviuri separate cu bărbatul şi cu femeia, apoi inventarierea tuturor ambiguităţilor şi a zonelor de umbră, redactarea unei grile personalizate referitoare la contradicţiile conjugale şi, în final, interviuri cu cei doi parteneri reuniţi, pentru a da lămuriri în legătură cu aceste contradicţii. Prima serie de interviuri (şase cupluri) a provocat, din păcate, o mare decepţie : perechile se deschideau prea puţin, pronunţând fraze scurte şi banale. Am decis atunci o schimbare de tactică, acţionând asupra eşantionului. Cele şase cupluri interogate erau menaje stabile, cu obiceiuri deja constituite : am presupus că nişte cupluri în curs de formare, care trăiesc mai intens diferenţele între stilurile individuale, în procesul de constituire a unei organizări, ar avea mai multe de spus. Principiul eşantionului a fost, deci, schimbat şi au fost intervievate opt cupluri tinere. Tactica a eşuat : tinerii nu spuneau nici ei prea multe (pentru că e foarte dificil să exprimi ceea ce e înscris profund în corp). De fapt, soluţia nu se găsea în faza de culegere, ci în faza de analiză a materialului, după cum aveam să constat mai târziu : frazele banale pot spune multe, dacă reuşeşti să le faci să vorbească. Eşecul nu a fost, totuşi, total : studierea cuplurilor tinere mi-a permis să descopăr un proces social pasionant şi de actualitate, noul mod de intrare în cuplu. Se impunea o pauză în cercetare. Intram într-o perioadă a bilanţurilor şi a îndoielilor. În acel moment, totul devenise incert, obiectul, ca şi protocolul de anchetă. Rezolvarea am găsit-o într-un compromis între nivelul social şi nivelul sociologic : obiectul a fost recompus în jurul a două elemente de natură diferită, cuplul şi memoria corpului, având cuplul drept dominantă ; stilul de redactare a planului a fost adaptat la un nivel mai puţin teoretic. Grila de întrebări a fost revăzută şi

îmbogăţită la capitolul raporturi conjugale ; eşantionul fiind dezechilibrat, ultimele şase interviuri au fost realizate cu menaje mai vechi, pentru a se corecta acest dezechilibru.

Evident, această istorie a unui eşantion nu constituie un model de urmat ; caracterul său frământat se datorează unei serii de dificultăţi şi eşecuri pe care ar fi mai bine să le evităm, dacă este posibil. Dar totul depinde de ceea ce găsim sau nu găsim, de mersul anchetei, de construcţia obiectului ; eşantionul nu este decât un instrument.

Un ultim cuvânt despre eşantion : eu folosesc acest termen pentru că este foarte utilizat. Cu toate acestea, dintr-o perspectivă calitativă, el este *nepotrivit*, deoarece conţine în sine ideea de reprezentativitate şi de stabilitate. În interviul comprehensiv, este vorba mai mult despre alegerea judicioasă a informatorilor decât despre constituirea propriu-zisă a unui eşantion.

2.3. Grila

Grila de întrebări este un *ghid foarte suplu* în cadrul interviului comprehensiv : o dată redactate, rareori se întâmplă ca anchetatorul să citească întrebările şi să le adreseze în ordinea respectivă. O grilă nu este decât un instrument, utilizat pentru a-i determina pe informatori să vorbească despre subiect, idealul fiind acela de a declanşa o *dinamică a conversaţiei* mult mai bogată decât simplul răspuns la întrebări, rămânând, totuşi, în sfera temei propuse. Cu alte cuvinte : ideal ar fi să uităm grila. Dar pentru a reuşi, trebuie ca ea să fi fost, în prealabil, asimilată în întregime, redactată cu atenţie şi învăţată pe de rost sau aproape.

Unii cercetători îşi elaborează grila într-un mod foarte general, eventual sub forma unor teme. Eu prefer o serie de întrebări veritabile, precise, concrete. Pentru că acestea furnizează unelte mai finite. Le redactez pentru un informator fictiv, încercând să-mi imaginez reacţiile şi răspunsurile lui, ceea ce îmi permite o creştere a preciziei. Reacţiile şi răspunsurile informatorului real vor fi, bineînţeles, diferite, dar va fi suficientă o adaptare a întrebărilor în timpul culegerii interviului.

Suita de întrebări trebuie să fie logică (e bine să fie ordonată pe teme), iar ansamblul coerent : trecerea de la un subiect la altul şi amestecul lor heteroclit trebuie evitate sistematic. Pentru un motiv de care rareori se ţine seama : informatorul îşi dozează gradul de implicare în interviu, acest grad de implicare depinde în mare măsură de încrederea pe care i-o inspiră anchetatorul. Întrebările incoerente sau întrebările surprinzătoare şi nejustificate îi dau imediat celui anchetat un semnal negativ (de Singly, 1992). Fapt care îl incită cu atât mai mult să nu se prea implice, cu cât schimbările de teme nu-i lasă timp să se replieze.

Primele întrebări ale grilei au o importanţă deosebită, pentru că ele dau tonul (abia mai târziu dinamica discuţiei prinde aripi şi ne permite să uităm

restul grilei); prin urmare, ele vor fi puse aproape întotdeauna. Diverse tactici sunt posibile. Se poate începe cu întrebări simple şi uşoare, pentru a sparge gheaţa. Dar acestea nu trebuie să fie prea numeroase, deoarece informatorul s-ar instala într-un stil de răspunsuri superficiale. De asemenea, se poate alege tactica inversă. Pe parcursul interviului, informatorul dispune de unele repere furnizate de primele sale răspunsuri, care fixează foarte repede un cadru şi reduc incertitudinea. Dar la început totul rămâne deschis şi se poate profita de acest lucru pentru a formula direct, fără nici o introducere, o întrebare esenţială, cu scopul de a testa ce se află în mintea celui intervievat, înainte de a i se furniza vreun ghid pentru răspunsuri. În *Corps*, am optat pentru o soluţie intermediară. Primele două întrebări erau simple, descriptive, iar tonul incita la un răspuns rapid: „Veniţi des pe această plajă? Sunt multe femei aici care fac plajă fără sutien?". Apoi, schimbare în stilul anchetatorului, vorbire lentă şi apăsată, pentru a semnala importanţa şi dificultatea întrebării următoare: „După părerea dumneavoastră, de ce s-a dezvoltat această modă?". În sfârşit, refuzul de a se mulţumi cu primele tentative de răspuns, relansări repetate, în încercarea de a ajunge la cauzele cele mai profunde şi de a-i „împinge" pe informatori către miezul anchetei.

Cum redactăm întrebările? Scriindu-le una după alta, pe măsură ce ne vin în minte şi ordonându-le, apoi, pe teme! Nu există alte moduri de a proceda, dar este util să ne reamintim această banalitate, căci ea ne permite să înţelegem o greşeală frecventă care constă în a înşira un maximum de întrebări, fără să reflectăm prea mult asupra statutului lor. De fapt, fiecare întrebare este deosebită: există întrebări bune, mai puţin bune şi proaste, centrale şi periferice. Or, o grilă trebuie construită ca şi un obiect al cercetării: ameliorându-i coerenţa, întărind ceea ce este central, controlând ceea ce este periferic, eliminând fără ezitare ceea ce este superfluu. Mulţi cercetători începători au o idee falsă despre progresul muncii lor, crezând că acumulând mult material au realizat esenţialul lucrării: cu cât acumulează mai mult, cu atât sunt convinşi că avansează mai mult. Această viziune este de două ori falsă: *primo*, partea esenţială urmează să fie realizată abia după faza de acumulare; *secundo*, cantitatea acumulată nu poate fi evaluată ca atare, ci folosind o veche unitate de măsură, *calitatea* sa. Nu numai că un material suplimentar, mai mult sau mai puţin în afara subiectului, este, în general, inutil, dar el poate foarte repede să devină nociv, copleşindu-l pe cercetător şi împiedicându-l să construiască obiectul. De aceea, recomand insistent ca grila să nu fie încărcată cu tot felul de întrebări vag înrudite, doar pentru a o face mai lungă; este preferabil să ierarhizăm întrebările, scriindu-le pe cele centrale uşor depărtate de celelalte [sau cu o altă culoare], astfel încât să iasă în evidenţă. Unele întrebări periferice pot aduce elemente interesante, pe care nu le-am prevăzut la început (în *La Trame* formulasem

o singură întrebare despre copilărie, care s-a dovedit a fi esenţială), dar ele trebuie să fie bine alese şi limitate ca număr.

Grila are o „istorie a vieţii", mereu aceeaşi. Cercetătorul pătrunde ca un străin în această lume de întrebări, încă abstracte, care apar sub degetele sale. Apoi, imediat ce le dă o formă potrivită, se obişnuieşte foarte repede cu ele. Atât de repede şi atât de mult, încât, după ce a experimentat-o în interviuri de explorare, nu se mai poate hotărî să o modifice, cu excepţia a două-trei detalii, vizibil neadaptate. Şi nu mai are curajul să schimbe o mulţime de întrebări care sunt pur şi simplu greşit concepute, prea plate, prea pompoase, prea alambicate, sau care produc un pic de indiferenţă, de tăcere, de jenă. Iar această tendinţă este tot mai puternică, pe măsură ce ancheta avansează ; grila devine cu timpul intangibilă. Ceea ce reprezintă o greşeală : a o supune în mod regulat criticii ar putea avea efecte foarte benefice. Puterea obişnuinţei este, însă, atât de mare (rutina este necesară pentru construirea unui instrument eficace), încât pare imposibil ca această critică permanentă să fie adoptată drept principiu necesar. Este, deci, esenţial să lărgim falia care se deschide la capătul interviurilor exploratorii, să nu ezităm să tăiem în carne vie, să punem sub semnul întrebării fiecare întrebare. Iar mai târziu, când apare o îndoială referitoare la unul sau la altul dintre aspectele grilei, să ştim să profităm de ocazie şi să le adaptăm.

În anumite cazuri, se poate merge chiar mai departe. De exemplu, până la o grilă refăcută în totalitate pentru o a doua campanie de interviuri. Sau până la un efort permanent de analiză a fiecărei întrebări. Fiecare este, cu siguranţă, deosebită, cu punctele ei tari şi cu punctele ei slabe, determinând diverse tipuri de sinceritate şi încercări specifice de disimulare, răspunsuri la niveluri de profunzime diferite, tonalităţi tipice chiar, expresii fetiş care se repetă. În cadrul unei cercetări care se află în curs de desfăşurare, pentru a putea dirija mai bine un grup de anchetatori, am procedat la o asemenea analiză a fiecărei întrebări, a capcanelor şi a comorilor pe care le conţine. A fost o muncă dificilă, pe care nu o putem lua ca model atâta timp cât grila reprezintă, dimpotrivă, tocmai un instrument de uşurare a muncii. În doze mici însă, cel puţin în faza exploratorie, analiza descrisă se dovedeşte a avea o mare eficacitate.

3. Conducerea interviului

3.1. Ruperea ierarhiilor

Eşantionul o dată constituit, iar grila elaborată şi testată, nu ne mai rămâne decât să îi contactăm pe informatori şi să realizăm interviurile. Pentru unii anchetatori, acesta este un moment dificil : uşile care se închid, ori crispările de la începutul interviului nu sunt întotdeauna uşor de suportat. Aceia care au

dificultăţi în această fază pot depăşi momentul critic, amintindu-şi că este de scurtă durată: de îndată ce interviul câştigă în profunzime, totul devine mai uşor. Şi tocmai acesta este obiectivul: ca schimbul între anchetator şi anchetat să devină cât mai profund cu putinţă, până la obţinerea informaţiilor esenţiale.

Pentru a ajunge aici, un prim element decisiv este *stilul oral*. Dacă anchetatorul enumeră o listă de întrebări pe un ton monoton sau, mai rău, le citeşte ca şi când ar fi vorba despre un chestionar, intervievatul va adopta acelaşi stil pentru a răspunde, limitându-se la fraze scurte, corespunzătoare reflecţiilor superficiale care îi trec pe moment prin minte, fără nici un angajament personal. Trebuie să ne delimităm radical de acest stil, deoarece el produce un material nepotrivit cu metoda comprehensivă. Atunci când administrăm un chestionar, tonul şi formularea întrebărilor invită în mod logic la răspunsuri scurte şi clare: „da" sau „nu", alegeri multiple, răspunsuri deschise, dar succinte. Acest mod de a pune întrebări instaurează o ierarhie în cadrul interacţiunii: cel anchetat se supune anchetatorului, acceptând categoriile acestuia şi aşteptând docil întrebarea următoare. Prin natura sa, interviul comprehensiv distruge această ierarhie: tonul care trebuie adoptat este mult mai apropiat de acela al conversaţiei dintre doi indivizi egali, decât de acela al întrebărilor adresate „de sus". Uneori, acest stil de conversaţie se instalează într-atât, încât cadrul interviului pare uitat: cei doi stau pur şi simplu de vorbă în legătură cu subiectul propus de anchetator. Astfel de momente arată că s-a atins un bun nivel de profunzime şi joacă un rol pozitiv, permiţându-le, atât anchetatorului, cât şi celui anchetat, să „respire". Ele nu trebuie, totuşi, să dureze prea mult, pentru a nu dezorganiza interviul, care ar risca, astfel, să lunece către un schimb lipsit de consistenţă. Pentru a ajunge la informaţiile esenţiale, anchetatorul trebuie, categoric, să se apropie de stilul conversaţiei obişnuite, ferindu-se, însă, să cadă în capcana unei conversaţii propriu-zise. Idealul constă în ruperea ierarhiei, fără a cădea într-o echivalenţă a poziţiilor: fiecare dintre cei doi parteneri îşi păstrează un rol specific. Anchetatorul este conducătorul jocului, el face regulile şi pune întrebările; informatorul se mulţumeşte la început să răspundă. Abia după aceea se produce esenţialul: informatorul trebuie să simtă că ceea ce spune este aur curat pentru anchetator, că acesta din urmă îl urmăreşte cu interes sincer, neezitând să-şi abandoneze grila, pentru a-i cere să comenteze o informaţie importantă pe care el a expediat-o prea repede. Informatorul este plăcut surprins, simţindu-se ascultat cu adevărat şi lunecând către un rol central: el nu este interogat numai pentru că are o opinie oarecare, ci pentru că posedă nişte cunoştinţe preţioase pe care anchetatorul nu le deţine, cu toate că este conducătorul jocului. Astfel, schimbul ajunge să-şi găsească echilibrul între două roluri puternice şi complementare. Iar informatorul îşi dă seama că, dacă încearcă să sondeze mai adânc în el însuşi, ajungând să exprime mai bine ceea ce ştie, îşi consolidează mai mult puterea în jocul acesta interactiv.

3.2. Rolul activ al anchetatorului-analist

A conduce bine un interviu comprehensiv este un exerciţiu pasionant, bogat în informaţii, în spirit umanist, în emoţii, dar care îl poate epuiza pe anchetator. Pentru că, departe de a se mulţumi cu simpla culegere a datelor, acesta trebuie să se simtă mobilizat, să încerce să pătrundă mereu mai în profunzime. Pentru aceasta, elementul-cheie îl constituie formularea întrebărilor : anchetatorul trebuie *să găsească întrebarea adecvată*. Nu să pună o întrebare pur şi simplu, ci să o găsească pe cea mai bună, în fiecare moment al derulării interviului. Cea mai bună întrebare nu este dată de grilă : ea trebuie găsită plecând de la ceea ce tocmai a spus informatorul. În ultimele sale răspunsuri, acesta a formulat opinii, analize, sentimente, a căror analiză de conţinut va arăta câteva luni mai târziu că sunt contradictorii, sau că dezvăluie procese sociale, sau că începuseră să furnizeze fragmente de informaţii despre un aspect esenţial, fără a merge mai departe etc. Pe scurt : că răspunsurile în cauză reprezentau o mină de o bogăţie extraordinară, pe care anchetatorul nu a ştiut să o exploateze. Problema este că, în momentul recoltării datelor, bietul anchetator are o mulţime de alte griji : nu dispune decât de câteva secunde pentru a imagina o întrebare, se gândeşte la mii de lucruri în acelaşi timp (ipotezele, grila, ceea ce tocmai s-a spus, stilul interviului, oboseala informatorului etc.), ideile i se încâlcesc, iar el pune, adesea, întrebarea la întâmplare, pentru a asigura înainte de toate continuarea conversaţiei. Nu trebuie, deci, să i se ceară mai mult decât poate face. Şi totuşi, este absolut necesar ca el să reuşească o primă interpretare, o aprofundare a materialului, chiar în situaţia excepţională de contact direct în care se găseşte. După aceea va fi prea târziu, iar analistul (care nu este, în general, altul decât anchetatorul însuşi) va trebui să muncească din greu pentru a acoperi golurile şi pentru a obţine bogăţie conceptuală din material sărac.

Pentru a găsi întrebarea adecvată, nu există altă soluţie decât *să ascultăm cu atenţie* ceea ce se spune şi *să reflectăm* în timp ce informatorul vorbeşte. A lansat o idee importantă, fără să o dezvolte ? Evitând să-l întrerupem imediat, trebuie să-l reinterogăm asupra acestei idei. A emis o părere care nu este în concordanţă cu ceea ce a spus mai înainte ? Contradicţia merită a fi lămurită. A povestit o anecdotă semnificativă pentru subiectul abordat ? Dacă este interesantă, putem urma mult timp calea acestei anecdote, putem multiplica întrebările, din toate unghiurile. Uneori, dinamica descoperirilor este atât de bogată, încât informatorul îl duce pe anchetator destul de departe de grila sa : dacă acesta din urmă consideră că rămâne în sfera subiectului, are tot interesul să se lase antrenat în acest itinerar imprevizibil. Câteodată, din contra, itinerarul nu oferă surprize, iar descoperirile sunt mediocre : informatorul nu se implică cu adevărat.

Să nu disperăm : procesul poate să se declanşeze oricând, pornind de la o întrebare adecvată sau de la o atitudine a anchetatorului.

Totuşi, acesta din urmă nu are întotdeauna la îndemână o întrebare originală şi precisă, extrasă din ceea ce tocmai s-a spus. La nevoie, el poate recurge la clasica tehnică a *relansării* (Blanchet şi Gotman, 1992), o tactică simplă, dar eficace, pentru a aprofunda o problemă, sau cel puţin pentru a se învârti în jurul ei şi a câştiga timp până la găsirea unor repere care îi vor permite să fie mai incisiv. Ori poate să facă *pauze* în timpul conversaţiei, să-şi citească însemnările şi să pună o întrebare din grilă. Dacă nu sunt prea frecvente, aceste momente de respiro au chiar consecinţe pozitive asupra informatorilor, întrucât îi readuc în cadrul structurat şi legitim al interviului, de care aparenţa conversaţională îi poate îndepărta puţin. Fără să pună neapărat întrebări, este, de altfel, indicat ca anchetatorul să se oprească din când în când în cursul interviului, pentru a-şi arunca ochii asupra grilei şi pentru a verifica dacă nu a uitat ceva important : informatorul observă cu calm şi aşteaptă ca procesul „confesiunii" să se declanşeze din nou. Interviul are un *ritm* al său, pe care este util să-l simţim şi să-l controlăm : aşa cum răspunsurile trec de la suprafaţă în profunzime, de la uşurinţa vorbirii la efortul exprimării cunoştinţelor ascunse, tempoul variază şi el de la schimbul rapid la frazele lente, întrerupte de momente de tăcere. Anchetatorul începător nu trebuie să se teamă de astfel de momente : dacă le „umple" prea repede, nici nu are timp să găsească o întrebare bună şi nici nu-i permite interlocutorului să gândească în linişte şi să-şi dezvolte ideea. Tăcerea nu trebuie ruptă decât atunci când provoacă în mod evident stânjeneală.

În variaţiile de ritm şi de conţinut există o serie de întrebări specifice, care descriu caracteristicile informatorului (vârstă, profesie etc.). Nu este indicat ca acestea să fie înregistrate pe bandă, deoarece vor îngreuna utilizarea ulterioară a materialului şi îi imprimă interviului un stil de chestionar. Este de preferat să le notăm pe o *fişă* separată.

Când anchetatorul apasă pe buton pentru a opri înregistrarea, se întâmplă frecvent ca acest gest să declanşeze o nouă dorinţă de comunicare din partea informatorului. Acesta se simte mai liber şi regretă că nu a ajuns să spună tot ce ar fi putut să spună. Aceste două motivaţii dau naştere la două tipuri diferite de materiale : informaţii noi, în primul caz ; repetiţie (mai puţin structurată) a ceea ce tocmai s-a spus, în cel de-al doilea. Anchetatorul este acela care poate să aprecieze dacă a apărut ceva nou. Dacă este cazul, aparatul de înregistrat poate fi repus în funcţiune, de regulă, fără nici o dificultate. Informatorul a deschis un registru de confesiune inedit, pentru că s-a simţit eliberat la întreruperea înregistrării, dar reluarea acesteia nu îl împiedică să continue : gestul de oprire a aparatului a avut pur şi simplu ca efect învingerea unui blocaj.

3.3. Empatia

Chiar dacă trebuie să fie foarte activ şi să conducă jocul, anchetatorul trebuie să ştie să rămână, în acelaşi timp, modest şi discret: el îi cedează rolul principal informatorului, iar acesta din urmă trebuie să o simtă din atitudinea sa, o atitudine de ascultare atentă, de concentrare, în măsură să dovedească importanţa acordată interviului, interesul maxim pentru opiniile exprimate, chiar şi pentru cele mai neînsemnate sau mai neobişnuite, simpatia nedisimulată pentru persoana intervievată. La început, anchetatorul joacă un rol de compoziţie: el simulează interesul, pentru că îi este greu să descopere ceva interesant în ceea ce aude. Dar să nu ne înşelăm: dacă avem dificultăţi de acest tip, ele nu se datorează decât în parte informatorului; adevărata cauză se află în propria noastră incapacitate de a surprinde ceea ce este interesant; soluţia se află, aşadar, într-o ascultare mai atentă, îndreptată spre aspectele de profunzime ale relatării. În acest fel, descoperim puţin câte puţin, o nouă lume, aceea a persoanei intervievate: sistemul său de valori, categoriile sale operatorii, însuşirile sale originale, punctele tari şi slăbiciunile sale. Îl descoperim şi îl înţelegem în dublul sens weberian: intrând într-o relaţie de simpatie cu el şi sesizându-i, totodată, structurile intelectuale.

Atitudinea de simpatie faţă de persoană şi tentativa de descoperire a categoriilor care se află în centrul sistemului său de gândire şi de acţiune nu constituie două elemente distincte. Anchetatorul începe – am mai spus-o – printr-un rol de compoziţie: este amabil, receptiv şi primeşte cu multă bunăvoinţă tot ce i se spune. O astfel de conduită îl ajută să-l facă pe informator să vorbească şi îi îngăduie să intre în lumea acestuia: categoriile cele mai operatorii – „cheile" unei existenţe – apar izolat, totul începe să se înlănţuie. Informatorul se convinge treptat că atitudinea interlocutorului său nu a fost una înşelătoare, o simplă mască de politeţe, ci că acesta este cu adevărat interesat de el ca persoană, că este atât de interesat, încât a ştiut să pătrundă în miezul lumii sale, să înţeleagă sistemul său propriu de gândire şi să mânuiască tot atât de bine ca el categoriile specifice. El capătă, atunci, încredere şi devine dornic să urmeze acest drum în doi spre sine.

Pentru a ajunge să intre atât de profund în intimitatea afectivă şi conceptuală a partenerului său, anchetatorul trebuie să-şi uite total propriile opinii şi categorii de gândire. Să nu se gândească decât la un singur lucru: că are o lume de descoperit, plină de bogăţii necunoscute. Fiecare univers personal îşi are bogăţiile proprii, din care putem învăţa imens. Numai că, pentru aceasta, orice atitudine de refuz sau de ostilitate trebuie evitată, oricare ar fi ideile şi manifestările celui care vorbeşte: nu trebuie decât să încercăm pur şi simplu să înţelegem, cu dragoste şi consideraţie şi, de asemenea, cu o mare sete de

cunoaştere. Să luăm ca exemplu cazul unei anchete despre rasism. Dacă întrebările rămân la suprafaţă, iar anchetatorul impenetrabil, mărturiile informatorilor vor fi moderate şi puţin relevante. Dacă, dimpotrivă, anchetatorul intră în lumea persoanei intervievate – ceea ce înseamnă că încearcă să-i înţeleagă rasismul, nu cu milă, ca şi cum ar ierta, ci realmente cu interes, atenţie şi simpatie –, concluziile anchetei au şanse să fie foarte diferite, să ne dezvăluie un rasism mai accentuat şi să ne permită să urcăm la sursele producerii acestui sentiment. Dacă vrea cu adevărat să înţeleagă, anchetatorul trebuie să abandoneze, temporar, orice morală ; va reveni la propriile convingeri după ce a terminat interviul.

3.4. Angajamentul

Concepţia clasică recomandă neutralitatea intervievatorului care „*nu trebuie să manifeste nici aprobare, nici dezaprobare, nici surpriză*", ceea ce implică „*păstrarea unei anumite distanţe*" şi „*neangajarea personală*" (Loubet Del Bayle, 1989, p.43). O dezangajare şi o dezumanizare a relaţiei, împotriva cărora se ridică Anne Gotman : „*Nu serveşte la nimic să staţi în umbră, să priviţi pe furiş, să coborâţi privirea, să adoptaţi un aer modest, să vă faceţi mici şi neobservaţi, nimeni nu va crede că nu aveţi nici o opinie în privinţa subiectului de care vă ocupaţi, sau nici o preferinţă*" (1985, p.163). Dimpotrivă, informatorul are nevoie de repere, pentru a-şi dezvolta ideile. Este, de altfel, o lege bine cunoscută a interacţiunii : dacă interlocutorul nu poate fi „tipificat" (adică evaluat ca aparţinând unui tip, unei clase), schimbul nu se poate structura (Berger şi Luckmann, 1986). Anchetatorul care păstrează o atitudine rezervată îl împiedică, aşadar, pe informator să se destăinuie : numai în măsura în care se va implica el însuşi, celălalt, la rândul său, va putea să se implice şi să exprime gândurile sale cele mai profunde. Pentru aceasta, atitudinea adecvată este, în cazul interviului comprehensiv, exact opusă neutralităţii şi distanţei : realizatorul de interviuri trebuie să rămână o prezenţă personalizată, puternică, deşi foarte discretă. Anchetatorul intră în lumea informatorului, fără să devină un *alter ego* al acestuia. Deşi transpus în categoriile informatorului, el trebuie să ştie să rămână el însuşi. Pentru a relua exemplul de mai sus : dacă în mod obişnuit este antirasist, el trebuie să devină pentru moment un pic rasist[1], refuzând, totuşi, excesele, intoleranţa violentă ; dar trebuie să-şi păstreze, totodată, obişnuinţele, ticurile de limbaj, emoţiile preferate, adaptându-le provizoriu unui rasism temperat. Empatia rimează cu simpatia, iar anchetatorul trebuie, înainte de orice, să fie amabil, înţelegător, deschis la tot ceea ce spune persoana din faţa sa. Totuşi, o dată însuşit acest comportament de bază, devine

1. În sensul că manifestă înţelegere pentru atitudinea şi motivaţiile informatorului (n.n., E.S.).

posibilă şi chiar interesantă exprimarea unor mici dezacorduri, care îi permit să fie mai autentic şi care dinamizează, adesea, discuţia. Căci, pentru a se implica, anchetatorul trebuie să exprime el însuşi idei şi emoţii (bineînţeles, nu prea mult, întrucât nu el joacă rolul principal) ; dacă nu spune nimic, celălalt nu va avea repere, iar interviul nu va putea avansa. Este, deci, posibil, şi chiar indicat, ca anchetatorul să nu se limiteze doar la punerea întrebărilor : să zâmbească, să râdă în hohote, să complimenteze, să-şi dezvăluie fugar propria părere, să explice un aspect al ipotezei, să analizeze pe loc ceea ce tocmai a spus informatorul, chiar să-l critice şi să-şi manifeste dezacordul.

Pentru informator, anchetatorul ideal este un personaj bizar. Pe de o parte, el trebuie să fie un străin, un anonim, căruia îi poate spune orice, pentru că, oricum, nu îl va mai revedea, un individ care nu se numără printre persoanele care joacă un rol în reţeaua lui de relaţii. Pe de altă parte, pe parcursul interviului, el trebuie să îi devină la fel de apropiat ca oricare dintre apropiaţii săi, ca unul pe care îl cunoaşte sau pe care crede că îl cunoaşte îndeaproape, căruia i se poate spune totul, pentru că a devenit un intim. Confesiunile cele mai profunde rezultă din combinarea reuşită a acestor două aşteptări contradictorii. Baza o constituie anonimatul – care trebuie să îi fie absolut garantat persoanei, aşa cum medicul garantează secretul medical. Iată de ce, de exemplu, eu refuz să îmi revăd informatorii după anchetă, să discut cu ei despre rezultate etc., deşi ar fi, fără îndoială, pasionant ; o dată terminat interviul, informatorul trebuie să se simtă pe deplin liber. Dar în timpul interviului, el aşteaptă, dimpotrivă, ca anchetatorul să coboare din „turnul său de fildeş", să îşi părăsească rolul rece de maşină de pus întrebări, să se manifeste în calitatea sa de persoană umană, cu gânduri şi sentimente. Timid, dar frecvent, persoanele intervievate au iniţiative în această direcţie. După ce şi-au exprimat un gând, ele întreabă, de exemplu : „Nu credeţi ? ". Adesea, jenat de această provocare, anchetatorul mormăie o aprobare, atât de slab şi de nedesluşit, încât celălalt decodifică imediat mesajul în felul următor : cel care îl intervievează fie nu este de acord, fie refuză să îi spună ce gândeşte. Dacă mai multe tentative de a-l angaja pe anchetator rămân fără rezultate concrete, informatorul se refugiază în răspunsuri de suprafaţă.

3.5. Un joc cu trei poli

Empatia este un instrument cu ajutorul căruia se intră în lumea informatorului. Totuşi, nu această intrare este scopul ultim : ea este, la rândul său, un instrument pentru a ajunge la mecanismele sociale, care pot fi, de asemenea, considerate instrumente pentru producerea unor noi concepte. Interviul nu este, aşadar, defel o simplă tehnică de culegere a datelor. El implică o muncă intensă de străbatere a tuturor acestor paliere, atât de dificilă, încât idealul rămâne

întotdeauna departe (din fericire, o bună cercetare poate fi realizată şi cu un material imperfect). Este greu atât pentru anchetator, cât şi pentru informator, pentru că ei formează împreună o veritabilă echipă. Paul Rabinow (1988) arată cât de lentă şi cât de supusă întâmplării este constituirea unei astfel de echipe pentru etnolog : el caută să testeze diverşi informatori, în vreme ce „*procesul dialectic al muncii de teren*" (p. 47) nu se încheagă niciodată din primul moment. Anchetatorul etnolog trebuie mai întâi să îl facă pe informator să conştientizeze o chestiune asupra căreia acesta nu reflectase până atunci, deoarece era pentru el de la sine înţeleasă ; este nevoie, apoi, de timp pentru ca informatorul să-şi contureze o opinie ; în sfârşit, el trebuie să reuşească să exprime această opinie în termeni care corespund aşteptărilor anchetatorului. În cadrul interviului comprehensiv, constrângerile sunt aceleaşi ; cu singura deosebire că, „procesul dialectic" trebuie să se închege cât mai repede posibil. El începe prin empatia reciprocă şi angajamentul celor două persoane. Dar există un al treilea pol, esenţial, fără de care interviul nu are sens : *obiectul cercetării*. Informatorul nu are decât fărâme de elemente din acest obiect, iar pentru el acest al treilea pol este mai curând viaţa sa, materia primă a interviului, pe care trebuie să o privească altfel, cu totul altfel decît pînă acum. Pentru anchetator, această materie primă se înscrie într-un cadru mai larg : acela al problematicii cercetării. Chiar dacă nu există acord perfect între cei doi parteneri asupra definirii celui de-al treilea pol, ei îl utilizează totuşi, ca şi cum ar exista un acord cu privire la faptul de a-l „ataca" împreună, tot mai profund. Acest joc cu trei poli impune eforturi continue pentru a înainta către rezultate. El îl plasează pe informator într-o „*postură extraordinară*" care îl scoate din felul său obişnuit de a fi şi de a gândi şi îl obligă să exercite o activitate „*cu adevărat teoretică*" (Bourdieu, 1988, p. 12). O reflecţie teoretică asupra propriei sale vieţi.

3.6. Tacticile

Instrument central, dialectica celor trei poli nu se poate închega fără ca anchetatorul să utilizeze un întreg arsenal de tactici prin care să favorizeze expresia personală a celui intervievat. Pentru a-l stimula pe intervievat să vorbească şi să o facă în interesul cercetării, putem folosi orice mijloc : farmecul, seducţia, umorul (Douglas, 1976). Umorul, în special, constituie o tehnică deosebit de eficientă : un anchetator vesel şi surâzător obţine rezultate incomparabil superioare acelora obţinute de un anchetator morocănos şi închis. Această tehnică trebuie utilizată, totuşi, cu precauţie : în unele cazuri, informatorii adoptă un comportament de eschivă, căutând să ia în derâdere interviul.

Dincolo de atitudini şi de felurile de a vorbi, tacticile pot să privească definirea situaţiei de interviu. În *Corps*, una dintre întrebările cele mai dificile

se referea la gradul de interes sexual pe care bărbaţii îl puteau avea privind sânii goi : tendinţa de disimulare era clară în răspunsuri, mai ales în interviurile luate cuplurilor. Crearea unor situaţii adecvate de interviu ne permite, totuşi, să controlăm acest material suspect : de exemplu, un anchetator a reuşit să înţeleagă dinamica de grup a bandelor de tineri, procedând la o aparentă identificare cu ei, pentru a le favoriza exprimarea obişnuită. Pot apărea şi situaţii neprevăzute : de pildă, în *Corps*, unii informatori abordează cu precădere aspectele cele mai şocante ale temei, pentru a o seduce pe anchetatoare ; aceasta s-a folosit, însă, cu abilitate de situaţie şi a întors-o în avantajul său, obligându-şi interlocutorii să meargă mai departe şi să fie precişi în explicaţiile lor, menţinând continuu o anume distanţă, necesară într-un asemenea caz. Jack Douglas (1976) ne propune să dăm frâu liber imaginaţiei, pentru a ieşi din cadrele adesea prea stereotipe ale anchetei, să provocăm contexte originale pentru a lăsa să iasă la suprafaţă o informaţie nouă. Din când în când, trebuie să avem chiar curajul de a ne lăsa în voia „*sălbaticului din noi*" [*part sauvage*], pentru a relua expresia lui Bernard Crettaz, în voia dorinţei de a transgresa regulile şi de a inova, fără de care „*nu ar exista decât tautologie*" (1987, p. 79).

3.7. O ilustrare

Pentru a concretiza ceea ce am spus despre conduita în timpul interviurilor, iată un extras din ancheta care a dus la publicarea lucrării *La Trame conjugale*. L-am ales pentru dificultatea temei abordate : conversaţia conjugală. Cuplurile au efectiv tendinţa de a se prezenta într-o manieră care nu prea corespunde realităţii practicilor, limitându-se la generalităţi care creează impresia iluzorie a unei comunicări perfecte : de aceea, este important să forţăm puţin întrebările, pentru a obţine descrieri mai corecte şi mai precise.

Extrasul care urmează este interesant din acest punct de vedere. La fiecare întrebare, interviul s-ar fi putut opri, informatoarea spunând doar minimul cerut de politeţe şi refuzând să se implice. Rezultatul obţinut s-a datorat în întregime talentului anchetatoarei, care a ştiut de fiecare dată să găsească întrebarea ideală, alternând relansările cu stimulările mai puternice (utilizarea râsului), reperând şi utilizând prompt porţiunea de frază care permitea înaintarea („Când am ocazia") şi chiar acceptând să se implice ea însăşi, atunci când informatoarea i-a solicitat-o :

> *– Cu soţul, aveţi subiecte de conversaţie pe care le evitaţi, de exemplu ce nu merge între dumneavoastră ?*
>
> *– Nu, vorbim despre orice, nu întotdeauna prea mult, dar vorbim de una, de alta.*

– Dar, de exemplu, i-aţi spus că nu sunteţi mulţumită că face atât de puţin ? (Informatoarea semnalase acest lucru câteva clipe mai devreme).

– Oh, asta nu ajută la nimic, îi spun, dar nu ajută la nimic.

– Ce-i spuneţi ?

– …

– Când îi spuneţi ?

– Nu ştiu, uneori…

– În împrejurări speciale ?

– Da, în anumite împrejurări.

– Aveţi ceva în minte, dar vă este greu să precizaţi, să spuneţi exact când, nu-i aşa ? (râsete)

– Da, întrebarea dumneavoastră, oh… (râsete), *ştiu că îmi ies din fire, uneori, aşa, când nu mai pot !*

– O faceţi pentru că în acel moment aveţi un motiv clar ?

– Da, când sunt nervoasă, când se umple paharul. De exemplu, când îşi lasă hainele împrăştiate peste tot. Ştiu că nu numai el e aşa. Sunt mulţi bărbaţi aşa, nu ?

– Da, o constat adesea de când fac ancheta.

– Ah ! Şi ce-i mai rău, că degeaba le spunem, ei ascultă numai dacă vor. Ştiu bine că vorbesc cu pereţii, dar, oricum, îmi face bine, şi chiar dacă nu vrea să audă, aude el totuşi. Nu e uşor cu bărbaţii ; adevărul e că uneori sunt atâtea lucruri pe care aş vrea să i le spun, dar când nu vor să asculte, ei nu aud şi pace. Şi nu are rost să mă cert cu el, după aia lucrurile s-ar încurca. Tot eu îmi spun : nu-i mai zice nimic, nu serveşte la nimic ; numai că mă mai descarc uneori, când nu mai pot.

CAPITOLUL 3

STATUTUL INTERVIULUI

1. De ce vorbesc oamenii

1.1. Construcţia realităţii

Componentele interviului comprehensiv pot fi separate, iar apoi utilizate în diverse contexte. Metoda formează, totuşi, un ansamblu coerent, care nu îşi dezvăluie pe deplin sensul şi eficacitatea decât atunci când componentele sunt reunite. Coerenţa este esenţială pentru fabricarea teoriei : plecând de la fapte, aceasta din urmă este strâns legată de jocul cu trei poli necesar în conduita personalizată din timpul interviurilor. În aceeaşi ordine de idei, interviul comprehensiv poate fi utilizat în cadre teoretice diferite, numai că unele dintre acestea sunt mai adaptate, mai în consonanţă cu tehnicile lui. Este vorba îndeosebi despre curente care se articulează în jurul noţiunii de *construcţie socială a realităţii*, care refuză ruptura dintre obiectiv şi subiectiv, dintre individ şi societate (Corcuff, 1995).

Interviul impersonal şi standardizat se sprijină, dimpotrivă, pe o concepţie a realităţii existente ca dat, materializată în concreteţea faptelor exterioare gândirii. Reprezentarea – nivel la care se situează interviul – este, în acest caz, văzută ca o reflectare (mai mult sau mai puţin palidă sau deformată) a acestei realităţi. Anchetatorul este, de aceea, convins că nu se situează la un nivel privilegiat de observaţie şi îşi concentrează toate eforturile pentru evitarea deformărilor şi ameliorarea calităţii reflectării.

Viziunea dialectică a construcţiei realităţii conduce la o cu totul altă poziţie a interviului. Norbert Elias (1991c) argumentează că individul poate fi considerat o expresie concentrată a lumii sociale : el poartă în sine, structurată într-o manieră aparte, întreaga societate a epocii sale. Aceasta este baza explicativă a caracterului extraordinar de complex şi de contradictoriu al persoanei umane, a eului multiplu (Douglas, 1990 ; Elster, 1985) : suntem infinit contradictorii pentru că purtăm în noi, potenţial cel puţin, toate contradicţiile societăţii. Confruntat cu acest social heteroclit încorporat, individul nu devine el însuşi decât producându-şi identitatea, adică ţesând firul care dă un sens vieţii sale ; principiul adevărului unic este esenţial pentru bunul mers al vieţii sale de zi cu zi

(Boudon, 1990). Zi după zi, el lucrează la acest fir, construindu-se ca persoană prin realizarea unităţii identităţii sale ; lucru cu atât mai dificil, cu cât această unitate este nesigură şi se modifică fără încetare. În acest context teoretic, reprezentarea nu mai apare ca o simplă reflectare, ea este un moment crucial în procesul dialectic de construire a realităţii : momentul în care percepţia socialului trece prin conştiinţele individuale, în care acest social este triat şi frământat şi care conduce la constituirea unor comportamente particulare dintre miile posibile, cu alte cuvinte, la selectarea şi constituirea a ceea ce urmează a fi concretizat şi a se înscrie, la rândul său, în social. Subiectivul nu se opune obiectivului, realului, el reprezintă un moment în construcţia realităţii, singurul în care individul are o marjă de creativitate, moment marcat de necesitatea selecţiei şi de obsesia unităţii.

1.2. O situaţie experimentală

Anchetatorul trebuie să fie convins de aceasta : el ocupă o poziţie de observaţie privilegiată, se află în legătură directă cu procesul de construcţie socială a realităţii, prin intermediul persoanei care vorbeşte în faţa lui. Iar informatorul o simte (pe măsură ce cercetătorul se implică şi îl obligă să depăşească opiniile superficiale) : îi devine imposibil să se joace cu răspunsurile, să spună orice. Interviul funcţionează efectiv ca un spaţiu de ecou al situaţiei obişnuite de fabricare a identităţii. Informatorul trebuie să se gândească la sine şi să vorbească despre sine, mai profund, mai precis, mai explicit decât o face de obicei, într-un cadru oarecum solemn, cu un reportofon în faţa sa, pentru progresul ştiinţei. Când anchetatorul reuşeşte să pătrundă în lumea informatorului, să descopere unele dintre categoriile centrale ale mecanismelor lui identitare, cel care vorbeşte este prins în capcana propriilor spuse : pe măsură ce acestea curg, el se angajează, în paralel, să pună ordine în ceea ce spune, căci sunt în joc viaţa sa, eul său. Şi cu cât se implică mai mult în acest travaliu de punere în ordine, cu atât vorbeşte mai mult despre el însuşi, furnizând alte informaţii, care necesită, la rândul lor, o nouă ordonare… Cel care vorbeşte nu se limitează la a furniza informaţii : implicându-se, el începe o muncă asupra lui însuşi, pentru a-şi construi unitatea identitară în direct, faţă în faţă cu anchetatorul, la un nivel de dificultate şi de precizie care depăşeşte cu mult ceea ce face în mod obişnuit. Interviul comprehensiv constituie un fel de situaţie experimentală.

Informatorul are la dispoziţie două ipostaze caracteristice. El poate să lucreze pentru construirea unităţii identităţii sale – cazul cel mai frecvent. În această postură, el se concentrează asupra opiniilor şi comportamentelor proprii, pentru a le da coerenţă, pentru a desena un autoportret în linii pure şi luptă cu toate forţele împotriva anchetatorului, când acesta scoate în evidenţă contradicţii. Într-o a doua postură, el poate utiliza situaţia de interviu pentru a-şi pune

întrebări în legătură cu propriile opţiuni, pentru a se autoanaliza, profitând de ajutorul anchetatorului, cu care face – în mod paradoxal – echipă împotriva identităţii sale oficiale. Această a doua postură este adoptată numai temporar, în „paranteze". Şi chiar dacă unii informatori sunt capabili să meargă foarte departe pe acest drum, este vorba mereu despre „paranteze", închise brusc, pentru ca integritatea identitară să fie din nou apărată. Ar fi de dorit ca anchetatorul să simtă aceste variaţii şi să-şi schimbe atitudinea în consecinţă : când informatorul se retrage în apărarea unităţii sale identitare, anchetatorul nu trebuie să ezite să devină incisiv, să sublinieze contradicţiile ; dacă, însă, această ofensivă întăreşte replierea defensivă, el trebuie să facă uz de mai multă diplomaţie ; când informatorul însuşi îndreaptă o privire analitică asupra vieţii sale, anchetatorul trebuie să i se alăture şi să îl ajute discret să continue etc.

1.3. Banalizarea excepţionalului

Lucrările de metodologie care au ca obiect interviul standardizat îl îndeamnă, în general, pe anchetator să-şi neutralizeze intervenţiile, să-şi atenueze prezenţa – pentru a diminua influenţele exercitate asupra celui intervievat – şi să încerce, astfel, să se apropie de situaţia banală a unei conversaţii obişnuite, considerată mai autentică. Pentru a ajunge la un astfel de rezultat, analizele şi sfaturile care se dau sunt atât de detaliate şi de sofisticate, încât se ajunge la un paradox : situaţia de interviu este supravalorizată, fetişizată (Simonot, 1979), regizată atât de mult, încât ajunge să fie trăită ca o situaţie excepţională, cu mecanisme complexe şi chiar misterioase ; tocmai voinţa de a o banaliza produce caracterul excepţional al situaţiei.

Schema este exact inversă în interviul comprehensiv : recunoaşterea caracterului excepţional al situaţiei conduce la voinţa de a o banaliza. Paul Rabinow (1988) arată că numai făcându-l pe informator să iasă din cadrul său obişnuit, angajându-l într-un demers reflexiv în raport cu el însuşi şi cu obiectul, etnologul obţine datele cele mai bogate. La fel se întâmplă şi în interviul comprehensiv : doar accentuând caracterul experimental al situaţiei pot fi atinse straturile cele mai profunde ale adevărului. Nu trebuie, deci, să construim interviul ca pe o situaţie banală ci, dimpotrivă, să accentuăm caracterul său excepţional. Totuşi, după modelul domnului Jourdain care făcea proză fără să ştie, este inutil şi chiar nefast ca anchetatorul, şi cu atât mai mult informatorul, să acţioneze având continuu conştiinţa acestui caracter. În ceea ce îl priveşte pe informator, obiectivul care trebuie atins este ca situaţia să îi apară drept cea mai simplă din lume, să simtă că este suficient să se lase condus de atitudinea sa angajată : el nu are nevoie să îi înţeleagă misterul. Cât despre anchetator, presiunea pe care o suportă şi multitudinea exigenţelor care îl asaltează (să imagineze tactici pentru a-l face pe informator să se implice mai profund, să reflecteze la ceea ce acesta tocmai a

spus, să readucă discuţia la obiect, să găsească întrebarea cea mai bună etc.) necesită din partea lui o percepere simplă, suplă, decontractată a situaţiei : chiar dacă interviul comprehensiv construieşte un cadru cu totul excepţional, anchetatorul trebuie să îl banalizeze pe măsură ce îl trăieşte în calitate de actor.

1.4. Rolul de elev bun

Este uimitor cât de des intră informatorii în rolul de elev bun, luând foarte în serios interviul şi străduindu-se să răspundă bine la fiecare întrebare. Acest fapt comportă şi un mic aspect negativ : limbajul este ales după normele şcolare, pierzând din naturaleţe, pentru a câştiga în planul calităţii sintactice. Aşa se explică de ce umorul şi degajarea constituie arme atât de utile : ele ne permit să înlăturăm aerul prea serios, continuând, totodată, să lucrăm serios. Aspectul negativ este, totuşi, secundar : intrând în rolul de elevi buni, informatorii dau dovadă de o voinţă de a lucra care favorizează reuşita investigaţiei.

De ce un astfel de comportament ? Mai întâi, pentru că anchetele şi alte sondaje sunt, de acum, cunoscute şi recunoscute de cetăţeanul obişnuit. Apoi – şi acest aspect este mult mai semnificativ – pentru că cei anchetaţi se simt evaluaţi după calitatea răspunsurilor lor (Mauger, 1991). Acesta este, de altfel, un element suplimentar care îi face să nu trişeze, căci este dificil să aducă argumente solide trişând. În sfârşit, pentru că, după ce au început cu seriozitate – dar nimic mai mult – ei sunt foarte repede „prinşi" de miză, pe măsură ce interviul devine mai profund : simt că nu numai calitatea răspunsurilor lor este judecată, ci propria lor viaţă şi coerenţa ei.

1.5. Pofta de a vorbi

Între uşi care se închid şi prime răspunsuri seci, luările de contact şi începuturile de interviu nu sunt niciodată uşoare. Din fericire, se întâmplă frecvent ca anchetatorul să nu mai fie nevoit să depună în continuare eforturi în această direcţie : informatorul însuşi capătă poftă de vorbă. O dată intrat în propria-i biografie, el călătoreşte ghidat de anchetator în jurul unei teme ; şi a prins gustul călătoriei. Vorbeşte despre el însuşi şi este ascultat ; îşi prezintă argumentele, iar părerile sale au importanţă. Vorbeşte despre el şi îşi verifică, astfel, însuşirea de a fi dotat cu o identitate puternică, stabilă şi demnă de interes. Vorbeşte despre el şi, cu ajutorul anchetatorului, îşi pune întrebări despre propria-i viaţă într-un mod cu totul nou. Desigur, călătoria nu este întotdeauna uşoară. „*Munca de explicitare*" este „*aducătoare de satisfacţii şi dureroasă în acelaşi timp*" (Bourdieu, 1993, p. 915). Dar în această capacitate de a vorbi atât de profund şi atât de competent despre sine există o „*fericire a exprimării*" (*ibidem*), fericirea de a avea ceva de spus, de a putea spune şi de a spune bine,

care îl fac să spună mereu mai mult. O fericire atât de mare, încât anchetatorul şi situaţia de interviu ajung să fie uitate, în ciuda caracterului lor puţin obişnuit, date la o parte de pofta de a vorbi. De a vorbi despre sine pentru un fel de lume anonimă, vorbind, în acelaşi timp, pentru sine.

2. Adevăr sau minciună

2.1. O reflectare deformată a realului?

Funcţionarea normală a cunoaşterii se bazează pe o activitate continuă de interpretare ; are loc nu atât o deformare a realităţii, cât o construire a categoriilor de inteligibilitate (Boudon, 1990). Omul obişnuit nu deformează, el dă formă, pentru a produce un sens, un adevăr (adevărul său). În funcţie de tipul întrebărilor adresate celui interviat, această construire personalizată a sensului poate lua proporţii mai importante. Rezultă că, în loc să conchidem că informatorii deformează realitatea (şi că, din acest motiv, materialul astfel cules nu poate fi exploatat), este preferabil să căutăm *să înţelegem logica de producere a sensului* (şi să recuperăm, astfel, materialul). În *Corps*, o întrebare în aparenţă foarte simplă dădea naştere unor răspunsuri deosebit de confuze : obiceiul de a face plajă fără sutien este în creştere sau în scădere ? Întrebare descriptivă, deci, teoretic, fondată pe o banală observare a faptelor. La un prim bilanţ al rezultatelor puteam conchide că oamenii de pe plajă nu erau defel buni observatori ai fenomenului : numărul răspunsurilor într-un sens era comparabil cu acela al răspunsurilor în sensul opus. Am fost, însă, intrigat de faptul că numeroase opinii erau formulate pe un ton foarte categoric : mulţi păreau foarte siguri de ei. S-a întâmplat, chiar, ca două femei, situate cam la o sută de metri una de cealaltă să descrie într-o manieră total diferită evoluţia plajei lor, dând ca exemplu ceea ce aveau în faţă (deci aproape aceeaşi situaţie din punct de vedere obiectiv). Una, fără partea de sus a costumului de baie, avea o atitudine favorabilă acestei practici şi era de părere că ea este în creştere ; cealaltă, mai îmbrăcată, avea o atitudine ostilă şi credea că practica în cauză se află în regres. Am putut observa, astfel, că raportul cu practica modifica modul de a-i percepe evoluţiile. Extinsă la ansamblul eşantionului, această cheie de analiză s-a dovedit a fi operatorie : evaluările cu privire la evoluţia practicii (a face plajă fără sutien) erau strâns corelate cu atitudinea faţă de ea ; cu cât opinia era mai favorabilă, cu atât practica era văzută în creştere ; cu cât opinia era mai critică, cu atât erau identificate semne de diminuare a practicii. Plecând de la această constatare, devenea posibilă rafinarea grilei de „deformări”. Astfel, opinia negativă asupra evoluţiei era mai puternică la femeile altădată de părere opusă şi care, din motive de vârstă, au decis să renunţe ; schimbarea percepţiei juca

rolul de justificare a deciziei lor, ascunzând factorul legat de vârstă. Cum diagnosticul precis asupra evoluţiei practicii era secundar în raport cu obiectivele anchetei, nu am mers mai departe cu rafinarea acestei chei de lectură. Dar ar fi fost posibil să continuu, până reuşeam să descriu faptele obiective pornind de la înţelegerea deformărilor.

Atunci când cercetătorul găseşte cheile de lectură şi pătrunde în logicile de producere a sensului, i se oferă două ţinte de cunoaştere : se poate interesa fie de faptele obiective care sunt vizate în relatări, fie de condiţiile de producere a adevărului. În exemplul de mai sus, pentru cineva care ar fi vrut să ştie cu adevărat cum evoluează practicile în cauză, cheile de lectură i-ar fi putut permite acest lucru (o metodologie mai bine adaptată ar fi fost, totuşi, mai rentabilă). Dar pentru cineva care vrea să ştie cum este „frământat" socialul pentru a produce identităţile individuale, înţelegerea condiţiilor de producere a sensului devine esenţială şi pasionantă.

În percepţiile cele mai operatorii, care definesc în mod direct practicile, decalajul nu poate fi prea important, „deformările" fiind mai puţin utile decât modelarea, simplificarea realului, care fixează un cadru clar ce facilitează acţiunea. Prin urmare, nu este sigur că modelul este mai puţin interesant decât practicile concrete, nici măcar pentru cineva care vrea să le studieze pe acestea din urmă : întrucât ghidează acţiunea actorilor, el este de fapt acela care permite înţelegerea. La întrebarea : „Cum privesc bărbaţii sânii goi ? ", persoanele şi-au exprimat adesea răspunsul printr-un gest : o mişcare circulară a capului, destul de lentă şi regulată (uneori însoţită de braţ). Observaţia directă mi-a permis să constat rapid că bărbaţii nu priveau chiar în acest fel : privirea lor era mai curând în zigzag, schimbându-şi rapid direcţia şi devenind vagă, când se oprea asupra unui reper din peisaj fără interes deosebit ; când se oprea asupra sânilor goi, privirea era foarte controlată, lucrată cu precizie : ea trebuia să vadă fără să vadă, să vadă cu adevărat, dar ca printr-o ceaţă şi mai ales alunecând, nefixându-se (cu excepţia contextelor bine determinate). Mişcarea circulară îşi dezvăluie, astfel, partea ei de adevăr : ea le indica în modul cel mai simplu actorilor un model de comportament – necesitatea alunecării privirii –, iar în paralel ea îi indica cercetătorului sensul profund al gestului.

2.2. Jocurile de influenţă în situaţia de interviu

Orice poziţie defineşte un tip de opinie. Interviul nu face excepţie de la această regulă : fiind o situaţie specială, el induce influenţe speciale asupra opiniei. Seriozitatea unei anchete poate, de exemplu, să încurajeze producerea unor răspunsuri serioase, în conformitate cu ceea ce este presupus că se aşteaptă de la o persoană serioasă. Indiscreţia temei poate incita la disimulări şi la minciuni pentru protejarea micilor secrete. Când este pusă, fiecare întrebare – inclusiv

aceea care se vrea cea mai tehnică sau cea mai neutră – defineşte un joc de influenţe. Atunci când am întrebat: „Nu cumva la o anumită vârstă femeile nu au interesul de a-şi mai arăta sânii?", s-a răspuns pozitiv aproape în unanimitate. Dar când am întrebat: „Există o limită de vârstă până la care o femeie îşi poate permite să-şi scoată partea de sus a costumului de baie?", majoritatea au răspuns negativ. Astfel de diferenţe determinate de felul în care a fost pusă întrebarea îl pot demoraliza pe anchetator, care nu mai îndrăzneşte să pronunţe nici un cuvânt, de frică să nu provoace o influenţă asupra celui din faţa sa. Dar, vai, şi dacă tace, tăcerea sa va fi interpretată de interlocutor şi îl va incita pe acesta să răspundă într-un anumit sens. Evitarea totală a influenţelor este imposibilă; ele pot, în cel mai bun caz, să fie uşor diminuate, dar această diminuare are ca efect secundar producerea unui material sărac (Schwartz, 1993). Este mult mai profitabil să intri în jocul informatorului, ceea ce este posibil în cazul interviului comprehensiv.

A intra în jocul celuilalt nu înseamnă a ne permite toate libertăţile şi a lăsa influenţele să se desfăşoare fără control. Subordonarea intervenţiilor anchetatorului faţă de spusele informatorului rămâne un principiu esenţial, care interzice ca răspunsurile să fie „suflate" într-un fel sau altul. În derularea schimburilor, este posibil, totuşi, ca poziţia interzisă să fie, uneori, utilă din punct de vedere tactic. Repet: anchetatorul poate merge chiar până la a-şi spune propria părere. Dar o astfel de poziţie nu trebuie să se prelungească: scopul ei este acela de a elibera exprimarea gândurilor informatorului printr-o schimbare de stil, şi nicidecum de a impune cu regularitate răspunsuri. Dacă anchetatorul îşi formulează întrebările strecurând şi posibile răspunsuri, obţine un material falsificat şi sărac, pentru că diminuează implicarea personală a informatorului.

Respectând principiul subordonării, anchetatorul trebuie, totuşi, să se elibereze, să dinamizeze interviul, să utilizeze tot felul de tactici şi de stiluri pentru a mări implicarea partenerului. Fără să-şi pună obsesiv problema influenţei intervenţiilor sale în timpul derulării interviului. Pentru că nu se poate face totul în acelaşi timp; iar, pentru moment, cel mai important lucru este ca informatorul să se implice. Analiza influenţelor va trece, dimpotrivă, pe primul plan, în timpul prelucrării materialului. În această etapă, dacă lucrul este bine făcut, departe de a constitui un element negativ, influenţele îi pot da cercetătorului o deschidere mai mare în interpretare, o „*inteligenţă vicleană*" putând să transforme obstacolul în instrument (Schwartz, 1993, p. 276). Iar aceasta cu atât mai mult, cu cât influenţele din situaţia de interviu sunt foarte adesea strâns legate de efectele poziţiilor asupra opiniilor în situaţiile obişnuite şi, mai general, de înseşi procesele studiate în cadrul anchetei. Interviul deplasează „deformările" şi le face mai vizibile, permiţându-ne, astfel, să le analizăm mai bine, mai ales dacă variaţia întrebărilor şi a stilurilor pune faţă în faţă influenţe contradictorii. Să reluăm exemplul celor două întrebări de mai sus. Formularea lor diferită a

produs două răspunsuri opuse, dar nu este vorba despre o problemă strict tehnică : o astfel de variaţie se explică prin caracterul structural contradictoriu al opiniei referitoare la această temă, ceea ce ancheta va dezvălui încetul cu încetul. Obişnuiţii plajei au un dublu limbaj, codificat cu precizie. La nivelul cel mai conştient, acela la care sunt exprimate principiile generale, ei se pronunţă în favoarea ideii că fiecare persoană trebuie să dispună de libertate absolută, să-şi dirijeze viaţa după cum crede. Ideea de interdicţie, de limite (utilizarea acestui cuvânt într-o întrebare a jucat un rol important în ghidarea răspunsului) provoacă, deci, un refuz unanim. Dimpotrivă, la un nivel implicit, şi în contradicţie cu principiile proclamate ale libertăţii, sunt elaborate reguli foarte stricte, care se bazează pe criterii estetice legate de vârstă şi care se impun, descalificând persoanele ce nu le respectă. Formularea întrebării din punctul de vedere al interesului femeilor în vârstă provoacă, deci, în mod logic, un cu totul alt răspuns, pentru că este eliberat în acest caz cel de-al doilea nivel al limbajului dublu. Prin intermediul unor astfel de variaţii, amplificate de anchetă şi observabile experimental, mecanismele subiacente care determină opiniile şi comportamentele pot fi puse în evidenţă ; influenţele din situaţia de interviu devin aliaţi preţioşi de îndată ce sunt înţelese regulile jocului care le animă.

2.3. Fabulele din viaţă

Persoanele intervievate nu spun întotdeauna adevărul. Există zone specifice de disimulare şi de minciună în fiecare cercetare, pe care trebuie să le izolăm şi să le abordăm cu ajutorul unor protocoale de anchetă specifice. Am procedat astfel în *Corps*, pentru componenta sexuală a privirii bărbaţilor către sânii goi. Când aceste procedee nu reuşesc, trebuie să delimităm zonele de incertitudine şi să rămânem prudenţi în generalizări. Ar fi, totuşi, greşit să exagerăm în a pune omisiunile şi deformările realităţii pe seama situaţiei de interviu. În timpul interviului, oamenii nu mint mai mult decât o fac în conversaţiile obişnuite şi, fără îndoială, mint chiar mult mai puţin, din momentul în care se implică.

Îndepărtarea faţă de adevărul faptelor obiective nu constă în minciună. Cei intervievaţi inventează uneori poveşti şi se îndepărtează de realitate, nu pentru că îl mint pe anchetator, ci pentru că îşi spun lor înşişi o poveste în care ei cred sincer şi pentru că o spun şi altora decât anchetatorului : povestea care dă sens propriei lor vieţi. Este o fabulă necesară, a cărei deconstrucţie este cu atât mai dificilă, cu cât este trăită cu sinceritate, şi este trăită cu atât mai multă sinceritate, cu cât participă mai mult la construcţia cadrelor acţiunii. Dar cercetătorul nu trebuie să se lase înşelat ; el trebuie să privească cu circumspecţie poveştile care i se spun, mai ales pe acelea prea frumoase, adevărate basme cu zâne.

În ancheta pregătitoare pentru *La Trame*, Anne-Sophie şi Olivier mi-au povestit fabula lor. Era frumoasă : formau un cuplu modern, preocupat să

trăiască potrivit unor opţiuni bine gândite. La naşterea copiilor, au decis ca Anne-Sophie să rămână acasă, pentru binele acestora : nu au ezitat, nu au avut îndoieli, era o alegere care corespundea ideilor lor şi, din acest motiv, ei rămâneau un cuplu modern. Convins, totodată, de o altă idee : femeia trebuie să se emancipeze şi să-şi constituie condiţiile autonomiei personale. Datorită mărturiei lor şi a altora, cercetarea a progresat şi a permis scoaterea la lumină a unor mecanisme, dintre care unul (efectele decalajelor între comportamentele moştenite) se potrivea perfect istoriei lor. Principiul era simplu : încorporăm maniere care se pot sedimenta în stare latentă şi care devin manifeste mai târziu, în împrejurări favorabile ; începerea vieţii în doi şi organizarea sa progresivă reactivează o întreagă istorie de ordin casnic, pe care fiecare o poartă în sine fără să ştie. Deprinderile moştenite de cei doi parteneri fiind diferite, decalajul determină presiuni care îi împing şi pe unul şi pe celălalt în roluri specifice, oricare ar fi ideile lor asupra problemei. Decalajul dintre Anne-Sophie şi Olivier era considerabil : pe măsură ce îşi organizau căsnicia, Anne-Sophie îşi dezvăluia enormitatea pretenţiilor legate de ordine şi curăţenie ; Olivier nu le putea respecta şi refuza să le respecte (el refuza, de exemplu, să schimbe hainele copiilor de îndată ce acestea aveau o singură pată, sau să împăturească lenjeria ce urma a fi călcată şi să o pună în saci de plastic ca să nu se prăfuiască). O dată cu naşterea celui de-al treilea copil, intensificarea activităţilor menajere şi abandonul împărţirii sarcinilor au constrâns-o pe Anne-Sophie să nu mai lucreze. Era, în cazul lor, o decizie evident impusă de împrejurări, contrară eticii şi dorinţelor lor. Inventându-şi fabula şi, mai ales, ajungând să o creadă, ei au redefinit condiţiile acordului cu opţiunile lor în domeniul ideologiei familiale, condiţii care le-au permis o trăire pozitivă a vieţii cotidiene. Cu cât era mai mare posibilitatea apariţiei unor îndoieli, cu atât era mai important ca ei să creadă în fabula lor. Dacă au povestit-o cu atâta convingere în timpul anchetei, au făcut-o pentru că se temeau să nu o creadă ei înşişi mai puţin.

Cercetătorul trebuie să asculte cu atenţie fabulele care i se povestesc, deoarece cu ajutorul lor va descoperi repere utile. Dar nu trebuie să se lase amăgit şi să le creadă, în mod naiv ; dimpotrivă, el trebuie să descopere fisurile, pentru a scoate la lumină ceea ce ascund ele.

2.4. Efectele de adevăr

Gérard Mauger (1991) critică iluzia potrivit căreia opiniile emise în situaţii obişnuite sunt mai sincere decât acelea din timpul interviului. Desigur, interviul introduce un nou joc de influenţe, dar acesta nu face decât să înlocuiască alte jocuri de influenţe, prezente în orice interacţiune socială. Când angajatul vorbeşte cu patronul său, nu este el însuşi mai mult decât atunci când îi vorbeşte anchetatorului : comportamentul său este specific, marcat de rolul său de

angajat, iar spusele sale sunt conforme cu acest rol. Într-un prim stadiu, interviul implică un rol ca oricare altul, care aşază în scenă persoana sub un unghi specific. Dar pe măsură ce informatorul depăşeşte acest stadiu şi se implică personal, el se eliberează de aceste contexte particulare în care identitatea sa nu se dezvăluie decât parţial şi vorbeşte mai profund despre el însuşi : departe de a multiplica deformările, interviul comprehensiv produce, astfel, efecte de adevăr.

Acestea variază, bineînţeles, în funcţie de persoane : de la acelea care umblă cu şiretlicuri şi nu vorbesc decât din vârful buzelor la cele care se prind în joc fără reţineri. Când informatorii prind gustul confesiunii şi al autoanalizei, efectele de adevăr sunt atât de manifeste, încât nu mai trebuie demonstrate. Dar chiar şi în cazul celor mai reticenţi, derularea interviului sfârşeşte prin a-i antrena, căci nevoia de coerenţă identitară şi atitudinea de elevi buni îi determină să se explice. Continuitatea logică a răspunsurilor ce trebuie furnizate pentru a crea o bună imagine de sine reprezintă o constrângere foarte puternică, rareori remarcată în lucrările de metodologie. Adesea, interviul este plasat în rândul metodelor care privilegiază expresia subiectivă, fiind opus chestionarului, mai obiectiv. Or, din perspectiva tipului de material recoltat, o asemenea opoziţie nu este obligatorie : în timp ce discontinuitatea întrebărilor îi permite celui chestionat să măsluiască un pic răspunsurile, necesitatea de a fi coerent – impusă şi de chestionar, atunci când este bine construit (de Singly, 1992) – îl obligă pe subiectul supus unui interviu aprofundat la o sinceritate mai mare (Battagliola, Bertaux-Wiame, Ferrand, Imbert, 1993).

2.5. Explicaţiile indirecte

Informatorii sunt prinşi într-o dinamică ce îi determină să se dezvăluie cu sinceritate, dar aceasta nu înseamnă că spun întregul adevăr : îl spun ceva mai mult decât într-o situaţie obişnuită, dar zonele secrete rămân numeroase. Ei se află între două tendinţe contradictorii : să continue a se implica din ce în ce mai mult, să se lase duşi de joc, sau, dimpotrivă, să păstreze anumite limite, să nu meargă prea departe. Arbitrajul dificil între aceste două constrângeri contradictorii conduce, adesea, la un discurs de tip intermediar, la dezvăluiri mascate. Este foarte important să luăm în consideraţie acest element în momentul analizei materialului : mărturisirile cele mai semnificative trebuie citite printre rânduri. Toate tehnicile sunt utilizate pentru a spune fără a spune, pentru a se explica fără a se expune personal. Ironia şi frazele cu dublu înţeles, parabolele şi maximele, mimica (neînregistrată) ce oferă o altă cheie de interpretare decât semnificatul aparent, jumătăţile de cuvinte şi începuturile de frază strecurate în discursuri banale etc. Tactica preferată este explicaţia indirectă : informatorul vorbeşte despre sine prin ceea ce spune despre alţii.

Explicaţia indirectă se situează la toate nivelurile : uneori, discursul despre celălalt nu este decât un pretext pentru a vorbi, de fapt, despre sine ; alteori, este vorba, într-adevăr, despre alţii, dar cu o umbră de identificare personală. Anchetatorul trebuie să evalueze gradul de implicare personală a informatorului. În *Corps*, de exemplu, bărbaţii au utilizat deseori discursul indirect pentru a descrie privirea asupra sânilor goi, dând în treacăt o indicaţie mai mult sau mai puţin voalată asupra propriei priviri. Iată un exemplu : „*Prefăcându-se că se plimbă, toată lumea priveşte, fără un motiv anume, orice bărbat sănătos aruncă măcar o privire interesată. Bărbaţii filează cu plăcere, şi când nu au ce, toţi sunt puţin decepţionaţi ; toţi bărbaţii cred că e bine*" (p. 131). Sfârşitul frazei lasă să străbată o mărturisire mai clară : ca bărbat, el nu poate decât să se alăture părerii generale a bărbaţilor. Un alt informator merge şi mai departe cu alunecarea şi cu amalgamul discret între stilul indirect şi exprimarea personală : „*Asupra unora produce un efect deosebit, asta e sigur ! Da, nimeni nu poate rămâne chiar indiferent, doar nu eşti de lemn, nu ?* " (p. 131). Începută prin descrierea exterioară a comportamentelor „unora", fraza evoluează către o generalizare mai cuprinzătoare („nimeni nu poate rămâne chiar indiferent") înainte de a ajunge la o mărturisire abia mascată prin utilizarea unui „tu" nedefinit.

Explicaţia indirectă este un instrument utilizat mai mult sau mai puţin voluntar. Ea este destul de bine controlată în exemplele date mai sus, dar nu sunt rare cazurile în care informatorul nu are timp să-şi dea seama că tocmai vorbeşte despre sine (ceea ce îl poate face să spună mai mult decât ar dori). Să luăm un alt exemplu, cel al Mylènei (p. 132). Ea a început interviul cu grijă. Apoi un cuvânt a atras după sine un altul, încercările de explicare făcând-o să spună tot mai multe, din ce în ce mai clar şi mai tare. „*Este şi o ipocrizie ! Pentru că majoritatea bărbaţilor, vorbesc de bărbaţii normali, dacă văd o femeie bine în pielea goală, toţi, că au 80 de ani sau 15, toţi o vor fila ! Dacă mergeţi la un cuplu în care femeia poartă sutien, bărbatul, dacă este cu soţia, n-o să vă spună : «ador să privesc femeile frumoase, cu sânii goi…»* ". În acest moment, Mylène s-a oprit, simţindu-se stânjenită. Ea localizează imediat sursa problemei : soţul ei era alături şi îmi declarase că el nu priveşte niciodată sânii goi, nemaiparticipând apoi la discuţie. Realizează că el este exemplul perfect al bărbatului despre care tocmai îmi vorbise, bărbatul normal împreună cu soţia, ipocritul. De altfel, cu siguranţă că gândindu-se la privirea lui şi nu la aceea, anonimă, a bărbaţilor de pe plajă, s-a enervat ea atât de brusc şi de bizar. Liniştea devine apăsătoare, Mylène nu mai are chef de vorbă, ne cere să oprim interviul.

Anchetatorul trebuie să joace strâns. Când simte că un comportament (sau o părere) personal(ă) este exprimat(ă) indirect, este normal să încerce ridicarea

vălului, pentru a determina exprimarea deschisă. Dar informatorul poate să bată în retragere, dacă se simte prea brusc descoperit.

2.6. Diversitatea conţinuturilor

Materialul adunat în anchete nu constituie o masă omogenă. Informatorul îşi modifică mult gradul de implicare, putând să treacă, în câteva secunde, de la un răspuns pur convenţional la elemente esenţiale : greutatea frazelor nu este aceeaşi şi va trebui evaluată în momentul despuierii (nu trebuie să acordăm aceeaşi importanţă unei fraze care exprimă un sens profund şi unei fraze de suprafaţă). Statutul celor spuse este, de asemenea, foarte heteroclit şi schimbător : există, bineînţeles, opinii, personale sau izvorâte din fondul social, formulate numai pentru sine sau care iau forma unor judecăţi critice cu orientare intervenţionistă ; dar există şi sentimente, fragmente de povestiri ale vieţii, autoanalize, reflecţii şi tentative de analiză socială, observaţii. În funcţie de tema cercetării, anumite conţinuturi sunt privilegiate : este, deci, util să le recunoaştem, pentru a obţine ceea ce dorim. Fiecare tip de conţinut pune probleme specifice. Analizele spontane, de exemplu, reprezintă uneori o capcană redutabilă. Cu cât sunt mai ingenioase şi mai pline de bun simţ (ceea ce nu se întâmplă rar), cu atât este cercetătorul mai tentat să le reutilizeze în analizele sale – ceea ce reprezintă, de altfel, cel mai bun lucru pe care îl are de făcut. Dar se poate ajunge în situaţia în care cititorul (sau chiar cercetătorul însuşi) să nu mai ştie cine conduce argumentaţia şi dacă mai există un căpitan la bord : analiza spontană furnizată de informatori trebuie să rămână un simplu instrument în mâinile cercetătorului şi să nu dobândească un rol mai mare decât ipotezele în construirea obiectului.

Observaţiile furnizate de informatori pun mai ales problema validităţii lor. Am văzut că poziţia informatorului influenţează puternic modul în care percepe el mediul înconjurător. Unii autori trag de aici concluzia că interviul este o metodă inadecvată pentru a accede la descrierea practicilor şi că el trebuie limitat la terenul său predilect : reprezentările. Părerea mea este alta : în numeroase cazuri, interviul poate fi utilizat ca un instrument foarte performant pentru studierea minuţioasă a practicilor. Pentru aceasta, trebuie să verificăm să nu se producă o deformare masivă a discursului datorată poziţiei (de fapt, deformările vizează în special câteva practici, acelea care fac obiectul unei exploatări ideologice, şi descrierile cele mai generale) şi să confruntăm diferitele puncte de vedere. Dacă respectăm aceste principii, calitatea observaţiilor furnizate de informatori poate fi surprinzătoare. Fiecare informator are realmente deprinderi specifice de observaţie foarte ascuţită a unor detalii : în microdomeniul său, el este un specialist imbatabil. Dacă deformările fac inutilizabile afirmaţiile sale

atunci când i se pun întrebări prea generale, el este, dimpotrivă, capabil să abordeze aproape ştiinţific detaliile sale favorite. Este suficient apoi să înlănţuim toate aceste detalii, pentru a reconstitui o panoramă de ansamblu. În *Corps*, am acordat o atenţie specială descrierii minuţioase a privirii bărbaţilor asupra sânilor goi. Am semnalat deja aspectul „alunecos" al privirii. Analiza mi-a permis să merg mai departe : în măsura în care sânii se îndepărtează de un cod estetic definit cu precizie, privirea este, din contra, atrasă pentru câteva fracţiuni de secundă, trimiţând fie un mesaj de condamnare, fie unul de admiraţie, după cum codul este depăşit în sens negativ sau pozitiv ; intensitatea mesajului este direct proporţională cu distanţa faţă de cod. Un asemenea grad de precizie în mecanica gesturilor ar fi fost imposibil de relevat printr-o metodă „clasică" de observaţie directă. Acest rezultat nu a putut fi obţinut decât pentru că „forţa de muncă" reprezentată de trei sute de persoane care au venit pe plajă în decursul mai multor ani[1] a putut fi exploatată. Care cercetător poate visa la o echipă de trei sute de observatori, timp de mai mulţi ani, pentru a-şi realiza ancheta ?

1. Şi care au acceptat să fie intervievate, împărtăşind anchetatorului nu numai opiniile, gândurile etc., ci şi *observaţiile* lor, repetate de-a lungul acestor ani (n.n., E.S.).

CAPITOLUL 4

FABRICAREA TEORIEI

1. Investigarea materialului

1.1. Adevăratul punct de plecare al anchetei

Ceea ce am spus despre conduita de interviu nu trebuie să îl descurajeze pe cercetătorul începător. Desigur, este vorba despre un exerciţiu foarte dificil, dacă dorim atingerea simultană a tuturor obiectivelor : administrarea jocului cu trei poli, creşterea implicării, găsirea indiciului care permite adresarea celei mai bune întrebări etc. Experienţa arată că o atare perfecţiune este rară : practica obişnuită a interviului comprehensiv trebuie văzută mai degrabă ca o tentativă de apropiere de o astfel de performanţă. Regulile definite în capitolele precedente trebuie considerate mai mult ca un model orientativ, decât ca o constrângere absolută şi permanentă. Altminteri, ne-ar fi imposibil să banalizăm situaţia, să acţionăm cu simplitatea, destinderea şi disponibilitatea care permit crearea condiţiilor favorabile implicării informatorului.

Această precizare este cu atât mai necesară, cu cât calităţile cerute de conduita de interviu sunt deosebite : nu toţi cercetătorii sunt şi buni anchetatori, există chiar cercetători foarte buni care sunt anchetatori slabi. Aceia care constată că sunt lipsiţi de talentul de intervievator nu trebuie să dispere : catastrofa nu va fi confirmată decât dacă se dovedesc a fi şi analişti şi redactori mediocri. Pentru moment, pot sta liniştiţi : conduita de interviu, cu toate că reprezintă un moment de importanţă excepţională şi greu de realizat fără greşeală, nu constituie faza cea mai importantă a cercetării. Aceasta vine abia mai tîrziu, o dată cu investigarea materialului, al doilea punct de plecare al anchetei, adevăratul demaraj al muncii de fond, care poate compensa în mare măsură slăbiciunile fazei precedente. Mulţi cercetători începători comit o gravă eroare, ignorând acest fapt. Ei au impresia că acumulând material au realizat ce era mai important şi că stadiul în care se află este cu atât mai avansat, cu cât au acumulat mai mult. Aşa se face că momentul crucial al prelucrării datelor şi elaborării teoretice îi găseşte nepregătiţi. Două sfaturi, deci. Primul, deja semnalat : începeţi fiecare fază cât mai devreme cu putinţă, delimitaţi strict timpul acordat campaniei de interviuri

şi nu-l depăşiţi ! Al doilea, nou : realizaţi câteva interviuri prin delegaţi ! Această delegare comportă numeroase avantaje. Ea ne permite să ne concentrăm asupra celei mai importante faze ; procură un material mai bogat şi mai variat (căci fiecare anchetator are propriul stil şi nu provoacă dezvăluirea aceloraşi informaţii) ; obligă la o mai mare rigoare şi la o atitudine reflexivă pentru dirijarea anchetatorului. Bineînţeles, studenţii nu prea îşi permit luxul de a fi supliniţi şi de a plăti anchetatori. Dar nu le este imposibil, de exemplu, să se organizeze în echipe pentru campania de interviuri, să culeagă unul pentru celălalt câteva interviuri şi să se critice reciproc. Ba chiar să decidă ca întregul eşantion – sau o parte a lui – să fie comun, ceea ce permite cu atât mai mult uşurarea dispozitivului, mai ales dacă subiectele alese sunt apropiate sau complementare. Faza culegerii interviurilor este aceea care se pretează cel mai bine muncii în grup (după aceea, colaborarea va înceta) : trebuie, aşadar, să se profite de ea.

Adevăratul punct de plecare al anchetei se situează în momentul în care cercetătorul, după ce şi-a privit cu admiraţie teancul de casete înregistrate, se decide să prelucreze conţinutul lor, pentru a ajunge, în final, la un text sociologic elaborat. Faza este definită, în general, prin termenul consacrat de „analiză de conţinut”. Nu voi prelua acest termen. El a căpătat un sens foarte precis, legat mai mult de utilizarea unor tehnici, decât de construcţia obiectului, care constituie, pentru mine, elementul esenţial şi cel mai delicat de înfăptuit. Rezultatul depinde nu atât de conţinutul casetelor, simplă materie primă, cât de capacitatea analitică a cercetătorului. Prelucrarea nu înseamnă pur şi simplu a extrage şi a pune în ordine ceea ce se află pe benzi. Ea capătă forma unei adevărate investigaţii, ofensivă şi imaginativă : trebuie să faci faptele să vorbească, să găseşti indiciile, să-ţi pui întrebări, chiar şi în legătură cu cea mai neînsemnată frază. Jocul cu trei poli care a început în timpul culegerii interviului continuă aici, de la o bandă la alta. Pe măsură ce progresează în construirea unor modele, cercetătorul acumulează noi chei de lectură pentru ceea ce ascultă : de la o zi la alta, urechea sa devine mai fină, iar ancheta avansează. Această înaintare se realizează prin intermediul ipotezelor şi conceptelor, reînnoite şi perfecţionate continuu. Fabricarea teoriei nu este, aşadar, doar un obiectiv final, ea reprezintă un instrument de lucru foarte concret, care permite pătrunderea dincolo de conţinutul aparent şi conferă volum obiectului. Interviul comprehensiv, care, datorită contactului său strâns cu concretul, ar putea fi acuzat de empirism, este, paradoxal, o metodă deosebit de favorabilă muncii teoretice.

1.2. Impregnare şi emoţii

A duce la bun sfârşit această muncă presupune ca cercetătorul să adopte o postură şi o stare de spirit caracteristice. Investigarea materialului trebuie să fie activă şi productivă : există aici un fel de obligaţie de descoperire continuă,

fără de care cercetarea ar fi un eşec (folosind o altă metodologie, ar fi mai satisfăcătoare o expunere plată a datelor). Or, nu există descoperire fără dorinţa de a descoperi : cercetătorul trebuie să-şi cultive în fiecare zi dorinţa de a şti, să analizeze materialul plin de curiozitate şi pasiune, iar nu făcând din analiză o sarcină plictisitoare şi pasivă. O comparaţie semnificativă este aceea cu ancheta poliţistului : cercetătorul trebuie să descopere indicii, să confrunte mărturii, să imagineze mobiluri, să culeagă probe ca un poliţist. La nivelul analizei faptelor sociale, anchetatorul trebuie să cocheteze cu voyeurismul (Berger, 1973) : el vrea să vadă tot, să ştie tot, mai ales ceea ce se ascunde, vrea să deschidă toate uşile închise sau cel puţin să arunce o privire prin gaura cheii. La nivelul analizei teoretice, el trebuie să trăiască o astfel de pasiune pentru ipotezele sale, încât acestea să pună stăpânire pe mintea sa, să-l obsedeze în fiecare clipă. Nu se mai gândeşte decât la ele, chiar şi atunci când vrea să se destindă, urmărind „*filme proaste, romane de două parale*" : în orice, găseşte ceva care îl duce cu gândul înapoi la ele (Mills, 1959, trad. fr. 1967, p. 221). Cu atât mai mult, desigur, când se află în faţa materialului său : elanul pasiunii de a afla trebuie să îl părăsească cât mai puţin posibil.

În conduita de interviu, sentimentele, indispensabile empatiei, jucau un anumit rol. În ultima etapă a lucrului, ele vor fi eliminate sau controlate îndeaproape. Pentru moment, însă, ele nu trebuie deloc combătute. Pasiunea cunoaşterii se trăieşte ca oricare altă pasiune, inclusiv cu corpul, cu emoţiile care îl străbat. Nici alte stări emoţionale nu trebuie îndepărtate. Nu este posibil să intri în povestea unei vieţi, fără căldură sufletească, fără să vibrezi la unison cu informatorul : analistul trebuie să dea frâu liber sentimentelor, pentru a înţelege. În timpul investigării materialului, acest lucru se întâmplă foarte des, pentru că suntem frapaţi, şocaţi, emoţionaţi de o situaţie, pentru că spiritul se trezeşte. „*Sentimentul momentului*", circulând „*între ei şi mine*", „*bulversează gândurile de moment*" (Laé, 1992, p. 19). Or, acesta este exact obiectivul urmărit : ca gândirea, categoriile în uz ale cercetătorului să fie zdruncinate de istoria vieţii care i se dezvăluie şi care aduce noi categorii. Ulterior, va fi necesar să ne detaşăm de această emoţie, să operăm „*trecerea delicată de la perceptual la conceptual*" (*ibidem*, p. 20) ; un mijloc eficient îl va constitui alunecarea de la o emoţie la alta, de la istoria vieţii şi de la tumulturile ei la pasiunea pentru o ipoteză, care va deschide calea spre drumurile mai aride ale teoriei. Mai târziu, va veni timpul elaborării „la rece" a conceptelor, al punerii lor în ordine, timpul retuşurilor care pregătesc separarea dintre cercetător şi produsul muncii sale pentru ca, în faza finală de obiectivare, să vină şi timpul respingerii oricărui sentiment faţă de obiect. Aşadar în interviul comprehensiv, procesul de obiectivare cunoaşte câteva faze, diferite unele de altele : în timpul investigării materialului (mai ales la început), emoţia constituie un instrument paradoxal al construcţiei obiectului.

Problematizarea fondată pe fapte nu rezultă nici dintr-o schemă conceptuală prestabilită şi rigidă, nici dintr-o simplă audiere a materialului : teoria se elaborează *progresiv*, printr-un continuu du-te-vino între fapte şi ipoteze. Aceasta presupune şi o poziţie aparte faţă de formularea ipotezelor. Ele trebuie să intervină activ în frământarea materialului : în consecinţă, cercetătorul trebuie să creadă cu putere în ele şi să le reutilizeze constant (nu ajungem nicăieri, schimbând ipotezele în fiecare zi). În acelaşi timp, el trebuie să fie absolut convins de caracterul lor parţial şi provizoriu, ca şi de faptul că cercetarea nu va avansa cu adevărat decât atunci când ipotezele vor fi nuanţate în raport cu faptele şi vor genera noi idei. Trebuie, deci, să credem cu pasiune în ipotezele noastre, fiind gata, în acelaşi timp, să le abandonăm ; pentru altele, bineînţeles, la fel de demne de pasiune. Trebuie să ştim „*să retractăm pentru a afla*" (Mills, 1959, trad. fr. 1967, p. 192). Fără ca aceasta să ne facă, totuşi, să uităm total vechile idei. Faptul că ele suscită o pasiune mai mică nu înseamnă decât că şi-au schimbat locul în procesul de descoperire, dar rolul lor poate rămâne important în arhitectura conceptuală demonstrată de cercetare.

Este bine ştiut că pasiunea nu este trăită tot timpul cu aceeaşi intensitate. Observaţia este valabilă şi în cazul creativităţii conceptuale : dorinţa de a cunoaşte şi elanul provocat de descoperirea unei noi ipoteze nu sunt constante. Sunt zile în care atmosfera este destul de calmă, iar acest calm este util. El ne permite să analizăm materialul într-un mod mai descriptiv şi mai sistematic – ceea ce este la fel de important –, ori să triem, să ordonăm, să verificăm ipoteze mai vechi. Ne permite, de asemenea, să ne relaxăm, înainte de a trăi cu ardoare un nou elan. Cercetătorul poate lăsa în voia lor aceste variaţii, urmărind doar ca proporţia care i se pare adecvată pentru o bună înaintare a cercetării să fie menţinută.

1.3. Fişele

Redactarea fişelor şi a agendelor este o practică recomandată de numeroşi cercetători. Wright Mills (1959) ne recomandă să notăm rapid orice şi pe orice ; Anselm Strauss (1992) consideră că acesta este un reflex indispensabil în cadrul *Grounded Theory*. Este adevărat că notele sunt preţioase în contexte foarte diverse de lucru, mai ales din cauza dublei lor funcţii : permit acumularea observaţiilor făcute pe viu şi a ideilor încă pline de „*prospeţimea iniţială*", constituind, totodată, un instrument pentru „*depăşirea* – în efortul de a scrie ce ne trece prin cap – *incertitudinilor gândirii*" (Strauss, 1992, p. 290).

Personal, utilizez din plin fişele în investigarea materialului. Totuşi, nu pot să vorbesc decât în numele meu. Am remarcat, cu ocazia diverselor cursuri despre interviu, că acest procedeu este unul dintre aspectele care îi frapează cel mai mult pe studenţii obişnuiţi să lucreze cu retranscrieri integrale (ulterior

decupate, adnotate etc.) şi că sensibilitatea faţă de discursul scris, ori faţă de cel oral diferă de la o persoană la alta. Rămâne, deci, ca fiecare să adopte tehnica pe care o consideră eficientă şi cu care se simte în largul său ; cu titlu de exemplu, o voi prezenta în cele ce urmează pe a mea.

Retranscrierea integrală schimbă natura materialului de bază, care devine text scris, mai concentrat pe limbaj : ceea ce este ideal pentru o tratare simplificată a datelor, dar nu şi pentru o anchetă de profunzime, care necesită maximum de indicii. Oralul este infinit mai bogat şi mai complex : ritmurile, intonaţiile şi tăcerile sunt tot atâtea „comentarii" ale textului, care îi pot modifica sensul. De asemenea, oralul este mai viu, permite un acces mai direct la emoţie şi o pătrundere mai intimă în istoria unei vieţi. Dar nu acesta este lucrul cel mai important. Prelucrarea datelor, oricum ar fi, este întotdeauna o muncă de simplificare a complexităţii realului : unii pot prefera să opereze pe un suport deja filtrat şi concentrat (acesta este, de altfel, şi motivul pentru care foarte puţini utilizează casetele video, prea bogate). Textul scris, deşi foarte simplificat în comparaţie cu banda originală, poate constitui un bun material de bază. Totul depinde de ceea ce dorim să facem cu el. Dacă este vorba doar despre a expune datele, de a le tria, de a le ordona, de a constitui categorii şi tipologii, textul scris este eficace. Dacă, însă, trebuie să se confere volum obiectului sociologic, problematizând mai îndeaproape faptele, oralul mi se pare mult superior. Căci el permite o cufundare profundă, intimă, într-o infinitate de detalii, un contact sensibil cu istoria vieţii, în timp ce în minte sunt frământate categoriile conceptuale ale cercetării : sunt reunite, astfel, cele mai bune condiţii pentru realizarea simbiozei. Bineînţeles, este posibilă cufundarea într-o istorie şi plecând de la ceea ce este scris ; aceasta este, de altfel, tehnica romanului. Dar, ca şi în cazul romanului, cititorul este liber să imagineze istoria în felul lui. Or, este de preferat să fii prins cu totul, antrenat, răvăşit de această istorie, ca în cazul unui film. Doar astfel categoriile conceptuale capătă un maximum de mişcare, doar astfel se accelerează acel du-te-vino între ipoteze şi date ; în caz contrar, cercetătorul rămâne prizonierul vechilor categorii, iar „coca" teoretică creşte mai puţin.

Oralul mi se pare a fi superior pentru cazul în care vrem să construim o teorie bazată pe fapte. Atunci când campania de interviuri a luat sfârşit şi mă aflu în faţa benzilor înregistrate, nu fac niciodată retranscrieri integrale : utilizez fişele, ceea ce înseamnă că atac imediat munca de elaborare teoretică, încă de la prima bandă. Deschid magnetofonul, ascult şi reascult, de câte ori este nevoie. Mă las antrenat de istoria în care am pătruns treptat, de ipotezele care se frământă în mintea mea, adoptând o atitudine de „*atenţie flotantă*" (Michelat, 1975, p. 239). Dacă ascult de zece ori acelaşi fragment, de zece ori îl ascult altfel, ancheta urmând piste multiple : nu cumva informatorul minte ? de ce pronunţă această frază bizară ? oare comportamentul său nu îmi invalidează

una dintre ipoteze? n-ar trebui să revăd această ipoteză? nu trebuie, oare, să reiau întreaga arhitectură a planului? Nu fac nici o ierarhie între nivelurile de gândire şi manifest aceeaşi curiozitate faţă de o anecdotă şi faţă de un concept general, trecând de la una la alta, ca şi cum ar fi totuna. Apelez cât mai puţin posibil la reglementări, căci noutatea se adăposteşte în surpriza pe care o aduce materialul şi în articulările dintre diferitele niveluri; şi mă las ghidat cât mai mult de dorinţa de a cunoaşte pe care o am în acel moment. Această libertate duce, uneori, la unele excese: timp de două sau trei zile pot urma doar pista unui detaliu al unei istorii, sau mă pot pierde, dimpotrivă, în reflecţii foarte abstracte, ascultând materialul ca pe un simplu zgomot de fond. În general, un fel de mecanism încorporat restabileşte echilibrul, fără ca eu să intervin: simt dintr-o dată că mi-e lehamite de atâta concret sau de atâta teorie şi îmi schimb, într-o clipă, radical, modul de a asculta.

Ascult benzile şi le reascult, având în minte grile de problematizare care variază, iar în mână carnetul şi stiloul: notez tot ceea ce îmi vine în minte. Baza celor mai multe fişe este constituită de fraze pronunţate de informatori. Retranscriu, deci, şi eu interviurile, dar într-un mod aparte: fragmentat (câte o frază pe fiecare fişă, sau un extras mai lung, dar pe una şi aceeaşi temă) şi parţial (nu retranscriu decât ceea ce consider demn de interes, procedeu care îmi permite să reduc această sarcină ingrată şi să evit a mă lăsa copleşit de materialul mai puţin important). Ce consider eu demn de interes? Fraze frumoase, pline de metafore, grăitoare; situaţii interesante, informative; episoade care intrigă; categorii de gândire indigene bine argumentate; elemente foarte apropiate de ipotezele în curs de elaborare. Nu îmi pun problema de ce mă interesează: le notez, pentru că le găsesc interesante.

Rar mi se întâmplă să notez pur şi simplu o frază, fără nici un alt comentariu. De cele mai multe ori, îmi împart fişa în două. În partea de sus, notez fraza care mi-a stârnit interesul sau descriu cât mai obiectiv posibil un eveniment sau o situaţie; pe scurt, date în stare brută. În josul fişei, într-un loc bine delimitat printr-o linie, îmi notez propriile comentarii şi interpretări. În modul cel mai liber cu putinţă. Nu sunt atent nici la felul în care mă exprim, nici la gramatică, nici la puritatea conceptelor: scriu aşa cum gândesc. Interpretarea poate să se refere la o istorie a vieţii: sprijinindu-mă pe indiciile din partea de sus a fişei, adâncesc investigarea realităţii profunde a informatorului. Interpretarea poate avea ca obiect şi modelele sociale evidenţiate sau ipotezele mai teoretice (anumite fişe sunt pur teoretice şi nu conţin date): explic (şi în acelaşi timp mă explic) ceea ce tocmai am descoperit şi în ce fel este reformulat corpusul cercetării. Mă simt de fiecare dată sigur de ceea ce scriu şi am mereu aceeaşi impresie: aceste noi formulări ale ipotezei, încă fragile şi fluide, riscă să se evapore, dacă nu le notez imediat, în cel mai mic detaliu. Încerc, deci, să spun totul, chiar şi ceea ce în mintea mea se află încă în ceaţă, iar scrisul mă obligă să risipesc ceaţa.

Sunt, aproape de fiecare dată, sigur că voi utiliza foarte mult fişa respectivă în momentul redactării. Dar rare sunt fişele care au această nobilă soartă : ele îmbătrânesc foarte repede, iar ceea ce într-o zi mi se pare genial ia a doua zi înfăţişarea unei mâzgăleli foarte aproximative. Când, la sfârşit, îmi ordonez fişele, câteva secunde de lectură îmi ajung pentru a le data : conceptele au evoluat în mod regulat.

Este util, atunci, să fii atât de detaliat în comentarii ? Pentru mine, da. Pentru că gândirea mea se precizează şi avansează doar astfel, în efortul „la cald" de clarificare a noilor ipoteze : fişele reprezintă atât un instrument pentru fabricarea teoriei, cât şi un instrument de culegere a datelor. Ele rămân, oricum, în întregime exploatabile sub acest al doilea aspect : comentariile lungi sunt recitite repede şi critic, în lumina ultimelor idei. De la distanţă, grija (angoasa, aproape) cu care, din dorinţa de a nu scăpa nimic, am redactat fiecare fişă mi se pare puţin ridicolă. Cu atât mai mult, cu cât ideile – constat în momentul redactării – nu s-au pierdut : ele se înlănţuie şi se precizează cu regularitate, somptuoasa ipoteză nouă nefiind, de fapt, decât rezultatul unui lent raţionament care nu era încă pe deplin conştientizat. De altfel, numeroase fişe se repetă aproape identic : ipoteza fusese deja schiţată pe larg într-un alt context. Totuşi, în ceea ce mă priveşte, toată această muncă este necesară, ca şi iluzia, sau teama, că aş putea pierde totul, dacă nu aş nota imediat negru pe alb. Căci ele mă obligă să redactez pe larg şi detaliat în fiecare moment al ascultării care îmi trezeşte un interes oarecare şi să fac, în acest fel, în fiecare zi, un pas înainte în construcţia obiectului.

Din punct de vedere tehnic, eu ţin la îndemână trei instrumente : reportofonul, carnetul de fişe şi planul evolutiv. Cu fiecare ipoteză care se iveşte sau de fiecare dată când apare un aspect descriptiv mai nou, adaug scurte indicaţii sau subtitluri în planul meu. Când ipoteza este mai importantă sau când vechiul plan începe să fie supraîncărcat de ştersături şi de subdivizări interminabile, trec totul pe curat. Nu este niciodată un episod pur tehnic, ci, dimpotrivă, un moment de importante decizii cu privire la arhitectura ansamblului. Vă puteţi face o idee, aflând că operez şase până la opt reorganizări totale ale planului în cursul unei anchete. În ceea ce priveşte fişele, redactez adesea mai mult de două mii, ceea ce înseamnă o medie de aproximativ zece fişe la o pagină de text final redactat.

1.4. Două exemple

Pentru a concretiza mai mult, iată două exemple de fişe. Ar fi trebuit să dau multe altele, pentru a le ilustra varietatea : anumite fişe nu conţin, de exemplu, decât material brut (fragmente necomentate), altele, dimpotrivă, conţin elaborare teoretică fără material. Cele două exemple nu reprezintă, deci, un model. Ele dau, oricum, o imagine a celor mai utilizate fişe : prima conţine extrase de

interviu şi descrierea unei situaţii, dar numai câteva comentarii teoretice şi metodologice ; a doua, din contra, pleacă de la o frază scurtă, pentru a dezvolta ipoteze.

H92 : ***„Este adevărat că ideea pe care o avem câteodată vine în contradicţie cu ceea ce gândim”.***

Ţine să lase impresia că e un om modern, foarte tolerant : ar fi preferat să nu vorbească decât despre dreptul fiecăruia de a face ce doreşte. Pus în faţa întrebărilor care îl obligă să enunţe limitele acestei libertăţi, bate în retragere, răspunde scurt, fără să se implice.

Din păcate pentru el, prietena lui (care pare să nu-i fi înţeles stânjeneala) îi aminteşte că în absenţa reportofonului nu s-ar fi oprit să spună : „Aia mai bine s-ar ascunde”.

Într-un prim moment, el încearcă să o determine să tacă, printr-un şiretlic : „Spun asta doar în glumă ! ”. Apoi, mărturiseşte : „E adevărat, trebuie s-o spun, cu urâţii eşti mai puţin entuziast”. În cele din urmă îşi dă seama de dublul nivel al gândirii sale şi reflectează asupra „ideii pe care o avem” (preferinţa pentru femeile frumoase) care intră „în contradicţie cu ceea ce gândim” (dorinţa ca fiecare să procedeze cum vrea).

Rezultat : putem observa în acest exemplu că dublul nivel de gândire este, de obicei, trăit fără o veritabilă conştiinţă a contradicţiei. Gândirea contradictorie este o structură obişnuită a vieţii cotidiene, administrată fără prea mari probleme (cu excepţia cazului în care cele două niveluri ajung în acelaşi timp la conştiinţă şi fac dificilă o opinie sau o decizie ; aici, în situaţia de interviu).

Metodă : situaţia de interviu incită la valorizarea tendinţei la toleranţă. Când este evident cazul, va trebui să corecteze, subliniind frazele restrictive, pronunţate cu jumătate de gură.

F31 : ***„Cred că totul este ce ai în minte când umbli cu sânii goi : important este să o faci foarte natural”.***

Frază perfect contradictorie. Plină de sens.

Naturalul este ceea ce vine de la sine : nu trece prin minte.

Or, aici, pentru a ajunge la natural, trebuie ca ceva să-ţi treacă mai întâi prin minte.

F31 indică prin aceasta că este nevoie de efort, de muncă, să ştii să gândeşti şi să priveşti sânii goi într-un anumit fel : să construieşti naturalul.

Din păcate, nu ştiu dacă această frază frumoasă poate fi exploatată. Căci devine complexă când o diseci.

Punctul terminus al procesului presupune ca, prin efort asupra sinelui, să se ajungă ca acel ceva să nu mai treacă prin minte, să devină efectiv hipernatural, încorporat.

De fapt, această frază ilustrează un moment intermediar al procesului, când naturalul nu este încă în întregime construit.

Rămâne de văzut dacă există întotdeauna o trecere prin minte pentru a construi naturalul. Nu este deloc evident, dimpotrivă chiar. Cf., spre exemplu, povestea (de căutat, în caz că poate fi exploatată) celei care afirmă că educaţia ei a pregătit-o pentru libertatea corporală.

Întrebarea care ar putea fi pusă este următoarea : în ce condiţii există efort conştient, ieşire din implicit, pentru a construi naturalul (bine-înţeles, atunci când există contradicţii între deprinderile încorporate şi scenariile de acţiune).

(Este o întrebare bună, dar ea mă duce cam prea departe. Sigur, trebuie să mă limitez la esenţa aceastei fişe : caracterul construit al naturalului.)

2. „Metisarea” *conceptelor*

2.1. Cunoaştere *locală şi* cunoaştere *globală*

Cum se nasc ipotezele ? Wright Mills ne spune că ele provin din amestecul paradoxal a doi factori. Pe de o parte, atitudinea activă a cercetătorului, „*agilitatea sa intelectuală*” şi „*dorinţa lui pătimaşă de a înţelege*” ; pe de altă parte, din contra, pasivitatea sa şi deschiderea sa tolerantă, care îi permit să admită „*suduri neprevăzute*” (1959, trad. fr. 1967, p. 222). Dacă cercetătorul rămâne prizonierul ideilor sale (ideilor sale fixe), fără să se deschidă în faţa noului, achiziţiile sale teoretice stagnează şi se rigidizează ; dacă este insuficient de activ, relevarea „sudurilor” rămâne descriptivă şi nu este utilizată ca un instrument creativ.

Combinarea acestor doi factori stă la baza manierei tradiţionale de a face teorie (teoria formală şi cultă), instabilitatea ideilor abstracte permiţând ca cele mai diverse „suduri” să fie imaginate cu uşurinţă (cu condiţia ca cercetătorul să posede un minim de cultură teoretică). În teoria fondată pe fapte, constrângerea terenului limitează libertatea de mişcare. Această pierdere este, totuşi, compensată printr-o particularitate foarte stimulativă : confruntările între diferitele niveluri ale gândirii. În teoria clasică, toate conceptele semnalate şi frământate se situează la acelaşi nivel : cel mai general. Dacă se face apel la fapte concrete, la statistici, la fragmente de interviuri, acestea sunt prezentate numai cu titlu de dovezi, de ilustrări secundare, de întăriri ale argumentaţiei. Ele nu sunt

considerate elemente intrinseci ale respectivei argumentaţii : ceea ce se întâmplă, însă, în cazul teoriei fondate pe fapte. Aici, toate categoriile semnalate participă la construirea obiectului, oricare ar fi statutul lor în ierarhia cunoaşterii, de la cea mai umilă, obişnuită, populară, cotidiană, la cea mai legitimă, aureolată de gloria conferită de o prezenţă remarcată în tratatele de sociologie. Toate au şanse să joace un rol la fel de important, unele sau altele ajungând brusc în avanscena reflecţiei ; rolul pe care îl joacă efectiv este, însă, diferit, în funcţie de locul ocupat în ierarhie.

Obiectul sociologic se construieşte utilizând categoriile indigene pentru elaborarea modelelor şi luând distanţă faţă de ele, treptat, pe măsură ce modelele se precizează. Graţie acestei alchimii subtile, gândirea poate să progreseze. Chiar şi atunci când cercetătorul crede că ştie totul despre tema sa, el trebuie să se simtă neştiutor în faţa celei mai neînsemnate cunoştinţe locale, a celei mai anodine categorii indigene (în ziua în care nu mai este curios, nu-i mai rămâne decât să-şi încheie cercetarea ; nu va mai afla nimic nou). Totuşi, cu cât înaintează în cercetarea sa, cu atât aceste cunoştinţe locale îi par, în lumina a ceea ce a aflat despre determinările care le guvernează, trunchiate, parţiale, iluzorii, minuscule ; paradoxal este faptul că ele rămân, cu toate acestea, sursa elaborării teoretice.

Ipotezele apar prin „suduri neprevăzute", prin conexiuni între categorii conceptuale care nu au fost niciodată puse în legătură. De aceea, cercetătorul trebuie să-şi menţină deschiderea intelectuală către toate mişcările posibile, în toate sensurile, să lase să acţioneze transversalităţile cele mai interzise de dogmele în uz. În teoria bazată pe fapte domină, totuşi, o structură particulară de confruntare : confruntarea permanentă între cunoaşterea locală (categorii indigene) şi cunoaşterea globală (concepte abstracte). Cheia productivităţii analizei este activitatea neîncetată de „*go-between*" (Schwartz, 1993, p. 302) între observaţiile concrete şi modelele generale de interpretare, acel „*dus-întors dialectic continuu între cel mai local dintre detaliile locale şi cea mai globală dintre structurile globale*" (Geertz, 1986, p. 18). Clifford Geertz insistă asupra necesităţii înţelegerii categoriilor indigene. Pentru aceasta, cercetătorul trebuie să intre în sistemul de valori, în viaţa informatorului, fiind deschis la înţelegerea celor mai discrete şi mai bizare expresii, „*să înţeleagă un proverb, să discearnă o aluzie*" (p. 90) pentru a ajunge la reconstituirea întregului sistem simbolic, la „*a vedea lucrurile din punctul de vedere al indigenului*" (p. 74). Cu cât detaliul se rafinează şi îşi găseşte locul într-un ansamblu coerent, cu atât se articulează la niveluri intermediare de conceptualizare şi cu atât intersecţia cu conceptele abstracte devine fiabilă.

Este normal ca Clifford Geertz, care practică etnologia exotică, să vorbească despre o cunoaştere „indigenă". În ceea ce mă priveşte, am ezitat înainte de a

adapta acest termen la interviul comprehensiv, pentru care „indigenii" sunt, în general, semenii noştri, bărbaţi obişnuiţi şi femei obişnuite. Totuşi, termenul rămâne adecvat, iar caracterul său puţin forţat permite sublinierea unei idei esenţiale : omul obişnuit este purtătorul unei culturi necunoscute, aproape la fel de străină, aproape tot atât de necesar de descoperit ca şi cultura populaţiei Bororos. Dacă anchetatorul nu este convins de aceasta, el nu va putea avea niciodată atitudinea de ascultare şi voinţa de cercetare care permit scoaterea la iveală a categoriilor locale, purtătoare de cunoaştere şi sursă a elaborării teoretice.

Cercetătorul trebuie să circule permanent între *„cel mai local dintre detaliile locale"* şi *„cea mai globală dintre structurile globale"*, oprindu-se la niveluri intermediare pentru a privi mai de aproape. Formele intelectuale ale atenţiei sunt şi ele diferite : emoţiile şi simplele impresii se amestecă cu deducţiile şi cu alte raţionamente mai conceptualizate. Cercetătorul trebuie să lase să acţioneze toate aceste schimbări de conţinut şi de nivel, să se lase antrenat de ceea ce îi evocă ascultarea benzilor şi de derularea imprevizibilă a ideilor sale. Nu trebuie să redreseze „volanul" decât din când în când : atunci când atenţia se fixează prea des la acelaşi nivel (riscând să producă o cercetare mai descriptivă sau mai abstractă decât cea dorită) şi când ocoleşte conceptele centrale, necesare în construirea obiectului. Momentele de refacere a planului permit o atare reflecţie de bilanţ asupra nivelurilor la care se fixează atenţia şi asupra formei pe care ar trebui să o ia, în consecinţă, produsul final. În măsura în care se dovedeşte că există o carenţă manifestă (material insuficient, teorie insuficientă, acumulare de observaţii prost articulate etc.), este necesar ca „volanul" să fie ţinut cu fermitate într-o direcţie, ca atenţia să fie ghidată în timpul „călătoriilor" ; în rest, cercetătorul se poate lăsa purtat de valuri, urmărind însă cu atenţie încotro îl poartă curentul.

Circulaţia imprevizibilă şi în toate sensurile nu înseamnă că totul este amestecat oricum în mintea cercetătorului : chiar dacă el modifică fără încetare (ipotezele, planul etc.), în fiecare clipă se structurează o ordine precisă a ideilor, o ierarhie a atenţiei ce are în vârf o singură categorie sau un grup de categorii. Tocmai această ordine permite descoperirea. Căci invenţia nu este posibilă, decât dacă există o concentrare foarte precisă (Jousse, 1974). Pasivitatea – care îi permite atenţiei să „plutească" şi să rămână deschisă pentru surprize – nu trebuie, deci, să ducă la somnolenţă : cu toate că nu şi-a ales nici vânatul, nici terenul de vânătoare, cercetătorul trebuie să fie gata să acţioneze cu rapiditate, forţă şi precizie la cel mai mic indiciu, să-şi fixeze atenţia pe centrul ţintei. Să rezumăm : ipoteza nouă provine dintr-o „sudură neprevăzută" şi dintr-o concentrare asupra unui mic număr de idei urmărite în acelaşi timp (celelalte fiind mai puţin prezente în conştiinţă). Rezultă că atenţia concentrată asupra „sudurii" înseşi se situează în centrul procesului creativ.

„Sudura" ideală porneşte de la un fapt concret observat, pe care îl leagă de o ipoteză centrală, transformând-o, astfel, pe aceasta din urmă. Iată un exemplu extras din *Corps*. Analizam banda cu Nancy, o tânără studentă americană. Concentrarea intelectuală nu poate rămâne egală pe tot parcursul investigării materialului : există momente necesare de relaxare. Mă aflam tocmai într-un astfel de moment, ascultând curios povestea ei, dar fără să iau note, râzând din toată inima la anecdotele povestite cu un accent de un comic irezistibil. Înainte de a veni în Franţa, în vara în care am întâlnit-o, părinţii săi, avertizaţi de primejdia care există pe plajele bătrânului continent, au făcut-o să promită că nu se va deda niciodată practicii scandaloase. Nu a trebuit nici să se forţeze, nici să-şi mintă părinţii, fiind ea însăşi convinsă de caracterul absolut imoral al sânilor goi. „*Era pentru mine un lucru foarte urât, foarte, foarte rău*". Dar apoi, pe plajă, totul s-a schimbat. Nu a mai văzut în ce constă răul. Dimpotrivă, nu erau acolo decât oameni deconectaţi, fără atitudini nesănătoase, femei cu un superb bronzaj uniform : imediat, şi-a dorit să arate la fel şi nu a întârziat să-şi ruleze costumul de baie. Numai prima dată impresia a fost puternică, şi s-a simţit jenată : a doua zi, era deja obişnuită, luată de curent. „*Este plăcut, foarte, foarte, te face să vezi o altă viaţă.*" Îmi amintesc că, încetul cu încetul, am încetat să râd pentru a fi mai atent la povestirea ei (aş mai fi fost interesat, dacă nu aş fi râs atât ? nu e deloc sigur). În bună logică comprehensivă, căutând să particip atât cât era posibil la emoţiile şi la evoluţia sistemului său de gândire, am încercat să mă transpun în situaţia sa. Şi am simţit concret acea „altă viaţă", pentru a relua frumoasa sa expresie, plecând de la o simplă preluare de rol. Pe dată, s-a produs sudura cu ipoteza mea asupra distanţei faţă de rol, care suferise mai multe atacuri la ascultarea materialului. Acest ultim atac era şi mai violent, şi mai precis şi – fapt important – rezonase intim în mine. Ceea ce s-a întâmplat atunci merită a fi subliniat : o schimbare de poziţie între ipoteză şi material în cadrul ierarhiei. În fazele calme ale investigaţiei, ipotezele ocupă o poziţie superioară : ele funcţionează ca grilă de lectură a materialului. Când o povestire este puternică şi dezvăluie un aspect nou (ca aceea a lui Nancy), se întâmplă contrariul : materialul ocupă primul loc pe scenă, devenind un instrument care permite reformularea ipotezelor.

2.2. Variaţii şi cazuri negative

Chiar dacă rezultatul obţinut este rareori la fel de spectaculos ca această bulversare a ipotezei centrale, mecanismul de inversare a ierarhiei între ipoteze şi material este continuu : faptele sosesc fără încetare în prim-planul scenei, căci au de comunicat ceva nou, făcând să evolueze, astfel, problematica. Iar aceasta, pentru un motiv simplu : fiecare caz este aparte, fiecare istorie are o

structură proprie. Nu există două cazuri care să ilustreze un model în acelaşi fel : de îndată ce am sondat suficient detaliul, modelul apare particularizat, deci diferit. Atunci când cercetătorul sesizează o variaţie (şi, repet, el nu încetează să le sesizeze, zeci şi zeci de variaţii pe zi), are două posibilităţi. Fie o situează pe orizontala întregului corpus şi rafinează ceva mai mult categoriile de ordonare, grupele şi subgrupele, tipologiile, adăugând o subdiviziune ; procedând astfel, schiţează un peisaj foarte fin din punct de vedere descriptiv. Fie aşază această descriere în plan secund, pentru a se concentra asupra unui singur obiectiv : ameliorarea modelului central de analiză. Dacă optează pentru această din urmă posibilitate, variaţia poate fi utilizată ca un instrument teoretic : ea pune modelul într-o lumină nouă şi îi permite cercetătorului să înţeleagă mai bine funcţionarea lui sau un aspect al funcţionării lui. De cele mai multe ori, nu putem face ambele operaţii deodată : fie descriem şi clasăm, fie încercăm să înţelegem procesele legate de ipotezele centrale. Fie plasăm variaţia într-o rubrică bine definită, fie o folosim ca instrument. Adesea, ambele exerciţii sunt necesare, unul după celălalt. Dar tot atât de des, cercetătorul se lasă purtat într-un singur sens, fără să-şi dea seama ; iar acest sens este, în general, acela al simplei clasificări a datelor. Or, cercetătorul care vrea să producă teorie trebuie să ştie să se oprească din clasificat, pentru a avea timp să utilizeze datele ca instrumente. Reiau exemplul de mai sus. Când am ascultat relatarea lui Nancy, aş fi putut imediat să o clasez într-o rubrică „Distanţă faţă de rol foarte redusă", opusă altor rubrici intitulate „Distanţă medie" şi „Distanţă mare" ; era simplu, rapid şi nu mai aveam nici o problemă. Dar n-aş fi putut înţelege poate niciodată (în orice caz, nu în acea zi) că absenţa distanţei faţă de rol era un element intrinsec al construcţiei identităţii.

Variaţiile cele mai frecvente produc deplasări uşoare cu privire la un aspect particular al modelului : ele permit precizarea unui detaliu, operaţie relativ simplă. Când sunt mai importante, ele pot provoca tulburare şi indecizie. Este cazul frazelor care par bizare, ilogice, sau care nu corespund deloc modelului, ori îl contrazic radical. Desigur, poate fi vorba despre obişnuita excepţie care confirmă regula ; dar tot atât de bine poate fi vorba despre un element important rămas neobservat până atunci, capabil să bulverseze cadrul ipotezelor. Este foarte greu de apreciat, pentru că noul, prin definiţie, este încă necunoscut : lucrurile care par bizare nu sunt, de fapt, altele decât acelea pe care încă nu le-am înţeles. Înainte de a decide, este preferabil să respectăm sistematic scenariul descoperirii şi să acordăm şanse depline „*cazurilor negative*", observându-le cu atenţie (Strauss, 1992, p. 286). Deoarece riscul de a ne închide în propriul model şi de a refuza să vedem cazurile care nu i se subordonează sau care îl contrazic prea tare este mare : procesul cercetării este, în acest fel, blocat sau serios încetinit.

2.3. Materialul sărac

Am văzut că materialul se situează la diferite niveluri de conceptualizare şi că transmite conţinuturi variate (opinii, observaţii etc.). Trebuie adăugată aici o altă caracteristică : materialul este mai mult sau mai puţin prolix, în funcţie de informatori şi de teme. Anumite persoane au, mai ales în privinţa unor subiecte de actualitate situate în centrul unei dezbateri la nivelul societăţii, o bogăţie de cuvinte imediat disponibile, preluate din discuţiile cu prietenii, din ziare, de la televiziune : cercetătorul acumulează cu uşurinţă un material abundent. Dificultatea constă, în acest caz, în a nu se lăsa copleşit de acest material, în a domina numeroasele categorii de analiză care îi sunt propuse ; trebuie să păstreze, într-un fel, distanţa. Alte subiecte produc un rezultat contrar. A fost cazul în *La Trame* şi în *Corps,* unde numeroase întrebări se refereau la automatismele corporale care trec prea puţin prin conştiinţă şi despre care este, în consecinţă, greu de vorbit. Frazele colectate erau rare şi scurte, aluzive, banale. Acest tip de material, fiind sărac, îi impune cercetătorului să adopte o atitudine mult mai ofensivă în investigaţie, să exploateze cel mai mic indiciu, să zăbovească un timp mai îndelungat asupra fiecărei fraze : riscul efectiv în acest caz nu constă în a fi copleşit, ci în a rămâne la suprafaţă. Oricare ar fi tipul de material, prolix sau sărac, confuz sau prea clar, poziţia cercetătorului faţă de el permite corectarea defectelor.

A lucra cu material sărac necesită mult efort, iar această situaţie nu trebuie căutată în mod deliberat : este de preferat să înregistrăm interviuri cât mai complete, pentru a dispune de date numeroase. Totuşi, rareori se întâmplă ca la vederea planului final să nu apară verigi slabe, părţi care nu au fost prevăzute la început şi peste care ancheta a trecut prea repede ; cercetătorul trebuie atunci să exploateze la maximum datele, ca şi cum ar fi vorba despre un material sărac. Exerciţiul se dovedeşte a fi interesant şi formativ : îl învaţă să pătrundă în profunzime, dincolo de suprafaţa discursului, iar la acest nivel să studieze ambiguităţile şi contradicţiile şi să descopere categoriile *a priori* şi implicite ; adeseori, acestea se dovedesc la fel de încărcate de sens ca şi judecăţile de tip raţional, mai vizibile (Boudon, 1990), şi au o importanţă mai mare în structurarea personalităţii şi a socialului.

2.4. Interpretarea

Preocupat de ascultarea benzilor (sau citind retranscrierile), cercetătorul nu încetează să ia decizii : apreciază dacă persoana pare sinceră sau dacă minte ; repune în cauză o ipoteză sau o menţine ; fixează reflectorul asupra biografiei informatorului, asupra unui concept sau asupra planului etc. Unele dintre aceste

decizii sunt de ordin organizatoric, altele, foarte numeroase, iau forma unei opţiuni de interpretare : cercetătorul alege între mai multe posibilităţi, fie că este vorba despre modelul teoretic sau despre biografia informatorului. Aceste interpretări sunt inevitabile : nici o cercetare nu este posibilă fără ele. Când informatorul este întrebat : „De ce aţi făcut asta ? ", el alege un răspuns din mai multe. Căci există întotdeauna mai multe raţiuni posibile şi un număr încă mai mare de raţiuni ascunse ale raţiunilor aparente (Terrail, 1995). Dacă cercetătorul se limitează la raţiunea furnizată de informator, el îşi interzice posibilitatea de a efectua o muncă teoretică. El trebuie, dimpotrivă, să-şi asume riscurile interpretării : *„Acesta este preţul cunoaşterii sociologice"* (Terrail, 1995, p. 156).

Statutul interpretării este paradoxal. Ea este întemeiată, de fapt, pe subiectivitatea cercetătorului. Or, tocmai de ea depinde obiectivarea, construirea unui obiect sociologic, care dezvăluie limitele cunoaşterii spontane. Nu trebuie, totuşi, ca acest paradox să fie împins la extrem şi să se ajungă la ideea că, dacă este foarte imaginativ, un cercetător va fi în mod obligatoriu şi foarte ştiinţific. Căci rareori interpretarea se bazează doar pe convingerea intimă şi pe imaginaţia pură : ea este argumentată, raportată la o grilă de analiză. O ipoteză nu este niciodată singură, ea este controlată, susţinută de ansamblul modelului pe care se articulează. De altfel, în general, la originea unei ipoteze noi se află modelul însuşi, confrunt cu faptele care incită la reformularea sa ; interpretarea cercetătorului se limitează atunci la această reformulare. Îndemnul exagerat la libera interpretare comportă un risc de subiectivism (ceea ce înseamnă o subiectivitate rău argumentată), dar şi recomandarea unei prea mari prudenţe implică riscul contrar, cel mai răspândit astăzi şi, fără îndoială, cel mai grav : absenţa dimensiunii sociologice propriu-zise. Ar fi, aşadar, de dorit să dăm o libertate mai mare interpretării (Gullestad, 1992) şi să preferăm verificările *a posteriori*. „*Este regretabil nu faptul că am formulat la un moment dat o interpretare abuzivă, ci acela că ne-am oprit aici şi am aderat la această interpretare fără alte forme de verificare*" (Messu, 1990, p. 45).

2.5. Viaţa conceptelor

Conceptele, ca şi oamenii, au un ciclu de viaţă. După cum sunt tinere sau pe cale să îmbătrânească, ele ocupă o poziţie diferită în construirea obiectului : este important, deci, să ştim în ce punct al istoriei lor se află.

Naşterea unui concept constituie faza cea mai confuză : ipotezele (forme originare ale conceptelor) apar în moduri foarte diferite. Se iveşte (ce mare noroc !) câte una superbă, imensă, care se impune brusc, despre care nu ştim de unde vine, care dă peste cap totul în calea sa (dar care, deseori, nu întârzie să se dovedească mai puţin importantă şi să ocupe un loc mai modest în model). Există şi câte una discretă, minusculă, notiţă de detaliu, care, din contra, se

instalează încetul cu încetul într-un rol de prim-plan, fără să i se fi acordat atenţie. Există, de asemenea, câte una răutăcioasă, perfidă, care distruge modelul, fără să lase impresia că ar aduce ceva în schimb (de fapt, ea aduce, dar refuzăm să vedem aceasta din primul moment, căci suntem încă prea afectaţi de dispariţia vechii ipoteze). Tinereţea ipotezei este mai uniformă. Se pune acum problema de a-şi defini importanţa reală (aceea care îşi exagerase rolul îşi moderează ambiţiile ; cealaltă, care fusese prea timidă, devine mai puternică) şi locul cuvenit în ansamblul modelului. Este, deci, o perioadă de reformulări, de căutare a identităţii mature. Vârsta adultă este aceea a stabilizării definitive şi a confirmării acestei identităţi de către comunitatea cercetătorilor : în virtutea acestei confirmări, simpla ipoteză devine concept. Stabilizat, conceptul rămâne foarte activ până la bătrâneţe, devenind un instrument utilizat cu plăcere de cercetător în construirea obiectului.

Apoi, vine moartea conceptului. Nu eliminarea definitivă, ci dispariţia lui ca „fiinţă vie" care joacă un rol activ în construirea obiectului. Conceptele moarte sunt cele mai răspândite, dar rămân utile ; ele constituie cultura, memoria unei discipline. În această calitate, ele sunt foarte prezente în învăţământ. Dar şi (prea mult, poate) în multe cărţi de „*«teorie» teoretică* […], melting pot *conceptual obţinut prin compilarea pur teoretică (adică străină de orice aplicaţie) a câtorva mari opere*" (Bourdieu, 1992, p. 196).

2.6. Firul

Deşi apare ca rezultat al unui proces foarte controlat (confruntarea modelului cu fapte noi), ivirea unei ipoteze este întotdeauna surprinzătoare, un pic nebunească. Acest sâmbure de nebunie vine din ciudăţenia ei în raport cu modelul iniţial. Transversalitatea, analogia este aceea care i-a permis să se infiltreze : producerea ipotezelor funcţionează, foarte exact, după logica hipertextului. Dar o ipoteză nu este niciodată singură : ea se articulează într-o întreagă reţea de alte ipoteze şi concepte, participând, astfel, la constituirea modelului în curs de elaborare. Iar acest model nu mai funcţionează după logica hipertextului, ci, dimpotrivă, după aceea a relatării aproape liniare : la modul ideal, el trebuie să poată fi „povestit" foarte clar.

Construcţia obiectului este, aşadar, rezultanta unei continue mişcări contradictorii : pe de o parte, ivirea unor ipoteze care dezorganizează modelul ; pe de altă parte, reorganizarea, „metisarea" modelului cu un altul. Inovaţia teoretică depinde de capacitatea de a face să apară ipoteze ; dar dacă acestea dezarticulează total modelul, ele devin contraproductive şi nu ajută la nimic inventarea unora noi. În concluzie : *condiţia primă a inovaţiei este capacitatea de a stăpâni coerenţa cercetării*. Atâta timp cât modelul rămâne coerent, este posibil

să imaginăm ipoteze aflate foarte departe una de alta. Dimpotrivă, dacă modelul este fragil şi riscă să se sfărâme, cercetătorul este condamnat la prudenţă extremă şi la non-creativitate.

Este, prin urmare, esenţial să depăşim simpla acumulare a ideilor (ca şi acumularea fără sens a materialului), care nu duce decât la confuzie. Fiecare ipoteză nouă trebuie să fie aşezată într-un loc precis în cadrul modelului, articulată cu altele, creând lanţuri ; căci interpretarea comprehensivă se întemeiază pe scoaterea în evidenţă „*a înlănţuirilor şi a regularităţilor*" (Weber, 1913, trad. fr., 1992, p. 303). Iată de ce, fie ele modeste categorii indigene sau mari paradigme legitime, conceptele trebuie relaţionate fără încetare, în toate sensurile : pentru a le ajusta cu precizie şi a le situa într-un ansamblu.

Nici o cercetare nu este posibilă fără un fir director, fără un lanţ de idei centrale care ne apără împotriva asaltului materialului sau a apariţiei necontrolate a ideilor. Tehnica planului evolutiv, redactat de la început, pe care eu o folosesc, nu are decât acest obiectiv : să urmărească firul. Într-un foarte frumos pasaj despre metodologia lui Montesquieu, Louis Althusser evocă această problemă a structurii interne a obiectului şi a ideii sale directoare : „*El nu a pătruns în masa infinită de documente şi de texte, în imensul tezaur de povestiri, cronici, culegeri şi compilaţii decât pentru a le dezvălui logica, pentru a le degaja raţiunea. A vrut să urmărească «firul» pe care secole întregi l-au încâlcit, să îl urmărească şi să îl prindă, pentru ca totul să se lege. Şi totul s-a legat*" (1959, pp. 1-2).

3. Câteva instrumente

Cum să facem faptele să vorbească ? Şi, mai ales, cum să discernem „categoriile indigene" care ne vor permite să lucrăm concret la modelul teoretic ? După ce am definit principiile generale ale construirii obiectului într-o logică comprehensivă, iată şi câteva exemple mai operaţionale de instrumente pe care le putem utiliza.

3.1. Frazele recurente

Omul este o fiinţă al cărui comportament este foarte profund modelat de societatea epocii sale, nu numai sub efectul unor constrângeri exterioare, dar şi prin ceea ce se află profund în el însuşi (Elias, 1991c). I se întâmplă să încorporeze fragmente de social (idei, imagini, modele, expresii) fără să le „digere" şi să le exprime apoi în stare brută, exact aşa cum le-a asimilat. Acestea sunt, evident, o binecuvântare pentru sociolog : culegându-le, el are acces direct la socialul în desfăşurare. Fapt cu atât mai interesant, cu cât aceste fragmente nepersonalizate sau slab personalizate nu circulă la întâmplare şi rămân relativ neschimbate de la un individ la altul : ele corespund unor procese de profunzime

esenţiale – care trebuie să se exprime în mod necesar în acest fel – şi iau forma unui „*potpuriu de noţiuni disparate*" care constituie fundamentul cunoaşterii comune cu privire la o problemă oarecare (Geertz, 1986, p. 115). Tocmai de aceea nu pot fi nici exagerat personalizate, nici explicitate : sunt primite şi transmise ca ceva ce vine de la sine. Ele ocupă o poziţie crucială în procesul de construire a realităţii. Căci, cu cât o idee este mai banalizată, încorporată mai profund în implicit (şi, în paralel, mai larg socializată), cu atât puterea sa de structurare socială este mai mare.

Frazele cele mai importante din punctul de vedere al semnificaţiei sociale sunt cele mai banale şi cele care „merg" în cât mai multe situaţii [*passe-partout*]. Acest fapt pare să complice munca cercetătorului : cum putem repera frazele banale ? Cu un pic de antrenament, este destul de uşor de realizat. În legătură cu o temă dată, există întotdeauna expresii care revin mereu, obsedant şi, mai ales, care sunt repetate precis, în cele mai mici detalii, aproape cu aceleaşi cuvinte. La început, nici nu le percepem, pentru că sunt făcute tocmai pentru a se strecura nebăgate în seamă. Dar dacă cercetătorul este pregătit să le asculte, nu se poate ca, în cele din urmă, să nu fie frapat de repetiţie şi să nu o noteze, chiar dacă într-o primă etapă i s-a părut fără importanţă. Ulterior, el va trebui să facă fraza să vorbească, treabă mai puţin uşoară, dar cel puţin dispune de un instrument de lucru.

În *Corps* am descoperit în jurul a treizeci de expresii recurente care treceau din gură în gură cu o uimitoare regularitate, uneori pronunţate în decalaj evident cu poziţia persoanei care vorbea, ceea ce dovedeşte forţa socială a circulaţiei lor. De exemplu, o femeie care nu purta partea de sus a costumului de baie repeta, în legătură cu sânii goi, una dintre frazele-fetiş ale femeilor mai îmbrăcate : „*Pe mine nu mă deranjează*". Statutul celor treizeci de expresii este foarte divers şi nu este corelat cu frecvenţa repetiţiei. Unele joacă doar rolul de argument comod, socialmente răspândit şi, deci, disponibil, permiţându-le celor care le utilizează să nu îşi mai pună întrebări cu privire la factorii mai profunzi. Astfel, obsesia „urmelor albe" ca justificare a practicii de a face plajă fără sutien a revenit ca un laitmotiv (sincer : argumentul, cu toate că este superficial, se află cu adevărat în mintea persoanelor care vorbesc). Altele sunt rezultatul unei întregi istorii, asupra căreia ar fi posibilă o anchetă, dar care nu este esenţială pentru cercetare. Aşa a fost cazul invocării „cancerului la sân". Când moda sânilor goi şi-a făcut apariţia, la mijlocul anilor şaizeci, acest comportament a şocat puternic o parte a populaţiei, care a simţit, totuşi, că îi era imposibil să se pronunţe deschis împotrivă, de teamă să nu fie stigmatizată ca retrogradă. Critica a fost, deci, mascată, luând forma unui zvon : expunerea la soare, fără sutien, ar produce cancer la sân. Douăzeci de ani mai târziu, medicii au alertat opinia publică asupra riscurilor cancerului de piele, legate de excesul

expunerii la soare. Imediat, legitimată de acest sport neaşteptat, a renăscut critica expunerii sânilor. Ce contează că medicii vorbesc despre cancerul pielii, iar nu despre cancerul la sân ; „potpuriul de noţiuni disparate" nu se teme de amalgamul aproximativ. Şi, fie la adversarii care nu îndrăznesc să-şi exprime deschis opinia, fie la practicantele care au unele îndoieli, auzim din nou vorbindu-se îndelung despre cancerul la sân.

Expresiile recurente prezintă întotdeauna interes în cadrul unei munci descriptive : ele indică un marcaj social, chiar dacă limitat numai la nivelul opiniei. Totuşi, unele sunt mult mai semnificative pentru cercetătorul care vrea nu numai să descrie, ci şi să înţeleagă în profunzime procesele în desfăşurarea lor. Nu am reţete speciale pentru a le identifica : sunt banale ca formă. Singurul instrument este întâlnirea lor cu modelul teoretic : cu capul plin de ipoteze, trebuie să descoperim ce ar putea avea ele de spus. Sunt, de altfel, atât de banale, încât, în general, este nevoie ca modelul să fie destul de avansat ca să ajungem să înţelegem sensul lor profund.

Pregătind *La Trame*, am auzit de zeci şi zeci de ori cupluri spunându-mi atunci când le întrebam cum s-a întâmplat ceva : „Pur şi simplu s-a întâmplat", „Aşa s-a întâmplat". Abia mai târziu am înţeles că această frază exprima, de fapt, modelul fundamental al funcţionării conjugale : structurarea implicită. Voiam să îi forţez să vorbească, în timp ce ei aveau mai multe de spus printr-o tăcere (discret explicitată de fraza recurentă) pe care nu ştiam să o ascult. În ancheta pentru *Corps*, am auzit de sute şi sute de ori (poate chiar de mii de ori) expresiile „nu-i frumos" şi „e normal". Din nou, aceste expresii banale erau pline de sensul teoretic cel mai bogat : am înţeles, încetul cu încetul, că întreaga funcţionare socială în jurul problemei sânilor goi era fixată pe definiţia colectivă a unei norme, ea însăşi fondată pe criterii estetice. Evident, modelul teoretic construit este incomparabil mai sofisticat decât frazele culese. Dar ele au funcţionat ca indicii. Şi am remarcat adesea că, atunci când erau puţin mai detaliate, cele mai multe dintre ele aduceau informaţii şi precizări juste : erau exact cuvintele care trebuiau, logice, coerente cu procesul analizat.

3.2. Contradicţiile

Fiecare om poartă în sine dinamici de personalitate diferite, o infinitate de scheme puţin coerente între ele şi chiar contradictorii. Iar dacă lucrurile stau astfel, impresia de unitate creată de informator prin povestirea lui nu trebuie să îl păcălească pe cercetător. Acesta trebuie să fie circumspect şi să adopte o atitudine analitică : imediat, vor apare interpretări diverse ale biografiei. Căci de îndată ce interogăm profund povestea unei existenţe, caracterul ei compozit se manifestă. Biografia lui Arnaud din Brescia (Frugoni, 1993) ne oferă un

exemplu semnificativ : plecând de la zece surse istorice diferite, autorul reconstituie zece portrete foarte contrastante ale lui Arnaud. Un alt exemplu îl constituie portretele schiţate de surorile Groult tatălui lor (Sagalyn, 1988) : Flora conturează mai multe, iar Benoîte, pe măsură ce se interoghează, se declară incapabilă să spună cine era el cu adevărat.

Pentru cercetător, instrumentul privilegiat care îl ajută să nu se lase „dus" de frumoasa poveste pe care o ascultă este identificarea contradicţiilor din discurs. Ele îi indică existenţa unor logici diferite care, o dată puse în evidenţă, îi vor da o marjă de manevră considerabilă, o cheie de interpretare. Graţie acestora, va putea descompune povestirea şi atribui un sens precis diferitelor sale componente. Unele dintre aceste contradicţii se raportează la modelul teoretic, altele, la biografie ; utilizarea lor nu este aceeaşi în cele două cazuri.

Contradicţiile legate de modelul teoretic ne oferă un instrument suplimentar, eficace, care dinamizează metoda şi care constă în utilizarea grilei teoretice pentru decriptarea materialului. În interiorul acestei categorii de contradicţii, putem distinge mai multe forme. Unele pot să ateste existenţa unui mecanism social cu o structură contradictorie. Astfel, bărbaţii care privesc sânii goi adoptă un tip de privire foarte „lucrată", articulată în jurul unei opoziţii : ei „văd, fără să vadă". În mod logic, persoanele care vorbesc despre această privire se contrazic cu regularitate : insistând pe un aspect sau pe celălalt, afirmă când că bărbaţii văd, când că nu văd. Adesea, cei doi termeni ai contradicţiei se înscriu cu regularitate la diferite niveluri ale discursului. Spre exemplu, femeile care aşteaptă puţin înainte de a-şi scoate partea de sus a costumului de baie spun că nu se uită în jur, când de fapt ele observă discret plaja, fără să şi-o mărturisească. Ele sunt sincer convinse că nu s-au uitat la ceilalţi : această discreţie corespunde moralei oficiale de pe plajă. Răspunsul lor este, deci, negativ, atunci când anchetatorul le pune întrebări cu caracter general (care declanşează exprimarea principiului moral). Dar când le sunt adresate întrebări precise, ele dezvăluie niveluri ale gândirii refulate de obicei în implicit, iar răspunsul este foarte diferit. Ultimul caz de contradicţie legată de model îl constituie buchetele de roluri [*grappes de roles*]. Indivizii nu sunt socializaţi în roluri mari, bine delimitate şi stabile, ci „călătoresc" continuu în interiorul unor buchete de roluri care grupează cadre de socializare în acelaşi timp apropiate şi foarte diferite. De exemplu, femeile se referă la trei tipuri de prezentare a corpului lor : banalizarea, sexualitatea şi frumuseţea. În numeroase contexte analizate în anchetă, există o trecere neîncetată de la un tip de prezentare la altul : nu rareori, o frază exprimă la început un rol, iar la sfârşit altul. Atunci când a reuşit să contureze buchetele de roluri şi să urmărească drumul persoanei în interiorul lor, cercetătorul posedă mijloacele de a înţelege sensul ascuns al confuziei aparente a cuvintelor.

Contradicţiile pot fi, de asemenea, specifice istoriei vieţii. Nici acestea nu trebuie neglijate, pentru că şi ele oferă un instrument de analiză eficace. Iată povestea lui Sabine şi a lui Romain, extrasă din *La Trame*. Sabine, ca multe alte adolescente, se revoltase la vârsta respectivă împotriva imaginii femeii care stă „la cratiţă". Modelul social al refuzului juvenil al dăruirii menajere totale fusese pus în evidenţă în anchetă, iar povestea Sabinei era uşor de citit plecând de la acest model. Dar cazul ei era mai complex. Părinţii se certau violent, tatăl său reproşându-i soţiei neglijenţa. Sabine a fost mereu de partea tatălui. Pentru a-i face plăcere, ea deretica prin casă, prin aceasta criticându-şi implicit mama. Rezultatul : avea în minte două scenarii de viaţă, total opuse. Romain avea, de asemenea, două scenarii privind curăţenia menajeră. A crescut într-un mediu *super-nickel*, pentru care a prins gust ; dar mama sa nu l-a învăţat să facă nimic el însuşi şi nici el nu prea avea chef, în ciuda declaraţiilor sale egalitariste.

Care dintre scenarii se va impune de o parte şi care de cealaltă, atunci când Sabine şi Romain vor începe să trăiască împreună ? Evantaiul evoluţiilor posibile era foarte deschis, iar povestea lor descria mai multe schimbări de strategii. La început, timp de o lună, Sabine a fost cuprinsă de o adevărată febră menajeră, criticată de Romain, pe care îl mustra conştiinţa, date fiind ideile sale politice despre raportul dintre bărbaţi şi femei, dar care nu reuşea, totuşi, să se hotărască să pună şi el mâna pe ceva. În cele din urmă, el şi-a impus vederile şi s-au pus de acord asupra unei anumite dezordini, proclamată şi revendicată ca principiu : „Este mai bine să ai o casă vie." Acord de suprafaţă, frământat în profunzime de logici contrare, care erau pe punctul de a ieşi la lumină, în momentul ultimei campanii de interviuri (fără s-o mărturisească deschis, Romain visează la o femeie care să-l răsfeţe, iar Sabine sesizează vag această aşteptare, simţindu-se incapabilă să-i reziste).

Aşadar, istoria lor este punctată de schimbări ale raportului de forţă dintre scenariile contradictorii. La prima vedere, discursurile înregistrate par discontinue, confuze, trecând de la o teză la alta, în funcţie de întrebări, de contextele evocate, de sentimentele de moment. În aceste condiţii, cercetătorul poate fi tentat să netezească toate asperităţile discursului, pentru a scoate în evidenţă o logică dominantă. Dacă se lasă pradă acestei capcane, el va trăda istoria vieţii (logica dominantă la un moment dat nu este neapărat şi cea mai importantă), va modifica materialul, distrugându-i resorturile care îi dau sens, şi, mai ales, îşi va distruge propriile instrumente de analiză, propria capacitate de distanţare şi de muncă teoretică. În schimb, punând fiecare fragment exact la locul lui în procesele biografice şi sociale, va putea pune în evidenţă mecanica profundă care o face pe Sabine să spună o anumită frază într-o anumită împrejurare şi o alta într-o altă împrejurare. Numai aşa el poate să intre în sistemul ei de gândire,

să se orienteze în cea mai mică variaţie a frazelor ei şi să-şi găsească mijloacele de a o înţelege, mai bine chiar decât se înţelege ea însăşi.

3.3. Contradicţiile recurente

La intersecţia contradicţiilor şi a frazelor recurente, fericirea cercetătorului constă în a descoperi această veritabilă comoară : fraze contradictorii şi recurente în acelaşi timp, care reprezintă instrumente de analiză cu un potenţial considerabil, întrucât semnalează foarte frecvent un proces central.

În *La Trame,* această frază-cheie, repetată de mai toate femeile, era următoarea : „*Îmi spun : «sunt tare proastă», dar nu pot altfel*". Fraza exprimă miezul obiectului teoretic în termeni care s-au dovedit foarte adecvaţi, atunci când modelul a devenit suficient de limpede pentru a permite înţelegerea întregului ei sens. „Îmi spun că sunt foarte proastă" exprimă nivelul conştient al reflecţiei : „ar trebui să-l las să facă, chiar dacă nu face cum cred eu că trebuie şi mă enervează, dar ar fi singura posibilitate de a progresa în împărţirea sarcinilor menajere". „Dar nu pot altfel" exprimă nivelul conduitelor încorporate : „corpul meu are o altă părere, el nu poate să lase lucrurile aşa, pentru că în el s-a concentrat o întreagă istorie care mă face să acţionez, chiar dacă mintea îmi spune să nu o fac". Ansamblul modelului teoretic trebuia construit apoi pe baza conexiunilor dintre explicit şi implicit, dintre ideile din minte şi memoria biografică încorporată. Fiind mai întâi un instrument de descoperire, contradicţia recurentă a devenit ulterior un element de verificare şi de ilustrare.

În *Corps*, repetiţia a fost chiar mai puternică şi mai precisă. Marea majoritate a celor trei sute de persoane interogate repeta efectiv aceeaşi frază : „*Fiecare face ce vrea, dar…*". Şi aici, prima parte a frazei exprimă nivelul cel mai explicit, acela al principiilor generale proclamate : suntem o societate liberă şi democratică, fiecare trebuie să poată face ce vrea. Dar o societate nu poate funcţiona fără norme restrictive. În societăţile democratice (în sensul larg, şi nu strict politic), în care indivizii sunt somaţi să-şi aleagă valorile, să-şi construiască ei înşişi identitatea şi au, oficial, toată libertatea de a o face, aceste norme care limitează libertatea nu pot fi decât secrete, nespuse sau murmurate pe jumătate. Iar interlocutorii mei efectiv murmurau în a doua parte a frazei, dezvăluind, pe un ton dezolat, tot felul de restricţii, care se dovedeau extraordinar de constrângătoare, trasând un cadru foarte precis a ceea ce era normal sau anormal să facă un individ : practic, nu face fiecare ce vrea. Aşa am ajuns să definesc modelul dublului limbaj (necesar) al societăţilor democratice. Din nou, o pistă esenţială era în întregime conţinută într-o frază.

CAPITOLUL 5

FINALIZAREA ACTIVITĂŢII

1. Calendarul

1.1. Saturaţia modelului

Modelul teoretic evoluează progresiv spre maturitate, în acelaşi mod în care îşi parcurg ipotezele ciclul lor de viaţă. Maturizarea se verifică printr-un fapt uşor de observat : modelul se stabilizează, se „*durifică*" (Strauss, 1992, p. 293), este din ce în ce mai puţin afectat de ivirea unor noi ipoteze ; cercetătorul află mai puţine lucruri noi, dar controlează mai bine validitatea modelului. Ne aflăm în faza pe care, convenţional, o numim „saturaţie". Această evoluţie se produce spontan, fără ca cercetătorul să o caute. La un moment dat, el constată că nu mai „descoperă" decât informaţii pe care s-a obişnuit atât de mult să le afle, încât începe să se plictisească. Pe cât posibil, este necesar să lupte împotriva acestei indezirabile plictiseli crescânde, deoarece faza de investigare a materialului saturat este indispensabilă : ea este aceea care îi permite să testeze rezultatele, să aprecieze dacă acestea vor putea fi generalizate şi în ce măsură.

Procesul de saturaţie poate fi descris în felul următor. Printre ipotezele care, la început, ţâşnesc în toate direcţiile, se formează destul de rapid un grup mai stabil (în general, legat de problema de plecare). Pornind de la acest nucleu, saturaţia evoluează apoi în cercuri concentrice : în jurul unui centru din ce în ce mai dur, noi ipoteze sunt reunite şi progresiv stabilizate ; clarificarea modelului câştigă în întindere. Ea permite rafinarea şi fixarea grilei de lectură. După stadiul de mişcare dezordonată a ideilor (la începutul analizei, se manifestă deseori o absenţă totală a reperelor : cine ştie unde duce materialul), grila ne permite o ascultare din ce în ce mai selectivă şi mai precisă. Iar cercetătorul începe să se plictisească. Pentru a combate plictiseala, există o metodă simplă. Deşi saturat, modelul nu exclude apariţia variaţiilor şi a cazurilor negative. Dimpotrivă, modelul fiind deja stabilizat, ele constituie, în acest stadiu, cvasitotalitatea informaţiilor noi. În consecinţă, trebuie să ne străduim să le înţelegem, în vederea precizării modelului şi a reexaminării lui. De altfel,

saturaţia, cu toate că este fondată pe acumularea progresivă de idei din ce în ce mai clare (şi articulate între ele), nu evoluează liniar : o zi poate să nu aducă nimic nou, dar a doua zi totul se poate schimba. Cercetătorul nu se află niciodată la adăpost de un caz negativ care poate răsturna din temelii ipoteza centrală chiar în ultimul moment.

De aceea, în măsura posibilităţilor, nu trebuie să lase procesul de saturaţie să „lucreze" spontan, ci trebuie să îl controleze, să îşi adapteze atitudinea în funcţie de evoluţia lucrurilor, să rămână stăpân pe situaţie. Dacă faza i se pare prea lungă, materialul prea abundent, iar modelul cvasidefinitiv stabilizat, se poate opri : va folosi timpul câştigat astfel pentru un alt aspect al construirii obiectului. Dacă, dimpotrivă, ideile sunt încă în plină mişcare, trebuie să continue interogarea materialului şi să încerce să accelereze „durificarea". Aceste decizii nu pot fi programate la milimetru. Spre exemplu, în *Corps*, saturaţia era mai mare decât în *La Trame*. Totuşi, abia în ultimul moment mi-a venit ipoteza cu privire la controlul mai suplu şi, totodată, mai constrângător al emoţiilor (precizând teoria lui Norbert Elias) : din această cauză, nu am putut să îi acord locul care i s-ar fi cuvenit în centrul cercetării.

1.2. Inversarea atitudinii cercetătorului

Capacitatea de a stăpâni procesul este cu atât mai importantă, cu cât cercetătorul îşi schimbă radical atitudinea între începutul şi sfârşitul cercetării. La început, înarmat cu problema sa de debut, este foarte dispus să asculte materialul, gata să se lase „furat" de ipotezele cele mai neobişnuite ; la sfârşit, din contra, nu mai ascultă decât pentru a-şi perfecţiona modelul, pentru a-i finisa arhitectura internă, articulaţiile. La început, caută cât mai mult transversalităţile, face ca obiectul să rezoneze în direcţii neaşteptate ; la sfârşit, îl separă de ceea ce îi este străin, îl constituie în produs autonom. La început, nu ezită să demoleze primele schiţe ale modelului : totul este acum numai efervescenţă intelectuală, inventivitate, revoltă împotriva vechilor cadre de gândire ; în final, el are mai degrabă o mentalitate de mic proprietar satisfăcut, şlefuind cu dragoste fiecare detaliu al obiectului construit. Această evoluţie este necesară. După ce a inventat o teorie nouă deconstruind, el trebuie, într-o ultimă fază, să „durifice" şi să închidă ansamblul. Să pregătească autonomia obiectului care va fi livrat cititorilor, astfel încât să îl livreze cât mai finisat cu putinţă. După ce s-a implicat personal şi emoţional, cercetătorul trebuie să îndepărteze urmele acestei agitaţii şi ale emoţiilor care ar putea face ansamblul confuz, să îşi reţină îndoielile, ezitările, stările de furie. Trebuie să dea ultima tuşă obiectivării radicale : obiectul nu îi mai aparţine şi trebuie să îşi poată trăi autonom propria viaţă.

1.3. Retuşul final

Saturaţia nu este un proces liniar. Etapa finală este, adesea, plină de surprize: când totul părea definitiv „durizat" şi stabilizat, munca de redactare, înlănţuirea de argumente pe care ea o impune, descoperirea unor carenţe în material, a unei fişe de lectură care a fost oarecum neglijată etc., toate acestea ne pot trimite brusc la un ultim efort de investigaţie teoretică. Orice cercetător trebuie să se aştepte la această situaţie şi trebuie să îşi rezerve timpul necesar pentru un retuş final, atunci când gândeşte calendarul cercetării. Redactarea nu înseamnă doar o simplă muncă de scriere. Materialul care a fost comentat în fişe – uneori rapid şi având în minte doar idei rudimentare (ceea ce se întâmplă cu atât mai mult când nu există fişe) – este revăzut dintr-un alt unghi în timpul redactării, instrumentul de decriptare fiind acum mult mai profund şi mai complet: inevitabil, vor apărea noi interpretări. Situaţia este asemănătoare cu aceea din finalul unei anchete prin chestionar, când citirea tabelelor nu trebuie să se rezume la aspectele tehnice, ci trebuie să alimenteze raţionamentul sociologic (de Singly, 1992). Oricâte eforturi de pregătire a acestei faze finale am fi făcut, de multe ori ideile directoare apar abia acum, se strecoară peste tot, impunându-se chiar şi atunci când am vrea să le îndepărtăm pentru că bulversează ansamblul (Mills, 1959). Ideal ar fi ca în faza finală să se procedeze la o teoretizare moderată, liniştită, axată pe detalii, respectând, în linii mari arhitectura îndelung pusă la punct. Cercetătorul nu trebuie să se lase oricând dominat de noile ipoteze.

1.4. Ordonarea fişelor

Nici aici procedeul nu este tehnic decât în aparenţă. La prima vedere, el pare simplu: ar fi suficient să aranjăm fişele pe domenii, apoi pe subdomenii, pe paragrafe, astfel încât să avem la îndemână materialul necesar pentru a argumenta şi a ilustra fiecare pasaj al redactării.

În fapt, există aranjări şi aranjări. Este posibilă o ordonare rapidă, identificând dintr-o privire tema fişei şi plasând-o pe aceasta din urmă în pachetul destinat capitolului sau subcapitolului care tratează tema respectivă (în general, aşa trebuie procedat când munca este pur descriptivă). Cu ceva timp în urmă, clasarea fişelor în funcţie de plan nu îmi lua mai mult de o jumătate de zi. Lucrând, am observat, însă, că ţinerea evidenţei temelor aparente nu era întotdeauna cea mai bună clasare. Pentru că, mai ales atunci când obiectul este construit urmărind un model teoretic, fişele pot avea mai multe intrări. Ele pot ilustra tema descriptivă. Dar pot fi, de asemenea, utilizate într-o cu totul altă parte şi într-un fel mult mai eficace, pentru a furniza materialul necesar argumentaţiei

teoretice. Este, deci, foarte util să procedăm la o lectură voit iconoclastă în momentul aranjării fişelor, să imaginăm acele reformulări ale planului pe care unele clasificări neaşteptate le pot induce, să ne rezervăm suficient timp pentru această operaţie de ordonare şi să nu ne grăbim să constituim pachetele în funcţie de temele aparente. Calitatea înlănţuirii argumentelor şi aceea a arhitecturii interne a obiectului depind în mare măsură de această fază ; ca şi dimensiunea teoretică (fişele aranjate după temele descriptive aplatizează obligatoriu obiectul). În ceea ce mă priveşte, aranjarea fişelor îmi ia acum aproximativ o săptămână.

2. Estetica obiectului

2.1. Arta pachetului

Termenul de obiect, folosit curent în sociologie, se referă la un proces de obiectivare : a construi un obiect înseamnă a rupe cu percepţiile subiective şi cunoaşterea comună. Pentru a ajunge la acest rezultat, cercetătorul întreprinde o cercetare, încheie modelul în faza terminală şi redactează o lucrare care îşi poate fi suficientă sieşi. Cu alte cuvinte : el fabrică un veritabil obiect, un obiect formal[1] şi chiar fizic, care ia forma unui text scris. În paginile următoare, voi folosi termenul *obiect* pentru a desemna acest obiect formal, opţiune care i-ar putea surprinde pe unii, obişnuiţi cu folosirea termenului cu sensul exclusiv (şi, adesea, abstract) de obiectivare : oare nu introduc astfel riscul unei confuzii ? Nu cred, dintr-un motiv simplu : întâlnirea celor două sensuri ale cuvântului în faza terminală nu mi se pare a se datora hazardului, fabricarea obiectului formal constituind un element intrinsec al procesului de obiectivare.

Îmi place să folosesc *imaginea artistului* (să spunem, aceea a sculptorului care modelează argila) pentru a-mi reprezenta efortul de cercetare. Un cercetător nu este un lucrător care acumulează liniştit, zi după zi : el îşi modelează cu patimă materialul, aşa cum face sculptorul cu argila sa, căutând să îi dea formă şi să introducă în el idei noi. Arta sa constă, în esenţă, în aportul teoretic personal. Dar acesta trebuie să fie convingător, bine construit, excelent expus. Nu există cercetare bună, fără o armonie internă între obiect şi modelarea formei.

Efortul de tip artistic începe chiar de la plecare : problema de debut, apoi punerea la punct a grupului de ipoteze centrale reprezintă elementele esenţiale, miezul obiectului, condiţionând forţa şi frumuseţea acestuia. Totuşi, aspectele estetice devin mai puternice în faza finală. Încheierea modelului depinde mult de aceste aspecte : trebuie echilibrat ansamblul, umplute golurile, netezite

1. În sensul de obiect care posedă o existenţă actuală, efectivă ; „formal”, ca în „cauză formală” [cf. *Le Robert Quotidien*, 1996 ; n.n., E.S.].

asperităţile, îngrijite înlănţuirile. În ceea ce priveşte redactarea, este evident că ea este dominată de exigenţele formale.

Arta pachetului, a ambalării, nu este o artă minoră. A nu te preocupa de ambalaj înseamnă a risca să iroseşti munca anterioară. Dimpotrivă, reuşita împachetării finale poate compensa multe insuficienţe. Există, chiar, specialişti în arta pachetului şi a scrisului care reuşesc să seducă într-atât, încât prea puţini reuşesc să vadă că în interior nu se află, de fapt, nimic (acesta nu este, totuşi, un ideal de urmat!).

2.2. Structura internă

Două elemente concură la frumuseţea obiectului ştiinţific. Primul: aspectele de prezentare şi de redactare, cu un specific estetic mai accentuat, omniprezente în faza terminală. Cel de-al doilea: structura internă, miezul teoretic, *calitatea articulaţiilor şi a înlănţuirilor argumentative, logica şi coerenţa raţionamentului*. Acest al doilea aspect se află exact la încrucişarea celor două sensuri ale cuvântului obiect: o cercetare frumoasă este aceea care duce la un rezultat nou şi, totodată, bine construit; arhitectura internă participă, în acelaşi timp, şi la înfrumuseţarea obiectului, şi la obiectivarea ştiinţifică.

La început, cercetătorul nu are decât câteva întrebări, câteva ipoteze; apoi capitalul său creşte de la o zi la alta. El nu trebuie, în nici un caz, să se mulţumească numai cu acumularea: cea mai mare importanţă o are, fără îndoială, travaliul său asupra legăturilor dintre ipoteze. Trebuie să le înlănţuie unele de altele, să le înscrie în modele, iar prin acest efort să ajungă la noi ipoteze, de nivel superior. De asemenea, trebuie să le ierarhizeze. Nu este întotdeauna uşor: a alege este, uneori, dureros. Dar dacă nu o face, ierarhizarea se va produce oricum, fără voia sa. Este preferabil, deci, să o dirijeze: fiecare ipoteză ocupă un loc mai mult sau mai puţin înalt în ierarhie. De aceste locuri depinde construcţia arhitecturii: în jurul ipotezelor centrale se articulează ipoteze secundare, apoi, mai îndepărtate, ipoteze de detaliu. Stabilizarea modelului se realizează prin valorizarea progresivă a conceptelor centrale (Strauss, 1992). În cursul anchetei, modelul se simplifică şi, totodată, se îmbogăţeşte (Michelat, 1975): consolidarea conceptelor centrale îl fac mai clar, iar în acelaşi timp sunt culese variaţii de detaliu din ce în ce mai numeroase.

Cercetătorul este confruntat acum, din nou, cu o alegere decisivă: el poate privilegia fie conceptele centrale, fie variaţiile de detaliu; în funcţie de alegerea făcută, produsul final va fi complet diferit. Rareori se întâmplă ca la prima cercetare să fie conştientizată această alternativă: cel mai adesea, studentul se lasă „furat" într-un sens sau în celălalt, de obicei în acela al variaţiilor descriptive. Şi, astfel, anchete bine conduse sfârşesc prin a se îneca în interminabile

enumerări de detalii. Pentru a evita acest risc, este absolut necesar să ierarhizăm, să ne fixăm atenţia asupra conceptelor centrale, să articulăm restul pe acestea şi să îl subordonăm lor.

După ce le-am plasat pe un loc suficient de înalt, trebuie să ştim cum să prezentăm aceste concepte centrale. Ca şi modelul, după ce au fost reexaminate, frământate şi relaţionate, ele sunt finisate şi încheiate, puse în scenă în cea mai bună lumină şi, pe cât posibil, stabilizate. Încheierea conceptelor necesită multă fineţe : ea trebuie să fie fermă, fără să fie, însă, exagerată. Expresia *a încheia un concept* se referă la faptul că cercetătorul nu mai consideră conceptul în cauză o simplă ipoteză, ci crede în el, nu mai are îndoieli şi caută să îi transmită cititorului această credinţă a sa. Dincolo de un anumit grad de închidere, credinţa devine, însă, fanatism şi fetişism (această observaţie este valabilă şi pentru model). Invocarea conceptului ia, atunci, o formă aparte : aceea a unor formule rituale care îi conferă o funcţie magică ; cercetătorul este prins în capcana propriilor cuvinte. Cititorului îi este greu să îl urmeze pe acest drum : cu atât mai mult, cu cât, adesea, utilizarea formulelor magice îi permite cercetătorului să se dispenseze de elaborarea unei argumentaţii. Când formulele magice înlocuiesc total argumentaţia, cercetarea nu mai are nimic ştiinţific.

Poziţia justă este aceea a unei credinţe puternice, dar nu fanatice, nu fetişiste, nu dogmatice. Cercetătorul trebuie să creadă în conceptele sale centrale şi să încerce să le impună : fără aceasta, construirea modelului este imposibilă. El trebuie să ajungă să îl convingă pe cititor, pentru a nu mai fi obligat să repete de fiecare dată argumentele ce susţin conceptul. Dar fără să depăşească o anumită măsură. Pentru a controla această limită care nu trebuie depăşită, o metodă bună constă în a adopta *un stil concret de redactare a conceptului*, strâns articulată cu faptele şi cu ideile în discuţie, reluându-l uneori în termeni diferiţi, adaptaţi la specificul situaţiei. O astfel de redactare vie nu îl diminuează valoarea unui concept, dimpotrivă, ea reprezintă dovada caracterului lui operaţional, inserându-l precis şi eficace în argumentaţii.

2.3. Montajul

Firul argumentativ este esenţial pentru calitatea ştiinţifică, dar şi pentru frumuseţea cercetării. El are ca punct de plecare firul care a servit drept ghid în investigaţii şi problematizare. La capătul procesului, el trebuie să se concretizeze într-o *curgere* perfectă a scrierii. Între ghidul iniţial şi textul final, el se sprijină pe o ordonare a ipotezelor (mai ales cu ocazia elaborării planului şi a aranjării fişelor), permiţând trecerea de la funcţionarea de tip hipertext (când sunt inventate ipotezele) la cea de tip relatare. Ideal ar fi să putem redacta o cercetare asemenea unui roman clasic, având drept fir nu o suită de întâmplări, ci o suită

de argumente, perfect închegată, dar în acelaşi timp plină de surprize şi relansări. Dificultatea redactării constă în a o canaliza pe o direcţie anume, după ce am interogat ipotezele în toate sensurile : în faza finală, trebuie să uităm, pe cât posibil, toate interferenţele transversale din etapele precedente şi să punem pe primul loc *simplitatea şi liniaritatea expozeului central*, căci de acestea depinde forţa argumentaţiei. Este necesar să înlăturăm digresiunile, aparteurile, rupturile, părţile care se succed fără legătură. Din nou, nu este vorba în nici un caz doar despre acumulare ; adesea, este mai bine să suprimăm o parte care nu îşi găseşte locul, sau să o trimitem în anexă.

Altă calitate : *constanţa stilului* expunerii. Una dintre greşelile cele mai frecvente este redactarea-sandviş : o felie de teorie, o felie de material brut. Cu cât redactarea se face în mai multe felii şi cu cât aceste felii sunt mai mari, cu atât cercetarea riscă să fie un eşec : teoria nu a fost utilizată ca un instrument, materialul nu a vorbit. Trebuie ca totul să se lege cât mai fin, conceptele şi materialul să fie frământate laolaltă în derularea firului argumentativ.

Utilizarea materialului din interviuri ridică probleme deosebite. Şi în acest caz, greşeala cea mai frecventă este redactarea-sandviş : o felie de extras din interviu, o felie de comentariu. Şi aici, cu cât feliile sunt mai mari, cu atât cercetarea riscă să fie un eşec. Şi aici, trebuie ca totul să se lege cât mai fin, iar comentariul interviului (care înseamnă supunere faţă de informator) să fie înlocuit cu firul argumentativ (care domină şi utilizează materialul). Pentru ca această derivă să fie evitată, elementul central este *problematizarea* : dacă, atunci când redactează, cercetătorul este puternic motivat de ipotezele sale şi urmăreşte firul argumentaţiei, nu se va lăsa dominat de propriul material.

Un alt element este de ordin mai tehnic : *extrasele trebuie fracţionate*. Se întâmplă frecvent ca extrasele să fie de zece rânduri sau de o pagină, chiar şi mai mult. Acest lucru este permis, dacă interviul este utilizat ca ilustrare ; dar nu şi dacă reprezintă un instrument de elaborare teoretică, ca în cazul interviului comprehensiv. De fapt, rareori se întâmplă să nu existe mai multe idei în trei sau patru rânduri de interviu, ca şi variaţii subtile de la un cuvânt la altul. A reproduce un extras prea lung înseamnă, deci, a rupe inevitabil firul argumentativ, introducând elemente noi şi antrenându-l pe cercetător în comentarea lor. Există o concurenţă permanentă între logica istoriei vieţii şi discursul teoretic al cercetătorului (Bertaux, 1988) : dacă cercetătorul nu are tăria să cenzureze, istoria vieţii îl acaparează, ruinându-i speranţele teoretice. Este, aşadar, preferabil să selecţionăm fără milă, să nu redăm decât strictul necesar pentru argumentaţia pe care o dezvoltăm în fragmentul respectiv, chiar dacă trebuie ruptă o frază sau utilizate numai trei cuvinte. Personal, prefer foarte adesea să repovestesc un fragment dintr-o istorie a vieţii (cu câteva ilustrări) decât să-l citez integral

în stare brută. Pentru că, atunci când trebuie să folosesc o istorie într-un punct precis al unei demonstraţii, există întotdeauna lucruri interesante cu privire la ipoteza respectivă în mai multe pasaje ale interviului, iar a mă limita la un extras înseamnă a pierde bogăţia întregului. Prefer să spun tot ce ştiu şi ce îmi pare interesant în acel punct precis. Un alt avantaj : repovestirea îmi permite mai uşor să mă mulez pe forma argumentaţiei, în timp ce citările de extrasuri, mai ales dacă sunt lungi, provoacă adesea rupturi.

În acest stadiu al lucrului, după imaginea sculptorului şi a argilei sale, îmi apare o alta : aceea a montorului de film. El are în faţa sa o poveste şi un stoc de duble. Va viziona cu răbdare, va alege, va pune la locul potrivit, va tăia la milimetru, va lucra la înlănţuiri. Cercetătorul trebuie să facă exact acelaşi lucru cu materialul său din interviuri. Trebuie să selecţioneze extrasul potrivit, acela care vine exact la locul său, care este frumos şi grăitor, suprimând tot ce nu aduce nimic nou sau este marginal în raport cu argumentaţia (aşa cum trebuie să renunţe la anumite referinţe teoretice, chiar dacă s-a chinuit să se documenteze). Încă o dată, obiectivul nu este acela de a acumula, de a nota extrase din interviuri şi de a le reproduce pe toate în momentul redactării. Dacă am considerat util să scriu atât de multe fişe, am făcut-o numai pentru că, în general, este bine să avem de unde alege. Deşeul nu este aici la fel de important ca în cazul montajului unui film. Dar poate fi suficient să dăm de o parte 20 sau 30% dintre fişe (acelea care au fost slabe sau neesenţiale în demonstraţie), pentru ca expozeul argumentativ să capete vigoare şi să devină foarte convingător.

3. Arta scriitoricească

3.1. Supleţea

După ce a dominat materialul plecând de la grila sa teoretică, cercetătorul trebuie să domine materialul şi teoria luate laolaltă, să dobândească distanţă, înălţime şi dezinvoltură, prin actul scrierii. Nu este vorba doar despre ceea ce numim „a avea condei bun” (cu toate că acesta este important), ci despre firul argumentaţiei. Am spus-o deja : corpusul teoretic are formă de hipertext, în timp ce documentul final trebuie să capete o formă liniară. Pentru a asigura această tranziţie, cercetătorul trebuie să se îndepărteze şi mai mult de teoria *en acte* şi să pună pe primul plan travaliul asupra înlănţuirilor. Dacă rămâne prea aproape de ideile rezultate din activitatea sa de anchetă, dacă pătrunde prea mult în interior, uitând redactarea, firul riscă să se rupă. Aşa cum este bine să evităm reluarea tuturor fişelor, tot aşa trebuie să găsim puterea de a ne desprinde şi de fişele reţinute : să ne luăm din când în când zborul, să revenim pentru a verifica sau a ilustra şi să ne ridicăm într-un nou zbor.

Această exigenţă nu este întotdeauna evidentă, cu atât mai mult, cu cât nu trebuie nici să mergem prea departe în acest sens (şi să uităm fişele) şi cu cât noi idei teoretice apar chiar în momentul redactării, incitându-ne la reflecţie şi împiedicându-ne să ne concentrăm numai asupra redactării. De fapt, această ultimă problemă se rezolvă destul de uşor. Căci reflecţia teoretică de ultimă oră se înscrie oarecum de la sine în stilul fazei terminale, în care este privilegiată munca asupra înlănţuirilor. Nu trebuie în nici un caz să deschidem larg cutia de întrebări ca la începutul cercetării : este, poate, păcat pentru ipoteză, dar, într-un context în care sunt privilegiate criteriile estetice, ea este condamnată la o abordare rapidă.

3.2. Onestitatea

Supleţea redactării nu este, totuşi, dictată de raţiuni exclusiv estetice : ea este un instrument al ştiinţificităţii, util în faza terminală a cercetării, întrucât ne permite să aducem în prim-plan argumentaţia, să punem în valoare conceptele centrale şi să consolidăm modelul teoretic. Scopul ei vizează controlul, dominarea, iar nu uitarea muncii de anchetă : ea trebuie să fie, deci, cu atât mai *riguroasă*, cu cât condeiul capătă mai multă libertate în raport cu litera fişelor.

În general, metoda interviului comprehensiv pretinde o onestitate foarte mare din partea cercetătorului. Mai mult decât în cazul altor metode, calitatea şi ştiinţificitatea muncii sunt aici fondate pe libertatea sa de interpretare : în consecinţă, este esenţial ca el să îşi impună să nu îşi îngăduie prea multe „libertăţi" o dată cu această libertate, să nu citeze *à la légère* un anumit fragment, să nu repovestească o istorie a vieţii aşa cum îi convine. Dacă va cădea în păcat, să fie sigur că fapta sa nu va rămâne nepedepsită. Mai întâi, riscă să fie demascat, mai ales pe termen lung (corectitudinea observaţiilor de detaliu poate fi verificată mult mai bine decât îşi imaginează unii : cititorul competent simte foarte bine când o cercetare „sună" onest). Apoi, şi mai ales, prin acest procedeu el se autocondamnă la a nu progresa, întrucât toată bogăţia oricărei cercetări vine tocmai din adevărul materialului, în cele mai mici detalii ale sale. Adevăr pe care trebuie să îl respectăm în întregime şi întotdeauna.

Respectarea adevărului materialului nu constă în reproducerea plată şi prudentă a interviurilor. Dimpotrivă, trebuie să încercăm să le restituim relieful care le dă sens, să comentăm, atunci când o frază nu vorbeşte destul de la sine, să adoptăm un stil vioi, când situaţia o pretinde. Dacă persoana a râs cu gura pînă la urechi şi dacă acest râs are un sens, trebuie ca cititorul să o afle ; dacă a murmurat, considerând că punctul ei de vedere trebuie să rămână discret, noi trebuie să notăm aceasta ; dacă s-a enervat, trebuie să găsim tonul potrivit pentru a descrie această mânie.

Deşi scurte, extrasele din interviu trebuie citate cât mai aproape de forma lor originală. Nu trebuie îndepărtate nici bâlbâielile, dacă ele spun ceva, iar cuvintele grosolane trebuie redate în forma lor exactă. Când persoana spune „la dracu", a scrie „la d..." sau a „uita" din pudoare termenul înseamnă a nu exprima intensitatea trăirii frazei. Tot astfel, nu trebuie să ezităm asupra punctuaţiei, pentru a indica ritmul şi tonalitatea discursului : nu ne apropiem de adevăr rămânând rezervaţi şi evitând, de exemplu, să utilizăm semnele de exclamaţie (mai frecvente în vorbire decât în scris). Nu ortodoxismul gramatical contează, ci adevărul materialului : virgulele şi punctele trebuie plasate acolo unde sunt puse de informatorii înşişi. Trebuie, aşadar, să ascultăm bine ritmul frazelor, pentru a le retraduce cu ajutorul parantezelor, punctelor de suspensie şi a altor semne de punctuaţie. Iată, de exemplu, relatarea unei femei cu sânii goi, enervată de un *voyeur* care n-o pierdea din ochi. O retranscriere rezervată ar fi putut conduce la fraza următoare : „Te duci să te scalzi, merge şi el să se scalde şi pe urmă nu înoată". De fapt, fraza exactă a fost următoarea : „Te duci să te scalzi : merge şi el să se scalde. Şi pe urmă nu înoată ! ".

3.3. Stilul

Introducerea sociologiei la Sorbona la începutul secolului nu s-a produs fără agitaţie, nici fără conflicte. Tipul de demers propovăduit de Émile Durkheim, caracterizat prin obiectivarea riguroasă şi sistematică a faptelor umane, se lovea de o întreagă tradiţie de eseism literar cu pretenţie vag sociologică, deosebit de puternică în Franţa (Barou, 1992). Nevoia de a impune noua ştiinţă în acest context i-a determinat pe adepţii ei să forţeze nota : stilul nu a întârziat să devină dens şi greoi, impersonal, fără eleganţă şi fără emoţii, pentru a marca cât mai bine specificitatea abordării obiectivante. Astăzi, încă mai suntem moştenitorii direcţi ai acestei istorii. O disciplină se defineşte în mare măsură prin stilul ei, iar stilul sociologiei se defineşte, în parte, prin opoziţia faţă de tot ce ar putea să pară literar. Sigur, există în acest cadru strâmt frumoase scrieri sociologice, o artă poetică a formulelor dense, o muzică a expresiilor absconse, un regal ezoteric pentru uzul microcosmosului academic. Studentul este irezistibil tentat să imite aceste modele, reproducând formulele teoretice în variantele la modă, chiar şi atunci când nu le stăpâneşte. Pentru că „*ortodoxismul verbal*" îi permite să-şi însuşească o „*etichetă de apartenenţă la ştiinţa adevărată*" (Passeron, 1991, p. 142), iar „*exerciţiul ostentativ al rigorii lexicale*" îi creează iluzia teoriei generale (p.143). Dar vai, rezultatul nu este întotdeauna pe măsura speranţelor : nu este suficient să garnisim un text cu termeni scoşi cu găleata din cultura sociologică pentru ca el să devină demn de aceasta. Şi, foarte adesea, emfaza şi „umflarea", utilizarea termenilor „pe dos" sau fără legătură cu subiectul, greşelile în detalierea expresiilor produc cel mai nefericit efect. A încerca să

ridici nivelul teoretic al redactării, să te inspiri din frumoasele scrieri academice nu este un lucru condamnabil în sine ; dar fiecare trebuie să aibă o limită, să nu arunce cuvinte abstracte la întâmplare, să ştie să nu abuzeze de ele.

Putem redacta şi într-un *alt stil, mai simplu, mai personal*, respectând, în acelaşi timp, constrângerile cercetării. Unii autori nu au ezitat să se elibereze de acestea din urmă pentru a se concentra asupra scriiturii, poetică în cazul lui Pierre Sansot, romanescă la Jean-François Laé. Evident, studentul care se pregăteşte să înfrunte o comisie de examen nu îşi poate permite asemenea libertăţi : el se află într-un cadru strict ştiinţific şi trebuie să rămână acolo. Dar în interiorul acestui cadru el poate propune o scriitură sensibil diferită de ceea ce îşi imaginează cei mai mulţi că este modelul oricărei scrieri sociologice. Îndeosebi atunci când ancheta sa se bazează pe interviul comprehensiv, întrucât, în acest caz, teoria are ca suport o argumentaţie dirijată pas cu pas, concret, în confruntarea precisă cu faptele ; miezul obiectivării ştiinţifice constă tocmai în acest fir argumentativ. Or, este posibil ca acesta să fie prezentat simplu şi cu nerv. Dacă prezentăm o anchetă care a utilizat interviul comprehensiv, scrierea mai liberă nu se mai situează în opoziţie cu obiectivarea ştiinţifică ; dimpotrivă, schimbarea stilului se înscrie în spiritul înnoitor ale metodei.

Atunci când redactează, când îşi explică argumentele, când le înlănţuie pentru a face să apară conceptele centrale, cercetătorul ar face bine să îşi fixeze ca obiectiv şi *claritatea*. În loc să adauge straturi de jargon pentru a-i da textului o „faţadă" teoretică – făcându-l prin aceasta mai opac –, el ar trebui, dimpotrivă, să se străduiască să suprime tot ceea ce îi face spusele mai puţin clare : numai în acest fel poate transmite cu maximum de eficacitate argumentele, care sunt miezul teoriei vii. Bineînţeles, nu totul poate fi scris cu simplitate ; când înlănţuirea conceptelor este complexă, ea nu poate fi explicată în trei vorbe lejere. Dar simplitatea trebuie căutată : oricând, unele idei pot fi exprimate în cuvinte mai accesibile, unele legături pot fi făcute mai fluide. Nu este interzis nici să redactăm un text viu, personal : este chiar foarte profitabil, dacă acest stil este pus în slujba aportului teoretic. Există, desigur, un risc de derivă, de ocolire a construcţiei riguroase a obiectului, de facilitate a aluziilor şi a metaforelor care ne scutesc de efortul unei demonstraţii mai sistematice. Încă o dată, totul este o problemă de stăpânire a procesului de cercetare : cu cât cercetătorul ţine mai strâns frâiele, cu atât îşi poate îngădui libertăţi mai mari, care nu vor slăbi, ci vor consolida valoarea ştiinţifică a muncii sale.

3.4. Dubla audienţă

Studentul care îşi redactează teza în vederea susţinerii ei deplânge, uneori, dimensiunile mici ale publicului său (mai ales când se gândeşte la cantitatea de muncă pe care a depus-o) : trei sau patru cititori, vreo zece în cel mai bun caz.

Acest inconvenient are, totuşi, un revers pozitiv : el ştie cu precizie pentru cine scrie şi trebuie să scrie efectiv pentru acest public specializat.

Când cercetătorul are fericirea să publice texte destinate unei circulaţii mai largi, lucrurile se complică : pentru cine trebuie să scrie ? Unii respectă cu stricteţe stilul microcosmosului ştiinţific ; iar publicul larg se reduce la microscopic. Alţii, dimpotrivă, utilizează limbajul viu (sau politic) al timpului ; dar îşi pierd sufletul de sociolog. Articularea diferitelor niveluri ale publicului este, într-adevăr, foarte greu de realizat, orice exces într-un sens provocând nemulţumire în celălalt sens, după principiul vaselor comunicante.

În faţa acestei dificultăţi, interviul comprehensiv oferă o şansă care nu este legată doar de stilul scrierii, ci mai mult de modul de construire a obiectului. Anselm Strauss (1992) explică de ce *Grounded Theory* deschide posibilitatea unei duble audienţe, a două tipuri de public, uneori net separate : desfăşurarea teoriei care pleacă de la investigarea unui fapt social concret oferă, de fapt, două intrări, care trimit la două categorii de cititori. „*Pur şi simplu cele două tipuri de public nu poartă aceiaşi ochelari*" (p. 61). Omul obişnuit, cunoscător sau dornic de fapte concrete, citeşte povestirile şi descrierile factuale, survolând ideile, oprindu-se ici şi colo asupra uneia care îi este mai apropiată. Omul de ştiinţă are, însă, două posibilităţi. El poate lua textul redactat pe baza interviului comprehensiv drept un text agreabil, chiar relaxant, optând pentru o lectură apropiată de aceea a omului obişnuit. Este dreptul său. Dar poate să îl citească şi din perspectiva aporturilor teoretice. Această ultimă opţiune pretinde, totuşi, un efort personal din partea cititorului. În teoria clasică, conceptele sunt nemijlocit disponibile, degajate de concret, formulate în mod clar, livrate „de-a gata". În teoria fondată pe fapte, ele sunt produse „în direct", într-o confruntare permanentă cu concretul. Ele nu se separă, deci, de acesta şi nu ating abstracţia pură decât rareori, în pasaje scurte (dacă nu au fost redactate câteva capitole mai clasice). Pentru că tocmai geneza lor concretă este aceea care le dă forţă şi bogăţie. Cititorul are interese variate în raport cu faptele expuse. Dacă vrea să obţină un beneficiu teoretic din lectura sa, el trebuie să extragă ceea ce a avut ecou în fiinţa sa şi i s-a părut util ; chiar dacă conceptul este abia vizibil, trebuie să construiască transversalităţi, să reia anumite instrumente pe care le-a „văzut" la lucru, să le aplice în altă parte şi să continue să le transforme. De asemenea, cititorul trebuie să intre în logica comprehensivă şi în *continua muncă de problematizare* pe care aceasta o implică. Mai mult decât o ofertă de concepte finite, interviul comprehensiv este o fabrică de unelte provizorii, cu foc continuu şi deschisă.

CONCLUZIE

Metodologia nu se poate transmite sub forma unei cunoaşteri explicite decât în doze mici : cel mai bun tratat nu va furniza niciodată altceva decât câteva instrumente. Nimic nu înlocuieşte experienţa. De aceea, iată câteva sfaturi pentru aceia care ar dori să utilizeze cele scrise aici despre interviul comprehensiv.

După ce aţi citit integral textul pentru a-i asimila logica de ansamblu, este de preferat ca, într-o anumită măsură, să îl uitaţi, *să vă făuriţi propriile unelte*, *adaptate la ancheta pe care trebuie să o întreprindeţi, să imaginaţi o metodă personală*. Fără, însă, a uita complet trecutul : reluând principiile aflate ici şi colo (mai ales în acest text) care par a fi utile. Interiorizarea *selectivă* a cunoştinţelor dobândite, integrarea lor într-un *demers personal*, stăpânirea unei *logici* globale sunt mai importante decât informaţiile ca atare. Sper, însă, că veţi evita utilizarea în contrasens a unora dintre instrumentele pe care le propun (că veţi evita, de exemplu, să utilizaţi un eşantion elastic şi schimbător pentru o anchetă descriptivă sistematică) : tehnicile semnalate trebuie întotdeauna interpretate în spiritul de ansamblu al interviului comprehensiv înainte de a fi, eventual, reimplantate într-un alt cadru.

Sfatul de a vă făuri propria metodă nu trebuie interpretat greşit, citit ca o incitare la libertate fără reguli, la improvizaţie anarhică. Interviul comprehensiv este o metodă creativă, fundamentată pe supleţea instrumentelor. Dar nu este o metodă uşoară şi fără principii, dimpotrivă. Pentru a o explica, am fost obligat să o opun unor metodologii mai rigide. Această distincţie (care nu înseamnă critică) va fi putut trezi interesul studenţilor entuziasmaţi de ideea unei sociologii voioase şi lejere. Dar *nu se poate imagina o bună cercetare sociologică fără muncă şi fără rigoare* : deşi suplu, interviul comprehensiv le reclamă din plin. Iar punerea sa la punct nu este niciodată definitivă : el nu reprezintă, aşadar, o metodă imediat disponibilă.

Cu ocazia primei sale munci de cercetare, studentul depăşeşte cunoaşterea abstractă a metodologiei : el este obligat să treacă în mod concret la treabă, iar pentru aceasta trebuie să îşi aleagă instrumentele. Nu mai gândeşte atunci în termenii metodei generale : cu mintea la anchetă, caută să vadă foarte concret cum să se organizeze într-un context precis. Unele dintre alegerile pe care le operează se vor dovedi ulterior nepotrivite şi vor fi abandonate ; altele, deşi

bune, nu vor putea fi repetate, căci sunt specifice *unei* anchete. Există, însă, şi opţiuni care pun bazele unei metodologii personale (în gestaţie), pe care cercetătorul aflat acum la început de drum are şanse destul de mari să o practice întreaga viaţă (perfecţionând-o), dacă are norocul să se consacre sociologiei. Primii paşi sunt întotdeauna importanţi.

BIBLIOGRAFIE GENERALĂ

Partea I

CHESTIONARUL

François de Singly

1. Locul datelor cantitative în sociologie

BOURDIEU Pierre, 1980a, „L'opinion publique n'existe pas", în *Questions de sociologie*, Éditions de Minuit, Paris.
Critica presupoziţiilor pe care se bazează sondajele de opinie.

BOURDIEU Pierre, 1968, CHAMBOREDON Jean-Claude, PASSERON Jean-Claude, *Le Métier de sociologue*, Mouton-Bordas, Paris-La Haye.
Un manifest pentru o sociologie care pune în aplicare regula conform căreia „*faptele sociale trebuie tratate ca lucruri*" ; pleacă de la o serie de texte comentate.

DESROSIERES Alain, 1993, *La Politique des grands nombres. Histoire de la raison statistique*, Éditions La Découverte, Paris.
Pentru o istorie a introducerii anchetelor cantitative în ştiinţele sociale.

DESROSIERES Alain, THÉVENOT Laurent, 1988, *Les Catégories socioprofessionnelles*, Éditions La Découverte, Paris.
Prezentarea grilei categoriilor socioprofesionale (PCS) ale INSEE, asociată unei reflecţii asupra clasamentelor sociale, comune şi savante, şi asupra modurilor de formare a acestor clasamente.

DURKHEIM Émile, 1897, *Le suicide*, reed. PUF, Paris, 1991[1].
Lucrarea fondatoare a raţionamentului sociologic de tip explicativ.

În paralel, a se citi : BAUDELOT Christian, ESTABLET Roger, 1984, *Durkheim et Le suicide*, PUF, Paris.

1. Tradusă în limba română : *Despre sinucidere*, Institutul European, Iaşi, 1993.

De asemenea, numărul special „Sociologie et statistique" al revistei *Économie et Statistique*, 169, 1984, în special HÉRAN François, „L'assise statistique de la sociologie", pp. 23-36

LAZARSFELD Paul, 1966, „L'interprétation des relations statistiques", în BOUDON Raymond, LAZARFELD Paul (coord.), *Méthodes de la sociologie*, tome 2, Mouton, Paris-La Haye.
Textul care formalizează analiza multivariată, cu cele trei variabile ale ei: variabila test, variabila independentă şi variabila dependentă. Seria celor trei volume ale lucrării (1. Vocabularul ştiinţelor sociale; 2. Analiza empirică a cauzalităţii; 3. Analiza proceselor sociale) poate fi consultată cu profit.

PASSERON Jean-Claude, 1991, *Le Raisonnement sociologique*, Éditions Nathan, Paris.
Despre limbajul variabilelor şi despre interpretare în ştiinţele sociale.
A se începe cu capitolul V, „Ce que dit un tableau et ce qu'on en dit" şi a continua cu capitolul III, „Histoire et sociologie".

SINGLY François de, 1982a, „La gestion sociale des silences", *Consommation*, 4, pp. 36-43.

SINGLY François de, 1983, „Questionnaire et figuration", *Revue de l'Institut de Sociologie*, 3-4, pp. 311-325.
Pentru o sociologie a situaţiei de anchetă.

2. Probleme ale anchetei prin chestionar, abordate prin prisma exemplelor semnificative

BOURDIEU Pierre, 1979, *La Distinction*, Éditions de Minuit, Paris.
O exploatare teoretică a unei anchete prin chestionar.

BOZON Michel, HÉRAN François, 1987, „La découverte du conjoint, I", *Population*, 6, pp. 943-986; 1988, „La découverte du conjoint, II", în *Population*, 1, pp. 121-150.
Codarea unei variabile dependente.

CAPDEVIELLE Jacques, DUPOIRIER Elizabeth, 1981, „L'effet patrimoine", în CAPDEVIELLE Jacques, DUPOIRIER Elisabeth ş.a., *France de gauche vote à droite*, Presses de la Fondation nationale de sciences politiques, Paris.
O analiză variată.

CHENU Alain, 1990, *L'Archipel des employés*, INSEE, Paris.
O analiză secundară a numeroase anchete.

MENGER Pierre-Michel, 1986, „L'oreille spéculative. Consommation et perception de la musique contemporaine", *Revue Française de Sociologie*, XXVII, 3, pp. 445-479.
Analiza unei categorii de public.

MICHELAT Guy, 1990, „L'identité catholique des Français", *Revue française de Sociologie*, XXXI, pp. 355-388.
Construirea indicilor.

MOULIN Raymonde, 1992, *L'Artiste, l'institution et le marché*, Flammarion, Paris.
O analiză a unui grup social (în partea a treia).

PATUREAU Frédérique, 1992, *Les Pratiques culturelles des jeunes*, La Documentation Française, Paris.
O analiză a unui ansamblu de practici.

SINGLY François de, 1989, *Lire à 12 ans*, Éditions Nathan, Paris.
O primă exploatare sistematică a unei anchete prin chestionar.

SINGLY François de, 1989, THÉLOT Claude, *Gens du privé, gens du public*, Dunod, Paris.
O analiză a diferenţierii interne în cadrul grupurilor sociale.

3. Alte lucrări citate

BATTAGLIOLA Françoise, 1991, BERTAUX-WIAME Isabelle, FERRAND Michèle, IMBERT Françoise, *Dire sa vie entre travail et famille*, C.S.U., Paris.

BAUDELOT Christian, ESTABLET Roger, 1992, *Allez les filles*, Le Seuil, Paris.

BECKER Haward S., 1963, *Outsiders. Étude de sociologie de la déviance*, trad. fr., A.-M. Métaillé, Paris, 1985.

BESNARD Philippe, DESPLANQUES Guy, 1986, *Un prénom pour toujours*, Balland, Paris.

BISSERET Noelle, 1974, *Les Inégaux ou la sélection universitaire*, PUF, Paris.

BOLTANSKI Luc (cu DARRE Yves şi SCHILTZ Marie-Ange), 1984, „La dénonciation", *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 51.

BOLTANSKI Luc, MALDIDIER Pascale, 1977, *La Vulgarisation scientifique et son public*, Centre de Sociologie européenne, Paris.

BOLTANSKI Luc, THÉVENOT Laurent, 1983, „Finding one's way in social space : a study based on games", *Social Science Information*, 22, 4-5, pp. 631-680.

BOLTANSKI Luc, THÉVENOT Laurent, 1987, *Les Économies de la grandeur*, PUF, Paris.

BOUDON Raymond, LAZARSFELD Paul (coord.), 1965, *Le Vocabulaire des sciences sociales*, Mouton, Paris.

BOURDIEU Pierre, 1980b, „Le capital social", *Actes de la Recherche en sciences sociales*, 31, pp. 2-3.

BOURDIEU Pierre, PASSERON Jean-Claude, 1970, *La Reproduction. Élements pour une théorie du système d'enseignement*, Éditions de Minuit, Paris.

BOZON Michel, 1991, „Apparence physique et choix du conjoint", în HILBERT Thérèse, ROUSSEL Louis (coord.), La Nuptialité, INED-PUF, pp. 91-110.

BOZON Michel, 1992, „La diversification des formes d'entrée en couple", în volumul colectiv *Démographie et differences*, INED-AIDELF, Paris.

BOZON Michel, LEMEL Yannick, 1990, „Les petits profits du travail salarié. Moments, produits et plaisirs dérobés", *Revue française de sociologie*, XXXI, 1.

BRIAN Éric, 1983, *L'Inquiétude dans les enquętes d'opinion*, CREDOC, Paris.

CHABROL Jean-Louis, PÉRIN Pascal, 1991, *Le Zapping*, CNET, Paris.

CHAMPAGNE Patrick, 1990, *Faire l'opinion*, Éditions de Minuit, Paris.

CIBOIS Philippe, 1984, *L'Analyse des données en sociologie*, PUF, Paris.

CONVERSE Philip, 1964, „Nouvelles dimensions de la signification des réponses dans les sondages", *Revue internationale des sciences sociales*, 16, 1, pp. 22-31.

DESROSIÈRES Alain, 1982, „Un essai de mise en relation des histoires récentes de la statistique et de la sociologie", în *Actes de la Journée d'études "Sociologie et statistique"*, INSEE-SFS, Paris.

DURKHEIM Émile, 1895, *Règles de la méthode sociologique*, Alcan, Paris (ediţia a doua, 1901, Alcan, Paris ; reeditată în mai multe rînduri la PUF, Paris).

DURU Marie, MINGAT Alain, 1987, „Facteurs institutionnels de la diversité des carrières scolaires", *Revue française de sociologie*, XXVIII, 1, pp. 3-16.

GOFFMAN Erving, 1971, *Les Relations en public*, trad. fr., Éditions de Minuit, Paris, 1973.

GRAFMEYER, Yves, 1992, *Quand le Tout-Lyon se compte*, Presses Universitaires de Lyon.

GREEN Anne-Marie, 1986, *Les Adolescents et la musique*, Éditions EAP, Issy les Moulineaux.

GREMY Jean-Paul, 1987, „Les expériences françaises sur la formulation des questions d'enquęte", *Revue française de sociologie*, XXVIII, pp. 567-599.

GRUMBACH Michel, 1988, „L'individu polyphonique", *Dialogue*, 102, pp. 54-71.

GRUMBACH Michel, HERPIN Nicolas, 1988, „À propos de quelques travaux de Lazarsfeld. Media, leadership et interaction : une sociologie des pouvoirs invisibles", Enquęte, în *Les Cahiers du CERCOM*, 4, pp. 77-88.

HALBWACHS Maurice, 1935, „La statistique en sociologie", republicat în *Classes sociales et morphologie*, Éditions de Minuit, Paris, 1972, pp. 329-348.

HÉRAN François, 1990, „Trouver à qui parler : le sexe et l'âge de nos interlocuteurs", *Données sociales*, INSEE, Paris, pp. 364-368.

IRLANGER Paul, LOUVEAU Catherine, MÉTOUDI Michèle, 1987, *Les Pratiques sportives des Français*, INSEP, Paris.

JUAN Salvador, 1986, „L'ouvert et le fermé dans la pratique du questionnaire", *Revue française de sociologie*, XXVII, 3, pp. 301-316.

KAUFMANN Jean-Claude, 1992, *La Trame conjugale, l'analyse du couple par son linge*, Nathan, Paris.

LABOV William, 1976, *Sociolinguistique*, Éditions de Minuit, Paris.

LAZARSFELD Paul, 1965, „Des concepts aux indices empiriques", în BOUDON Raymond şi LAZARSFELD Paul (coord.), *Le Vocabulaire des sciences sociales*, Mouton, Paris, pp. 27-36.

LAZARSFELD Paul, 1946, „L'interprétation des relations statistiques comme procédure de recherche", în BOUDON Raymond şi LAZARSFELD Paul (coord.), *L'Analyse empirique de la causalité*, Mouton, Paris, 1966, pp. 19-27.

LEFAUCHEUR Nadine, 1989, *Dissociation familiale et délinquance juvénile. Les avatars scientifiques d'une représentation sociale*, Association M. Lambert, Paris.

MARCHAND Olivier, 1991, „Statistique du chômage : les écarts se creusent depuis cinq ans", *Économie et Statistique*, 249, pp. 7-14.

MOLENAAR N., 1991, „Recent methodological studies on survey questioning", *Quality and Quantity*, 25, pp. 167-187.

MOULIN Raymonde, PASSERON Jean-Claude, 1985, *Les Artistes. Essai de morphologie sociale*, La Documentation française, Paris.

Muxel Anne, 1992, „18-25 ans, l'âge des choix politiques", *Revue française de sociologie*, XXXIII, 2, pp. 233-263.

PARMENTIER Patrick, 1986, „Les genres et leurs lecteurs", *Revue française de sociologie*, XXVII, 3. pp. 397-430.

PERCHERON Annick, 1982, „Préférences idéologique et morale quotidienne d'une génération à l'autre", *Revue française de science politique*, 32, 2, pp. 185-209.

RICHARD-ZAPPELLA Jeannine, 1990, „Variations interrogatives dans la question de sondage", *Mots*, 3, pp. 24-38.

SCHUMAN Howard, PRESSER Stanley, 1979, „The open and closed questions", *American Sociological Rewiew*, 44, pp. 619-712.

SINGLY François de, 1987, „Le temps des études interrompu", în volumul colectiv *Philographies*, ACL Éditions, Saint-Sébastien, pp. 259-264.

SINGLY François de, 1981, „Le pouvoir de la communication conjugale", *Dialogue*, 74, pp. 91-105.

SINGLY François de, 1982b, „Mariage, dot scolaire et position sociale", *Économie et Statistique*, 142, pp. 7-20.

SINGLY François de, 1986, „Les manś uvres de séduction : une analyse des annonces matrimoniales", *Revue française de sociologie*, XXVII, 1.

SINGLY François de, 1990, *Fortune et infortune de la femme mariée*, PUF, Paris.

SINGLY François de, THÉLOT Claude, 1986, „Racines et profils des ouvriers et des cadres supérieurs", *Révue française de sociologie*, XXVII, 1, pp. 47-86.

SCHUMAN Howard, KALTON Graham, LUDWIG Jacob, „Context and contiguity in survey questionnaires", *Public Opinion Quartely*, 47, pp. 112-115.

SCHWEYER François-Xavier, 1991, *Autopsie d'une manipulation*, Fleurus, Paris.

TABARD Nicole, 1987, „Espace et classes sociales", *Données sociales*, INSEE, Paris, pp. 304-313.

TRIBALAT Michèle, 1991, „Combien sont les Français d'origine étrangère ? ", *Économie et Statistique*, 242, pp. 17-29.

Partea a II-a

INTERVIUL DE PRODUCERE A DATELOR

Alain Blanchet şi Anne Gotman

1. Lucrări de referinţă

BARDIN L., 1991, *L'Analyse de contenu*, PUF, Paris. Despre diferitele metode de analiză de conţinut: istorie, presupoziţii teoretice, condiţii de aplicare. Pentru a afla posibilităţile şi limitele ansamblului analizelor de conţinut.

BLANCHET A., 1991, *Dire et faire dire : l'entretien*, A. Colin, Paris. Despre efectele de influenţă şi mecanismele interlocutorii aflate în joc în interviu. Pentru a aprofunda dinamica interviului şi a analiza propria conduită de intervievator.

BLANCHET A. ş.a., 1985, *L'Entretien dans les sciences sociales*, Dunod, Paris. Despre istoria interviului, analiza practicilor, statutul cunoaşterii, abordarea clinică şi analiza de conţinut. Pentru a înţelege diferitele dimensiuni psihologice şi sociale implicate în folosirea interviului.

GHIGLIONE R., MATALON B., 1978, *Les Enquętes sociologiques. Théories et pratiques*, A. Colin, Paris. Despre producerea, analiza şi interpretarea datelor din ancheta prin interviu şi prin chestionar. Lucrarea oferă o imagine globală a acestor tehnici diferite de anchetă şi pentru a utilizărilor fiecăreia.

GHIGLIONE R., BLANCHET A., 1991, *Analyse de contenu et contenus d'analyses*, Dunod, Paris. Despre analiza propoziţională a discursului: istorie, teorie şi aplicaţii. Pentru aflarea suporturilor teoretice şi pentru a găsi exemple de aplicare a metodei APD.

*** „Histoires de vie et vie sociale", 1980, *Cahiers internationaux de sociologie*, LXIX. Despre istoria şi povestirea vieţii: definiţie, condiţii de validitate şi domenii de aplicaţie. Lucrarea reconsideră locul istoriilor vieţii în ştiinţele sociale şi permite descoperirea diferitelor puncte de vedere asupra metodei.

LECLERC G., 1979, *L'Observation de l'homme, une histoire des enquętes sociales*, Seuil, Paris. O istorie a anchetelor sociale şi o analiză critică a modurilor de observare a omului. Pentru a cunoaşte principalele surse şi evoluţii ale anchetei în istoria occidentală, precum şi a multiplelor lor implicaţiii sociale şi politice.

QUIVY R., VAN CAMPENHOUDT L., 1988, *Manuel de recherches en sciences sociales*, Dunod, Paris. Despre problemele cu privire la formularea problematicii, a ipote-

zelor şi la construirea anchetei. Pentru orientare în diferitele etape ale procesului de cercetare.

RAYMOND H., 1968, *Une méthode de dépouillement et d'analyse de contenus appliquée aux entretiens non directifs*, Institut de sociologie urbaine, Paris. Despre Analiza Relaţiilor prin Opoziţie : istorie, teorie şi aplicaţie. Oferă suporturi teoretice şi exemple de aplicare a metodei ARO.

2. Bibliografie complementară

Această bibliografie cuprinde lucrări şi articole citate în text. Ea regrupează :
- expuneri metodologice despre ancheta prin interviu ;
- texte de sociologie şi de psihologie care oferă suportul necesar reflecţiei ;
- rapoarte ale a unor cercetări în care a fost utilizată ancheta prin interviu.

ADORNO T.W., FRENKEL-BRUNSWIK E., LEVINSON D.J., SANFORD R.J., 1950, *The Authoritarian Personality*, Harper and Brothers, New York, citat în Michelat, 1975, p. 230.

AUGÉ M., 1989, *Domaines et Châteaux*, Paris, Seuil.

BATTAGLIOLA F., BERTAUX-WIAME I., FERRAND M., IMBERT F., 1991, *Dire sa vie ; entre travail et famille – la construction sociale des trajectoires*, CSU, Paris.

BECKER H.S., 1963, *Outsiders. Études de sociologie de la déviance,* trad. fr., A-M. Métailié, Paris.

BEKKAR R., 1991, *Espaces et pratiques de l'espace à Tlemcen. Un cas de développement séparé ?,* Teză de doctorat, Paris X-Nanterre.

BERTAUX D., 1980, „L'approche biographique. Sa validité méthodologique, ses potentialités", *Cahiers Internationaux de Sociologie,* LXIX, pp. 197-227.

BERTAUX D., BERTAUX WIAME I., 1988, „Le patrimoine et sa lignée : transmissions et mobilité sociale sur cinq générations", *Life stories/Récits de vie,* 4, pp. 8-27.

BÉZILLE H., 1985, „Les interviewés parlent", în : BLANCHET A. ş.a., *L'Entretien dans les sciences sociales*, Dunod, Paris, pp. 117-142.

BLANCHET A., BROMBERG M., URDAPILLETA I., 1991, „L'influence non directive", *Psychologie Française*, 35-3, pp. 217-226.

BLANCHET G., BLANCHET A., l991, „L'influence de l'environnement dans l'entretien", *European Journal of Psychology of Education*.

BLANCHET A., COCCHI P., DOUCKI F., NATHAN T., 1991, „Interaction thérapeute et patient dans une thérapie ethnopsychanalytique", *Psychologie Française*, 36-4, pp.323-330.

BOLTANSKI L., 1982, *Les Cadres – la formation d'un groupe social,* Éditions de Minuit, Paris.

BOOTH C., 1902, *Life and Labour of the People of London*, 17 vol., Macmillan, Londra.

BOURDIEU P., 1980, *Le Sens pratique*, Éditions de Minuit, Paris.

BOURDIEU P., CHAMBOREDON J.C., PASSERON J.C., 1968, *Le métier de sociologue,* Mouton/Bordas, Paris.

BOZON M., 1992/2, „Sociologie du rituel du mariage", *Population*, pp. 409-434.

BOZON M., HÉRAN F., 1987 şi 1988, „La découverte du conjoint", *Population*, 1987/6, pp. 943-986 ; 1988/1, şi *Population*, pp. 121-150.

DILTHEY W., 1886, *Introduction à l'étude des sciences humaines : essai sur le fondement qu'on pourrait donner à l'étude de la société et de l'histoire*, trad. fr., PUF, Paris, 1942.

DONNET J.L. şi GREEN A., 1973, *L'Enfant de ça*, Éditions de Minuit, Paris.

DU BOIS C., 1899, *The Philadelphia Negro. A Social Study*, reed., Schoken Books, New York, 1967.

DURKHEIM É., 1897, *Le Suicide,* reed., PUF, Paris, 1990.

DURKHEIM É., 1901, *Les Regles de la méthode sociologique*, reed., PUF, Paris, 1990.

FRÉMONTIER J., 1980, *La Vie en bleu. Voyage en culture ouvriere*, Paris, Fayard.

FREUD S., 1885, *Études sur l'hystérie*, trad. fr., PUF, Paris, 1956.

GIAMI A., 1985,„L'entretien de groupe", în BLANCHET A. ş.a., *L'Entretien dans les sciences sociales*, Paris, Dunod, pp. 221-232.

GOFFMAN E., 1956, *La Mise en scène de la vie quotidienne*, tom 1, trad. fr., *La présentation de soi*, Éditions de Minuit, Paris, 1973.

GORDEN R.L., 1969, *Interviewing. Strategies, Techniques and Tactics*, The Dorset Press, Homewood.

GOTMAN A., 1988, *Hériter*, PUF, Paris.

GOTMAN A. şi BERTAUX-WIAME I., 1991, *L'Accession à la propriété dans le parc social*, Plan Construction et Architecture-IPRAUS-Travail et Mobilités, Paris.

GRAFMEYER Y., 1991, *Habiter Lyon. Milieux et quartiers du centre-ville*, CNRS--Presses Universitaires de Lyon, Lyon.

GRAFMEYER Y., JOSEPH I., 1979, *L'École de Chicago. Naissance de l'écologie urbaine* (antologie de texte traduse şi prezentate), Éditions du Champ Urbain, Paris.

HANNERZ U., 1983, *Explorer la ville*, trad. fr., Éditions de Minuit, Paris.

HERZLICH C., 1969, *Santé et maladie. Analyse d'une représentation sociale*, Mouton, Paris.

HERZLICH C., PIERRET J., 1984, *Malades d'hier et d'aujourd'hui*, Payot, Paris.

HUGUET M., 1976, „Reflexion sur «l'approche clinique» en psychosociologie", *Bulletin de Psychologie*, 322, pp. 450-456.

LABOV W., 1972, *Le Parler ordinaire – La langue dans les ghettos noirs des Etats-Unis*, trad. fr., Éditions de Minuit, Paris, 1978.

LABOV W., FANSHEL D., 1977, *The Therapeutic Discourse*, Academia Press, New York.

LAPLANTINE F., 1989, „Anthropologie des systèmes de représentations de la maladie : de quelques recherches menées dans la France contemporaine reéxaminées à la lumiére d'une expérience brésilienne", în JODELET F. (coord.), *Les représentations sociales*, PUF, Paris, pp. 277-298.

LAPLANTINE F., 1986, *Anthropologie de la maladie. Étude ethnologique des systèmes de représentations étiologiques et thérapeutiques dans la société occidentale contemporaine*, Payot, Paris.

LÉGER J.M., 1990, *Derniers domiciles connus. Enquęte sur les nouveaux logements* 1970-1990, Créaphis, Paris.

LÉGER J.M., FLORAND M.F., 1985, „L'analyse de contenu : deux méthodes, deux resultats ? ", în Blanchet A. ş.a., *L'Entretien dans les sciences sociales*, Dunod, Paris, pp. 237-273.

LE PLAY F., 1855, *Les Ouvriers européens. Études sur les travaux, la vie domestique et la condition morale des populations ouvrières de l'Europe, précédées d'un exposé de la méthode d'observation*, Imprimerie impériale, Paris ; reeditată în 6 volume, Mame, Tours, 1877-1878.

LE PLAY F., 1879, *La Méthode sociale. Abrégé des Ouvriers européens*, ediţia a doua, Méridiens Klincksieck, Paris.

MAUGER G., 1991, „Enquęter en milieu populaire", *Genèses*, 6, pp. 125-143.

MICHELAT G., 1975, „Sur l'utilisation de l'entretien non directif en sociologie", *Revue française de sociologie*, XVI, pp. 229-247.

MILLS C.W., 1959, *L'Imagination sociologique*, trad. fr. Maspéro, Paris, 1978[1].

MOSCOVICI S., 1969, „Introduction" în HERZLICH C., *Santé et maladie. Analyse d'une representation sociale*, Mouton, Paris.

NATHAN T., 1987, „Prolégomènes à une théorie generale des opérateurs therapeutiques", *Nouvelle Revue d'Ethnopsychiatrie*, 89, pp. 7-19.

PINÇON M., PINÇON-CHARLOT M., 1991, „Pratiques d'enquęte dans l'aristocratie et la grande bourgeoisie : distance sociale et conditions spécifiques de l'entretien semi-directif", *Genèses*, 3, pp. 120-133.

PIAGET J., 1926, *La Représentation du monde chez l'enfant*, reed., PUF, Paris, 1976.

1. Tradusă în limba română : *Imaginaţia sociologică*, Editura Politică, Bucureşti, 1975 (N. tr.).

PORTER E.H., 1950, *An Introduction to the Therapeutic Counseling*, Houghton Mifflin, Boston.

RABINOW P., 1988, *Un ethnologue au Maroc. Réflexions sur une enquęte de terrain*, trad. fr., Hachette, Paris.

RAYMOND H., 1984, *L'Architecture, les aventures spatiales de la Raison*, Centre Georges Pompidou, Centre de Creation Industrielle, Col. „Alors", Paris.

RAYMOND H., 1968, „Analyse de contenu et entretien non directif : application au symbolisme de l'habitat", *Revue française de sociologie*, IX, pp. 167-179.

RAYMOND H., HAUMONT N., 1966, *Les pavillonnaires*, CRU, Paris.

ROETHLISBERGER F.J., DICKSON D., 1943, *Management and the Worker*, Harvard University Press, Chicago, Cambridge (Massachusetts).

ROGERS C.R., 1945, „The Non Directive Method as a Technic for Social Research", *American Journal of Sociology*, 50-4, pp. 279-283.

ROUANET H., LE ROUX B. şi BERT M.C., 1987, *Statistiques en Sciences Humaines : procédures naturelles*, Dunod, Paris.

ROUSSEL L., 1975, cu colaborarea lui O. Bourguignon, *La famille après le mariage des enfants,* INED, Travaux et Documents, cahier n° 78.

SCHWARTZ O., 1990, *Le Monde privé des ouvriers. Hommes et femmes du Nord*, PUF, Paris.

SÉBILLOTTE S., „Décrire les tâches selon les objectifs des opérateurs. De l'interview à la formalisation", *le Travail humain*, tom 54, nr. 3/1991, pp. 193-223.

SIMON P.J., 1991, *Histoire de la Sociologie*, PUF, Paris.

SINGLY F. De, 1991, *La Famille – l'état des savoirs*, Éd. La Decouverte, Paris.

THOMAS W.I., ZNANIECKI Fl., 1918-1920, *The Polish Peasant in Europe and America*, reeditată la New York, Dover Publications, 1958.

THOMPSON P., 1980, „Récits de vie et changement social", *Cahiers internationaux de sociologie,* vol. LXIX, pp. 226-242.

VEYNE P., 1976, *Le pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique*, Seuil, Paris.

WEBER M., 1913, *Essai sur quelques catégories de la sociologie compréhensive. Essais sur la théorie de la science*, trad. fr., Plon, Paris, 1965.

WIRTH L., 1936, Prefaţă la K. MANNHEIM, *Ideology and Utopia,* London, Routledge and Kegan Paul Ltd., reed. 1972, pp. XXIII-XXV.

Partea a III-a

INTERVIUL COMPREHENSIV

Jean-Claude Kaufmann

1. Lucrări esenţiale

BLANCHET A. (coord.), 1985, *L'Entretien dans les sciences sociales*, Dunod, Paris.
Cartea, ansamblu de studii destul de puţin închegat, reuneşte contribuţii foarte diverse cu privire la interviu. Este interesantă, totuşi, pentru unele dintre ele, care aduc informaţii utile. În special textul lui Anne Gotman, care are la bază o experienţă personală a interviului. Şi cel al lui Hélène Bézille, foarte original, care prezintă rezultatele unei mici cercetări asupra modului în care persoanele intervievate îl percep pe anchetator.

BOURDIEU P., 1993, „Comprendre", în *La Misère du monde*, Seuil, Paris.
Autorul susţine că „*a înţelege şi a explica sunt una*", interviul trebuind să fie utilizat ca un „*exerciţiu spiritual*", făcut din „*dispoziţii ospitaliere*" şi din „*dragoste intelectuală*", care ne permit să scoatem de la cel anchetat tot ce poate el să spună, inclusiv ceea ce nu ar spune niciodată într-o situaţie obişnuită. Metoda propusă este, totuşi, diferită de aceea a interviului comprehensiv. Construirea obiectului se face, de fapt, plecând de la o cunoaştere prealabilă, ca în modelul clasic. Nu există, deci, faza de investigare a materialului: esenţialul comprehensiunii (mai mult comprehensiunea persoanei decât descoperirea de idei noi) se fixează asupra operaţiei de culegere a interviurilor.
Cele spuse nu diminuează valoarea textului, care rămâne un document important, dată fiind poziţia lui Pierre Bourdieu în câmpul intelectual şi amploarea schimbării de direcţie pe care el o efectuează. A se citi în special frumoasele fraze despre „*fericirea exprimării*" la persoanele intervievate.

GEERTZ C., 1986, „Du point de vue de l'indigène: sur la nature de la compréhension anthropologique", în *Savoir local, savoir global*, PUF, Paris.
Metoda interviului comprehensiv este mai apropiată de metoda etnografică decât de concepţia impersonală a interviului. Acest text, deşi nu vorbeşte despre interviu, va putea fi, deci, reluat cu interes (ca şi acelea ale lui Paul Rabinow şi Olivier Schwartz prezentate mai jos). Cercetătorul trebuie să încerce să-şi înţeleagă foarte profund informatorul. O atare comprehensiune nu vine dintr-o postură psihologică, din simpla empatie, ci din capacitatea intelectuală de

sesizare a conceptelor indigene. Aşa încât munca ştiinţifică va consta într-un „*dus-întors dialectic continuu între cel mai local dintre detaliile locale*" şi cadrele de interpretare cele mai generale.

KAUFMANN J.-C., 1992, *La Trame conjugale, analyse du couple par son linge*, Nathan, Paris.

KAUFMANN J.-C., 1995, *Corps de femmes, regards d'hommes, sociologie des seins nus*, Nathan, Paris.
Două exemple de punere în practică a interviului comprehensiv

MAROY C., 1995, „L'analyse qualitative d'entretiens", în ALBARELLO L., DIGNEFFE F., HIERNAUX J.-P., MAROY C., RUQUOY D., de SAINT-GEORGE P., *Pratiques et méthodes de recherches en sciences sociales*, Paris, Armand Colin.
Bine informat asupra lucrărilor anglo-saxone de metodologie calitativă, acest articol detaliază diverse modalităţi pentru elaborarea grilelor de analiză plecând de la materialul interviurilor. Cu atenţie la etapele procesului şi firul director al cercetării.

MESSU M., 1990, „Subjectivité et analyse de contenu", *Cahiers de Recherche*, nr. 6, CREDOC.
Autorul critică faptul că subiectivitatea cercetătorului este acuzată ca un adevărat „ţap ispăşitor" şi opusă criteriilor ştiinţificităţii. Când, dimpotrivă, ar trebui să i se găsească locul cuvenit în demersul ştiinţific. Fără muncă de interpretare, analiza de conţinut rămâne o formă goală.

MICHELAT G., 1975, „Sur l'utilisation de l'entretien non directif en sociologie", *Revue française de sociologie*, XVI-2.
Un text puţin mai vechi, dar care rămâne unul dintre cele mai bune despre interviu. Faptul că nu a avut ecoul meritat se datorează, fără îndoială, modei metodologiilor contrare. De reţinut în special tentativa de apropiere de etnologie şi psihanaliză.

MILLS W., 1959, *L'Imagination sociologique*, trad. fr., Maspéro, Paris, 1967.
Publicat în 1959 în Statele Unite, acest violent rechizitoriu împotriva anumitor derive ale sociologiei păstrează în numeroase pasaje o actualitate salutară. Respingând teoria speculativă, metoda pentru metodă şi concepţiile birocratice cu privire la cercetare, autorul apără figura „*artizanului intelectual*" care are în acelaşi timp simţul concretului, al teoriei şi al metodei, reluând, astfel, poziţia pionierilor sociologiei.

RABINOW P., 1988, *Un ethnologue au Maroc. Réflexions sur une enquęte de terrain*, Hachette, Paris.
Plecând de la o anchetă etnologică, cartea prezintă unele consideraţii metodologice care, în numeroase privinţe, pot fi transpuse la interviul comprehensiv. Autorul demistifică noţiunea de „teren", detaşându-se de anumite viziuni puriste şi abstracte. Tatonările, trucurile, chiar atacurile de forţă ale anchetatorului sunt, adesea, utile pentru a-l determina pe informator să vorbească. Arată, de

asemenea, că poziţia informatorului în raport cu obiectul defineşte un tip de material specific. Şi că este necesar ca informatorul să lucreze asupra lui însuşi, „*experienţă dificilă şi solicitantă*", care îl scoate din cadrul său obişnuit, pentru a furniza datele ce corespund cât mai bine aşteptărilor cercetătorului.

SCHWARTZ O., 1993, „L'empirisme irréductible", postfaţă la Nels Anderson, *Le Hobo*, Nathan, Paris.
Autorul respinge „modelul forte" al rigorii formale care mutilează posibilităţile de descoperire, supleţea astfel dobândită necesitând, în schimb, prudenţă în generalizări şi o „*conştiinţă critică*". Apără viziunea maussiană a faptului social purtător de sens, care deschide către sociologia comprehensivă şi recomandă un demers capabil să regăsească structurile sociale în profunzimea materialelor concrete.

STRAUSS A., 1992, *La Trame de la négociation. Sociologie qualitative et interactionnisme*, L'Harmattan, Paris.
Autorul apără ideea unei teorii fondată pe fapte (*Grounded Theory*), munca de teren fiind instrumentul care permite elaborarea ei progresivă. Această concepţie face imposibilă aplicarea unui protocol de anchetă prevăzut şi codificat dinainte. Dimpotrivă, cercetătorul trebuie să se adapteze contingenţelor şi descoperirilor din teren şi să se sprijine pe teoria în curs de formare pentru a redefini ultimele faze ale anchetei. A se citi în special introducerea Isabellei Baszanger şi ultimul capitol, „La méthode comparative continue d'analyse qualitative".

2. Bibliografie suplimentară

ALTHUSSER L., 1959, *Montesquieu. La politique et l'histoire*, PUF, Paris.

BARDIN, L., 1977, *L'Analyse de contenu*, PUF, Paris.

BAROU J., 1992, „Littérature et sociologie", *Informations sociales*, n° 20.

BATTAGLIOLA, F., BERTAUX-WIAME, I., FERRAND M., IMBERT F., 1993, „À propos des biographies : regards croisés sur questionnaires et entretiens", *Population*, n° 2.

BERGER P., 1973, *Comprendre la sociologie*, Le Centurion, Paris.

BERGER P., LUCKMANN T., 1966, *La Construction sociale de la réalité*, Méridiens-Klincksieck, Paris, 1986.

BERTAUX D., 1988, „Fonctions diverses des récits de vie dans le processus de recherche", *Sociétés*, n° 18.

BLANCHET A., GOTMAN A., 1992, *L'Enquęte et ses méthodes : l'entretien*, Nathan[1], Paris.

1. Tradusă în limba română ; a se vedea „Partea a doua : Interviul de producere a datelor" a volumului de faţă (N. tr.).

Boudon R., 1990, *L'Art de se persuader*, Fayard, Paris.

Bourdieu P., 1988, „Préface", în Paul Rabinow Paul, *Un ethnologue au Maroc. Réflexions sur une enquęte de terrain*, Hachette, Paris.

Bourdieu P., 1992, *Réponses*, Seuil, Paris.

Cibois Ph., 1985, „Belle-Île : débat de presse sur un été chaud. Étude par la méthode «synoptique»", *Déviance et société*, vol. 9, n° 4.

Corcuff Ph., 1995, *Les Nouvelles Sociologies*, Nathan, Paris.

Crettaz B., 1987, „Un chercher et son identité ou de la recherche comme essai", dans Kellerhals Jean et Lalive d'Épinay Christian, *La Représentation de soi*, Cercle d'analyse „Médiations", Université de Genève.

Douglas J., 1976, *Investigative Social Research*, Sage Publications, Beverly Hills-London.

Douglas M., 1990, „La connaissance de soi", *La Revue du MAUSS*, n° 8.

Durkheim E., 1895, *Les Règles de la méthode socialogique*, reed., PUF, Paris, 1947.

Elias N., 1991a, *Norbert Elias par lui-męme*, Fayard, Paris.

Elias N., 1991b, *Qu'est-ce que la sociologie*?, La Tour d'Aiques, Éditions de l'Aube.

Elias N., 1991c, *La Société des individus*, Fayard, Paris.

Elias N., 1993, *Engagement et distanciation*, Fayard, Paris.

Elster J. (ed.) (1985), *The Multiple Self*, Cambridge University Press.

Frugoni A., 1993, *Arnaud de Brescia*, Belles Lettres, Paris.

Gauchet M., 1985, *La Désenchantement du monde*, Gallimard, Paris.

Gotman A., 1985, „La neutralité vue sous l'angle de l'E.N.D.R.", dans Blanchet A. (coord.), *L'Entretien dans les sciences sociales*, Dunod, Paris.

Gullestad M., 1992, „Reflections of an Anthropological Computer", dans *The Art of Social Relations*, Scandinavian University Press, Oslo.

Jousse M., 1974, *L'Anthropologie du geste*, Gallimard, Paris.

Jullien F., 1995, *Le Détour et l'Accès*, Grasset, Paris.

Laé J.-F., 1992, „L'embarras des perceptions", *Informations sociales*, n° 20.

Léger J.-M., Florand M.-F., 1985, „L'analyse de contenu : deux méthodes, deux résultats ?", dans Blanchet A. (coord.), *L'Entretien dans les sciences sociales*, Dunod, Paris.

Loubet Del Bayle J.-L., 1989, *Introduction aux méthodes des sciences sociales*, Toulouse, Privat.

Mauger G., 1991, „Enquęter en milieu populaite", *Genèses*, n° 6.

MAYER N., 1995, „L'entretien selon Pierre Bourdieu", *Revue française de sociologie*, XXXVI-2.

MESSU M., 1991, „L'analyse propositionnelle du discours", *Cahier de recherche*, CREDOC, n° 15.

MESSU M., 1992, „L'analyse des relations par opposition", *Cahier de recherche*, CREDOC, n° 31.

PASSERON J.-C., 1991, *Le Raisonnement sociologique*, Nathan, Paris.

PENEFF J., 1990, *La Méthode biographique*, Armand Colin, Paris.

POIRIER J., CLAPIER-VALLADON S., RAYBAUT P., 1983, *Les récits de vie. Théorie et pratique*, PUF, Paris.

PUGEAULT C., 1995, „Introduction à la sociologie", în DESPRET V., GOSSIAUX P., PUGEAULT C., YZERBYT V., *L'Homme en société*, PUF, Paris.

QUIVY R., VAN CAMPENHOUDT L., 1988, *Manuel de recherche en sciences sociales*, Dunod, Paris.

ROGERS C., 1942, tr. fr. 1977, *La Relation d'aide et la psychothérapie*, trad. fr., ESF, Paris.

SAGALYN A. (coord.), 1988, *Voies de pères, voies de filles*, Maren Sell, Paris.

SIMONOT M., 1979, „Entretien non directif, entretien non préstructuré : pour une validation méthodologique et une formalisation pédagogique", *Bulletin de psychologie*, n° 343.

SINGLY F. de, 1992, *L'Enquęte et ses méthodes : le questionnaire*, Nathan[1], Paris.

TERRAIL J.-P., 1995, *La Dynamique des générations. Activité individuelle et changement social* (1968/1993), L'Harmattan, Paris.

WEBER M., 1913, *Essais sur la théorie de la science*, trad. fr., Presses Pocket, reed. 1992[2], Paris.

1. Tradusă în limba română : a se vedea „Partea I : Chestionarul" în volumul de faţă.
2. În curs de traducere în limba română la Polirom, Iaşi.

INDEX DE AUTORI

A

Adorno T.W. 126
Althusser L. 275
Augé M. 126

B

Bardin L. 182, 194, 211
Barou J. 290
Battagliola F. 98, 143, 208, 254
Baudelot Chr. 40
Becker H. S. 30, 31, 148, 132-133, 149-150
Bekkar R. 192
Berger P. 239, 261
Bert M.C. 190
Bertaux D. 181, 226, 287
Bertaux-Wiame I. 98, 147, 150, 181, 208, 254
Besnard Ph. 26
Bézille H. 163, 164
Bisseret N. 96
Blanchet A. 114, 159, 160, 163, 170, 185, 191, 208, 237
Blanchet G. 159, 160
Boltanski L. 47, 61, 90, 106, 122, 142, 146, 149, 159
Booth Ch. 116
Boudon R. 83, 246, 249, 272
Bourdieu P. 24, 25, 28, 40, 54, 66, 91, 123, 157, 209, 212, 241, 248, 274
Bourguignon O. 135
Bozon M. 26, 41, 43, 31, 99, 111, 143
Brian É. 54
Bromberg M. 170

C

Capdevielle J. 55
Chabrol J.-L. 34
Chamboredon J.-C. 25, 159
Champagne P. 22
Chenu A. 105
Cibois Ph. 86, 100, 211
Clapier-Valladon S. 211
Cocchi P. 191
Converse Ph. 67
Corcuff Ph. 207, 245
Crettaz B. 242

D

Desplanques G. 26
Desrosières A. 50, 96
Dickson D. 113, 157
Dilthey W. 118, 214, 215
Donnet J. L. 181
Doucki F. 191
Douglas J. 241, 242, 245
Douglas M. (de căutat Douglas, 1990)
Du Bois C. 116, 117
Dupoirier E. 56
Durkheim É. 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 34, 39, 89, 107, 124, 125, 212
Duru M. 59

E

Elias N. 203, 212, 215, 216, 245, 275, 282
Elster J. 245
Establet R. 40

F

Fanshel D. 121, 173
Ferrand M. 98, 208, 254
Florand M. F. 186, 192, 211
Frémontier J. 122
Freud S. 115
Frugoni A. 277-278

G

Galland O. 50
Gauchet M. 226
Geertz C. 226, 270, 276
Ghiglione R. 182, 185
Giami A. 130
Girard A. 78
Goffman E. 71, 74, 128, 224
Gorden R. L. 157, 158
Gotman A. 147, 150, 152-154, 155, 178, 179, 183-184, 187-190, 193, 208, 209, 210, 237, 239
Grafmeyer Y. 105, 117, 141
Green A.-M. 91, 181
Gremy J.-P. 78
Grumbach M. 59, 74
Gullestad M. 273

H

Halbwachs M. 96
Hannerz U. 118
Haumont N. 126, 131-132, 155, 191, 147
Héran Fr. 26, 28, 43, 66, 85, 99, 143
Herpin N. 59, 79
Herzlich C. 140, 142, 148
Huguet M. 159

I

Imbet F. 98, 208, 254
Irlanger P. 82

J

James W. 35
Joseph I. 118
Jousse M. 269
Juan S. 67, 68
Jullien F. 211

K

Kalton G. 77
Kaufmann J.-Cl. 30, 221, 224, 225, 230, 231, 233, 241-242, 243, 249, 250, 252, 253, 255, 257, 265-267, 270, 272, 277, 279, 280, 282
Kohn M. 65

L

Labov W. 70, 121, 133, 162, 173, 177
Laé J.-F. 261, 291
Laplantine F. 126, 131
Lazarsfeld P. 35, 36, 83, 93, 100
Leclerc G. 115
Lefaucheur N. 92
Leger J. M. 186, 192, 211
Le Play Fr. 116
Le Roux B. 190
Lévi-Strauss C. 192
Loubet Del Bayle J.-L. 239
Louveau C. 82
Luckmann Th. 239
Ludwig J. 77

M

Maldidier P. 47
Marchand O. 22
Matalon B. 182
Mauger G. 161-162, 209, 248, 253
Mayer N. 209
Menger P.-M. 31
Messu M. 211, 273
Métoudi M. 82
Michelat G. 36, 37, 84, 211, 230, 263, 285
Mills W. 127, 203, 206, 215, 261, 262, 267, 283
Mingat A. 59
Molenaar N. 72, 73
Moscovici S. 136
Moulin R. 35, 92
Muxel A. 68, 86

N

Nathan T. 173, 191

P

Park R. 117, 209
Parmentier P. 82-83
Passeron J.-C. 25, 27, 35, 91, 92, 93, 95, 97, 158, 290
Peneff J. 211
Percheron A. 58
Périn P. 34, 35
Piaget J. 114-115
Pierret J. 142
Pinçon M. 163
Pinçon-Charlot M. 163
Poirier J. 211
Porter E. N. 173
Presser S. 64
Pugeault C. 215

Q

Quivy R. 135, 217, 227

R

Rabinow P. 128, 231, 241, 247
Raybaut P. 211
Raymond H. 119, 126, 131-132, 147, 155, 191
Richard-Zappella J. 70, 71
Roethlisberger F. J. 113, 157
Rogers C. 114, 115, 123, 208
Rouanet H. 190
Roussel L. 139
Roy C. 62

S

Sagalyn A. 278
Sansot P. 291
Schuman H. 64, 77
Schwartz O. 151, 209, 214, 216, 219, 251, 268
Schweyer F.-X. 24
Sébillotte S. 134
Simon P. J. 117
Simonot M. 247
Singly Fr. de 29, 31, 38, 39, 46, 54, 69, 74, 84, 85-86, 90, 94, 95, 99, 106, 111, 232, 254, 283
Strauss A. 203, 214, 217, 224, 262, 271, 285, 292.

T

Tabard N. 59
Terrail J.-P. 273
Thélot C. 22, 31, 54, 90
Thévenot L. 50, 61, 90
Thomas W. 117, 118, 209
Thompson P. 138
Tribalat M. 22.

U

Urdapilleta I. 170.

V

Van Campenhoudt L. 217, 227, 135
Veyne P. 127.

W

Weber M. 125, 215, 275
Wirth L. 126.

Z

Znaniecki Fl. 118
Zucker E. 78.

INDEX TEMATIC

I. Probleme de metodologie şi epistemologie

A

Acolada 23

Adecvare şi supleţe a metodei (v. şi *coerenţă*) 29-30, 33, 122, 197, 228, 234, 293

Analiză/prelucrare a datelor
- adecvare 179
- analist (neutralitate sau/şi implicare ?) 106-107, 180, 183, 210, 230-231, 260-261, 269-270, 272-273, 282
- analiză a discursului 177
- analiză de conţinut 177-196, 210-213, 229, 260
- analiză per interviu 179-181
- analiză tematică 179, 180, 182
- analiză propoziţională a discursului (APD) 180, 185-191
- analiză a relaţiilor prin opoziţie 180, 191-196
- analiză secundară 99, 105-106
- analiză prin expresiile/frazele contradictorii sau/şi recurente : 275-280
- analiză sistematică a chestionarului 100-101
- analiză multivariată 93-98
- codare (v.)
- corpus (retranscriere şi/sau bandă înregistrată ? lectură şi/sau ascultare ?) 177, 182, 202, 262-267
- despuiere 65, 230
- fişă de analiză 262-267, 283-284
- grilă de analiză 180, 182-184
- rezumat 178-179
- tabele (v.)

Anchetat (persoană chestionată/intervievată)
- alegere (v. *populaţie* şi *eşantion*)
- anonimat (confidenţialitate) 71-72
- adevăr sau minciună 249-256
- statut de informator 145
- libertate şi coerenţă expresivă 70-73, 113-119, 246-247, 254, 275-280
- participare 113, 122-124, 119, 236-243, 246-249
- rezistenţă 71, 73, 128, 129, 155, 159, 162, 163, 172, 173, 232, 248

Anchetator (persoană care culege datele empirice : chestionează sau intervievează direct)
- anchetatorul-analist 236-237
- delegare 74-75, 260
- formare/instruire 74

– implicare/neutralitate 79, 106, 167, 168, 170-175, 185, 209-210, 212-213, 238-240
– intervenţii (v. şi *contrazicere*, *întrebare, relansare*) 65, 79, 154-155, 157, 165-175, 236-243
– în mediul popular 161-162
– în clasele „superioare” 162-163

Anchetat – anchetator (situaţie de anchetă)
– acces (contactare a celui anchetat) 148-151, 163-164, 234
– ascultare/înţelegere (a celui anchetat) 157, 165, 175, 208, 235, 236-240
– cadru contractual 161, 163-175, 235
– construcţia realităţii 245-246
– distanţă socială 161-163
– influenţare a răspunsurilor (v. şi *anchetator*) 78, 172, 197, 250-252
– interlocuţiune 165, 158
– raport de autoritate sau de schimb 113-119, 123, 161-163, 164, 235, 239
– spaţiu (mediul de desfăşurare a întâlnirii) 159-160
– timp (programarea întâlnirii) : 151, 159

Antropologie (metodă) 111-197 ; 201-294

B

Bilanţ 228

C

Cadrare (a anchetei) 220, 225, 230, 231

Cantitativ-calitativ (raport între chestionar, interviul „clasic”, interviul comprehensiv) 33, 98, 113-114, 121-123, 135-137, 138-143, 154, 207, 209-221, 227, 229-230, 254, 256

Carnet (procedură) 62-63

Cauzalitate 136

Coeficient (rată) de corelaţie 190

Coerenţă a anchetei şi a modelului (v. şi *adecvare*) 217, 228-229, 274-275, 281-282, 283-284, 285, 286-287

Codare 81-86, 185, 186-187
– caiet de codare 83
– fişă de codaj 81-82
– precodare 81
– *a posteriori* 81-82
– recodare 83

Comparaţie (raţionament sociologic) 93, 88-90, 100, 137

Consemn 138, 152, 155

Contrazicere 167

Cunoaştere comună – cunoaştere ştiinţifică 126-127, 213-214, 256-257, 261, 267-270, 273, 276, 284, 290

D

Descriere – model explicativ 21-32, 283-284, 285, 289

Determinanţi sociali (v. *variabile independente* şi *variabile-test*)

Discurs
– definiţie 160
– argumentativ, informativ, narativ 171
– modal 130, 146, 169
– referenţial 131, 146, 169
– extensionalitate şi familiaritate a temei 164, 171

Distribuţie pe orizontală (*tris à plat*) 82, 84, 86, 186

Documentare (cultură sociologică) 37, 40, 117,135, 142, 221, 225-227, 274, 290

E

Eşantion
- calitativ (diversificare, exemplaritate) 146-147, 229-232
- pe cote 44-45
- statistic 41-44
- stratificat 45-47
- explicitare (v. şi *index biografic*) 230
- reprezentativitate 44, 91-93, 136, 147, 229
- saturaţie 146
- supleţe (revizuire în cursul anchetei) 231

Etnologie/etnografie (metodă) 11-197, 202, 231, 241, 247, 268

Explicitare metodologică 28-29, 33, 34, 92, 230

Explorare (fază) 143, 138-139, 154, 227-228, 234

F

Factori sociali (v. *variabile independente* şi *variabile-test*)

Fapte sociale 24-25, 29, 124-125

Fişă de chestionare 75-76

G

Generalizare a rezultatelor 91-93, 95-97, 195-196, 229

Ghid (grilă, protocol, plan) 49-79, 121-123, 152-155, 231, 232-234

I

Ideologie 127-128, 129

Index biografic 221

Indicatori 35-36

Indice 35, 36, 37, 38, 55, 58, 82-86
- rată 85, 190
- scor 84
- indice tipologic 85-86

Interviu
- pertinenţă 121-134, 135-137 ;
- pluralitate a formelor 111-294 (explicit : 202, 207-209)
- structurare – directivitate (puternică/slabă) 152-154

Ipoteze/concepte 38-39, 135, 217, 231, 262, 263, 264, 265, 267-280, 286, 288, 289

Î

Întrebări (v. şi *ghid*)
- de fapt – de opinie 40-43, 61-63
- deschise – închise 63-66, 67-68, 77, 81, 82
- externe 163
- multiple 82

L

Limbaj 62, 68, 70-71, 75, 119, 121-129, 248

M

Manipulare a opiniei 22-24

Mediu social 25, 28

Metodă personală 293-294

Modelare (modelizare) **socială şi sociologică** 218-221, 231, 273-280

N

Non-directivitate 114-119

O

Obiect construit B obiect real 33, 43, 165, 179, 211-212, 213-214, 226-227, 228, 229, 231, 260, 261, 265, 269, 274

Obiectivare 25-29, 31, 42, 61, 106, 107, 128, 165, 206, 212, 213-215, 261, 273, 284, 292

Obiectivitate 27-29, 74, 107

Observaţie directă 42, 62, 117, 221, 257

Opinie 22-24, 42, 43, 61-62, 67

P

Preanchetă (v. şi *explorare*) 37, 152

Populaţie 35, 44, 47, 91-92, 143-146

Povestire/istorie a vieţii (metodă biografică) 118, 138, 181, 231, 279

Protocol de anchetă/planificare a fazelor 226, 227, 231, 255, 281-284

Psihanaliză 25, 40, 102

Psihologie (metodă) 111-197

Putere (cercetarea ca instrument al puterii) 21-24, 40, 56-57, 58, 92, 113-116, 117, 118, 129

R

Raport de cercetare 102-104, 281-292

- adresabilitate (public) 291, 292
- citări din interviuri 287, 290
- claritate 291
- coerenţă argumentativă 102-104, 284--288, 291
- referinţe (bibliografice) 221
- stil 288-291
- tabele 103

„Reciclare" sociologică 105-106

Relansare 154, 237, 168-170, 171-175

Reprezentări sociale 25, 31, 42-43, 118, 125, 126, 128, 130-133, 177, 245, 246, 276-277, 280

Rigoare calitativă 289, 291, 293

S

Saturaţie a modelelor 219, 281-282, 283

Scala literelor 72

Sociologie (metodă) 17-294

Sociologie comprehensivă 214-215, 275-276

Sondaje 22-24, 44, 45, 71, 89, 136

Statistică 22-25, 26, 41, 43-44, 47, 81-97, 99, 117, 118, 141, 184, 186, 190 220

T

Tabele

- simplu încrucişate 88, 186
- dublu încrucişate 91, 95
- lectură diferenţială 86-90
- lectură majoritară 90

„*Teorie+teoretică" 274

Teorie bazată pe fapte 199, 294

Teorie şi metodă (v. şi *coerenţă*) 205-207, 212, 245

Teoretic – empiric 21, 29, 30, 34-45; 39; 87, 98-99, 101, 102, 117, 152, 179, 182, 193, 215-2225, 231, 240-241, 245, 260, 262, 263, 264, 267-280, 286, 287, 288, 289

V

Validitate (condiţii de) 91-93, 95-97, 99, 121-134, 146-197, 216-221, 273, 274-275, 281, 289-290

Variabile

- dependente 39, 41, 83, 87
- independente (sex, vîrstă, poziţie, traiectorie, capital cultural, capital economic, valori religioase şi politice, inserţie familială) 31-32, 38, 39, 41, 44, 46, 49-60
- test/contextuale 58-59, 91-97, 100, 118

Variaţii concomitente 25

II. Anchete empirice utilizate cu rol ilustrativ

A

Apartenenţă 53

Artişti 35, 46, 92

Aspiraţii 57

Audimat/mediamat 21; 34-35

B

Bani 184

Bibliotecă 44, 47-48, 74

C

Cadouri 70, 79

Cadre 90, 122, 142, 146, 149, 159

Căsătorie (mai ales homogamie) 26, 31, 42-43, 93, 96, 97, 99, 106, 143

Comunitate urbană 116-117

Conversaţie (homolalie) 85

Copii cu risc (familii monoparentale) 92

Copilul unei probleme de familie 181

Cuplu (construcţia conjugalităţii; memoria corpului) 208, 218, 221, 224, 231, 233-234, 242-243, 252-253, 272, 277, 279, 280

D

Denunţuri publice 106

Devianţă (drog) 30, 132-133, 148

Diferenţiere internă a grupurilor 31

Discurs (efectul mediului asupra construcţiilor discursive) 159-160

Divorţ 93

E

Educaţie familială 64, 65, 66, 75, 78

Elite (notabilităţi) locale 105

F

Familie de origine – familie de procreere 139

G

Gusturi şi dezgusturi (*distincţia*) 39-40

L

Lectură (mai ales a elevilor) 46, 59, 84, 85, 86, 94, 103

Limbaj 252

Locuinţă/habitat/spaţiu 67-68, 131-132, 141-142, 144, 147, 150, 155, 191, 192

M

Mame purtătoare 166, 169

Monografii de familie 116

Moştenire a patrimoniului familial 144, 145, 151, 152-154, 155, 178-179, 181, 183-184, 193, 195

Muzică/tineri 31, 59, 76, 77, 91, 137

N

Natalitate 78

O

Ocupaţie 52

Orientare şcolară 100-101

P

Percepţia şi descrierea sarcinilor profesionale 134

Plajă (distanţă faţă de rol) 208, 224, 225, 230, 233, 242, 249, 252, 255, 270, 272, 276, 277, 278, 280

Plictiseala femeilor 159

Politică/vot 22, 57, 62, 67, 68, 71, 72, 73, 76, 77, 86, 126

Prenumele copilului (alegere) 26-27

Productivitate 113

Profesie (carieră) feminină 25, 29, 66, 96

Prudenţă 35

Public 47

R

Raporturi de gen (masculin-feminin; v. şi *plajă*, *profesie*) 25, 29, 40-41, 96

Rasism 252

Religie 36-37, 56-57; 71, 87

Reprezentări infantile 114-115

Reuşită şcolară (v. şi *lectură*) 40-41, 96

Roluri familiale (v. şi *cuplu*) 74, 97

S

Sănătate/boală 130-131, 140-141, 142--143, 148

Sine dominant/dominat 57-58

Sinucidere 24-25, 30, 39, 93, 124

Sport 82, 83, 88, 89, 90

Studenţi 36, 38-39, 44, 48, 96

Supraselecţie/subselecţie 91-92

Ş

Şomaj 21-22

T

Timp 34, 62

V

Valori 42-43, 56-57, 126

Viaţă profesională B viaţă privată 29, 41, 96

Vorbire obişnuită 133

Z

Zapping 34-35

CUPRINS

PREFAŢĂ 5

PARTEA I

CHESTIONARUL

François de Singly

Introducere 19

Cifrelor le dăm onorul 19

O dublă competenţă 19

Capitolul 1
LA CE SERVEŞTE PRODUCEREA DE CIFRE? 21

1. Cifrele descriptive 21
1.1. A număra 21
1.2. A sonda 22
1.3. Producerea de „cifre mari” 23

2. Cifrele explicative 24
2.1. Rolul statisticii 24
2.2. Obiectivarea 25
2.3. Obiectivare şi obiectivitate 27
2.4. Explicitarea 28
2.5. Alegerea metodei adecvate 29
2.6. Rezistenţa în faţa cifrelor explicative 30
2.7. Comportamente şi justificări 31

Capitolul 2
CONCEPEREA CHESTIONARULUI 33

1. Obiectul anchetei 33
1.1. Informaţia pertinentă 33
1.2. Definirea 34
1.3. Căutarea indicatorilor multipli 35

2. Descoperirea 37
2.1. Trei operaţii prealabile concomitente : documentarea, familiarizarea cu obiectul, formularea problemei teoretice 37
2.2. „Inventarea" ipotezelor 38
3. Cele două părţi ale unui chestionar 39
3.1. Scoaterea la lumină a determinării sociale 39
3.2. Descrierea practicilor şi a „gusturilor" 40
4. Importanţa întrebărilor care „recoltează" opiniile, valorile şi reprezentările 42
5. Eşantionul 43
5.1. Idealul statistic 43
5.2. Metoda cotelor 44
5.3. Eşantioanele stratificate 45
5.4. Studierea publicului 47

Capitolul 3
ELABORAREA CHESTIONARULUI : DETERMINANŢII SOCIALI 49
1. Sexul şi vârsta 49
1.1. Sexul 49
1.2. Vârsta 49
2. „Bogăţiile" sociale 50
2.1. Poziţia socială 50
2.2. Capitalul şcolar 54
2.3. *Capitalul economic* 55
3. Viaţa privată 55
3.1. Inserţia familială 55
3.2. Condiţiile de viaţă ale familiei 56
4. Indicatorii care reflectă viziunea asupra lumii sociale 56
4.1. Religia şi politica 56
4.2. Controlul slab asupra lumii sociale 57
5. Variabilele contextuale 58

Capitolul 4
ELABORAREA CHESTIONARULUI : REGULILE CHESTIONĂRII 61
1. Întrebări de fapt, întrebări de opinie 61
2. Întrebări deschise, întrebări închise 63
2.1. Importanţa întrebărilor deschise 63
2.2. Inconvenientul întrebărilor deschise 64
2.3. O poziţie de compromis 64

3. Reguli pentru a limita efectul de impunerea a unei problematici 66
3.1. Includeţi o variantă de răspuns : „Nu am nici o părere” 67
3.2. Realizaţi un echilibru între modalităţile pozitive şi modalităţile negative de răspuns 67
3.3. Fiţi atenţi la nuanţele cuvintelor 68
3.4. Autorizaţi răspunsuri duble sau triple 68
4. Reguli pentru a favoriza expresia personală 70
4.1. Fiţi atenţi la cuvintele introductive 70
4.2. Garantaţi protecţia persoanelor 71
4.3. Respectaţi coerenţa expresivă a persoanelor chestionate 73
4.4. Fiţi atenţi la problema delegării 74
5. Reguli pentru evitarea erorilor tehnice 75
5.1. Nu adresaţi decât o întrebare într-o întrebare 75
5.2. Menajaţi memoria indivizilor interogaţi 75
5.3. Propuneţi, pentru întrebările de opinie sau de atitudine, un continuum care să includă răspunsuri extreme şi răspunsuri „de centru” 76
5.4. Evitaţi negaţiile şi dublele negaţii 77
5.5. Surprindeţi cât mai bine intensităţile şi frecvenţele practicilor 77
5.6. Controlaţi ordinea întrebărilor 77
5.7. Ţineţi sub control aplicarea chestionarului 78

Capitolul 5
EXPLOATAREA CHESTIONARULUI 81
1. Codarea 81
1.1. O variabilă, mai multe întrebări 82
1.2. Indicele tipologic 85
2. Să învăţăm să citim un tabel 86
3. Stăpânirea analizei multivariate 93
4. Cererea de tabele 97
4.1. Realizarea unui bun tabel 97
4.2. Cantitativ şi calitativ 98
4.3. Proba statistică 99
4.4. Lectura sistematică a chestionarului 100
5. Redactarea raportului de anchetă 102
5.1. Sumarul 102
5.2. Modelarea datelor 102
5.3. Munca de redactare 103

CONCLUZII 105

PARTEA a II-a

INTERVIUL DE PRODUCERE A DATELOR

Alain Blanchet şi Anne Gotman

Cuvânt înainte 111

Introducere
GENEZA INTERVIULUI ÎN ŞTIINŢELE SOCIALE :
REPERE PRINCIPALE 113

Capitolul 1
CONDIŢIILE DE VALIDITATE 121

1. Un demers participativ 121
2. Producerea discursului 124
   2.1. Care este tradiţia sociologică a interviului ? 124
   2.2. Faptele de vorbire 125
3. Principale domenii de aplicaţie 129
   3.1. Anchete despre reprezentări 130
   3.2. Anchete despre reprezentări şi practici 131
   3.3. Anchete despre practici 133

Capitolul 2
PREGĂTIREA ANCHETEI 135

1. Oportunitatea recurgerii la ancheta prin interviu 135
2. Diferitele utilizări posibile ale anchetei prin interviu 137
   2.1. Ancheta prin interviuri de explorare 138
   2.2. Ancheta prin interviuri cu funcţie principală 140
   2.3. Ancheta prin interviuri cu funcţii complementare 141
3. Conceperea anchetei 143
   3.1. Populaţie şi eşantion 143
   3.2. Modalităţile de acces la intervievaţi 148
   3.3. Planul de interviu 152

Capitolul 3
REALIZAREA INTERVIURILOR 157

1. Parametrii situaţiei de interviu 158
   1.1. Mediul 158

1.2. Cadrul contractual al comunicării 163
1.3. Modalităţile de intervenţie 165
2. Interacţiunea dintre discursuri şi intervenţii 170
2.1. Tipurile de discurs 170
2.2. Efectele relansărilor asupra tipurilor de discurs 171

Capitolul 4
ANALIZA DISCURSURILOR 177
1. Producerea sensului 177
2. Diferite analize de conţinut 179
2.1. Analiza per *interviu* 180
2.2. Analiza tematică 182
2.3. Analiza propoziţională a discursului (APD) 185
2.4. Analiza relaţiilor prin opoziţie (ARO) 191
CONCLUZIE 197

PARTEA a III-a

INTERVIUL COMPREHENSIV

Jean-Claude Kaufmann

Introducere 201

Capitolul 1
RĂSTURNAREA MODULUI DE CONSTRUIRE A OBIECTULUI 205
1. Dezbaterea metodologică 205
1.1. Industrializarea sociologiei 205
1.2. Artizanul intelectual 206
1.3. Dezbatere metodologică şi dezbatere teoretică 207
1.4. Multitudinea formelor interviului 208
1.5. Interviul impersonal 209
1.6. Analiza de suprafaţă 210
2. O altă modalitate de producere a teoriei 211
2.1. Ce înseamnă „a construi obiectul" ? 211
2.2. Teorie şi tehnică 212
2.3. Modelul clasic 212
2.4. Ruptura progresivă 213
2.5. Sociologia comprehensivă 214
2.6. Teorie şi teren 215

3. Validitatea rezultatelor 216
3.1. Ţinta criticilor 216
3.2. Neînţelegerea inversiunii 216
3.3. Criteriile de evaluare 217
3.4. Model social şi model sociologic 218
3.5. Probă imediată şi probă pe termen lung 218
3.6. Saturaţia modelelor 219
3.7. Instrumentele complementare de validare 220

Capitolul 2
ÎNCEPEREA LUCRULUI : RAPIDITATE, SUPLEŢE, EMPATIE 223

1. Intrarea în subiect 223
1.1. Problema de plecare 223
1.2. Dubla funcţie a lecturilor 225
1.3. Timpul pentru lectură 226
1.4. Comprimarea fazei exploratorii 227
1.5. Privirea introspectivă 228
2. Instrumente evolutive 228
2.1. Planul 228
2.2. Eşantionul 229
2.3. Grila 232
3. Conducerea interviului 234
3.1. Ruperea ierarhiilor 234
3.2. Rolul activ al anchetatorului-analist 236
3.3. Empatia 238
3.4. Angajamentul 239
3.5. Un joc cu trei poli 240
3.6. Tacticile 241
3.7. O ilustrare 242

Capitolul 3
STATUTUL INTERVIULUI 245

1. De ce vorbesc oamenii 245
1.1. Construcţia realităţii 245
1.2. O situaţie experimentală 246
1.3. Banalizarea excepţionalului 247
1.4. Rolul de elev bun 248
1.5. Pofta de a vorbi 248
2. Adevăr sau minciună 249
2.1. O reflectare deformată a realului ? 249

2.2. Jocurile de influenţă în situaţia de interviu 250
2.3. Fabulele din viaţă 252
2.4. Efectele de adevăr 253
2.5. Explicaţiile indirecte 254
2.6. Diversitatea conţinuturilor 256

Capitolul 4
FABRICAREA TEORIEI 259

1. Investigarea materialului 259
1.1. Adevăratul punct de plecare al anchetei 259
1.2. Impregnare şi emoţii 260
1.3. Fişele 262
1.4. Două exemple 265
2. „Metisarea" conceptelor 267
2.1. Cunoaştere locală şi cunoaştere globală 267
2.2. Variaţii şi cazuri negative 270
2.3. Materialul sărac 272
2.4. Interpretarea 272
2.5. Viaţa conceptelor 273
2.6. Firul 274
3. Câteva instrumente 275
3.1. Frazele recurente 275
3.2. Contradicţiile 277
3.3. Contradicţiile recurente 280

Capitolul 5
FINALIZAREA ACTIVITĂŢII 281

1. Calendarul 281
1.1. Saturaţia modelului 281
1.2. Inversarea atitudinii cercetătorului 282
1.3. Retuşul final 283
1.4. Ordonarea fişelor 283
2. Estetica obiectului 284
2.1. Arta pachetului 284
2.2. Structura internă 285
2.3. Montajul 286
3. Arta scriitoricească 288
3.1. Supleţea 288
3.2. Onestitatea 289
3.3. Stilul 290
3.4. Dubla audienţă 291

CONCLUZIE 293
BIBLIOGRAFIE GENERALĂ 295
INDEX DE AUTORI 311
INDEX TEMATIC 315

Seria: **Sociologie**

au apărut :

Petre Andrei – *Sociologie generală*
Elisabeta Stănciulescu – *Teorii sociologice ale educaţiei*
Ion I. Ionescu – *Sociologia şcolii*
Traian Rotariu, Petru Iluţ – *Ancheta sociologică şi sondajul de opinie*
Elisabeta Stănciulescu – *Sociologia educaţiei familiale* (vol. I)
Joachim Wach – *Sociologia religiei*
Petru Iluţ – *Abordarea calitativă a socioumanului*
Gilles Ferréol (coord.) – *Dicţionar de sociologie*
Petre Andrei – *Sociologia revoluţiei. Studii de sociologie politică*
Claudette Lafaye – *Sociologia organizaţiilor*
Elisabeta Stănciulescu – *Sociologia educaţiei familiale* (vol. II)
François de Singly, Alain Blachet, Anne Gotman,
Jean-Claude Kaufmann – *Ancheta şi metodele ei : chestionarul, interviul de producere a datelor, interviul comprehensiv*

în pregătire:

Bernard Lahire – *Omul plural*

Seria: **Ştiinţe politice**

au apărut :

Vladimir Tismăneanu – *Reinventarea politicului. Europa Răsăriteană de la Stalin la Havel*
Vladimir Tismăneanu – *Mizeria utopiei*
Alina Mungiu-Pippidi (coord.) – *Doctrine politice. Concepte universale şi realităţi româneşti*
Aurelian Crăiuţu – *Elogiul libertăţii. Studii de filosofie politică*

în pregătire:

Giovanni Sartori – *O teorie revizuită a democraţiei*

Seria : **Psihologie, Ştiinţele educaţiei**

au apărut :

Constantin Cucoş – *Pedagogie*
Liviu Antonesei – *Paideia. Fundamentele culturale ale educaţiei*
Adrian Neculau (coord.) – *Psihologie socială. Aspecte contemporane*
Andrei Cosmovici – *Psihologie generală*
W. Doise, J.-C. Deschamps, G. Mugny – *Psihologie socială experimentală*
Gilles Ferréol, Adrian Neculau (coord.) – *Minoritari, marginali, excluşi*
Constantin Cucoş – *Minciună, contrafacere, simulare. O abordare psihopedagogică*
Mielu Zlate (coord.) – *Psihologia vieţii cotidiene*
R.Y. Bourhis, J.-P. Leyens (coord.) – *Stereotipuri, discriminare şi relaţii intergrupuri*
Serge Moscovici – *Psihologia socială sau maşina de fabricat zei*
Adrian Neculau (coord.) – *Cîmpul universitar şi actorii săi*
Carmen Creţu – *Psihopedagogia succesului*
Jean-Marc Monteil – *Educaţie şi formare. Perspective psihosociale*
Adrian Neculau (coord.) – *Psihologia cîmpului social. Reprezentările sociale*
J. Barus-Michel, F. Giust-Desprairies, Luc Ridel – *Crize. Abordare psihosocială clinică*
Andrei Cosmovici, Luminiţa Iacob (coord.) – *Psihologie şcolară*
Şerban Ionescu – *Paisprezece abordări în psihopatologie*
Serge Moscovici (coord.) – *Psihologia socială a relaţiilor cu celălalt*
W. Doise, G. Mugny – *Psihologie socială şi dezvoltare cognitivă*
G. Albu – *Introducere într-o pedagogie a libertăţii*
Ana Stoica-Constantin, Adrian Neculau – *Psihosociologia rezolvării conflictului*
Adrian Miroiu (coord.), Vladimir Pasti, Gabriel Ivan, Mihaela Miroiu – *Învăţământul românesc azi*
André Sirota – *Conduite perverse în grup*

în pregătire:

M. Stanciu – *Reforma conţinuturilor în învăţământul preuniversitar*

Seria: **Media**

au apărut :

Mihai Coman (coord.) – *Manual de jurnalism. Tehnici fundamentale de redactare*

David Randall – *Jurnalistul universal*

Norbert Bakenhus – *Radioul local. Ghid practic pentru jurnalişti*

în pregătire:

Melvin L. DeFleur, Sandra Ball-Rokeach – *Teorii ale comunicării mass-media*

C.J. Bertrand – *Media. O introducere în presă, radio şi televiziune*

Werner J. Severin, James W. Tankard Jr. – *Teorii ale comunicării. Origini, metode şi practici în mass-media*

Seria: **Metodică**

au apărut :

Mihaela Neagu, Georgeta Beraru – *Activităţi matematice în grădiniţă. Îndrumar metodologic*

Teresa Siek-Piskozub – *Jocuri şi activităţi distractive în învăţarea limbilor străine*

Aurel Dascălu – *Educaţia plastică în ciclul primar (clasele II-IV)*

Ileana Dăscălescu, Ana Alexandru, Sonia Hudac – *Îndrumar în sprijinul desfăşurării activităţilor de cunoaştere a mediului înconjurător la grupa pregătitoare în grădiniţă*

Elena Simionică, Fănica Bogdan – *Gramatica… prin joc*

Elena Simionică, Veronica Anton – *Caietul învăţătorului*

în pregătire:

Elena Simionică, Florica Caraiman – *Matematica... prin joc*

Seria: **Ştiinţe economice**

au apărut :

I.D. Adumitrăcesei, E. Niculescu, N.G. Niculescu – *Economie politică. Teorie şi politică economică pentru România. Structuri şi mecanisme economice*

Ioan Ciobanu – *Management strategic*

Ştefan Prutianu – *Comunicare şi negociere în afaceri*

N.G. Niculescu, M. Ponta, E. Niculescu – *Economie politică. Teorie şi politică economică pentru România. Micro şi macroeconomie*

Seria: **Litere**

au apărut :

Paul Cornea – *Introducere în teoria lecturii*

Adelina Piatkowski – *Jocurile cu satyri în Antichitatea greco-romană*

Adrian Marino – *Comparatism şi teoria literaturii*

Ferdinand de Saussure – *Curs de lingvistică generală*

în pregătire:

Dumitru Irimia – *Introducere în stilistică şi poetică*

Daniel-Henri Pageaux – *Literatura generală şi comparată*

D.M. Pippidi – *Formarea ideilor literare în Antichitate*

Bun de tipar: decembrie 1998. Apărut: 1998
Editura Polirom, B-dul Copou, nr. 3 •
P.O. Box 266, 6600, Iaşi • Tel. & Fax (032) 214100; (032) 214111;
(032) 217440 (difuzare); E-mail: polirom@mail.dntis.ro
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu, nr. 6, et. 7;
Tel.: (01) 3138978 E-mail: polirom@dnt.ro

Tiparul executat la Polirom S.A. 6600 Iaşi
Calea Chişinăului, nr. 32
Tel.: (032) 230323 ; Fax: (032) 230485